

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHATVANNEGYEDIK KÖTET

(466., 467., 468. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1915

TARTALOM.

CDLXVI. SZÁM.

	Lap
MÁTYÁS KIRÁLY BOSNYÁK POLITIKÁJA. — Thallóczy Lajostól	1
KÖNIG GYULA EMLÉKEZETE. — Rados Gusztávtól	24
ZRÍNYI MIKLÓS ISMERETLEN LEVELEI. — (I.) Takáts Sándortól	49
A SZÁZÉVES WAVERLEY. — Ferenczi Zoltántól	82
A BOSZORKÁNY-SZOMBAT. (III.) — Elbeszélés — Váczy Józseftől	106
HAZAFELÉ. — Költemény. — Somló Sándortól	115
VARGHA GYULA KÖLTEMÉNYEI. — d.-től	117
SZEMLE: 1. <i>Ehrlich Pál</i> . (1854—1915.) — Lenhossék Mihálytól	
2. <i>A háború és a paedagogia</i> . — Imre Sándortól	132
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Eucken</i> . (<i>Eucken: Az élet értelme és értéke</i> .) — Rózsa Dezsőtől	
2. <i>Két új elbeszélés-kötet</i> . (Berczellyné Gajáry Böske: <i>Mardocheus</i> . Gajáry István: <i>Az utolsó Drághfy és egyéb történetek</i> .)	
r. r.-től	153

CDLXVII. SZÁM.

	Lap
VÁMEGYESÜLÉS NÉMETORSZÁGGAL. — Matlekovits Sándortól	161
A PRAGMATICA SANCTIO ÚJ MEGVILÁGÍTÁSBAN. — Marczali Henriktől	190
ZRÍNYI MIKLÓS ISMERETLEN LEVELEI. (II.) — Takáts Sándortól	201
AZ EGYETEMI ÉV KEZDETÉN. — Petz Gedeontól	229
A MONARCHIA HADIKÖLCÖSÖNEI. — Hantos Elemértől	238
MÁTYÁS KIRÁLY KÖNYVTÁRA. (I.) — Gulyás Páltól	262
A BÉKE. — Elbeszélés. — Huch Richarda után németből K. Gy.-től	275
KÖLTEMÉNYEK: <i>Álmatlan éjek</i> . — <i>A juhar</i> . — <i>Régi szüretetek</i> . Vargha Gyulától	283
SZEMLE: 1. <i>Háborús könyvek</i> . Kárpáti Auréltól	
2. <i>Nationalismus és imperialismus a német háborús irodalomban</i> . — Dékány Istvántól	286

ÉRTESÍTŐ: 1. A szláv kérdés ismertetéséhez. (Bonkáló Sándor: <i>A szlávok.</i>) — Munkácsy Mihálytól	
2. <i>Két új novella kötet.</i> Gubányi Károly: <i>Tengerentúli történetek.</i>) Erdősi Dezső: <i>Emberi írások.</i>) — r. r.-től	
3. <i>Háború és iskola.</i> (Wettstein: <i>Der Krieg und unsere Schulen.</i>) — K. F.-től	
4. <i>Magyarországi német irodalom.</i> (R. Gragger: <i>Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn.</i>) — Gálos Kezstől	
5. <i>Szomaházy István új regényei.</i> (Szomaházy István: <i>Hellerné. A karmester úr. Az elvált asszony. Mariska. Egy kém története.</i>) — Cs. E.-től	305

CDLXVIII. SZÁM.

TANULMÁNYOK A HÁRMAS-SZÖVETSÉG TÖRTÉNETÉHEZ. —	
Fraknoi Vilmostól — — — — —	321
A BERBER NÉPEKRŐL. — Stumme Jánostól — — — — —	368
A BALKÁNI SZÖVETSÉG TÖRTÉNETÉHEZ. — Németh Józseftől	384
MÁTYÁS KIRÁLY KÖNYVTÁRA. (II.) — Gulyás Páltól — — —	427
TALPALATNYI FÖLD. — Elbeszélés. — Szmezsányi Bélától — — —	448
KÖLTEMÉNYEK: <i>Csokonai.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Újabb német költők-ből</i> (Detlev v. Liliencron: <i>Halál a kalászkok közt</i> ; Ricarda Huch: <i>Te!</i> ; Sövärgás; Isolda Kurz: <i>Az első éj.</i>) — Radó Antaltól — — —	456
SZEMLE: <i>Ujházi Ede</i> (1844—1915). — Somló Sándortól — — — — —	460
ÉRTESÍTŐ: 1. A vámunió irodalmáról. Fekete Mikióستól	
2. <i>Német philologiai dolgozatok</i> (<i>Német Philologiai Dolgozatok.</i> Szerk. Petz Gedeon, Bleyer Jakab, Schmidt Henrik.). — Zolnai Bélától — — — — —	468

MÁTYÁS KIRÁLY BOSNYÁK POLITIKÁJA.¹

I.

Mátyás király balkáni politikájában két szempontnak van döntő fontossága. Egyik az egyetemes európai érdek, melyet a magyar királyok, mióta az európai politikában részük volt, a saját létfenntartásuk érzetében mindenha a magukénak vallottak. A másik ok, mely Mátyás király törekvéseit irányította, a magyar birodalom dél felé való területi épségének a fenntartásában gyökerezik. Az előbbi szempont következetes érvényesítése az akkori középkori európai hatalmak befolyásától is függött. E tekintetben a keresztyén magyar érdeket csak annyiban pártolta a többi keresztyén hatalom, a mennyiben azt az egyes phasisokban a saját külön érdekének is tartotta. E részben tehát Mátyás királynak a többi hatalom akaratahoz kellett alkalmazkodnia, tehát az exigentiáktól függött. Magyarország területének megvédése azonban a souverainitásból kifolyó oly elemi kötelezettség, melyet igaz, hogy szintén a lehetőséghez képest, de függetlenül intézett.

Nándorfehérvár 1456. évi védelme biztosította Magyarország részére a Duna-Száva vonalát. Ámde a déli Duna folyása mentén Mátyás trónraléptekor még fennállott a szerb despotaság: a Brankovics György Rácországa, fontos kulcsos várával, Vég-Szendróvel (Smederevo) s még élt a Száva-Drina szöge hátmögében a bosnyák királyság. Igaz, hogy két ütköző közé került, gyöngye egy organismus volt ez a királyság, melynek majd a török, majd a magyartól kellett tartania. Az Alduna mentén pedig a havasalföldi vajda magatartásától függött, hogy a támadó török, vagy a védő magyar részen van-e a túlsúly. Ha latra vetjük ezeket a tényezőket, nyilvánvaló, hogy a

¹ Mutatvány szerzőnek a jajczai bánáság történetéről szóló munkájából.

többé-kevésbbé központosított, harcra mindig kész török hatalommal szemben a magyar korona ereje gyöngébb. Ezért felette vérmes s a viszonyokat nem ismeri az akkori európai diplomácia ítélete, a mikor azt hitte, hogy néhány százezer arannyal meg lehet törni a «pogányt», csak akarnia kell Mátyásnak.

Ha a Balkánon egy akarat dönt, akkor könnyű sora lett volna a magyar politikának, de a szerb, bosnyák és oláh politika, a mint hogy érthető is, első sorban a maga érdekét tartotta szem előtt. Ezért Mátyás csak azt tehette, hogy vagy megtöri a vele szembenálló, esetleg ellentétes irányzatokat, vagy diplomáciai úton összhangba hozza a maga céljaival. S ha végigmegyünk uralkodása azon tényein, melyek a délkeleti politika keretében játszódnak le, röviden azzal jellemezhetjük keleti politikáját, hogy ha tehette, háborúval oldotta meg a kérdéseket; ha lehetett, szövetségek útján igyekezett úrrá lenni.

Elemi meghatározásnak tetszik tán e jellemzés, de nem lehet eléggé hangsúlyoznunk, hogy a történetírás Mátyás király balkáni politikáját mindig a posteriori ítéli meg s úgyszólván belevészte a conventionalis történeti felfogásba, hogy Mátyásnak egész erejével kellett volna a törökre támadni. A legújabb időkig nem ismervén Mátyás korának a belső, részletes rugóit,¹ nem azt írták le, hogy mit és miért cselekedett, illetőleg cselekedte ezt vagy amazt a király, hanem hogy mit kellett volna cselekednie.

Az utolsó despotának katonai tekintetben oly fontos dunamelléki országa, Szendrő vára 1459 június 20-án török kézre került.²

E részben meg kell vallani, hogy a középkori magyar politikának nem sikerült sem magához vonzani a balkáni szerb-séget, sem kiragadni azt a szerbek szemében akkor épenséggel nem oly ellenszenves turko-byzantin jellegű szultáni hatalmi

¹ Felderítésük érdeme javarészen Fraknói Vilmost illeti.

² *Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok.* Budapest, 1909. V. ö. Fraknói Vilmos becses észrevételeivel. Századok, 1909. évfolyam. Ez észrevételek közül azokat, a melyeket magamévá tettem, felhasználtam a nevezett munkának 1913-ban (München és Lipcse) megjelent német kiadásában.

körből. Pedig a Hunyadi-háznak, ennek az igazán magyar-balkáni nemzetségnek ez volt a politikája. Szendrő és ezzel a Morava-völgye végleg elveszett Magyarországra nézve. Igaz, hogy a törökkel meg nem férő szerb elemet később sikerült Mátyásnak a magyar korona közjogi kötelékéhez fűzni,¹ de ez emigrans elem volt, holott a déli dunántúli szerb országrész Mátyásnak minden diplomatai mestervonása ellenére a töröknél maradt. Nándorfehérvár ugyan megmaradt végvárnak, melyet a magyarság meg is védelmezett, de Szendrő birtoka nélkül a későbbi események folytán déli expansióra, tartós hódításra nem kerülhetett a sor.

A helyzet ilyenén alakulása következtében a Kotromancsalád fattyúhajtását királyként uraló Boszniának fokozott fontosságú szerep jutott a magyar politikában. Bosznia védőbástya volt a török haderőnek nyugati felvonulása ellen; a ki mellé Bosznia állott teljes lelkéből, az hathatós segítséget nyert vele. Magyarország területének a megvédésére becses elővédet kap, ha Bosznia királya vele megy, a török pedig, ha melléje állanak a bosnyák hadak, esetleges visszavonulását mindenkor biztosíthatja.

Ámde ebben a kétlaki helyzetében rejlik Bosznia saját politikájának a gyöngesége. Mert csak úgy állhatott meg külön szervezetűl, ha a két ellentétes hatalom közt ügyesen küllőfelez. Ügynevezett nyílt politikát ez a hybrid, erős központi hatalom nélkül szűkölködő állam, melyet mint rideg sziklaszigetet csapkodott a magyar és török ellentétes áramlat, nem folytathatott. A magyar diplomácia szemében álnoknak tűnt fel a bosnyák politika, mert nem bízhatott benne; a török ugyancsak érezte, hogy a míg közte és a magyar határ közt ez a korlát fennáll, addig ő sem parancsolhat korlátlanul s a nyugati világ sem tart tőle.

Ezért Boszniának, mint önálló szervezetnek el kellett múlnia, még ha erősebb kezű, nagyobb tehetségű király áll is az élén, mint István Tamás (1441—1461), az Osztoja fia. Valamint bizonyos az is, hogy Bosznia területén kellett végbemenni a magyar-török leszámolásnak, mely vagy elzárja a török elől,

¹ Magyar-szerb összeköttetések oklevéltára.

a nyugati kijárót, ha győz a magyar; vagy Konstantinápoly parancsol ezen a bátyán már Mátyás alatt, ha ez elveszti a háborút. Mindezt a lefolyt eseményekből ma világosan látjuk, ez folyt a pragmatikus fejlődésből, Mátyás király mindezt érezte s a szükséghez képest a maga módja és tehetsége szerint irányította.

Mátyás király bosnyák politikájába bizonyos családi hagyomány is belejátszik. Ő, hogy modern nyelven szóljunk, «mint Hunyadi van engagirozva» a bosnyák királylyal szemben. Hiszen István Tamás bosnyák király 1444 jun. 2-án kelt oklevelében elismeri, «hogy a mi kegyes urunk, Ulászló, Isten kegyelméből Magyarország és Lengyelország stb. királya, Hunyadi János egyebek közt erdélyi vajda s urunk Ulászló király főkapitánya, őnagysága különleges tanácsára, jóakaratából és rendelkezéséből minket Bosznia királyának ünnepélyesen megtett és megerősített»¹ (instituit et confirmavit). Nem akarom itt ezúttal a Magyarország és Bosznia közt abban az időben fennállott közjogi viszonyra vonatkozó saját kijelentését a bosnyák királynak elemezni, a szöveg önmagát magyarázza. A személyes vonatkozást ragadom ki belőle, mert nyilvánvaló, hogy a bosnyák király, a saját bevallása szerint, Hunyadi János teremtménye. Ezzel megkapjuk Mátyás király e kérdésben tanúsított subjectiv magatartásának is a kulcsát. Nem csupán souverainitásának érzése, nemcsak állampolitikai okok, hanem dynastikus traditio is irányítja eljárását. Igaz, hogy 1458-ban a magva ennek a vele kezdődő dynastiának még csak alig-hogy megfogamzott, ezért ha alá is rendeli a saját szempontját az actualis lehetőségnek, de nem téveszti szem elől soha. Egy osztrák krónikás írja,² hogy pártütőinek egyik fejét, a nagyra-vágyó Ujlaki Miklóst a körmeneti csata (1459 április 7.) után azzal nyerte meg a maga részére, hogy Bosznia trónjával kecseg-

¹ Legújabbán kiadatott a *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter* című munka okl. függ. XXXIII. szám alatt. Ebben a fontos oklevélben mintegy viszontbiztosítás foglaltatik Hunyadi János személyére nézve, ha netán menekülni kénytelen. A király menhelyet biztosít neki s igéri, hogy évente 3000 aranyforintot fizet neki.

² De Roo: *Hist. Austriae* lib. VI. f. 341. Mathias rex ... Nicolao Bossniensis regni opem fecit.

tette. Ez minden bizonynyal a posteriori állítás, melyre ráczáfol az a körülmény, hogy István Tamás bosnyák királylyal tárgyal ugyanakkor.¹ Valami szóbeszéd alapján kelhetett ez a hír s a hírterjesztésnek már akkor is «alkotó» ereje volt. Fel-tűnő azonban az a biztosság s az a messzelátás, melylyel Mátyás azonnal belényúl a bosnyák ügyekbe.

Mátyás király elődei a magyar királyi székben idegenek voltak: az Anjouk olaszok, Zsigmond, a ki ugyan magyarrá vált, nyugati ember, Albert, V. László németek. A magyar királyság akkori hatalmi helyzetéből kifolyólag megannyian többé-kevésbbé sikeres expansiv politikát folytattak az Árpádok megalapozta hagyományokra is támaszkodva; de úgy, a hogy' Mátyás, egyikük sem ismerte a balkáni lelket. A Hunyadiak a Balkánról beszármazott magyar nemzetséggé váltak. Mátyás-ban is él a keleti traditio s ha lelkének összetett elemeit apróra szedjük, bizvást megállapíthatjuk, hogy a balkáni vérből ideális magyarrá vált, akkori nyugati műveltségű keresztyén uralkodó. Őt «nem csaphatta be» balkáni uralkodó, mert belátott a lelkébe. Oly tulajdonsága ez neki, melyre nem taníthatta őt semmiféle renaissance-tudós, mert vele született.

A balkáni politikus elvet, hitet nem ismer. Ösztöne van, rögtön eláll szándékától, ha érzi, hogy ellenfele erősebb nálánál. Barátságra azonnal kész ma még halálos ellenfelével, hízeleg neki, de mihelyt alkalma nyílik, ha nem lehet másként, titokban, de mikor alkalma nyílik rá, egyenesen ellene fordul. Szomszédaival ünnepélyes szerződést köt, de alattomban viszont biztosítja magát szövetségese ellenfelével. Az igazság erkölcsi tekintetben ismeretlen fogalom előtte, csak az erőnek enged. S mert ez a primitív létnek a legnagyobb biztosítéka, csak egy a célja: hogy mennél hatalmasabb, mennél gazdagabb legyen. Legyen akár keleti vallású, vagy bogumil, megalkuszik a római egyházzal is, ha hasznát látja, mert ezzel is vagy az erejét növeli, vagy ha rosszul megy a sora, létét biztosítja. A vallás neki hagyományos ritus, melynek külsőségeihez ragaszkodik, de etikája nincs. Ez a ragaszkodás különíti el a többitől s ezért marad meg nemzeti individualitásában. Eljárásában csak az a

¹ Ezt már Teleki is megjegyezte.

következetesség, hogy következtelen. Ezt a paradoxont csak az érti meg, a ki ismeri a Balkán fejedelmeit.

A középkorban csak a török értette meg ellenfeleit, mert rájuk szállott Byzancz lelke. Az európai nyugat nem ismerte a keletet, nem ismerte a pápaság sem, mely ugyan egyetemes álláspontra helyezkedett, de részletes sikereknél egyebet nem ért el a Balkánon. A pillanatnyi sikert tartva szem előtt, gyakran félrevezették. Két főember azonban ismerte: Czillei Ulrik,¹ ez a hatalmas németbe oltott balkán-szláv, a ki nem érhetette el célját, és Mátyás király.

Mátyás megértette, hogy mit ér a balkáni uralkodók hűségnyilatkozata a «szent korona» irányában. A míg erősebb volt és leszoríthatta őket, addig hódoltak neki, néha még akkor sem. Csakhogy ő mindig azon volt, hogy erősebb legyen, ezért joga élő hatalommá vált. Neki úgyszólván újra kellett kezdenie a magyar joghatóság életbeléptetését, mert 1415-től kezdve 1458-ig a magyar birodalom az előretörtető ozmánssággal szemben folyton védelmi állásban volt s ha szívósan küzdött is, de tényleg tért veszített. Ezért a rác és bosnyák politika a maga érdekében nem is tehetett egyebet, mint hogy ott s úgy igyekezett magán segíteni, a hogy' és a hol épen tudott.

Hogy mennyire erejevesztettnek tűnik fel a magyar birodalom déli feszítőereje, azt legélénkebben megvilágítja a rigómezei csatavesztés után Brankovics Györgynek békeközlése a magyar birodalom és a török szultán között (1449 május 21, Szendrő).² A magyar országos tanács rááll, hogy a havasalföldi részek, Rácország és Bosznia, tehát a magyar birodalommal akkor védelmi viszonyban álló területek egyidejűleg

¹ Ha Czillei Ulrik eléri célját s a horvát bánságot örökletessé teheti, a Balkán-félsziget északnyugatán bizonyára más képet öltött volna az országok csoportosulása. V. ö. Ljubić: *Listine* X. 86., 89., 113. s a még nem közölt velencei államlevéltári iratokat 1456–57-ből (Senato Secreto) Fraknoi i. becses tanulmányában (*Századok*, 1909, 594. lap) a chronologiai jelzések nem szabatosak.

² Mk. orsz. levéltár. MODK. Teleki: HK. X. 243–411. Ennek a jogtörténeti szempontból felette érdekes oklevélnek eredetije, sajnos, elkallódott. Teljes tartalmára nézve v. ö. Teleki: HK. II. 120–121. lap, s 1. sz. jegyzet. A fegyverszünet azonban ezen az alapon nem jött létre.

a szultánnak megfizessék a szokott censust (censum solitum). Kikötik azonban, hogy ezen országok fejedelmei és lakói mindenha Magyarországra jöhessenek, causa curialitatis (illendőség, courtoisie) egyéb ügyeik elintézése okából s ebben a törökök ne háborgassák őket. Ime tehát ezek az országok kétségtelen hűbéres részei a magyar koronának, mely azonban ezzel a concessióval elismeri, hogy meg nem védheti azokat s tűri, hogy adót fizesse nek ellenségének. Lehet-e ezt a viszonyt az államközi viszonyoknak valamely tételes formájához sorozni? Csak egy bizonyos, hogy nem tiszta s tarthatatlan állapotnak azon idő szerint beállított fokmérőit. Nem is csodálhatjuk, hogy István Tamás bosnyák király a két hatalom közé szorítva 1449 november 11-én Doborban országa érdekét tekintve, összes rendjeivel egyetértőleg Korógyi János macsói bán előtt megfogadja, hogy Magyarország és szent koronája, valamint Hunyadi János ellen nem követ el hűtlenséget s a törököket nem fogja segíteni.¹ Ezzel biztosította magát Magyarország irányában, de a szultánnak megfizette az adót. Oklevelünk ugyan nincs rá, de ki ne hinné el, ha azt állítom, hogy a szultánt viszont biztosította, hogy nem fog ellene tenni semmit. Ezt különben, ha meg akart maradni, meg kellett tennie.

Szorosan akarván a tárgyhoz ragaszkodni, csak megemlíthetjük, hogy Eugen s V. Miklós eretnekirtó czélzattal már 1444 óta erős propagandát folytattak Boszniában, a királyt meg is nyerték a katolikus hitnek s a balkáni politika irányításába határozottan befolytak. De nemcsak ezt cselekszik, hanem a bosnyák katolizáló főembereket külön oltalmuk alá fogadják.²

A térítés és befolyás Dalmácia, jelesül Lesina püspöke, Tamás apostoli delegatus részéről³ indult meg. Annak is van határozott nyoma, hogy 1446-ban egy gyöngyökkel és drágakövekkel kirakott korona készült a bosnyák király részére, mely egyelőre a spalatói Szt. Dojmo székesegyház kincstárába

¹ Teleki u. o. X. 245—6. «regno Hungarie et sacre eius dei regni Hungarie Corone, neonon magnifico domino Joanni de Hunyad, ipsius regni Hungarie gubernatori nullam faciemus infidelitatem».

² Jelen Oklevéltár. I.

³ A velencei Tomasiak közül való s 1428—1461-ig áll a lesinai püspökség élén. Farlati: *Illyr. Sacrum*. IV. 255. l.

volt letéve, a honnan Tamás püspök 1446 július 20-án átvette.¹ Átadta-e tényleg, vagy nem, annak nincs nyoma. De nem adta át, mert különben a bosnyák király, ha ekkor megkapta volna, nem vágyódott volna utána. Annyi azonban kiderül e tényből, hogy a bosnyák király teljesen önjogú uralkodó akart lenni, a mely szándékát a térítő, munkájuk sikere érdekében csak pártolták.

A magyar souverainitás, noha a keresztyénség egyetemes érdekét védte délkelet felé, ebben a politikájának ugyan megfelelő, de végső célját illetőleg kényelmetlen térítésben akadályt, hogy ne mondjam gátat látott. Megéreztek, hogy a bosnyák király Magyarországtól függetleníteni akarja magát, mint jó katolikus, bogumilirtó fejedelem. Ha pápai védnökség alatt áll, a magyar király nem tehet ellene semmit, a török ellen meg az összes keresztyénség védelmét remélheti. Mindezek csak pillanatnyi remények voltak, menten el is foszlottak, a mint az események másképp alakultak. Kiderült, hogy István Tamásnak a dalmát-horvát bánság kell, hogy Czilleit onnan kiszorítsa, de meg hogy hatalmát öregbítse. E mellett azonban országában nem tudott igazában hatalomra jutni, másképp fordult a dolgok rendje, mint a hogyan azt a jajezai udvar ügyeskedő balkándiplomatái kieszelték.

II.

Brankovics György (1456) despotának s fiának, Lázárnak halála után (1458) előtérbe lépett a rácz kérdés. Mátyás királynak állást kellett foglalnia, hogy kinek a kezére jusson Szendrő vára. Mátyás, a ki a szerb és bosnyák fordulatokat minden vonatkozásaikban ismerte, a maga szempontjából helyesen intézte el a kérdést. A magyar-bosnyák jogviszonyt ugyanis

¹ Spalato, 1446 jul. 20. Episcopus Farenis et delegatus apostolicus in partibus Bosnæ, Thomas, a thesaurariis eccl. s. Dogmi Spalati coronam auream preciosam donum Pp. Eugenii IV. Regi Bosnæ Stephano Thomæ Ostopié deferendum suscipit acceptumque testatur.

Spalato. Arch. Vecch. fasc. 23.

világosan körvonalazta a szegedi (1459 elején) országgyűlés.¹ A Brankovics-örökséget, Szendrőt, átadta hűbérként István Tamás bosnyák király fiának: Tamás fia Istvánnak, Novo-Brdo, a híres bányavidék pedig egyenesen Boszniához került. A meg-egyezés értelmében a bosnyák király urának vallja Mátyást és a török szultánnal szemben függetleníti magát. Ime a tiszta helyzet. Viszont Mátyás király kötelezi magát, hogy Boszniát védelmezi, rácz despotának megteszi a bosnyák királyfit, a ki Szendrőt tartozik megvédelmezni a török ellen. Mátyás ezzel a lépéssel a szerződéses politika terére lépett abban a hitben, hogy e megállapodás alapján a megerősödött bosnyák hatalommal hathatós segéderőt nyer. Csalódott.

Tamás fia István 1459. év április 1-én ugyan elvette feleségül Ilonát, a néhai despota leányát, de alig két hónap múlva török kézre kerül Szendrő városa a bosnyák-rácz despotatus eszméje egyelőre letűnt. Nem akarom tovább fűzni az események részleteit; annyi bizonyos, hogy a bosnyák hatalom, gyöngéden szólva, ismét pactált a törökkel, pedig ha híven kitart Mátyás mellett, bizton számíthatott a magyar segélyre. A szegedi egyezmény világos megállapodásai ellenére, mindenkép életképtelennek bizonyult ez az új alakulás, mert az egyik szerződő fél: a bosnyák királyfi s tanácsadó nagybátyja akár félszből, akár egyéb okoknál fogva, feladták a várat s a törökök részéről nem lőn bántódásuk.²

¹ V. ö. István Tamás király 1459 február 10-én Jezeróban kelt levelével. *Fontes Rerum Austr.* II., 20 k. p. 171.

² Részletesebben lásd bosnyák-szerb nép- és nemzedékrendi tanulmányaimat 36—38. lap és Fraknoi idézett tanulmányát (*Századok* 593. s köv. lap). Fraknoi V. számú tanulmányát *Délszláv ábrándok* címmel ruházza fel, mert a bosnyák király felvette a rácz királyi s a dalmát és Horvátország részeinek királyi címét. Felfogásában nem osztozom. Fraknoi figyelmét elkerülte, hogy I. Tvrtko a szerb birodalom lehanyatlása óta 1387-ben magát tekintette a szerb birodalom jogutódjának s címébe felvette a szerb királyi címet s ezt viselik utódai is. (V. ö. Miklosich *Monum. Serb.* illető számaival.) Ez nem «délszláv ábránd», hanem a bosnyák király hatalmának öregbítése a szerb középkori birodalom roncsai rovására. Tvrtko előbb a magyar király kegyelméből bán, 1377 óta király, 1382—91. független. István Tamás király meg a cetinai és klisszai zsupákat Horvátországból azért akarja elfoglalni, hogy Vukčić István herceg kezére ne jussanak. Nem történelmi traditio, nem faji ábránd, hanem anyagi erősödés után való vágy ösztönzi a szerzeményre ezeket a balkáni hatalmasokat.

Hogy Mátyás ezt a capitulatiót árulásnak tartotta s bosnyák politikáját — nem sikerülvén a szerb kísérlet — más alapokra fektette, az ő szempontjából nem szorúl magyarázatra. A bosnyák udvar érezte, hogy a magyar király segítségét s, a mi a fő, bizalmát eljátszotta. II. Pius pápához fordult, a ki korának diplomatai között legjobban ismerte a Balkánt. Hiszen «dolgozott szerb, albán és bosnyák ügyekben» s a mennyire egy XV. századbeli renaissance-publicista alaposan lehetett informálva, ő úgy volt. Mint a keresztyénség feje, természetes, hogy fogadta a bosnyák követeket, a kik azzal álltak elő, hogy királyuk mily buzgó katolikus s mily erélyesen üldözi az eretnek bogumilokat. Utasításuk nincs meg, de összevetve a körülményeket, az nem állhatott egyébből, mint hogy ajánlkozzanak fel a pápának, kérjenek tőle mindent, hogy valamit kapjanak.

A pápa, csak úgy, mint az európai hatalmak, élénken érezte, hogy Szendrő várának eleste mit jelent a török hatalom terjeszkedése folyamán. Mátyás király haragjának okát épen a pápa értette legjobban s legátusával, Tamás lesinai püspökkel megvizsgáltatta az ügyet. Tamás István király egyéniségéről, a mennyire egyoldalú töredékes, összefüggésükben meg sem állapítható adatokból ítélni lehet, annyit látunk, hogy gyöngé, kapkodó, a körülményeket előre nem látó ember volt, a kit fia, István, egy tehetségtelen, de nagyravágó alak s rossz testvére, Radivoj, izgattak. Mátyás nem is egyenesen a királyt, hanem ez utóbbit okolta Szendrő elárultatásáért.¹

Hogyne bőszült volna fel a magyar király, mikor bosnyák hűbérese 1460 február havában felkínálja országát a velenceieknek, a kik ildomos módon megköszönik ezt a nem kellemes ajánlatot.² 1460 (?) április havában pedig megengedi Hasszán basának, hogy bosnyák területen át betörhet Szerém és Valkó megyékbe, akkor, mikor neki trónja biztosításáért II. Fridrik császárral kell küzdeni.³

¹ «Castrum, Zendreu non solum in detrimentum huius regni verum etiam totius Christianitatis manibus sævissimorum Turcorum tradidit.» 1459 jul. 12. *Bosnyák életr. és nemzetr. tanulm.* i. h.

² Dipl. E. M. K. L. 78.

³ U. o. I. 67—73.

Mindazonáltal Tamás lesinai püspök, a pápai legatus, a maga dalmát szempontjából mindent elkövetett a királyi «juh» érdekében. Beállít a pápához mint kérelmező s mentő. Értjük eljárását, hiszen ő a hitbéli térítés eredményeért — mely java-részen az ő munkája — küzdött.

Ez a dalmát püspök jobban fogta fel Bosznia helyzetét mint bárki más az akkori bosnyák hatalmasok közül. Első-sorban megengesztelte a haragvó pápát, a mi nagy sor volt, mert ez jól tudta, hogy a bosnyák király épúgy alkudozik a törökkel, bogumillal, ha kell, mint vele. Másodsorban sikerült rávennie a pápát, hogy a keresztyénség egyetemes érdeke szempontjából még pártját is fogja királyának Mátyással szemben.

A budai udvarnál nagy izgatottságot keltett ez a bosnyák követjárás Rómában. Az a hír járta, hogy a pápától kér koronát a király s a bosnyák kath. egyházat újra rendeztetni a curiával. A korona megadása præjudicál vala a szent korona jogainak, a kath. egyház bosnyákosítása pedig illusoriussá teszi a bosnyák magyar püspök és a kalocsai érsek jogállását. Ha való a hír, akkor Magyarország, a keresztyénség véd fala, s az egyház feje közt okvetlenül szakadás áll be. Így fogták fel a kérdést a magyar diplomaták. Mátyás a szó szoros értelmében elkeseredett. Ismer-vén bosnyák «alattvalóit», biztosra vette, hogy félrevezetik a pápát; érezte, hogy ügyes, ellene irányult húzás ez. A király ugyancsak ebben az értelemben íratott levelet a pápának. II. Pius Mátyás vádoló levelére — 1460 június 7. — rendkívül tapintatos-an felelt. Nem annyira járatlan Bosznia ügyeiben — úgymond — s jól megfontolja, hogy ily engedmények, a melyekről Mátyás szól, mire vezetnének. Arról is van tudomása, hogy István Tamás király mit vétett a keresztyénség ellen. S hogyan tudná, hogy mily kényes dolog püspököket rendelni oda, a hol eddig nem voltak. Jól emlékezik rá, hogy a koronát már elődeitől is kérték, de azok sem adták meg nekik s ha ő tán hajlott volna is erre, ezt bizonyára nem cselekszi a magyar király jóváhagyása nélkül. («non sine honore et beneplacito tuo, qui ius ad illum pretendas».) A pápa különben azt is írja, hogy a bosnyák követek erről nem is szólottak, csak mentegették urukat, állítván, hogy uruk Szendrő várát csak szükségből adta át s bizonyígtatták, hogy uruk jó keresztyén s kiűzte országából a bogumilokat. Püspökö-

ket, az igaz, hogy kértek, de csak oly formában, hogy küldjön országukba valakit, a ki a mondottak igazságáról meggyőződjék. S a pápa fog is oda követeket küldeni, de nem azért, hogy engedményeket tegyen, hanem hogy neki az ügyek állásáról jelentést tegyenek.

Ez a levél bizonyosság rá, hogy a pápa hitelt adott István Tamás küldötteinek, a mennyiben vagy elhitte, hogy Szendrő elvesztésében kevésbbé bűnös, mint Mátyás állítja, a kit személyes haragosának tartott; vagy ha nem hitte is a bosnyák mosakodást, de egyetemes érdekből így látta jónak az ügy elintézését. Ha a korona kérésének dolgát tagadta is a pápa, meglehet, hogy nem szóltak neki nyilvánosan, de hogy Tamás püspök ezzel a szándékkal volt, azt a későbbi folyományok bizonyítják. Azzal pedig, hogy a pápa legátust küld Boszniába, a bosnyák király határozott sikert aratott. A római curia követe küldésével egyenesen beléavatkozott a balkáni politika intézésébe. Egyetemes keresztyén szempontból érvelt, de a következőkben is felelős érte. A magyar király ösztönszerűleg elhidegült a királyi Bosznia sorsa iránt, mert megérezte a fulánkot; de a pápa ellen, a ki szomszédjaitól fenyegetett királyi hatalmának istápjá volt, nem léphetett fel. Haragját egyelőre elnyomta, de kicsirádozott benne a gondolat, hogy ekkép nem jut dűlőre a bosnyák kérdés.

Boszniában és Hercegovinában, a hol Tamás István király apósa, Vukčič István a maga politikáját űzte, végromlásukat érezték ugyan, mert elűzetésük esetére Velenczében s Dalmáciában igyekeztek menhelyet biztosítani a maguk számára, de azért hiányzott belőlük a helyzet józan értékelése. Kapkodtak ide is, oda is, közben torzsalkodtak egymással és szomszédaikkal, nem hittek egymásnak, azért nem is hitt nekik senki. Mint a gépezetében megromlott óra, azonkép akadozik a bosnyák politika.¹

Velenczének nem kellett, a signoria csak akkor biztatta őket, ha valami konkrét kérdésben hasznukat vehették; Mátyás király nem bízott sem írásukban, sem szavukban, a török meg

¹ V. ö. erre nézve Theiner Mon. H. II. és a MDE I. kötet illető helyeit.

következétesen vesztükre tört. Így állt a helyzet, mikor István király 1460 július 10-én meghalt.¹

III.

Apja halála után Tamás fia István (Tomasevics) lépett a bosnyák trónra. Három évig sem uralkodott. Vele együtt pusztult el a középkori Bosznia. Megannyian, még a kortársak is, a kik ezzel a tragédiával foglalkoztak, részben a posteriori, de még az események lefolyása közben is constatálták, hogy Boszniának el kellett buknia. Nem is történhetett ez máskép.

Az utolsó bosnyák nemzeti király teljesen a pápára bízta ügyét s feltétlenül katolikus alapra helyezkedett. Szomszédainak s kivált fővédurának, Mátyás királynak a bizalmát eljátszotta az apja, s a legerélyesebb délszláv dynasta: Vukčić István, szent-szávai (hercegovinai) herceg, apjának az apósa,² a maga politikáját folytatta. Dalmát-olasz észjárású követei s tanácsadói javallották neki, hogy a pápa az egyetlen, a ki közös actiót tud létrehozni, bizalmát pedig csak úgy nyerheti meg, ha igaz kath. voltáról meggyőzi. Ez a fordulat s végleges elhajlás a bosnyák nemzeti egyháztól, a bogumiloktól, 1461 folyamán állott be, miután meggyőződött, hogy a török hódítás másként, mint a keresztyénség egyetemes közreműködésével meg nem akadályozható. Kitől kérjen segílyt, ha nem attól, a ki a keresztyén egyház feje? Igaz, hogy nemzeti uralkodó, de a saját népe nem bízik benne. A hatalmasok csak immelámmal ismerik el hatalmát, szíve mélyén mindegyik különbnek tartja magát. A Vár-Bosznában (Szarajevóban) székelő török helytartó igen ügyesen csábítja a népet, melynek terhei nagyobbak a király s a főurak birtokain, mint a szultánt uraló területen. Szabadságot ígérnek a kmeteknek (jobbágyoknak) török részről s a csábítás máris hatni kezd. Félő, hogy a váraikban lakó főurakat otthagyja majd a nép. Azonkívül a török nem törődött a határokkal, hanem a hol jónak találta, a király területén

¹ Állítólag a fia ölte meg, de ezt egy különben sem megbízható krónikás pusztá állításával nem találjuk igazoltnak.

² Második feleségének az apja.

erődöket emeltetett, a honnan lecsap akkor, a mikor jónak látja.

Ilyenformán beszéltek Tamás fia István király követei 1461 deczember havában, a római curiánál.¹ Elmondták, hogy segedelemért folyamodtak Mátyás királyhoz, a velencei doge-hoz s Castriota (Skander bég) Györgyhöz. Szövetségesek segedelme nélkül otthagyja királyát s urait a nép.

S most aztán előállanak a személyes kérdéssel. Már Eugén pápa megkínálta az ő apját koronával, de ez vonakodott azt elfogadni, mert tartott a töröktől (meg a magyar királytól, illetőleg Hunyadi Jánostól, ezt elhallgatták). Azt is állítják, hogy külön egyházat akart a pápa létesíteni Boszniában. Azzal érvel, hogy az apja neofita volt, őt azonban már gyermekkorától latin ritusban nevelték s ő nem fél a bogumilektől, kiktől apja méltán tarthatott.

Ezért kér a pápától koronát s az egyházi szervezet új berendezésére püspököket. Felhossa, hogy ha megkoronázzák, majd alattvalói inkább bíznak benne, ellenségei meg félni fognak tőle. A pápával szemben ügyesen indokolja kérését. Ámde ezzel széttepi a hűbéri köteléket Mátyással, a kinek pedig egyidejűleg fegyveres segítségét kéri, mire ez, ha Bosznia királya megmarad a korona iránt való hűségben, kötelezettséget vállalt. Ezzel a nemzetközi jogbéli subtilitással nem gondolt a balkáni király, a ki csak koronára vágyott, a melyet az egyház fejétől kap. A pápa csak segíthetett rajta, de félni nem kellett tőle, mint az «ő természetes urától», a magyar királytól.

Tanácsadói tisztán látták a külügyi helyzetet. Helyesen mondták, hogy első sorban őt veri le a török, azután Velenczére s a többiekre kerül a sor. Ha ő elvész, vele pusztulnak a többiek. Az, hogy már az apja megjósolta a velenceieknek Konstantinápoly elvesztét, igaz lehet, de Konstantinápoly veszedelmét mindenki tudta, azért mégsem segítettek rajta. A nagy Byzancz bukását a kisebb bolygók lehullása követte. Ehhez nem kellett jóslás, tette volt szükség. Mintha a modern

¹ Gobelinus *Commentárjai*. II. Pius pápa egykorú följegyzései ezek, melyeket Gobelinus adott ki. A követi utasítás okvetlenül szlávul, a követek anyanyelvén kelt, oly közvetlen.

nagy világalakulatokban máskép menne végbe az ily megrajzolása a jövőendőnek!

A pápa fontolóra vette a követek előterjesztését és cselekedett.

Megadta nekik a koronát,¹ külön megbízottakat küldött Jajczába, de a magyar királylyal való szoros egyetértésre intette a követeket.

A bosnyák király, alig hogy megkapta a koronát, nagy ünnepélyességgel Jajczában a pápai küldöttség, élén Bozzo nonai püspökkel² és a bosnyák főurak — köztük a leghatalmasabbnak, István herceg Vlatko fiának — jelenlétében, valószínűleg október végén vagy november elején, megkoronáztatta magát. Mindazonáltal nem érzi magát teljes biztonságban. November hóban követet küld Velenczébe s kéri, hogy iktassák be őt a velencei nemesek közé, adjanak királyi méltóságának megfelelő házat Velenczében, meg egy házat Zarában. Kér hadi szerszámokat és műszaki csapatokat. Ha a török elől menekülni kellene, fogadják be a köztársaság területére. S mintha egyéb baja nem lenne, Sperančić Pál horvát bánnal való viszályában jóakarató semlegességét kéri a signoriának. István hercegben sem bízik, noha az őt elismerte királyául s arra kéri a köztársaságot, hogy intse az egyezség megtartására. Végezetül jelenteti, hogy az összes urak beleegyezésével nagy lelkesedéssel megkoronáztatott.³

A köztársaság az első kérést teljesíti, a második és harmadik elől ügyesen kitér. Műszaki csapatokat — mondják — pénzen fogadhat; ha menekülni kellene, szívesen befogadják;

¹ Vajon az Eugen pápa készítette koronát, melyről előbb tettünk adatos említést, vagy mást, azt nem írják a jelentések. De miért ne lett volna az az Eugen pápa adta korona? Boeckay Istvánnak a bécsi cs. kincstárban őrzött koronájáról állítják, hogy Tamas fia István kir. kincsei közt foglalták volna le ezt a koronát.

² Klaić i. m. 349 l.

³ DEMK. I. 95—97. l. «Regen Bosn.... coronatum fuisse... libero omnium suorum principum et dominorum regni ipsius consensu maximoque applausu et alacritate» (97. l.). V. ő. u. o. 101. l. István herceg 1461 decz. 1. követségével, melyet ugyanakkor, mint Tamás fia István király, küldött Velenczébe.

Osztrovicza és Clissa várát nem engedhetik át; ha a horvát bánnal, a mit óhajtanak, szerencsésen megküzd, István herczeggel igyekezni fognak az egyetértés fontosságát megértetni s megkoronáztatása alkalmából üdvözlük.¹

A pápa megérezte, hogy ezzel a koronázással Mátyás király jogát érzékenyen illette. A felől biztos volt, hogy Mátyás, kinek hírszolgálatra minden egyes körülményre kiterjedt, erről az egész actióról máris részletes tudomást szerzett. Hiszen a horvát bán, a macsói bán, Ragusa, Velenceze minderről rögtön értesült s a király az akkori körülményekhez képest minden híradást gyorsan megtudott. A pápa, ismervén Mátyás személyes érzelmeit, elébe vágott a bekövetkezendő rossz hangulatnak: 1462 január 21-én² levelet írt a királynak s a bosnyák királylyal tudatta, hogy Budára küldjön követséget a király megengesztelésére.³

A pápa szelíden és a keresztyénség egyetemes érdekére hivatkozva kérleli Mátyást, hogy bocsássa meg a bosnyák királynak az ellene vétetteket. Írt Vitéz Jánosnak is és megkönyékeztette a királyt kedvenczével, Carvajallal, az Angyalvár biborosával is.

E levélre Mátyás király május végén felelt.⁴ Oly elemi erővel íratott ez a válasz, hogy szinte magunk előtt látjuk a királyt, a mint tollba mondja erőteljes ígét.

A pápa azt írja, hogy az észretért bosnyák királyt befogadta az egyház kebelébe, kövesse példáját Mátyás, nehogy elkeseredésében átálljon az ellenséghez.

Nos, a király szívesen fogadja az apostoli szék tanácsát. Tudja ő, hogy a király kötelessége megbocsátani s elfeledvén a rosszat, emlékezetében tartani a jót. Ámde nagy dolgokban nem szabad visszaélni a könyörületességgel, szigorúsággal kell mérsékelni a lágyságot, nehogy a könnyű bocsánat újabb vétkekre nyújtson alkalmat. Ezzel odavágott a curia könnyű szerrel adott bűnbocsánatára.

¹ DEMK. I. 98—100. l.

² XII. Kal. Febr.

³ Ep. Matthias r. Pi. E. XXX.

⁴ Fraknói Vilmos: *Mátyás király lev.* Külügy 33. Schöbher i. oklt. 17. l.

A keresztyénség ellen senki sem vétett annyit, mint a bosnyák király. Mint a magyar király alattvalója, kitől minden joga ered (a quibus omne ius regni habet), senkitől sem kényszerítette átpártolt a törökhöz s adót fizetvén neki, megerősítette azt. Majd megtérést színlelt s megcsalta jötevőit, a mennyiben a tőlük kapott segílyt az ellenségnek adta. Hogy ebből mennyi kár származott, mennyi föld pusztult el, hány embert fűztek rabszíjra, azt nem is kell emlegetni, mert ismeretes.

Fején találta a szöveget, mondván: «Most aztán nem mert ismét ahhoz (t. i. a magyar királyhoz) fordulni, hanem megkörnyékezi az apostoli széket, mely könnyebben hajlik a bocsánatra s a mások sebének sajgását kevésbbé érzi és a távolból könnyebb végéről fogja a dolgot, hízeleg neki, mert azt hiszi, hogy bűnhődés nélkül nyer bocsánatot».

A király kitűnően jellemzi a bosnyák király sejtanlikját (bosnyák-török szólam szerint: ördögös ravaszkodás), mert ismerte a lelkét. Nyílt és magyar beszéd ez. Megmond az apostoli székeknek egy és más igazságot, a nélkül, hogy megsértené.

Az ellen nem tesz kifogást, hogy az apostoli szék meg akar neki bocsátani, még azt is elismeri, hogy oka is van rá, ha becsületes szándékkal fordulna hozzá, de ez esetben nem elég a bűnbánat, most vezekelni tartozik.

Lelkiismeretök szavát elnémították akkor, mikor árulást követtek el. Ámde tévedtek, mert a töröknek tetszett ugyan az árulás, de az árulót megvetették. A török hasznot húzott a gonosztettből, de csak oly bizalmatlan iránta, mint azokkal szemben, a kiket elárult. Most aztán a török az úr. Elérte, a mire esze vitte. Íme most neki (Mátyásnak) hódol addig, míg megint törökké lesz.

Nem akar keményszívűnek látszani, benne is megvan a könyörület érzése. Nem vét azonban ez érzés ellen, ha elégtételt követel. Hiszen a bosnyák király felkínálkozott, hogy a törökkel határos várait átadja a magyar királynak, ez esetben majd elbánik ő az ellenséggel.

Mátyás gondolatmenete teljesen érthető. Ezzel az emberrel, a kinek nincs egy őszinte gondolata, a kinek minden ténykedése ravaszság, a ki elveti a magyar korona fennhatóságát, a ki csalfainta koronáztatása után nem éri be a hűtlenséggel, hanem a

magyar korona egyetemének egyes részeire is ráteszi a maga vélt igényét.¹

Ezzel a bosnyák királylyal csak úgy lehetett boldogulni, ha a magyar király maga intézi védelmét. Magyarán szólva, ha kiveszi a hatalmat a kezéből. Akkor azután nem mozdulhat, mert a magyar várórség kezében van. Ekkor fogamzott meg a külön magyar bánság eszméje, a török ellen való határvédelemre szolgáló katonai szervezet képében.

A bosnyák király maga is ráállott már erre, de aztán kibujt alóla. Most már mit szóljon a király — ekképen folytatja — ahhoz, hogy a pápa követet küld hozzá s a magyar király jogának súlyos és nyilvánosságos megsértésével (*non sine gravi et evidenti regum Hungarie præiudicio*) megkoronáztatja magát s azt hiszi, hogy most már biztosítva van a helyzete.² Ez a csökönyös tagja a szent koronának nem ismeri el az ő fejét (t. i. a királyt).³ Hogy ez a viszály taplója s ebből ered minden baj, nyilvánvaló. Mátyás nagyon jól tudta s nyíltan meg is mondta a pápának, hogy ha fegyverrel lépne fel a makacszkodó bosnyák királylyal szemben, a mire joga is van, az menten megadná magát. Itt aztán ezzel a határozott óvással beéri, de a napi körülményeknek megfelelő diplomatai lépéssel elhárítja a már-már veszélyessé vált bonyodalmat, mely ha kitör, minden félre nézve nagy kárral járt volna. Föltétlenül bizonyos, hogy Mátyásnak érthető fellobbbanását Vitéz János, Várad nagyeszű főpapja csillapította, a kit a pápa erre felkért⁴ s éles eszével nemcsak mérsékelte a király haragját, hanem pozitív tanácsot is adott neki.

Ugyanis felkéri a pápát, hogy ne vegye védőszárnyai

¹ Miklosich: Mon. Serb. 391. sz. Tamás fia István 1463 nov. 23-án Jajczán a raguzaiak kiváltságait megerősítvén, ekképen címzetteti magát: «István, Tamás fia István, Szerbia, Bosznia, a tenger mellék, Hum földjének, Dalmácia, a horvátok, az alvidék, a nyugati részek, Uszora, Szoli és Podrinje királya.» Erről Mátyásnak 1462-ben májusban már volt tudomása, ez ellen lépett fel, mikor elégtételt követel.

² Kitészik, hogy Mátyás a bosnyák király minden lépéséről és gondolatáról részletesen informálva volt.

³ «caput suum contumax membrum non recognoscit.»

⁴ Ep. M. C. P. I. XXVII.

alá az ő alattvalóját, ne csorbítsa az ő jogait, küldje követét hozzá Budára s ne ellene alattvalójához. Tárgyalás útján egyezésre lehet jutni, abban megnyugszik ő is, mint souverain s vállalja Bosznia oltalmát, a mi csak javára lesz a bosnyákoknak.

A pápának s a bosnyákoknak egyaránt jó kibúvójok volt a királynak ez a hajlandósága, hogy bizonyos feltételek mellett s jogainak fenntartásával vállalja a törökkel szemben Bosznia védelmét.

Magyarországnak Rómában legjobb barátja Carvajal János, angyalvári bíboros volt. A király, mikor ezt a levelét megírta, utasította követét, hogy közölje Carvajallal is elhatározását. De azonfelül külön levélben is közölte a bíborossal, hogy a szentszékre való tekintettel megbocsát a bosnyák királynak, a miért a keresztyénség érdeke ellen vétett.¹

Íme tehát egyezmény lett a viszály vége. Mátyás fenntartotta Boszniához való jogát («quod pertinuit semper et pertinet ad Hungariam») a pápával szemben, de Bosznia elszakadási kísérletét inkább a pápa tájékozatlanságának tudja be s az élevesztett kérdést követe által mérséklettel tárgyalatja.²

Azalatt a bosnyák király s a hercegovinai herceg követei 1462 márcz.—ápr. havában tárgyaltak Budán.³ Szívesen fogadták őket, mert a királyt most első sorban a szent korona kiváltásának kérdése foglalkoztatta. Ezt ugyancsak jó végre juttatta Vitéz János, a ki nagyon jól tudta «beállítani» az ily ellentéteket.

«A mi hívünk István Bosznia királya», — írja Mátyás király, 1462 aug. 10. a bosnyák uralkodó már hozzájárult a szent korona kiváltásához.⁴ S még előbb említi, hogy a bosnyák király és István herceg, a mint tartoznak is vele, a király hűségére tértek.⁵ Mindebből kiderülni látszik, hogy a pápa ægise alatt a török esetleges támadásával szemben egy magyar-bosnyák-

¹ Fraknói: *Mátyás kir. külf. lev.* I. 35. és Ep. M. P. C. I. XXVIII.

² Ep. M. C. P. II. XXX. Vezsényi László küldetése Velenczéhez s a pápához. — A diplomáciai történetre nézve vezérfonal Fraknói V. Mátyás király diplomatáiról szóló értékes összeállítása a *Századok* 1898. évf.

³ MDE. I. 140—1. l. Thomasi jelentése.

⁴ Wagner: *Dipl. Sar.* p. 323. — Katona XIV. 544.

⁵ Ep. M. C. II. XXV.

hercegovinai-albán, Velenczétől is támogatott liga-féle szövődött, melynek a vezérlete Mátyás kezében volt. Ennek a ligának ugyancsak az a baja volt, mint a középkori európai ligáknak rendesen, t. i. hiányzott belőle a célban való bizodalom, röviden szólván a lélek. A hercegovinai herceg s a bosnyák király egymás között marakodnak, ebben folyton Mátyásnak s a velencei köztársaságnak kell közvetíteni.¹ A pápai és az olasz segély egyfelől az akkori közlekedési, de másfelől pénztechnikai okoknál fogva sem volt oly sziklaszilárd alap, melyre Magyarország biztosan számíthatott.

Mátyás biztosan tudta, hogy a szultán az összes halandók közt a legnagyobb ellensége, minthogy tőle sem tenger, sem hegyek nem választják el, országa szinte kínálkozik a betörésre. Mátyás király ismételve hangoztatta, hogy a török erővel szemben győnge s ha a keresztyén hatalmak részéről kiadós, gyors és rendszeres segélyre nem számíthat, nem használ akkor semmi szer. Velence érdekei Magyarországéival egyeztek. Mátyás próbált is akár időnyerés céljából, akár a keresztyén lanyhaság ellenében óvszerként a törökkel valamikép egyezkedni.² Az akkori budai tanácsban voltak is mindig olyatén hangok, a melyek az egyezkedést előbbrevalónak tartották az «egyetemes érdeken» való elvéréznél.

Ismeretes, hogy 1462-ben György cseh király, midőn a római curiával nem sikerült neki a compactatakat elfogadtatni, az uralkodók ligáját akarta megszervezni a török ellen, még pedig II. Pius és Fridrik császár kizárásával. Ennek az elérésére követet járatott az európai udvaroknál Grenoblei Marini Antal francia lovag személyében. Természetes, hogy e liga megalkotásában az egyik főszerep Mátyásnak jutott volna.³ S mit felelt Mátyás? Szép ez az eszme, üdvös is lenne, ha a különböző, nyelvükben, viseletükben, szokásaikban, intézményeikben, tanultságukra s törekvéseikre nézve oly elütő, régi ellentétektől, háborútól szétszaggatott elemeket — egy testté lehetne

¹ MDE. I. 173. l., 185—7. l., 188—90. l.

² Ep. M. C. LXV. 145. l.

³ Palacky: *Csehország története*. IV. cseh kiadás. Prága 1906. 390., 408., 424. ll. A terv természetesen nem valósult meg.

forrasztani! Ne higye Európa, hogy Magyarország csak a saját határaiért küzd, ejthetné más módját is, hogy határai épségben maradjanak. Őt ne biztassák, cselekedjenek úgy, mint ő; béküljenek ki s harcoljanak a hitetlenekkel, mint ő. Félre a tárgyalásokkal, tenni kell. Mátyás a keresztyén hatalmak egyetemét képviseli egymaga, de érzi, hogy az akkor leg-hatalmasabb katonai hatalommal nem bír.¹ Perselyszerű adományokkal nem győzheti le ezt a kitünően felszerelt ellenséget.²

Mátyás ismerte a helyzetet, tudta, hogy neki harcolnia kell, de egymagában nem teheti. Azonfelül átérezte az akkori keresztyén solidaritásnak csekély és csak viszonylagos erejét. Tartós, döntő győzelemre nem lehetett a keleten kilátása.

Így látjuk mi az akkori helyzetet. Csoda-e tehát, hogy a bosnyák király, a ki arany-koronás süveg-enthusiasmusával oly hirtelen átesapott a keresztyén rendre s kinek úgyszólván a nyakán ült a török, ugyancsak szeretett volna megegyezni a szultánnal? Jó forrásból tudja, hogy a török nemsokára Bosznia és Hercegovina ellen fordul s akkor nemcsak neki lesz vége, hanem a keresztyénség is megadja az árát — izeni Velenczének.³

Mindezen mozaikszerű összeállításoknak azonban több a fogyatéku, mint az a tanulságuk, a mit levonhatunk. A Mátyás uralkodása első idejére vonatkozó anyag hiányos és korrendileg még tisztázatlan.

De hagyján az anyag. Tekintsük közelebbről a XV. századbeli magyar diplomatiái szolgálatnak egyes vonatkozásait, ebből is tanulhatni valamit.

Első sorban nem téveszthetjük szem elől a hírszolgálati nehézséget s a követségeknek ennek következtében lassú eljárását. Ma elhatározta a budai udvar, hogy követé által ezt a lépést teszi. A követ vagy követség végre elindul, gyakran nagynehezen. Előkészületeket kell tenni, az utak rosszak, a követség vesztegelni kénytelen. Végre eljut Rómába, német földre, vagy a hová épen küldik. Az alatt a végekről valami

¹ Ep. M. C. P. II. LXII.

² U. o. LXIII.

³ István bosnyák kir. követsége Velenczében 1463 febr. 28. MDE. I.

rémhír érkezik, mely hihetetlenül hangzik, de mégis figyelemre kell meltatni, mert mire ellenőrizhetik, már egy másik esetről jön jelentés. Az alatt a külföldről jönnek követek, a Budán tartózkodó állandó residensek: a pápai, a velencei, a raguzai szintén kapnak híreket, melyek, mire Budára érnek, már elvesztették actualitásukat. A kir. cancellariában aztán tárgyalják a dolgokat s a már elindult követ nyomába egy másikat küldenek. Ebből az útvesztőből csak az a külpolitikai irány marad változatlanul, hogy Mátyás királyi positiójának törvényességét a császárral szemben ki kell vívni bármilyen módon s a török elönyomulását a keresztyénség egyetemes és Magyarország külön érdekében minden eszközzel fel kell tartóztatni.

A mantovai congressus (1460) ugyan mit eredményezett, noha a pápa nagy körültekintéssel és buzgósággal rávette a keresztyén fejedelmeket bizonyos ígéretekre, melyek ha kötelezőleg adtak is, mihelyt beváltásukra került a sor, azonnal készen állottak a húzódozással? Nemcsak maga Mátyás, hanem az összes magyarság érezte, hogy a déli ellenséggel való harcot, ha kell, külső segedelem nélkül is meg kell vívnia. Hiszen már két éve érkeztek hírek, hogy készül a török. Hogy a hírek milyen constitutív ereje van, érezzük ma is, hát még a középkorban, a mikor még inkább s lassabban jutottak el az általánoságban tartott mende-mondák s a követek is messziről érkezett kereskedőknek az útszélén összeszedett pletykáit külön futárral küldötték meg souverainjuknak.

Hogy'alkothatunk hát hű s az akkori tényállásnak megfelelő képet arról, hogy Mátyás király elhatározásaira, mely — tőlünk már nem is constatálható — imponderabile hatott? De lehet-e egyáltalában még a modern anyag alapján is a most lefolyó kérdésekről teljesen hű s exact képet adni? Nem lehet. A pillanatnyi momentumok, sajnos nem rögzíthetők meg ma sem, verba et consilia volant. Míg azonban ma legalább chronologiailag tisztázhatjuk a kérdéseket, a XV. század anyaghalmozából ezt sem tehetjük.

Ismételjük, hogy a szultán már 1461 óta készülődik Magyarország ellen, csak az nem bizonyos, hol tör be s milyen czélt tűz majd maga elé. Mindamellett az események gyorsabban játszódtak le, mint a hogyan az érdekelt felek azt várták.

Tamás fia István király Jajczában udvart tartott. 1462-ben Pius pápa Miklós modrusi püspököt küldi hozzá, hogy ott ildomosan intézgesse az ügyeket.¹ Mint legatus ő volt a főszemély. Mehmed szultán azonközben a királyhoz küldött az adóért. A legatus azt tanácsolta neki, hogy ne fizessen, mire a király bizonyos hetykeséggel — melyet aztán a legenda mindenféle részlettel felczifrázott — visszautasítja a követet.² Egy boszna szávamenti török határerődöt is leromboltat. A háború ezért irányult Bosznia felé, ez a viszautasítás volt a közvetlen ok.

A király megijed: Te követ — úgymond — bemártottál a bajba s tanácsaiddal oda juttattál, hogy a császár, kinek a világon senki sem tud ellenállani, minden várat kiostromol, most aztán hárítsd el tőlem a veszedelmet.

Miklós püspök felelé: Sietek Magyarországba s csakhamar itt leszek erős haddal, te csak maradj meg a hitben. — Elkésett.

A szultán egyik fővezére Mahmud basa, a ki Angelossevarik, a szendrői praetendens, ugyanis már 1463 május 19-én Bobovácson van, a bosnyák kincses várban, holott Mátyás király hadainak felvonulása csak máj. 1. körül jut befejezésre, de a magyar hadvezetőség még nem tudja, hogy a szultán merre veszi útját.

A török haderő meglepte Boszniát s meglepte a magyar királyt; Mátyás legnehezebb hadjáratába fog; védelmi szempontból kezdte a küzdelmet s foglaláson végezte.

Jajcza szereplése ekkor jut előtérbe, ez időtől fogva a magyar történelemben Jajcza és Bosznia egyazon fogalomká lesz.

THALLÓCZY LAJOS.

¹ Farlati i. köt. 74. l. Nicolaus de Catharo.

² Laonicus Chalcocondylas (ca 1470) Hist. de origine etc. Basil. 1556. Lib. X. p. 169.

KÖNIG GYULA EMLÉKEZETE.¹

Oly időben élünk, a melyben nap-nap után oltárt emelünk keblünkben a névtelen hősök ezreinek, a kik vérüket és életüket feláldozták a haza és az emberi művelődés nagy érdekeinek védelmében. Minden gondolatunkat, minden érzésünket, minden érdeklődésünket annak a gigászi harcnak fordulatai kötik le, melynek végleges kimenetele dönteni fog nemcsak hazánk, hanem egész Európa sorsa fölött is. De bármit is rejtсен méhében a jövő, egy pillanatra sem hagyott el ügyünk igazába és győzedelmes diadalába vetett sziklaszilárd hitünk. Ez a hit adja meg lelkünknek a nyugalmat arra, hogy a háború névtelen hősei mellett, a kik az emberi civilisatio legfőbb kincseinek védelmében az önfeláldozás optimumával váltották meg a haza iránti kötelességeiket, azokról a halhatatlan nagyjainkról is megemlékezzünk, a kik életük minden törekvésével, minden lelkesedésével, minden munkájával, minden küzdelmével azon fáradtak, hogy az emberi megismerés határainak kitolásával, a szellemi téren tett nagy hódításaikkal művelődésünk kincseit gyarapítsák. E nagyok közé tartozott König Gyula is, a ki a matematikai bűvárlat terén a Bolyaiak óta hazánk legtehetségesebb, érdemekben és sikerekben leggazdagabb kutatója volt és a kit a halál 1913. évi április 8-án, élete és munkaereje teljében, szinte munka közben, ragadott ki az élők sorából. Szomorú napja volt ez a magyar tudományos és közéletnek, melynek ő egyik számottevő tényezője volt, még szomorúbb a hozzá soha el nem múló hálával ragaszkodó számos tanítványának, a kik benne jóakaró barátjukat és mesterüket tisztelték.

A tekintetes Akadémia engem tüntetett ki azzal a

¹ Akadémiai emlékezés; felolvastatott 1915 január 25-én.

megbízással, hogy elhunyt nagy társunk iránti tiszteletének és kegyeletének kifejezést adva, méltó szavakkal ünnepeljem azt, a mit az elhunyt nagy tudós tervezett és teremtetett, hogy az ő maradandó alkotásainak fényéből, önzetlen tudományszeretetéből, eszményi lelkesedéséből ösztönzést és erőt meríthessenek még jövő nemzedékek is a tudományfejlesztésért, az emberi művelődésért és az emberiség méltóságának érdekében folytatandó munkájukhoz és küzdelmükhöz. A tekintetes Akadémia e megbízásával engem nemcsak hogy kitüntetett, de le is kötelezett, mert ezzel alkalmat adott nagy mesterem iránti hálaérzelmeimnek a kifejezésére is, a kinek mint hajdani tanáromnak, későbbi kartársamnak és mindenkor jóakaró barátomnak oly kimondhatatlanul sokat köszönök.

Feladatom súlyát két irányban is érzem. Sokkalta csekélyebb az erőm, semmint hogy rövid beszéd keretébe méltóan tudnám belefoglalni mindazt, a mit e nagy elme évtizedeken át a legnagyobb odaadással és szinte megszakítás nélkül folytatott munkában alkotott és mint életművet reánk hagyott. Hiszen a tisztán szakszerű önálló matematikai kutatásait tartalmazó műveinek gondos tanulmányozása évekre terjedő munkát ró reánk; de ezek mellett itt vannak még bölcséleti, természettudományi, általános cultur-philosophiai, tanügyi iratai és beszédei, melyeknek már nagy értéke sem engedi, hogy méltatásukat mellőzzük. Azért tartok tőle, hogy az, a mit nyújthatok, legkiválóbb és legfontosabb műveinek csak igen vázlatos ismertetésére fog szorítkozhatni és hogy felette hiányos lesz az a kép, melyet e sokoldalúságában is bámulatos tudósunk életművéről adhatok.

De talán még fokozottabb mértékben érzem feladatom nehézségeit más irányban. Hazánkban még fölötte csekély az elvont tudományok iránt való érdeklődés, a matematika iránt pedig csökönyös közönyt, szinte ellenszenvet tapasztalunk és nekem matematikus nagy alkotásait kell ünnepelnem. Valójában az előítélet a matematika iránti teljesen alaptalan. A szállóige a matematika szárazságáról csak fable convenue, mely onnan származik, hogy a matematika szépségeit csak kevesen ismerik, míg a legtöbben a rossz oktatás és a középiskolai tananyagnak szerencsétlenül szellemtelen, több-

nyire csak unalmas technikai részletekre szorítkozó összeválogatása folytán, a matematikát a képletek száraz gyűjteményének, a matematikust pedig oly különcznek nézik, aki világlátésében csak az élettelen formulák szaporításával haszontalankodik, vagy pedig nyomorult díjért végeláthatatlan törlesztési és biztosítási tervek készítésével rabszolgamunkát végez.

Bátran állíthatjuk, hogy nincsen tudomány és alig van művészet, mely a phantasiát annyira igénybe venné és ezt tevékenységre annyira ingerelné, mint épen a matematika, mely csekély számú axiómán és csak néhány, a szemléletből merített föltevésen elindulva, teljes rendszerét a logika és a belső szemlélet útján építi fel, tehát a képzelő erőt különösen igénybe veszi. Ez másként nem is lehet a nélkül, hogy a matematika szigorúságába és alkalmazhatóságába vetett hitünk meg ne rendüljön, mert ez csakis így felelhet meg azon nagy hivatásának, hogy érzeki és fogalmi világunknak, a látható dolgoknak és a láthatatlan, de tudatos gondolatainknak közvetítője legyen. A phantasiának mily merész és csodálatraméltó alkotásai az arithmetika irrationális, complex és ideális számai, a geometriának végtelen távolban fekvő és képzetes elemei. A képzelő erőnek ily magas foka a képzőművészetekben nem is érvényesülhetne a nélkül, hogy azok legfőbb feladatukról, az illusiókeltés feladatáról lemondanának, melyeknek csak akkor felelhetnek meg, ha már ismeretes, érzékelhető dolgokat vagy tényeket új és bennünket gyönyörködtető kapcsolatban tárnak elénk.

De e mellett a matematika szépérzésünket is nagy mértékben kielégítheti; mert csodálatosan tökéletes rendszerben minden oszlopnak, minden pillérnek, minden bolthajtásnak megvan a maga sajátos rendeltetése; benne is az épülő rendszer mivolta határozza meg az építőanyagot és az építési eszközeit, melyeknek törvényszerűségeit ha megsértjük, csakúgy föllázad aesthetikai érzésünk, akár csak az oly építőművészeti alkotásokkal szemben, melyeknek szerkezete a statika törvényeivel ellenkezik. Ezen felül pedig csakis a matematika segítségével érthetjük meg teljesen a világ törvényszerűségét és érezhetjük át a természet bámulatos és felemelő összhangját.

A világ más, mint mechanikai alapon nem fogható föl, a mechanika oczeánján pedig csak a matematika hajóján vitorlázhatunk. Ebben a felfogásban volt már Leonardo da Vinci, az olasz renaissance e leggeniálisabb művésze és legkimagaslóbb gondolkozója, a kinek elméjét a matematikai, physikai és technikai tanulmányok és gondolatok ép oly élénken foglalkoztatták, mint a képzőművészet ama remekei, a melyekkel a művészeteknek legragyogóbb és legdicsőbb korszakát oly csodálatraméltó módon megindította. Azon a lapon, melyen *Az Űrvacsorához*, a renaissance e legnagyobb alkotásához, a Megváltó megható alakjának vázlatrajzát készítette, matematikai és mechanikai formulákat találunk följegyezve. Leonardo át volt hatva attól a meggyőződéstől, hogy exactnak csak az a tudás tekinthető, mely matematikai alapra hozható. A *Libro di pittura* című híres munkájában erre nézve így nyilatkozik: «Nissuna humana investigatione si po dimandare vera scientia, sessa non passa per le matematiche dimostratione». Költőibb módon adott kifejezést e gondolatnak Galileo Galilei, a ki egyik művében azt mondja, hogy a természet törvénykönyve a matematika nyelvén van megírva.

Még tovább ment a matematika értékelésében Kant,¹ a ki benne oly tudományt látott, mely a való megismerést leginkább megengedi és a gondolkodás minden terén a szabotosság és biztosság mintaképe, mely érzésünket hasonló, de magasztosabb módon gyönyörködteti, mint a természet.

Ennek a nagy szellemektől annyira magasztalt tudománynak volt König Gyula egyik legkiválóbb művelője és továbbfejlesztője. A matematikának alig van disciplinája, melyet számottevő módon ne gazdagított és fejlesztett volna. A nagy és egyetemes jelentőségű problémák és ezeknek nehézségei vonzották őt leginkább, a melyeket tiszteletet parancsoló, szívós kitartással és finom elmeéllel úgy oldott meg, hogy ezzel a tudománynak eladdig homályba burkolt területeire fényt árasztott és nehézségek áthidalásával a tudománynak oly vidékeit is hozzáférhetőkké tette, melyek előbb hozzáférhetetleneknek látszottak.

¹ Kant. *De mundi sensibilis et intelligibilis forma atque principiis* 12. etc.

De az ő gazdag egyénisége nem merült ki a szaktudásban, a kinek tudománya fejlődésére gyakran irányító hatása is volt. Kiváló volt ő széleskörű és mély ismereteinél, érdeklődésének sokirányúságánál, jeles szervező tehetségénél fogva is.

Ha az ő nagyszabású, sok téren alapot vető és vezérlő tevékenységét teljesen át akarjuk érteni, meg kell ismerkednünk azzal a korrallal is és annak jellemével, a melynek ő fia volt.

Ifjusága még abba az idylli időbe esik, a melyben az élet gond és küzdelem nélkül pergett le, szűk korlátok között, a verseny ostora nélkül, bizonyos indolentiával és mindennekfelett nagy közönnyel.

E paradicsomi állapotoknak egyszer s mindenkorra véget vetett a tér és idő korlátait lerontó, életütemünket oly nagy mértékben meggyorsító technikai felfedezéseknek érvényesülése, mely kezdetben — igaz — csak a gazdasági életre volt kihatással. A közgazdasági téren az idylli nyugalmat biztosító cézhrendszert a szabad versenynyel járó önálló vállalat váltotta fel. Ennek az új kornak emberei testileg és lelkileg keményebbek, merészebbek, vállalkozóbbak, a küzdelem nekik életszükségletük és a haladás vágya lelkükben mély gyökeret vert érzésük. Nagy gazdasági harcok és időszakonként fellépő krisisek próbára teszik még a vezéreknél lelki erejét is és a végtelenségig finomítják idegrendszerüket, aczélozzák akarata erejüket és cselekvőképességüket. Ez a nagy lelki feszültség, mely annyira felfokozta életünk intenzitását, korunk szellemére is a legnagyobb kihatással volt. Ez a szellem tölti be ma egész culturánkat, ez adott gondolkodásunknak és érzésünknek új irányt és új tartalmat, mely lázasan forrongó korunk jellemző bélyege gyanánt fenn fog maradni korunk tudományában, philosophiájában és művészetében is. Azért találó Lamprechtnek, a nagy német historikusnak, jellemzése, a ki korunkat az ideges izgatottság vagy legalább az idegébberség korának nevezi. Korunknak ez ideges izgatottsága, melyben nem épen kórtünetet kell látni, mert okozója nem ideggyengeség, hanem inkább az idegek ébersége, átragadt a tudományos életre is. Azok a szálak, melyek a tudományt a gyakorlati élettel fűzik össze, megsokszorozódtak, mert a mai időben számos tudományos felfedezés nyomában meg-

találja gyakorlati alkalmazását. Ez a körülmény fokozta újabban a matematikának és természettudományoknak népszerűségét is. A gyakorlat emberei a hajdan szobatudós matematikust, vagy a laboratóriumában csendesen kutató physikust új meg új kérdésekkel ostromolják és gyakran zökkentik ki a nyugodtságot és folytonosságot igénylő kutatás útjából, mely egyedül bíratosíthatja az érett és helytálló eredmények termelését. Az egymást érő tudományos congressusok, melyeken lázas sietséggel s csak félig kidolgozott, szinte impressionista módra készült értekezések kerülnek felszínre, a hol nem befejezett és teljesen kiforrt elméletek ingerlik a kíváncsiságot, hanem inkább megoldatlan kérdések lajstromának feltárása vált divattá, a hol a tudományos munka — ellentétben belső természetével — sokszor collectív jelleget ölt, csak fokozzák a tudósok nervositását és sokszor megfosztják őket a komoly munkához megkívánt nyugalomtól.

König Gyulában is megtaláljuk korunk vonásait. Őt is éber idegzete, gazdag asszociáló és erős cselekvőképessége sarkallta szakadatlan munkásságra. De, bár eleven idegzetű volt, tudományos lelkiismeretével sohasem tudta volna összeegyeztetni, hogy tudása fájáról éretlen gyümölcsöket is leszedjen, hogy oly tudományos munkát is közreadjon, mely meggyőződése és képessége szerint tartalmi és formai tekintetben a lehető tökéletesség fokán nem állott volna. Másrészt mégis idegeinek ébersége magyarázza — tudományos termelésének tiszteletet parancsoló bősége mellett — sokirányú más tevékenységre való hajlamát és azt a vezérszerepet is, mely neki tudományos életünk irányításában jutott.

Áttérve életrajzi adatainak ismertetésére, megállapíthatjuk, hogy König Gyula a tudósoknak külső eseményekben szegény, de belső, szellemi élményekben annál inkább bővelkedő életét élte, a mely épen a maga csendes zavartalanságában a contemplationnak és a tudományos termelésnek annyira kedvez.

1849 december 16-án született Győrött. Ebben a már akkor is nagyra törekvő és szépen haladó intelligens városban tekintélynek örvendő atyja, aki ott vagyonos nagykereskedő volt, és finomlelkű anyja féltő gonddal nevelték egyetlen gyerme-

küket. Nem csekély érdemük, hogy az eleveneszű gyermek fejlődő tehetségét felismervén, őt a tudományos pályára szánták. Már 10 éves korában ott látjuk őt a győri Szt. Benedek-rendi főgymnasium deákjai között, a hol lelkes és hivatott tanárok már legfiatalabb éveiben oltották lelkébe a classikus műveltség iránti szeretetet és az ókori nagy írók szépségei iránt a fogékonyságot, melyet élete végéig frissen megőrzött és a melynek bizonyára javarészt köszönhetette azt a kiváló formaérzékét, mely minden irodalmi művében nyilvánult. E gymnasium mostani nagyérdemű igazgatójának, Meszlényi Lambert főtitelendő úrnak, köszönhetem, hogy alkalmam volt Kőnig Gyula összes gymnasiumi bizonyítványaiba betekinteni, a melyek végig jeles osztályzataikkal fényes tanuságot tesznek a fiatal deák nagy szorgalmáról és szép tehetségéről.

Gymnasiumi idejéből származik egyetlen ismertté vált költeménye, a mely 1865-ben *Egy könnyező gyermekhez* czímen a győri Szt. Benedek-rendi gymnasium érdemkönyvében jelent meg. E lyrai költeménye, melyben a könnyet, a bának ezt az égi jelét, énekli meg, formájának csínosságával, érzésének meleg őszinteségével, nyelvének színességével oly kedvesen hat, hogy szinte sajnáljuk, hogy Kőnig élete későbbi szakában a verseléssel teljesen felhagyott. Álljon itt mutatványképen a költemény néhány versszaka (a 6., 7., 8. és 9-ik):

És mégis áraszt könnyeket
Az ifju és a vén:
Mind hordoz sajgó sebhelyet
Feljajduló szívén.

Hiú szerelmet más sirat
És csalfa hölgy kegyét,
De még tiéd most a mosoly,
Használd föl idejét!

Siratja egyik nemzetét,
A multat és jelent,
Siratja a jövő miatt
A sok részvéttelent.

Ha a mosoly ül arczodon,
Virágos föld leszen,
S két vig madárka: két szemed
Mosolygva megjelen.¹

Már 1867-ben, tehát tizennyolcz éves korában szerezte meg jeles érettségi bizonyítványát s ezzel befejezván gymnasiumi tanulmányait, orvosi pályára készült. Felette érdekesekek egyetemi évei, a melyek sokban eltérnek a rendes chablontól.

¹ L. Budapesti Hirlap 1913 április 27-iki számában 44. l.

A bécsi egyetem orvosi karán kezdi meg ezeket, s itt egy tanéven át buzgón foglalkozott az orvoselméleti alaptanulmányokkal. Mint figyelemreméltó körülményt főlemlítem, hogy első éves orvostanhallgató korában orvosi tanulmányai mellett matematikai előadásokat is hallgatott. A differenciál- és integrálszámítás mellett még Mothnak a differenciálegyenletekre vonatkozó előadását is hallgatta. Ezt nyilván abban a meggyőződésben tette, hogy az orvostudományi exact kutatásnak a matematika egyik fontos segédeszköze, mely önálló bűvárlatokban alig nélkülözhető.

Bécsből, a hol az egyetemen csak egy évet töltött, Berlinbe ment, ott Kummer, Kronecker és Weierstrass, az akkor legkiválóbb matematikusok, és Trendelenburg philosophus előadásaiival ismerkedett meg, de egyelőre csak fél évig volt Berlinben, mert az 1868—9. tanév második felében már a heidelbergi egyetem hallgatója lett, a melyen mindössze másfél évet töltött. A heidelbergi egyetem híres bölcséleti karán jelen hazai tudományos életünknek számos kiválósága éppen ez időben készült tudományos pályájára. Itt Helmholtz, Kirchhoff híres physikusoknak, Königsbergernek, a jeles matematikusnak, Bernstein physiologusnak, Erb pathologusnak, Zeller, Reichlin-Waldegg philosophusoknak előadásait hallgatta, valamint Helmholtz physiologiai practicumában is tevékenyen részt vett. E nagy férfiak előadásaiából merített lelkesedést és ösztönzést az önálló tudományos bűvárlatra. Különösen Helmholtz és Königsberger gyakoroltak reá erősebb befolyást s az ő buzdításuk érlelte meg benne a pályaváltoztatás elhatározását. Ezentúl már kizáróan a matematikai és természettudományi kutatásnak óhajtotta szentelni összes tevékenységét, lemondva ezzel a sokkal nagyobb külső elismeréssel és nagyobb anyagi eredménnyel is járó orvosi pályáról.

König tanulmányi menetének és fejlődésének talán éppen e sajátos alakulására vezethető vissza gondolkodásának csodálatos egyetemessége, széleskörű és a mélységbe is, a dolgok velejéig hatoló nagy tudása, melyek őt szinte polyhistorrá avatták.

Helmholtz felszólítására még Heidelbergben a physiologiában az elektromos idegizgatás elméletébe vágó egyik vitás kérdésnek kísérleti úton való eldöntésével foglalkozott. *Beiträge*

zur Theorie der elektrischen Nervenreizung legelső értekezésének címe, mely e kísérleti élettani vizsgálódásainak eredményeit és abból folyó következtetéseit foglalja össze s a mely 1870-ben a bécsi tudományos akadémia értesítőjében jelent meg.

Mathematikai tanulmányai első sorban a függvénytanra irányulnak, mely akkor az érdeklődés előterében állott, s különösen ennek az algebrai egyenletek elméletével kapcsolatos részei vonzották őt. Az 1871-ben *Zur Theorie der Modulargleichungen* címen Heidelbergben megjelent doctori értekezése is ebből a függvénytani fejezetből merítette tárgyát. A moduláris egyenletek legmagasabb és legalacsonyabb méretű tagjainak méretszámait megállapítván, azt találta, hogy ezeket épen a $\varphi(n)$, illetve $\psi(n)$ ismeretes számelméleti függvények fejezik ki. A complex multiplicatióknak nevezett transformatióval kapcsolatban a modularis egyenlet discriminansát vizsgálja meg és azt az érdekes és figyelemreméltó eredményt deríti ki, hogy a modularis egyenlet többszörös gyökeinek száma mindenkor 2-nek valamely hatványával egyenlő.

A Heidelbergben töltött idő König lelkében sohasem enyésző nyomokat hagyott hátra, mert ezt ifjúsága és egész élete aranykorának tekintette.¹ Hiszen ő ama boldogok közé tartozott, a kik szép ifjúságra tekinthettek vissza, a kik minden anyagi gondtól menten, kizáróan annak a célnak szentelhetik munkásságukat, mely hajlamaiknak és lelkesedésüknek legjobban megfelel. Szeretett is visszaemlékezni a heidelbergi évekre, arra az időre, midőn még a tavasz duzzadását érezte ereiben, hitet, reményt szívében és az eszmények egész világát lelkében. Rajongással szerette a szép Neckarparti várost, az azt koronázó Alhambra ronjaival, hegyeivel, berkeivel, szép sétáival, a melyekbe a heidelbergi deákság belevitte ifjú életének vidám költeszetét, a hol az egész város élete a tanárok és tanulók körül fordult meg, a hol a tanuló-társakat az eszményi barátság aranyszálai fűzték egymáshoz, a hol tanár és deák impulsust nyerve és impulsust adva, kölcsönösen munkatársaknak tekintették egymást. Kevés volt

¹ L. König Gyula: *Helmholtz és a jelenkori német tudományosság.* Akadémiai Értesítő 1895. évf. 356. l.

akkoriban ott a deák, mindössze néhány száz; de ezek megkímélve a nagy városokban mutatkozó deáknymor sötétségétől, komolyan tanultak és vidáman szórakoztak. Nem volt ott vizsgára való magolás, mert nem a tudás anyagi értékesítésének vágya, hanem a tudomány iránti tiszta és szent lelkesedés ösztönözte a deákokat munkára; nem volt ott politizálás sem, mert nem öblös szájjal, hanem munkával akarták szolgálni nemzetüket, melynek egységeért, dicsőségeért és jövőendő nagyságáért a férfiak komolyságával lelkesedtek és dolgoztak.

Visszaemlékezve a heidelbergi állapotokra, Kőnig sohasem tudta elnémitani szívének azt a vágyát, hogy vajha a magyar ifjúságnak is volna ily paradicsomi szigete, a melyen a tudás fája bűn és tilalom nélkül teremne, a melyen egyetemi ifjúságunk megkímélve a nagyvárosi élet kísértéseitől, erkölcsi mótelyeinek veszedelmétől, a politikának sokszor szennyes hullámaiktól, tudományának és eszményeinek úgy élhetne, a hogyan a hatvanas években élni adatott a heidelbergi deákságnak.

Kőnig, miután 1870 július havában doctori szigorlatát Heidelbergben summa cum laude letette, még egy semesterre Berlinbe tért vissza, a hol ismét Weierstrass és Kronecker előadásait hallgatta, kik közül különösen Kronecker volt Kőnignek későbbi tudományos irányzatára döntő befolyású.

1871-ben, tehát 22 éves korában, a budapesti tudományegyetemen habilitált, a hol előadói megbízást is kapott. 1873 augusztus havára esik tanárképző tanári, szeptemberre műegyetemi helyettes tanári kinevezése és végül 1874-ben a műegyetemen a III. matematikai tanszék nyilvános rendes tanára lett.

Kőnig Gyula tehát már 24 éves korában foglalhatta el azt a tanszéket, melyet annyi lelkesedéssel, akkora odaadással és fényes sikerrel 39 évnél hosszabb időszakon át töltött be oly dicsően. Kőnig testestül-lelkestül professor volt, a szónak legszebb és legnemesebb értelmében, a kinek a kutatás és a tudomány közlése annyira életszükségletévé vált, hogy róluk még akkor sem tudott lemondani, midőn negyven évi érdemes szolgálata után nyugalomba vonult. Kutatásaival egészítette ki előadásait és viszont előadásaiból merített impulsust a további kutatáshoz.

A nagy tömegnek csak gyenge sejtelme van arról, hogy

az emberiség ismereteit maradandó értékű eredményekkel kibővítő kutatás sokszor mekkora nehézségekkel, mily agyat repesztő, kimerítő, nagy észmunkával jár. E nehézségek leküzdésére, az igazságra való törekvés ösztöne egymagában nem volna elegendő, ha ez az ösztön hatalmas szenvedélylyé nem fokozódnék, mely az erőket megfeszíti, fokozza és hatványozza. Anyagi haszon, külső elismerés, hála, sőt sokszor a közeli érvénysülés reménye nélkül foly e küzdelem az igazság földértéért a tudós és problémája között. A támadó fél kezdetben a tudós. De a szerepek csakhamar fölcserélődnek, a támadó fél támadott féllé lesz. A probléma üldözi, hatalmába ejti, lenyűgözi, koncentrációra és a legnagyobb szellemi erőmegfeszítésre kényszeríti azt, a ki fölvetette és lelki nyugalma csak akkor adja neki vissza, ha végigküzdvé az összes nehézségeket s azokon teljes győzelmet aratva, a problémát véglegesen megoldotta.

A kutatásnak ez a szenvedélye töltötte el Kőnig Gyula lelkét is, a ki élete végéig lelkesült a tudománynak, a világ és a szellem harmóniájának szépségein. E lelkesedés híján igazi tudós, olyan, a ki nagyot és maradandót tudna alkotni, nem is képzelhető. Kőnignek is ez volt legbensőbb meggyőződése. Szerinte a főiskolai tanárságra csakis az lehet hivatva, a ki tehetségénél fogva a tudomány fejlesztésére is rátermett. Mert ha elvitázhatatlan tény, — mondja Kőnig — hogy minden főiskolának első feladatát tudományos középosztály kiképzésében kell látnia, ép oly elvitázhatatlan igaz az is, hogy minden főiskola menthetetlenül elsatnyul, ha a tanítást, ez első feladatát, egyszersmind utolsóinak is tekinti. Az a tudomány, melyet e főiskola akkor művel, nem lesz fáklya, melyet egyik nemzedék a másiknak átnyújt, legfeljebb gyufa, mely már a második kézben elalszik. Más szóval a főiskola, a mely, és az a tanár, a ki csak tanítani akar, tanítani sem tud; mert tudományt csak az adhat elő, a ki a tudománynak él, azt műveli és fejleszt s tudományt csak az sajátíthat el, a ki tudományos életet lát, a ki a tudományt a maga alakulásában, fejlődésében, küzdelmeiben közvetlenül szemlélheti.

A tanári hivatásnak és a tanári kötelességnek ily fel fogása hatotta át Kőniget közel 40 éves tanárkodásának minden fázisában.

A műegyetemen és a középiskolai tanárképző-intézetben ő szervezte újjá a matematika oktatását, melynek terén szinte évszázados mulasztásokat rövid idő alatt kellett pótolni. Neki köszönhető tehát első sorban az a nagy és fényes eredmény is, melyet e téren elértünk és a melylyel méltán büszkélkedhetünk, mert a műegyetemi, de különösen a tanárképzői matematikai oktatásunk új rendjével sokban megelőztük az egyéb tekintetben haladottabb külföldet is, mely csak ma készül egyik-másik intézmény létesítésére, melynek áldásait mi már évek óta élvezhetjük.

König tanterve lehetővé tette, hogy a hallgatóság a matematika összes modern disciplináival megismerkedhessék. Ő maga lehető gyakran változtatta előadásainak tárgyát és szinte nehéz volna felsorolni azt a sokféle előadást, melyet ő közel 40 éves tanársága alatt tartott. A műegyetem hallgatói részére kezdetben *Algebrai analysis* és *Magasabb fokú egyenletek elmélete*, később *Analysis I. és II. folyam* című előadásiban foglalta össze tudományos alapon mindazt, a mit a technikai gyakorlat szempontjából fontosnak és mulhatatlanul szükségesnek talált. Előadásainak és tudományos munkájának súlypontját azonban speciális előadásaiba helyezte. Bámulatos az ő sokoldalúsága és munkaereje, melynek 20 különféle speciális előadás megtartásával fényes tanújelét adta. Ezeknek tárgyai voltak: a determinánsok és lineár egyenletrendszerek; a lineár transzformációk algebraja; algebrai egyenletek függvénytanai szempontból; Galois-féle elmélet; elimináció-elmélet; algebrai görbék elmélete; elemi számelmélet; algebrai egész számok elmélete; az algebrai mennyiségek aritmetikai elmélete; complex változó függvényei és elliptikus függvények; valós változó függvényei; határozott integrálok, Fourier-sorok és gömbfüggvények; totál differenciálegyenletrendszerek és az elsőrendű partiális differenciálegyenlet integrálásának elmélete; variatio-számítás; valószínűségi számítás; politikai számítás; halmazelmélet. Ez előadásai legtöbbször egy vagy több, új vizsgálati eredményeit közlő értekezése fűződött, melyekkel az előadásában éppen fejtegetett elméletnek észrevett hézagait kitöltötte, vagy pedig az ott fölmerült új kérdésekre a választ megadta.

Külön tanulmányt érdemelne Kőnig mint előadó. Szónoki készséggel és nagy eloquentiával tartotta meg előadásait, a melyekben fényes aperçuivel, a vezérlő gondolatoknak állandóan plastikus kidomborításával, eredetnél eredetibb kérdések fölvetésével, kristálytisztá logikájával és éles kritikájával tudta lebilincselni hallgatóinak figyelmét és fölkelteni bennük az új kérdések iránt az érdeklődést. Előadásaiban nem a könnyű megérthetőség, hanem a makulátlan igazságra való törekvés, a mindig és mindenütt helyt álló tudományos szigorúság volt főgondja. Ezért a gyengébb tehetségűek csak nehezebben követhették előadásainak fejtegetéseit, a melyekben sohasem tapadt a részletekhez, mert tárgyat csak nagy vonásokban vázolta és szántsándékkal kerülte annak a benyomásnak felidézését, mintha az előadásban tárgyalt disciplina már kész és befejezett dolog lenne; ellenkezően, bátran reámutatott a nyílt kérdésekre is, azok megoldatlan voltára és megoldásuk után előálló újabb nyílt kérdésekre. E tekintetben Descartes-tal tartott, a ki analitikai geometriáját ezzel az érdekes mondattal fejezte be: «J'espère que nos neveux me sauront gré, non seulement des choses que j'ai ici expliquées, mais aussi de celles, que j'ai omises volontairement, afin de leur laisser le plaisir de les inventer». Kőnignek ily módon sikerült tanítványai előtt a tudományt mint élő és fejlődő organismust bemutatni, melynek életfolyamata sohasem fejeződik be, a mivel nem csekély mértékben fokozta hallgatóságának tudományos érdeklődését. Előadásaival párhuzamosan vezette a semináriumi gyakorlatokat, a melyekben hallgatóit nemcsak a modern mathematikai irodalomba iparkodott bevezetni, hanem új kérdéstételek közlésével sikerült neki közülök számosat önálló kutatásra is serkenteni, a kik erre az első ösztönzést és első vizsgálataik tárgyat is tőle kapták. E tekintetben sohasem fukarkodott, hiszen ő maga eredeti és új gondolatainak bőségéből bátran osztogathatott.

És ha most azt kérdezzük, hogy Kőnig e sohasem lankadó professori buzgóságának és odaadó lelkesedésének mi volt az eredménye, akkor válaszunkban örömmel állapíthatjuk meg, hogy az ő tanító, buzdító és lelkesítő munkájának köszönhetjük, ha hazánk ma a matematikusoknak oly gárdájával dicseked-

hetik, melynek tudományos termelését az egész világ ismeri, használja és nagyrabecsüli; megállapíthatjuk továbbá azt is, hogy az utolsó évtizedek folyamán hazánkban akkora föllendülést egy más tudományban sem tapasztalhattunk, mint épen a matematika terén és hogy ez a föllendülés még korántsem lévén befejezve, arra a reményre is jogosít, hogy bennünket már a közel jövőben az e téren vezető és irányító nemzetek sorába fog emelni. De még ezzel sem merül ki König Gyula professori érdeme; mert nem csekély része volt abban is, hogy mérnökeink, a kiknek évtizedeken át nagyrabecsült és szeretett tanáruk volt, oly jól állják meg helyüket a világon, a kikbe ő tanításával és példaadásával beléoltott valamit lelkesedésének hevéből, ítéletének józanságából, logikájának erejéből, előadásainak szigorú szabatosságából, nagy munkabírásiából és határtalan munkakedvéből.

König, mint a magyar kir. József-műegyetem tanácsának egyik legtekintélyesebb tagja, a műegyetem igazgatásából és a műegyetemi oktatás szervezéséből is bőven kivette részét. Három éven át látta el a műegyetemi mérnök- és építészszerkesztői dékáni tisztelet és ugyancsak három ízben választotta meg őt a műegyetem tanácsa rectornak. A műegyetemi igazgatás élén hervadhatatlan érdemeket szerzett. Rectori minőségében tartott inauguráló beszédei a pædagogiai retorika valóságos remekművei. Bennük a technikai tevékenységnek és oktatásnak úgyszólván philosophiáját fejté ki. A műszaki főiskolát a munka egyetemének tekinti, mely a természet és a társadalom munkáját vizsgálja és egyezteteti a nemzet művelődésének és gazdagodásának érdekében. A legélesebben küzd az ellen a nálunk akkor és — sajnos — részben még ma is elterjedt félszeg felfogás ellen, mely a műszaki tanulmányokat a tudományok sorából kizárni óhajtaná és a technikust csak úri kabátba bújtatott mesterembernek tekinti. Ezzel a felfogással szembe száll nemcsak az igazság, hanem a haza jövőjének érdekében is, mert Széchenyivel együtt át van hatva attól a meggyőződéstől, hogy nemzetünk szellemi és anyagi érdekei, tudományos és gazdasági élete örök kölcsönhatásban vannak. E felfogással szemben hangoztatja, hogy az igazi tudós a szakszerűséget oly területen is tiszteli, melyen ő maga nem otthonos és semmint

azt kicsinyelné, inkább azon van, hogy a munkacsztás folytán keletkezett különféle áramlatok a nemzeti művelődés közös medrébe tereltessenek.

A mérnöki tudományokban korunknak önálló, új alkotásait látta, melyek mindegyike ép annyira technikai művészetnek, mint technikai tudománynak is tekintendő. E mellett művészen — a szó tágabb értelmében — oly tevékenységet értett, a melynél fogva az emberi szellem a természettel kapcsolatba lépve, új tényeket, új tüneményeket, új eljárásokat vagy új tárgyakat teremt. Míg a szépművészetekben a czélszerűség érzete működik a cél tudata nélkül, addig a technikai művészet egyedül a cél pontos körülírásával s a használandó és rendelkezésre álló segédeszközökkel számot vetve, csak gondos számító és tervező munka alapján képes életrevaló alkotásokig eljutni. Ezek az alkotások a laikus szeme előtt ma talán még az elmélet ködébe vesznek, de holnap már felrázzák a gyakorlatot és megkezdik társadalmat és gazdaságot átformító munkájukat. A technika ma már a természet örök törvényeinek fáklyafénye mellett, tudományos úton halad, míg régen a pusztá empiriára lévén utalva, tévúton botorkált és tapogatózkodott előre. És ha még ma is akadnak egyes vaskalaposok, a kik a mérnöki tudományoknak és technikai tevékenységnek — ezeknek exact, tudományos módszereik mellett is — tudományos voltát tagadják — még pedig azért, mert szerintök a technika előtt oly célok lebegnek, melyek «csak» gyakorlatiak, akkor könnyű kimutatni, hogy e becsmérő «csak»-ban mennyi a tudatlan fecsegés és mennyi a tudatos színlelés. Azoknak azt is válaszolhatnók, hogy mennyire félszeg a szellemi munka terén rangfokozat felállítására törekedni, mennyire kicsinyes valamely tudomány lefokozása és semmibe vétele csak azért, mert az gyakorlatilag is fontosnak és hasznosnak bizonyult.

De más oldalról Kőnig a technikus részén néha tapasztalt ama törekvést is a legélesebben elítélte, mely a gyakorlat és elmélet között ellentétet látott. A technikai oktatásban az elméletnek semmibe vétele mellett egyedül a gyakorlati érzékre akarják egyesek a fősúlyt vetni, egy homályos, szinte definiálhatatlan valamire, a mi tudományos ismeretekben szükölködő, régibb mérnökök agyvelejében szülemlett meg, talán

azért, hogy vele tudományos hiányaikon vígasztalódjanak. Valójában az elmélet sohasem gyakorlatellenes és a gyakorlat sem elméletellenes. A ki csak az empiriára támaszkodik, az valóban a mesterember színvonalára súlyed, a ki legfeljebb másolni tud, de a kinek nincs ereje önálló, új alkotásokra. Egy a vér, mondja Kőnig, mely az exact és a technikai tudományok szervezetében kering és a ki az ezek között lüktető ereknek csak egyikét is alaköti, az tudatlan kézzel merényletet követ el művelődésünk és első sorban technikai kulturánk ellen. Az elméleti és gyakorlati kiképzés összhangzatos fejlesztésében látja ő minden technikai főiskola főfeladatát, mert a gyakorlatinak nevezett érzék egyoldalú nevelése a routine posványába vezet. Ennél nagyobb veszedelem pedig alig képzelhető. Az öszvérnek, mely jó és előírt úton biztosan halad fölfelé, routine-ja van, de a ki még meg nem mászott csúcsok tetejére vágyódik, az saját lábára áll és nem bízta magát az öszvér bölcseségére.

Az a gyakorlati érzék, melyet Kőnig sürget, a helyesen szemlélő és kombináló érzék ama teremtető erejű synthesisében gyökeredzik, mely szinte művészi ihlettel gazdagítja fogalmaink világát, alkot új tárgyakat, új folyamatokat. Azért ne a részletekhez ragaszkodjunk, akár formulák, akár rajzok, akár modellek alakjában, hanem emelkedjünk a technikában is az alkotás művészetéig és végezzünk még közepes feladatainkon is oly munkát, a minőt a tudományok nagyjai a fejlődés fordulópontjain végeztek. Mindenkinnek a szakismerete annyi, a mennyi a tudományos éleslátása és annyi a gyakorlati érzéke, a mennyi az önállósága. A szolgai utánzás nemcsak szellemi, hanem anyagi haszonnal sem járhat. Kőnignek lelkéből fakadt meggyőződése volt, hogy a technika terén is kiki az igaznak a haszonnal és széppel való egyesítésében keresse boldogulását. Nem véletlen, — kiált fel Kőnig — hogy a szt. Péter-kupolának, a szépség és nemes egyszerűség e mintaképének, Michel Angelo épen azt az alakot kívánta adni, melyről csak későbbi számítások derítették ki, hogy a mechanika elvei szerint egyszersmind a legnagyobb állandóságot biztosítja.

A gazdasági és jogi tudományoknak a technikai oktatásban való nagy fontosságára már Kőnig mutatott rá a legnagyobb nyomatékkal. De a gazdasági oktatásban nem chablonos

definióktól vagy osztályozások kivonatától, holmi scholastikus ésgymnastikától várt üdvös eredményt, mert ezekben az exact gondolkozáshoz szoktatott műegyetemi hallgatóság csakhamar üres szalmacséplésnél egyebet nem igen látna. Eredményt inkább attól várt, hogy a tanuló szeme előtt felvonuljon az érlelődő eszméknek ama nagy küzdelme, a melyben a merev jogállam, ez a hatalmi szervezet, cselekvő cultur-állammá alakult és attól, hogy a technikus mindenekelőtt tisztán lássa majdani alkotásainak sociális szerepét s hogy mély betekintést nyerjen a gazdasági erők játékába, a melyeknek épen a technikus adott új hatalmat és jelentőséget azzal, hogy a természeti erőket leigázta és munkába fogta.

Rectori működésének nem csekély eredménye volt, hogy a műegyetemi építkezés kérdését fűlszínre hozta, napirenden tartotta és megoldását kitartó buzgósággal sürgette mindaddig, a míg az új építkezésnek a kormány részéről való elvi elhatározásával az dűlőre nem jutott.

Kőnignek a műegyetem körül szerzett nagy érdemeit a műegyetem tanártestülete, mely őt büszkén vallotta magáénak, mindenkor hálásan elismerte és még a gyászév folyamán megült Kőnig-emlékünnepeken iránta érzett kegyeletének meghatározó kifejezését adta; sietett továbbá emlékét megörökíteni annak a jól sikerült bronz-mellszobornak felállításával is, mely a műegyetem aulájának újabb dísze.

✚ Kőnig tudományos nagy érdemei legfelsőbb helyen is elismerésre találtak. A király előbb a ministeri tanácsosi cím adományozásával, majd nyugalomba vonulása alkalmából a «Pro litteris et artibus» érdemjelvénynyel tüntette őt ki.

Akadémiánk is elismerte érdemeit, midőn 1881-ben levelező tagjává, 1889-ben rendes taggá, 1894-ben III. osztályának titkárává és 1910-ben igazgatósági taggá választotta. Mind e tisztségeiben odaadó buzgósággal szolgálta akadémiánk ügyeit és különösen nagy érdemeket szerzett magának mint osztálytitkár, a mely minőségében tagtársait vezetni és támogatni kész működésével ezeknek sohasem muló háláját érdemelte ki. A III. osztály organumának, a Matematikai és Természettudományi Értesítő-nek, mely már oly számos és értékes értekezésnek méltó közzétételét tette lehetővé, ő volt a megalapítója.

König Gyulát, mint matematikust, eredeti észjárás, erős logika, gazdag inventio és éles kritika jellemzik. Intuitiójának nem a geometriai képzelőerő, hanem az elvont gondolatsorozatok belső szemlélete volt a főforrása; a classikus aristotelesi syllogismus mellett, analogiák iránti finom-érzéke s ennek fölhasználása és különösen a teljes inductio módszerének alkalmazása voltak kutatásainak fősegédeszközei. Finom gondolati szálakból szőtt munkáit mély tartalmuk mellett a forma eleganciája és szépsége jellemzik. Minden könyvének, minden értekezésének, minden előadásának megvan az az egyéni zamatja, mely azokat érdekessé és vonzóvá tette. Műveinek szerkezetére és æsthetikai kialakítására is kiváló gondot fordított; bennük logikai vagy stiláris pongyolasággal sohasem találkozunk.

Alapvető kérdéseket megoldó, jelentékeny matematikai kutatásai mellett a matematika teljes rendszerét is bölcséleti szemlélődésnek körébe vonta, a melyben az alapfogalmak tisztázására irányuló törekvéseivel egyes matematikai disciplinák alapjának megszilárdításához tetemesen hozzájárult.

Legkiválóbb művei a függvénytan, az algebra, a differenciálegyenletek integrálásának elmélete, az elméleti mechanika, a halmazelmélet és a logika körébe tartoznak. Beszédem szűk keretében csak a legkiválóbbakat említhetem fel, de a hallgatással mellőzöttek már magukban véve elegendők volnának arra, hogy szerzőjük nevét a feledéstől megóvják. Műveinek jegyzéke egyaránt bizonyítja munkáinak becsét és sokoldalúságát.

Az n -edfokú algebrai egyenlet legkisebb absolut értékű gyökének általános kifejezése című értekezése, mely 1876-ban jelent meg, egyik felette értékes és szellemes munkája, mely a benne alkalmazott eredeti vizsgálati módszernél, de eredményeinél fogva is állandó érdeklődésre tarthat számot.

A Galois-féle elméletbe vágó számos dolgozata közül különösen azt emelem ki, mely *Véges alakrendszerek a racionális függvények elméletében* címen 1881-ben jelent meg és a melyvel nevét az invariants-elmélet egyik legnevezetesebb problémájával elválaszthatatlan kapcsolatba hozta; mert a benne alkalmazott módszer részben előkészítette azt az utat, a melyen

később Hilbertnek az invariantsok véges alaprendszere létezésére vonatkozó bizonyítása végleges sikerre vezetett.

A differenciálegyenletek elméletébe vágó művei között a legkimagaslóbb *A két független változót tartalmazó másodrendű partiális differenciálegyenletek* című nagy értekezése, melyet az Akadémia a Bézsan-jutalom odaítélésével tüntetett ki. A másodrendű partiális differenciálegyenletek integrálásának elmélete a matematikának legkevesebbé fejlett, mert egyik legnehezebb fejezete. Monge és Ampère óta, a kik ez elmélet alapvetéséhez járultak hozzá, tehát a XIX. század eleje óta, ez elmélet terén jelentékenyebb haladás nem jegyezhető fel. Annál figyelemreméltóbbnak kell elismernünk Könignek idevágó vizsgálódásait, a melyekben neki azt a nevezetes tételt sikerült kimutatnia, hogy a két változót tartalmazó legáltalánosabb másodrendű partiális differenciálegyenlet teljes megoldásának meghatározása mindenkor visszavezethető egy másik, több változóra vonatkozó, de lineár másodrendű partiális differenciálegyenlet egy egyetlen particuláris megoldásának a meghatározására. E mellett sikerült neki egy Lévytól bebizonyítás nélkül közölt tételnek fölhasználásával felállítani mindazon másodrendű partiális differenciálegyenleteket, melyeknek teljes megoldása elsőrendű közönséges differenciálegyenlet-rendszer megoldására vezethető vissza.

A nagy jutalomban részesítette Akadémiánk *Analysis, bevezetés a matematika rendszerébe* című nagybecsű kézikönyvét, a mely nemcsak megjelenése idején, hanem még ma is a legkiválóbb összefoglaló munkák egyikének tekintendő és a mely a benne kifejtett rendszer monumentalitásával, tartalmának gazdagságával, tárgyalásainak szigorú tudományosságával tűnik ki.

A nagy jutalomban másodízben is részesült, midőn *Az algebrai mennyiségek általános elméletének alapvonalai* című munkája jelent meg. E művét a jutalmat odaítélő bizottság a következőképen méltatta:

«Akár a benne kifejtett eszmék gazdagságát és mélységét tekintsük; akár az itt először használt módszerek termékenységét, az új eredmények fontosságát és nagy tömegét, a tárgy szigorú és e mellett szellemes kifejtését, az előadás világosságát

és eleganciáját nézzük: mindenképen arról győződünk meg, hogy az utolsó évek nemzetközi irodalmában is aligha jelent meg munka, mely a matematika egyik fontos disciplinájára nézve oly önálló felfogással foglalná rendszerbe a multnak minden alapot vető alkotását és egyszersmind gazdag, eredeti tartalmával a jövő fejlődés számára oly nagy reményekre jogosító alapot nyújtana.»

E mű német fordítása, mely Lipcsében jelent meg, a benne foglalt elméleteket a nemzetközi matematikai közönségnek is hozzáférhetővé tette, és örömmel állapítjuk meg, hogy a nagy kvalitásait dicsérő német és francia bírálóak Akadémiánk ítéletét a legteljesebb mértékben igazolták.

Legyen szabad itt egy igen kevésbé ismert, de tárgyánál fogva érdekes dolgozatáról megemlékeznem. Könignek egyetlen geometriai dolgozata ez, mely *A nem-euclidesi tér valós ábrázolása* czímen a göttingai tudós társaság értesítőjének már 1872. évfolyamában jelent meg és a melyben — miután Beltrami a nem-euclidesi síkgeometriát bizonyos, állandó negatív görbületű felületen ábrázolta — Könignek sikerült az ábrázolás érdekes módszerével a nem-euclidesi teret is bizonyos valós sugárcomplexuson megérzékíteni.

Végül szólnom kell utolsó, már csak halála után megjelent könyvéről, mely őt élete utolsó éveiben oly élénken foglalkoztatta és a melynek az ifjú lelkesedésével minden szabad idejét és teljes munkaerejét szentelte. *A logika, aritmetika és halmazelmélet új alapjai* e Lipcsében megjelent munkájának címe, a mely a logikára, a collectiv fogalomalkotásokat elemző halmazelméletre és az aritmetika új axiomatikus alapvetésére vonatkozó kutatásait foglalja össze. Természettudományi alpra helyezkedve és a belső élmények elemzéséből indulva ki, e művében a legfinomabb elmével tisztáz oly kérdéseket, melyek a matematika legaktuálisabb, legérdekesebb és legkényesebb kérdései közé tartoznak. Mélyen behatol a continuum mysteriumába és sikerrel magyarázza a halmazelmélet egyes fogalomalkotásainak tökéletlenségénél fogva mutatkozott antinomiákat, a melyek szabatosabb alapvetéssel megszüntethetők. E műve, mely tudományos credójának tekintendő, nagy mértékben alkalmas arra, hogy a logika törvényeinek megbízhatóságába

vetett hitünket megszilárdítsa, tekintve azt, hogy ezenfelül még a halmazelméletet is új, az eddiginél szilárdabb alapra helyezte.

Meghatottsággal olvassuk Kőnig Gyulának ez utolsó művét, melyben újból felragyog nagy elméjének fénye, a melyben újból csodálatba ejt gondolkozásának mélysége, logikájának élessége és a mely bennünket újból — és fájdalom utoljára — gyönyörködtet szépségekben bővelkedő előadásának művészetével.

Kőnig Gyula mélységes matematikai tudomány mellett egyszerűsmind legszellemesebb íróink egyike volt. Szaktudományának szűkebb keretén kívül eső természettudomány-történeti, bölcséleti és művelődéstörténeti értekezései, culturphilosophiai és emlékbeszédei a magyar essay-irodalomnak valóságos gyöngyei. Hosszú és bonyolódott eszmelánczoknak csattanósan kihegyezett, rövid kifejezése és a temperamentumából folyó, sziporkázó szellemessége jellemzik leginkább ez iratait. A találó kifejezés, élcz és, ha kellett, a gúny ostroma is mindenkor rendelkezésére állottak, a nélkül, hogy ezekkel a hatást vadászt volna. Mindezt essay-iből nemcsak gyönyörűséget, hanem tanulságot is merítünk. Idevonatkozó művei közül a legjelesebb az a beszédje, a melyet a művelődés egységéről Akadémiánknak 1892. évi ünnepi közgyűlésén elmondott. Mily fölényes gúnynyal ostromozza korunk és társadalmunk tunyaságát, midőn így fakad ki:

«Az a hang, mely az emberek ítéletein és előítéletein egyaránt kaczag; az az úri közöny, mely egy lélekzetben igazat ad mindenkinek és senkinek; az a hajlam, mely nem a munkát, hanem az elvezetet keresi — mindezek ma ép oly csábítók, mint háromszáz év előtt voltak. A Faust első monológjából pedig, hol a renaissance köntöse alatt ott hullámszik az emberek örökké vén vágyainak világa, a mai apró Faustok leginkább a holdhoz intézett ama sóhajt idézik, — ez ma a legdivatosabb — hogy

Eldobva a füledt tudást,

Bár harmatodból innám gyógyulást».

Mily ideális és felemelő életfelfogásnak adja találó és szép kifejezését, midőn korunk skepticismusáról és pessimismusáról így nyilatkozik: «A mióta az emberi értelem a világegyetem és társadalom fogalmaival szemben először foglalt állást és a míg csak emberi kutatás fogja vizsgálni az így megalkotott probléma-sorozat végtelen egymásutánját: mindazóta és mindaddig, mint nem kicsinylendő őserők küldöttjei belenyúlnak a tudás és cultura, meggyőződés és lelkesedés lakta zöld virányaiba a kétkedés és tagadás, a bizalmatlankodás és kicsinylés hatalmas jégáramai. Skepticismus és pessimismus a tudományos nevük; a tudomány hálátlan gyermekei, de mégis gyermekei; hogy őket kitagadjuk, arra nincs jogunk, de nem is volna szívünk. Ha a tudomány és az élet tartalmának bővítésén fáradoznak szüntelen törekvéseink, miért nem volna szabad kutatniok a tudomány határát, az élet becsét. Ám legyen! Ha a kritika több a pusztá tagadásnál, munkája nem veszett kárba és újra termőföld lesz a törmelékből, melyet felhalmozott.

Egész más tüneménynyel állunk azonban szemben, ha a tudomány és élet e theoretikus rosszalása elhagyja az iskola falát, ha lemond arról, hogy ismerettani vagy erkölcsstani rendszerré tömörüljön, hanem inkább positiv irányeszméket keres, melyekkel azután a történeendőők folyását igazgatja. Az értelem skepsisével és a kedély pessimismusával szemben türelmesek vagyunk, mert lelki áramlataink rhythmusában ők is rokon hangokra találnak; de az értelem pessimismusa és a kedély skepsise művelődésünk anarchista ellenségei, melyekkel szemben az egyénnek és a nemzetnek egyaránt kötelessége, hogy szembe szálljon. Ha egy-egy gyöngé pillanatban, a lemondás pillanatában, föl is merül az a kérdés, vajjon culturánknak, egész gondolatvilágunknak van-e örök értéke, vajon megtaláljuk-e gyümölcsseiben az érte hozott vér- és munkaáldozatok árát, a feleletnek nem szabad tagadónak lennie. Az már nem az egyeseknek, hanem a nemzetek létkérdése, hogy bízzunk a történeti fejlődés erejében, melyben — bármily viszontagságok között is — az emberek történeteik felküzdik magukat az emberiség eszméihez.»

A modern művelődés eszményképét König az eszmék erkölcsi egységében, a culturális kötelességérzet solidaritásában

találja, mert a tudomány mellett különösen ethikai öntudatunkat ismeri el a legmagasabb igazság hatalmának. Az egyén lehet olykor gyenge, de a társadalomnak — mint a cultura hordozójának — mindenkor erősnek és egyéninek kell lennie, mert művelődésünk vágyai csak oly magasabb egyéniségben valósulhatnak meg, melyből kihullott az egyesnek fogyatkozása, de megmaradt az egyén határozott törekvése és akaratereje. A mi nemzetünknek is van egyénisége és ennek kiművelésében megelégedést találhat apró és nagy, ha az érdekek közössége átszellemül a kötelességek közösségében.

König Gyulának hazai és idegen nyelven megjelent értekezéseinek és könyveinek száma a százat megközelíti; hiszen utolsó lehelletéig hevült azokért a tudományos ideálokért, melyek őt kora ifjúsága óta tette és kitartó munkásságra serkentették.

Tanári és irodalmi működése mellett bőven kivette részét hazánk tudományos, közművelődési és tanügyi mozgalmából. 1876-ban több tanártársával megindította a *Műegyetemi Lapokat*. Néhány évvel ezután báró Eötvös Loránddal együtt alapította a Matematikai és Fizikai Társulatot, melynek kezdettől fogva mindhaláláig alelnöke és buzgón működő tagja volt. A magyar tudományos Akadémia kiadásában megjelent *Mathematikai és Természettudományi Értesítőt* 1892-től fogva állandóan ő szerkesztette. Irányító szerep jutott neki, mint a közép fokú kereskedelmi iskolák kormánybiztosának, ez iskolák újja szervezésében és tanterveinek készítésében. Tevékenyen vett részt a Közoktatási Tanács új szervezeti szabályzatának és a középiskolai tanterveknek kidolgozásában is. Középiskolai használatra írt *Algebra* című tankönyve úttörő munka számába veendő, a mely középiskolai matematikai oktatásunknak egészen új irányt adott.

Említés nélkül ne maradjon közgazdasági és sociális munkássága se. Az országos gazdasági Munkás- és Cseléd-pénztárnak, e philantropikus és sociális szempontból fellette nagy fontosságú intézménynek alapítása, szervezése és igazgatása körül hervadhatatlan érdemeket szerzett. Életének utolsó éveiben a Franklin-Társulatnak, hazánk e nagy-hagyományú irodalmi és kiadó intézetének alelnöke volt és ebben az állásában is nagy hozzáértéssel és mindenekfelett

hazánk kulturális érdekeinek szem előtt tartásával szolgálta a magyar irodalom és sokszorosító művészet érdekeit. E nagy vállalatnak legtöbbnagyobbszabású kiadványát ő kezdeményezte és jórészt neki volt köszönhető, hogy ezek typographiai és művészeti kiállítás tekintetében bármely külföldi kiadvánnyal versenyezhettek.

De nem folytatom tovább e száraz felsorolást, mert már abból a hiányos és vázlatos életképből is, melyet nyújthat-tam, kitűnik, mily óriási volt az a munka, melyet Kőnig Gyula végzett és mekkora siker és áldás járt ennek nyomában. A munka volt életének főszenvedélye, mely eszményi törekvésével egyetemben sarkallta akarátát, szilárdította energiáját és edzette jellemét; ezek adták meg neki magasabb hivatásának és a vele járó kötelességeknek tudatát, mely őt a mindennapi élet szürkésege fölé emelte és oly munkára serkentette, mely nem a pillanatnak szólt és nem egyeseknek érdekeit, hanem az összeség jövőjét és üdvét szolgálta. Ő mind magasabb és magasabb célokat tűzött maga elé, a melyekkel ő maga is állandóan emelkedett.

Folyton emelkedő életpályáján a siker és boldogság hű kísérői voltak. Nemeslelkű élettársa oldalán, tehetséges és nagyra törekvő fiainak sikereiben örömet lelve, boldog családi élet is jutott osztályrészüül, a melyből friss erőt meríthetett az élet küzdelmeihez. A halál is csak orozva tudta meg-támadni. Még 1913 április 7-én szellemének és testének teljes frissességében láttuk munkája mellett; csak este panaszkodott rosszulról, de éjfélkor állapota megjavul és még élénken foglalkozik utolsó könyvével, életének ez utolsó örömével. A hajnali órában családjától környezve örök pihenésre hunyta le szemét, nagy fájdalmára mindazoknak, a kik ismerték és tisztelték.

Kőnig Gyula a legfényesebb elmék közé tartozott, a kik a magyar tudományt és művelődést valaha szolgálták. Élénk képzelőtehetség, gyors fölfogás, éles logika, bámulatos emlékező tehetség jutott neki osztályrészül. Hogy ez így volt, azt az isteni gondviselésnek köszönhetette, mely őt a szellem e nagy adományaival megajándékozta; de nagy sikereiben és abban, hogy mindent, a mi volt és a mit elért, önnönmagának köszön-

hetett, része volt neki is, a ki a tehetség isteni adományaival híven sáfárkodott és utolsó lehelletéig törhetetlen állhatatossággal élt, munkálkodott és küzdött tudományos eszményeiért.

Tekintetes Akadémia! A vallásos hitnek egyik legköltőibb, legmegkapóbb és egyszersmind erkölcsi életünkre leg-erősebb befolyású eleme a földöntúli életben való hit. Van azonban a földön is sírontúli élet, mely az egyesek életművében rejtőző nagy energiának kisugárzásában nyilvánul. Ennek a posthumus életnek tartama az igazi érdemnek és nagyságnak próbája és mértéke. Kőnig Gyula életműve ezt a próbát is fényesen fogja megállani, mert ez élni fog nemcsak tanítványainak és barátainak kegyeletes emlékében, hanem még távoli nemzedékek előtt is, a melyek az ő példaadásából és műveiből még beláthatatlan időig tanulságot, lelkesedést és gyönyörűséget fognak meríthetni. Azért fény és dicsőség emlékeztetének, hála az isteni gondviselésnek, mely bennünket vele megajándékozott!

RADOS GUSZTÁV.

ZRÍNYI MIKLÓS ISMERETLEN LEVELEI.

— Első közlemény. —

«Gyönyörűség és fájdalmas is Zrínyi pályafutásával foglalkoznunk» — írja Andrassy Gyula. Szép és igaz mondás, méltó Zrínyihez, minden idő legnagyobb magyarjához! De vajon nem épen oly gyönyörűség-e Zrínyi Miklósnak életét és működését új adatokkal megvilágítanunk? Nem lelki öröm-e a levéltárak rejtékéből napvilágra hoznunk az ő örök értékű írásait? Nem gyöngyöket halásztat-e a tenger fenekén, a ki nemzeti büszkeségünknek ismeretlen íratait kutatgatja? Hiszen a nagy írónak és hadvezérnek minden sora nemzeti kincs reánk nézve. S mennyi ilyen rejtőzik még a levéltárakban!

Zrínyi Miklósnak egész sereg ismeretlen levelét mutatjuk itt be kortársainak olyan kiadatlan leveleivel együtt, melyeket irodalmunk eddig föl nem használhatott. E levelek természetesen bizalmas családi levelek, melyek írójukat a maga közvetlenségében mutatják be. E mellett megvan az az értékük, hogy üres találgatások és hibás következtetések helyett a tiszta igazsággal szolgálnak. Talán ennél is fontosabb Zrínyi Miklós leveleinek erkölcsi jelentősége. Bizalmas levelei ugyanis megerősítik mindazt a magasztos lelki tulajdonságot, a mit eddig Zrínyi művei alapján ki lehetett hüvelyeznünk. Zrínyi ugyanis azon ritka egyéniségek közé tartozik, a kik, még legbizalmasabb leveleikben is fennkölt hangon s mély meggyőződéssel a legmagasztosabb célért fáradnak. Míg sok kiváló ember erkölcsi értékét bizalmas levelei alább szállítják: addig Zrínyi Miklóst e nemű ismeretlen levelei még magasabb polczra emelik. Nincs írása, mely magasztos céljára, önzetlenségére, lelki nagyságára világosságot nem vetne. Leveleinek olvasása fölemeli az embert; mély szeretetre gerjeszti a magyar szívet s eltölti csodálattal azon lelki és szellemi nagyság iránt, a ki a sötétségben nemzeté-

nek világossága, a pártoskodásban és a viszálykodásban békítő szelleme, az erkölcsi súlyedésben és a bűnök közepett az eszményi magyar virtus képviselője volt.

Másrészt azonban leveleinek olvasása fájdalmas érzést is kelt az emberben. Hiszen szemmel látjuk ezekben, hogy az az ember, a ki mindenét a hazáért áldozta, a ki az egész magyarság jövőjéért küzdött: kortársaitól föl nem ismerve, bántalmazva ezernyi tűszúrást volt kénytelen elszenvedni. Nagy céljaiért való küzdelmében szemben találja magát az udvarral s az európai politika irányával. Tehát csak a saját nemzetére támaszkodhatott. Nemzetének fiai közül azonban kevesen értették meg. Sokan irigykedtek reá. Akadnak olyan magyarok is, a kik örvendve terjeszgetik róla a hamis hírt, hogy a török megverte őt. S még azok is, kikhez ő szeretettel közeledett, féltékenységből s talán irigységből is sértő hangon írogatnak neki. S hányan akadtak, a kik konkolyhintegetéssel igyekeztek közte és barátai között szakadást támasztani! Érhet-e nemes célért küzdő férfit ennél nagyobb keserűség és fájóbb érzés? Sokan vannak, a kik ilyen nyomasztó viszonyok között elkeseredéssel szívükben félrevonulnak. Zrínyi Miklós nem tette ezt. Tovább küzd tollával és kardjával. Nemcsak küzdeni, hanem túrni és szenvedni is tud hazájáért. A magasabb cél elnémít benne minden szenvedélyt és indulatot. Szeretettel fordul azokhoz, a kik haragosan támadnak reája; megalázza magát olyanok előtt is, a kiknél neki az árnyéka is többet ér; kölcsönös szeretetre és megértésre buzdítja azokat, a kik a viszálykodás magvait hintegetik. Van-e még magyar, ki veleszületett büszkeségét, tehetségét, szellemi felsőbbbségét ennyire megalázta s ennyire alárendelte a közjónak? S Zrínyi Miklós mégsem tudta rövidlátó ellenfeleit megnyerni. A pártoskodást le nem csöndesíthette; az irigységet el nem némíthatta; a rágalom és a gyanúsítás fegyvereit el nem kerülhette. A magyar nemzet régi átká, mely ezeréves multunk minden korában föltámad és szedi áldozatait, az ő nagy alakjára is reá nehezedett. S ha e teher alatt nem görnyedt is meg; ha ellenségeinek nem sikerült is az ő cselekvő erejét megbénítaniok: bizonyos egyoldalú hatás azért mégsem maradt el. A méltatlanság, a félreértés megkeseríti Zrínyi életét. Nagy lelkében fészket ver a bú és a bánat. Néha-néha oly szomorúan, oly melancholikus

hangon írja leveleit, hogy meghatottság nélkül alig olvashatjuk. A míg kortársai keresték a mulatságot, ő az ilyenből mindig kivonta magát. Országos dolgai — írta ilyenkor — annyira lekötik, hogy a mulatságra nem jut ideje. Különben is — írja farsang idején Batthyány Ádámnak — ő bornemissza ember, a tánczról is lemondott s ha megjelennék a mulatságon, inkább bánkódásra adna matériát. «Nem vélem, — írja — hogy vígasz-talhatnám kegyelmeteket.»

De ha a mulatságra hívásokat visszautasította is, annál nagyobb örömmel sietett, ha harczba hívták őt a török ellen. Nem tartotta ilyenkor semmi sem vissza. Betegágýából is felkél s lázban is siet az ellenség elé.

Ismeretes, hogy Zrínyi a török ellen való harczot tűzte ki egyik életcéljául. Fölismerte a török hatalmának gyengülését s elérkezettnek látta az időt Magyarország föl-szabadítására. Leveleiben nem egyszer emlegeti a törökök erejének gyengülését és hanyatlását. Ám azt is jól tudta, hogy a magyar vitézi élet s vele együtt a végbeli világ is bomlásnak indult. Először tehát a régi vitézi szellemet, a régi fegyelmet és tisztességet kellett fölébresztenie, ha sikerrel akart a török ellen sikra szállani. Zrínyi jól tudta, hogy a végek népe a nemzet ereje, a végbeliek élete a nemzet élete. Ezt tehát minden módon erősíteni kell, hogyha a törökkel szemben helyt akarunk állani. A régi vitézi szellemet Zrínyi nemcsak tollával, hanem példájával is igyekezett újra ébreszteni. Egész életén roppant anyagi áldozattal a maga pénzén is tartott sereget s másokat is hasonlóra buzdított. E mellett a küzdők sorában is mindig első volt.

A törökök ellen való harczot a katonák is óhajtották, de egészen más czélból, mint Zrínyi. A fizetetlen katonák ugyanis a zsákmány kedvéért harczoltak. Ezt tették a napról-napra szaporodó szabad legények (hajdúk), kóborló martalócok és csavargók, a kik szabljájukkal keresték kenyerüket s ép úgy kifosztották a mi embereinket, mint a törököket. Zrínyi korának levelezéséből napnál világosabban kitűnik, hogy e kóborló nép hallatlan fosztogatást és temérdek gonoszságot vitt véghez. E mellett a töröknek sem hagyott békességet s így az ő fosztogatásaik miatt a szegény falvak lakói bűnhődtek. A török ugyanis ott keresett elégtételt, a hol talált. S legkönnyebben

pedig a hódolatlan falvakban talált. A rendkívül elszaporodott szabad legényeket és a hozzájuk hasonló fosztogatókat jobb erkölcsökre vezetni vajmi nehéz volt. De Zrínyi ezt is megpróbálta.

A mi szereplő politikusainkat illeti, azok a törökök ellen való harc dolgában jobbára egyetértettek Zrínyi Miklóssal. Csak az volt a baj, hogy e politikusok meggyőződésüket csak bizalmas baráti körben hangoztatták, egyébként pedig hűségesen teljesítették az udvar kívánságát. Az udvar pedig minden erejével azon volt, hogy a törökkel békességben maradjon, mert a harminczéves háború miatt minden seregét külföldre kellett vinnie. Itthon nem fizette a végbelieket, hagyta összedűlni a végházakat s még azzal sem sokat törődött, hogy a portyázó török csapatok rengeteg kárt okoznak a királyi területeken. A mieink azonban érezték e csapásokat, szenvedtek is eleget s így nem csoda, ha az udvar politikája nem volt ínyükre. A mint azonban vezető embereink magasabb állásba jutottak, minderről megfeledkeztek s az udvar politikájának lettek hűséges támogatói. Azaz hogy az udvarral és a kormányzékekkel együtt keményen tilalmazták a törökkel való harcot. Eszterházy Miklós például a török ellen való harcnak volt a híve. Nem egyszer buzdítja is erre a magyar generálisokat. Az 1639. évben írja például Batthyány Ádámnak: «Bizony dolog, az törökök fenyegetőznek az Zrínyi urfiakra, holmi alkalmatlan cselekedeteket exaggeralván nekik. Nem árt, kegyelmed ha mozog.»¹ Valamivel későbben ugyanő e jellemző sorokat írja: «Az bécsiek szokások szerint vannak; ha az ellenség megáll, ottan vígadnak; ha megindul, megest megrezzénnek! Most hogy egy kevésse megállott az ellenség, azt vélik, hogy ők állottak eleiben, azért nem nehéz vigadniok.»

Ugyanez az Eszterházy Miklós meggyőződése ellenére erősen tiltotta a mieinket a török ellen való harctól. Sőt a hadakozó törököktől szerzett zsákmány visszaadását is elrendelte.

¹ 1640. június 24-én Szokolovics Hasszán beglerbég panaszos levelet írt Eszterházy Miklósnak Zrínyi Miklós és Batthyány Ádám ellen. Ekkor írta Eszterházy a jelzett levelet Batthyány Ádámnak. (Az itt felhasznált valamennyi levél kiadatlan s így még ismeretlen történetírásunk előtt.)

Ugyanő 1643-ban nagy örömének ad kifejezést, mikor értesült a török vereségéről. Öröme azonban nem akadályozta abban, hogy imígyen írjon Batthyány generálisnak: «Kegyelmedet az Istenre kényszerítem, ne cselekedjék semmit is többet; mert őfelségének kedvetlenségében esnék miatta. Elégedjünk meg most ezzel; mert nekünk nemcsak egyik végét kell az dolognak néznünk, hanem az másikat is meg kell tekintenünk.»

Tudjuk, hogy Eszterházy Zrínyi Miklóst is bepanaszolta a hadi tanácsnál a törökkel való hadakozás miatt. Eszerint bizonyos, hogy Eszterházy politikai meggyőződése cselekvésével hadi lábon állt. Azaz akarva, nem akarva ő is kénytelen volt az udvar politikáját követni, bár ez a politika sem testének, sem lelkének nem tetszett.

Eszterházy a török harc helyett arra buzdította Zrínyi Miklóst és Batthyány Ádámot, hogy vegyenek részt őfelsége külföldi háborújában.¹ Ha ezt megteszik, ő felsége haragját engesztelik.

Draskovich János nádorispán is úgy tett, mint Eszterházy. Ő is híve volt a török ellen való harcznak, de mint nádorispán tilalmazta azt; mert ő felsége így kívánta.²

Forgách Zsigmond fiatalabb korában szintén a török ellen való harcznak volt a híve. Egyik levelében például imígyen nyilatkozik ez ügyben:

«Én igazsággal írom kegyelmednek, hogy Isten is szánja ez mi földünket, hogy csak így vagyunk elhagyatva és azt sem engedik, hogy magunk oltalmára csak egymással is beszélgesünk. Félő is, hogy az ilyen sovány gyűeker bojtortját ne virágozzék . . . Elég szomorú dolog az is, hogy annyira tilalmazták az török ellen való bosszuállást; de én úgy hiszem, hogy avval csak az törököt akarják símogatni, hogy most veszteg legyen. Mindazonáltal kegyelmetek ha eljár is dolgában, nem remélem, hogy halálos vétket cselekedjék.»³

¹ Lakompak, 1643. júli 6.

² Nagyszombat, 1647. nov. 11. Draskovich ő felsége haragjára hivatkozván megírja Batthyáynak, hogy «az offenzívát el kell távoztatni» a török ellen.

³ Bécs, 1643 május 1. Forgách Zsigmond levele Batthyány Ádámhoz.

Később — a mint tudjuk — Forgách Zsigmond uram is nagyot fordított a köpenyegén, hűségesen követvén ő is az udvar politikáját.

Nem érdektelen e tekintetben Pálffy Pál nádorispánnak, Zrínyi Miklós nagy tisztelőjének anézetét is ismernünk. Őkigyelme is szíve mélyéből örvendett, ha Zrínyi Miklós és Batthyány Ádám generális szaladásra hozták a törököket. De azért megírta Batthyáynak: «Kérem édes gróf uram kegyelmedet, az török ellen semmit se tentáljon; ne vegye magára ő felsége haragját.»¹

Mikor 1651 nyarán a kiskomáromi vitézek Petheő László kapitány lelkes buzdítása mellett visszaverték a támadó törököket, Pálffy azt ajánlotta ő felségének, hogy e derék vitézeket jutalmazza meg.² Együttal kérte ő felségét, engedné meg, hogy Zrínyi Miklós, Forgách Ádám és Vesselényi megbosszulják a komáromi támadást. A nevezettek szívesen vállalkoznak erre.

A király válasza sem érdemesítette a nádor előterjesztését. Ez a nem várt közömbösség Pálffyt is kihozta a sodrából. Elkeseredetten írta Batthyáynak: «Ez uram a szép bátorság, az kit az mi veszedelmünkre és romlásunkra csinálnak! De úgy köll meglenni; mert azok által dirigáltatunk, kik másnak inkább, hogynem minékünk hisznek akármit is hamarébb el, nem értvén sem egyik, sem másik közülök az mi nyavalyánkat.»³

Pálffy nádor haragja csak akkor csillapult meg, mikor hallotta, hogy Zrínyi Miklós és Eszterházy László feles néppel Kanizsa alá mentek. «Kívánjuk — írja ekkor — adjon Isten hazánk javára és szolgálatjára jó szerencsét.»⁴

Bár Pálffynak a meggyőződése egyezett Zrínyi Miklóssal és Batthyány Ádáméval, azért mégis kénytelen volt ezek ellenében az udvar parancsát teljesíteni.

Így állván a dolog, Zrínyi Miklós és Batthyány Ádám —

¹ Bécs, 1649 szept. 7.

² Ez meg is történt.

³ 1651. aug. 24.

⁴ 1651 szept. 2. Ugyancsak szeptember hóban írja Pálffy: Gróf Zrínyi Miklóssal kegyelmed egyesülvén, Kis Komárhoz szállottak s onnét tovább. Itt az a hír, hogy a kanizsai basa lövéssel meghalt s a németek Kanizsa kapuja előtt sánczolták el magukat. (Pálffy levele Batthyányhoz.)

mint a török ellen való állandó harcز leglelkesebb oszlopai — állandóan szemben találták magukat az udvar politikájával. S bármit tettek, az udvar haragját és neheztelését vonták magukra.

Tudjuk jól, hogy uralkodóink a XVI. században is keményen tiltották békesség idején a törökkel való harcزot. De ha valakinek az Isten szerencsét adott s győzelemmel tért vissza, az udvar nemcsak megdicsérte, hanem meg is jutalmazta. Zrínyi korában ilyesmi már nem történt. Még a legszebb sikerek alkalmával is ő felsége haragját vonta magára, a ki a törökkel szembeszállt. Pedig tudnunk kell, hogy a török a gyengeség jelének nézte, ha a mieink vesztég ültek. S ez a tudat növelvén a bátorságát, annál inkább portyázott. A ki tehát nem akarta az ország teljes pusztulását, annak szembe kellett néznie a törökkel. S ha legjobb meggyőződése szerint élete kockáztatásával s anyagi javainak feláldozásával harcزolt a haza jobb sorsáért, akkor dorgálás, mellőzés, sőt büntetés volt a része. Ilyen képtelen viszonyok között kellett Zrínyi Miklósnak nagy célja elérésére fegyvert fognia. S nem rettent vissza; mert szent meggyőződése volt, hogy a hazáért nemcsak mindent meg kell tennie, hanem mindent el is kell tőrníe. Tehát küzdött minden erejével. De azért nem titkolta, hogy nagyon fáj lelkének az udvar eljárása. Egyik ismeretlen levelében például így ír Batthyánynak: «Nagy szívem fájdalmával értettem az töröknek rablását az kegyelmed leveléből. Legkiváltképpen bánom, ha ezt is úgy el kell hallgatnunk, mint az többít. Itten megmondhatatlan, rettentő hírekkel ijesztet az török bennünket. Azt tartom, hogy csak arra végre 30 álgút vonyatott volt az kanizsai piacra, hogy bizvástabban oda föl rabolhatna. Talán most császár úr őfelsége, az mi kegyelmes urunk sem bánná, ha ilyen csintalanságért megzabolázná kegyelmed. Én is örömetest szolgálnék kegyelmednek, ha parancsolná.»¹

Két évvel később, mikor ő felsége a török harcزok miatt

¹ 1644. május 20. «az quartélyból». Úgy látszik, hogy Zrínyi Batthyány nélkül is igyekezett a töröknek a kölcsönt visszaadni. Június 18-án ugyanis Zrínyi Péter írja, hogy Kanizsa alatt voltak. Ugyanez (1644.) év első felében Zrínyi Miklós arról értesíti Batthyányt, hogy sietve kell Bécsbe mennie, mert ő felsége már hivatja.

erősen megdorgálta Zrínyit, őkigyelme imígyen írt volt Batthyánnak: «Az őfelsége haragos levelét nem hiszem, hogy megérdemeltém volna ennyi sok fáradságú szolgálattal és véres verítékemmel, főképpen most mely méltatlanul legyen, kegyelmed jól tudja. Én az ünnepekben mind Csáktornyán leszek. Noha bizony én is örömet szemben lennék kegyelmeddel, de sok dolgaim nem engedik, hogy innen hazulról kimenjek. Azért örömet látom az kegyelmed szolgálait valamikor jőnek. Kérem kegyelmedet ezt az levelet Eszterházy László uramnak küldje el kegyelmed: én is másbúl szolgállok kegyelmednek.»¹

Ha valaki, úgy Batthyány Ádám értette legjobban Zrínyi keservét. Hiszen ő maga is a törökkel való állandó harcznak volt lelkes híve. S külön vagy Zrínyi Miklóssal egyesülve tömerek támadást intézett a törökök ellen. Az udvar természetesen neki is rossz néven vette a tiltott hadakozást. Neki is sok dorgálásban volt része. S mikor a teendői Bécsbe vitték, ott ugyancsak éreznie kellett, hogy nem jó szemmel nézik. Úgy látszik, hogy e miatt panaszkodott is ismerőseinek. Legalább Lippay György leveléből ez világlik ki. Az érsek ugyanis 1642-ben a többi között ezt írta neki: «Kegyelmed arról panaszkodik, hogy itt az udvarnál ízetlenek és kedvetlenek volnának az emberek kegyelmedhez. Nem tagadom, magam is vettem valamit eszemben ez dologban!»²

Az udvar és az udvari körök neheztelése sem Zrínyit, sem Batthyányt nem tartotta vissza a további küzdelemtől. Különben a török amúgy is elég alkalmat adott a harcra s így volt mivel menteniök magokat. De ha mentséggel nem állhattak is elő; ha a támadásra a török nem adott is okot, akkor is megpróbálták a szerencsét. Batthyány írja 1654-ben Kohárynak, hogy a vitézei jó szerencsével jöttek meg a csatáról. «Jó törököket hoztanak — írja — és jó bulyákat³ és szépeket, olyanokat, hogyha kegyelmed itt volna, megkönnyebbedhetnék nyavalyája!

¹ Zrínyi Miklós gyakran elmulasztja levelein a kelet kiírását. Ezen a levelén is csak ennyi olvasható: Csáktornya, márcz. 4. Az 1646. évet már Batthyány jegyezte a levélre.

² Bécs, 1642. aug. 20. Lippay vigasztalja Batthyányt. Ne törődjék ezzel — írja — hanem igyekezzék ő felsége kedvében járni.

³ Török nőket.

Hogy kegyelmeteket onnan felül igen tilalmazták az csatátúl, úgy vagyon, minket is tilalmaztak, de azmi meglesz, ugyan megleszen.»¹

A ki az udvar tiltó rendeleteit így fogta fel, az Zrínyi Miklósnak az embere volt. S csakugyan azt látjuk, hogy Zrínyi küzdelmes pályáján senkivel oly szívesen nem indult a török ellen, mint Batthyányval; senkinek a gyöngeségeit nem nézte el oly könnyen, mint Batthyányéit. A nagy cél érdekében szüksége volt Batthyány segítségére, tehát mindent elkövetett, hogy e derék támaszát el ne veszítse.

Batthyány Ádám jó magyar, bátor vitéz és páratlan könnyűháti lovas volt.² Ismerte a török harczmódnak minden csinjátbinját. Mint dunántúli főgenerális jelentékeny haderővel rendelkezett, de ezenkívül — ép úgy mint Zrínyi — a saját költségén is állandóan nagyobb számú lovaszt tartott. Bőkezű és áldozni tudó ember volt, ha országos érdekekről volt szó. Mikor a király arra kérte őt, hogy hatszáz lovassal jőjjön a táborba, ő maga pénzen kétezer embert verbuvált. Zrínyinek nem csak rokona és szomszédja, hanem céljainak legjobb ismerője s támogatója volt.

Mindez megmagyarázza azt a viszonyt, mely Zrínyi Miklós és Batthyány Ádám között kifejlődött.

Azonban Batthyánynak voltak oly tulajdonságai is, melyek nem egyszer ellentétbe hozták őt Zrínyivel. Indulatos, hirtelenharagú, jó borívó ember volt. S ha harag fogta el, méltánytalan és igazságtalan volt még barátjaival szemben is.

Úgy látszik, Zrínyi Miklós jól ismerte Batthyány e hibáit, mert szelidséggel és szeretettel igyekezett őt jobb meggyőződésre hozni, a mi jobbára sikerült is neki. Hiszen az indulatos és ingerlékeny emberek az első harag multával be szokták látni tévedésüket. S Batthyány is belátta.

Azonban mindig akadtak emberek, a kik hol hamis hírekkel, hol meg rágalmakkal Zrínyi ellen tüzelték Batthyányt. Nem volt nehéz e nemű munkájuk; mivel Batthyány amúgy

¹ Rohonc, 1654 január 14.

² Ő maga írja Kohárynak nem sokkal halála előtt: «Az hol írja kegyelmed, hogy most is könnyűháti katona volnék, az tagadhatatlan. Most se volnék néhai ember.»

is ingerlékeny ember volt s mint dunántúli főgenerális a hatáskörét is féltette Zrínyitől. A két nagy ember között tehát a félreértés gyakori volt. A kik e két férfiú között a konkolyt hintgették, egyrészt a közjónak ártottak, másrészt meg Zrínyi életét keserítették meg. A nagy férfiú keresve keresi titkos rágalmozóit, de nem akad rájuk. A rágalmozók ugyanis gyávák szoktak lenni. S mikor Zrínyi hatalmas kardját csörtetni kezdé, ő kigyelmök, mint a farkavágott rókák, egyszerre elnémultak és eltűntek.

Bár a gonosz és az irígy emberek aknamunkája sokszor megzavarta a Zrínyi és Batthyány közt lévő barátságos viszonyt, a kölcsönös felvilágosítás után hamar megbékültek. Nem is volt ez nehéz, mert Zrínyi Miklós mód nélkül engedékeny volt s odaadó szolgálatával és szeretetreméltó modorával hamar megszeliđítette haragvó barátját.

Ily módon a jó és a balszerencsében, az örömben és a bánatban egymás hívei maradtak. Ha olykor sötét felhő borítá is barátságuk egét, a vihar hamar elmúlt s a derűben annál nagyobb hévvel küzdöttek együtt a közös ellenséggel. Zrínyi Miklósnak a török ellen való küzdelemben jobb segítő társa nem is volt Batthyánynál. Csak a derék Eszterházy László volt még kívüle, a ki örömmel tartá, ha Zrínyi Miklóssal küzdhetett. Ezt a szép reményekkel biztató, lelkes és vitéz ifjút mód nélkül kedvelte Zrínyi.¹ S mivel Eszterházy is nagyon ragaszkodott Zrínyihez: gyakorta ő simította el a Zrínyi és Batthyány között felmerült ellentétet. Mint jó magyar és igaz hazafi nem nézhette, hogy az ország két oszlopa egymás ellen forduljon.

Zrínyi Miklósnak Batthyány Ádámmal intézett levelei még eddig nem láttak napvilágot. Itt ismertetjük először. E bizalmas levelek Zrínyi Miklósnak lelki világába engednek pillantanunk. E mellett a nagy férfiúnak küzdelmeit is föl-tárják. Aztán életének homályos részeire fölvilágosítással szolgálnak s a mi botlást életírói elkövettek, azt helyreigazítják.

¹ Eszterházy Lászlónak nagy számmal ránk maradt levelei gyakran megemlékeznek Zrínyi Miklósról. Ez (eddig ismeretlen) levelek világosan hirdetik, hogy a tragikus véget ért Eszterházy László nagyon ragaszkodott Zrínyi Miklóshoz.

Zrínyi már diákkorában kezdi meg a levelezést s folytatja egészen Batthyány Ádám haláláig. Tehát két évtizednél tovább folyik a levelezés, s így két évtizednek küzdelmeit olvashatjuk Zrínyi leveleiben.

A Zrínyi és Batthyány család közt való jó viszony és rokonság igen régi keletű. Már a szigetvári hős Batthyány Ferencz udvarában nevelteti a leányait s Doricza leányát Batthyány Boldizsárnak adja nőül. Ebből a házasságból született a Bocskay-idők Batthyány Ferencze, a ki igen jó barátságban élt Zrínyi Miklós és Péter apjával: Zrínyi Györggyel. Ez a György 1621-ben Batthyány Ferencznek ily módon írta meg politikai hitvallását: «Az mi az Magyarországot és annak koronáját illeti, nekünk minden eleink az Magyarország koronájához hallgattanak és az magyarországi igazsággal éltenek eleitől fogva. Azon országért vérek hullásával sokat próbáltak; szegény őszünk érette meg is hala, kit kegyelmed és az ország is jól tudhatja. Édes hazánknak, kinek eddig sok javát vettük, mi sem lehetünk idegöni és háladatlan fiai!»

Ime Zrínyi Miklósunk apjának a hitvallása! Ki az, a ki nem érzi, nem hallja e hitvallás visszhangját a fiúban s a fiú egész működésében?

A sors úgy intézte, hogy a kihez Zrínyi György e gyönyörű sorokat írta, annak a családjá lőn kiskorú fiainak vezetőjévé; ott a Batthyányak ősi várában találtak az árvák új anyára. Zrínyi György ugyan Batthyány Ferenczet tette testamentumában fiainak egyik gyámjává, de ez a derék férfiú már 1625-ben meghalt.¹ A Zrínyi árvák tehát

¹. Széchynek *Zrínyi Miklós élete* című munkájában Batthyány Ferencz állandóan mint gyám szerepel. Széchy szerint Batthyány 1628-ban (negyedfélévvel a halála után) maga mutatja be Ferdinánd királynak a Zrínyi fiukat. Intézkedik a pörös ügyeikben, aláírja számadásaikat stb. Aztán 1632 január 1-én (vagyis közel nyolcz évvel a halála után) hagyja ott gyámsági tisztjét!! Meg kell jegyeznünk, hogy Széchynek rendelkezésére állhatott volna Bethlen Gábornak 1625-ben kelt levele, melyben részvétét és fájdalmát írja Batthyány Ferencz halála alkalmával. Pelsőczy Andrásnak két gyászverse is ránk maradt 1625-ből. Mindkettő Batthyány halálára készült. (Cantio de obitu spl. et magnifici Francisci Batthyán, od notam: Hallgasd meg Istenem.) Hogy Széchy éveken át szerepelteti Batthyány Ferenczet halála után,

Batthyány Ferencz özvegyének: Lobkovitz Poppel Évának keze alá kerültek s hosszabb ideig az ő várában nevedtek. A Zrínyi fiuk jobb kezekre alig kerülhettek volna; mert Poppel Éva rendkívül ragaszkodott a Zrínyi családhoz. Rendelkezésünkre állanak Poppel Évának a levelei, miket anyósával, Zrínyi Doriczával, váltott. E levelek világosan hirdetik, mily nagyra tartotta Poppel Éva a Zrínyi nemzetséget.

Tudjuk, hogy Batthyány Ferencz és felesége, Lobkovitz Poppel Éva grófné, a protestáns vallásnak voltak hívei és buzgó támogatói. Lobkovitz Poppel Éva grófné korának egyik legkitünőbb asszonya volt. Tökéletesen megtanult magyarul s nagyjainkkal kivétel nélkül magyarul levelezett. Még Bethlen Gábor s Rákóczi György is föl-fölkeresték őt levelükkel. Pázmány Péterrel is levelezgetett, de a hitét még Pázmány térítésére sem változtatta meg.¹ Megmaradt protestánsnak, de jó viszonyban maradt azért azokkal is, kik a katolikus vallásra tértek. Ez a nemes lelkű asszony volt a két Zrínyi-árvának nevelő anyja. A fiúk is édes anyjuknak írják őt a leveleikben. Poppel Éva nagyon megszerette a két Zrínyi fiút. Még mikor eltávoztak is tőle, Grácza is küldött nekik ajándékot s megírta, bármire van szükségük, csak írjanak, ő szívesen szolgál nekik. Különösen a már gyermekkorában komoly és szorgalmas Miklóst kedvelte. Tisztjeinek és ismerőseinek még Miklós felnőtt korában is meg kellett írniok, mint s hogy járt' a csatában Miklós, mit művelt az országgyűlésen stb. S a jó asszonyt, a második anyát, elfogá az öröm és a büszkeség, mikor jót és szépet hallott az ő kedves Miklós fiáról.²

többi tévedései között fel sem tűnik. De az már csodálatos, hogy fentebbi állításainak igazolására az Országos levéltár és a Nemzeti Múzeum actáira hivatkozik!

¹ Hajnal Mátyás 1633 febr. 29-én írja Poppel Évának: «Nem hiszi nagyságod, mely szívem örömére lenne az a hír énnálam, ha azt hallhatnám, hogy az catholicus religiora hajlana nagyságod, kire már az nagyságod fiát (t. i. Batthyány Ádámot) és leányát juttatta az Isten, azonkívül régi hív és jámbor szolgálait is.»

² Lippich Márton például 1639 június 11-én írja Poppel Évának: «Parancsolt vala nagyságod, hogy végére menjek, ha igaz-e, hogy Zrínyi Miklós uram önagysága próbált volna. Beszéli bizonyosan, hogy tíz török fejet

Ki merné tagadni, hogy az olyan anya, a milyen Poppel Éva volt, nagy hatást gyakorolt a fogékony lelkű Zrínyi Miklósról? Mi hiszszük, hogy azt a nagy vallási türelmet, melyet Zrínyi a más felekezeten lévőkkel szemben tanusított, Poppel Évától tanulta. S a mit ez a hív anya a Zrínyi fiú lelkébe csepegtetett, azt a jezsuiták sem tudták belőle kiírtani. Azaz, hogy a Poppel Évától hintett magvak mély gyökeret vertek Zrínyi Miklós fogékony lelkében.

Bár Lobkovitz Poppel Éva asszony a Zrínyi árváknak nevelő anyjuk volt; bár egész haláláig szeretettel csüggett a két fiun; Zrínyi Miklós életirói a derék főasszonynak még nevét sem említik meg. Helyette olyanokat szerepeltetnek, a kiknek vajmi kevés részük volt a Zrínyi fiuk nevelésében.

Több mint valószínű, hogy a Zrínyi fiúk Batthyány Ferenczné udvarában tanulták meg a német nyelvet is. Hiszen ismeretes, hogy a legtöbb nemes ifjú azért kereste fel Batthyány rendkívül népes udvarát, hogy ott nyelveket tanuljon. Itt ismerték meg a Zrínyi fiúk Erdődy Farkast is, a ki velük együtt nevedett.¹ Homonnai Drugeth Jánossal is itt találkoztak először. Ez a Homonnai közeli rokona volt a Zrínyi fiúknak.² Mind Erdődy Farkashoz, mind Homonnai Jánoshoz sűrű tartó barátság fűzte Zrínyi Miklóst.

Nem a véletlen munkája, hogy a Zrínyi árvák legelső leveleiket az ő fogadott anyjukhoz: Poppel Évához intézik. Maga Poppel Éva is gyakran írogatott nekik, sőt meg is látogatta őket. Nagy kár, hogy e derék asszony levelei, melyeket a Zrínyi fiúknak írt, örökre elvesztek.

Zrínyi Miklós életírója a gráci jezsuita iskola anyakönyvi bizonyosága alapján azt írja, hogy a Zrínyi fiúk 1630-ban kerültek

hozott volna és négy eleven törököt.» Még mikor súlyosan betegen, halálos ágyán feküdt a jó asszony, akkor is tudósítani kellett őt Zrínyi Miklós dolgai ról. Az 1640 aug. 2-án Hagymásky János jelenti neki, hogy a horvátországi gyűlésben látta Zrínyi uraimékat, szép szerrel haladtak! stb.

¹ Erdődy Farkas maga írja, hogy Batthyány Ferencz udvarában nevedett. «ab ipso et tota sua aula multis et perpetuis benevolentiae affectibus (adhuc puer) cumulatus fuerim.» (1641 okt. 27.)

² Zrínyi Margit, a szigetvári hős leánya, Homonnainé volt.

oda.¹ Ez az állítás merőben ellenkezik az igazsággal. Hiszen a Zrínyi fiúk már 1629-ben Gráczból küldik a leveleiket Poppel Évához!

Március hó utolsó napján például a következő levelet írták:

«Sok szerencsés jóknak kívánása után alázatos szolgálatainkat ajánljuk kegyelmednek mint szerelmes anyánk asszonyoknak!

Elvettük az kegyelmed küldte ajándékot s az mellett az kegyelmed hozzánk való jóakarátját is megértettük, kit igen köszönünk kegyelmednek és minthogy kívánja kegyelmed tudni mint s hogy legyünk, mostan hála Istennek mindketten jó egészséggel bírunk, melyet hogy kegyelmed is kedvére sok esztendőig bírjon, kívánjuk. Az kegyelmed hozzánk való több jóakarátja között azt is jelentette kegyelmed, hogyha miből szűkölködnénk, adnánk tudására kegyelmednek. Azért nincsen — Istennek neve dícsértessék — még most semmi oly fogyatkozásunk. Mindazonáltal az anya tudja, miből szűkölködjének eféle ifjak. Mi az kegyelmed jóakarátjában semmit nem kételkedünk. Isten áldása legyen kegyelmeddel, mind az szerelmes nénénkasszonyunkkal² egyetemben, kiknek és az mi ismeretlen sógor urunknak: Csáky László³ uramn aksok szolgálatunkat ajánljuk. Datum. Græcii ultima marcii 1629.

Kegyelmednek szeretettel szolgáló két atyafia

Zrini Miklós

Zrini Péter

P. S. Præfectus uram kegyelmednek mint kegyelmes asszonyának alázatos szolgáját ajánlja.»

Meg kell jegyeznünk, hogy ebben az időben főúri családaink fiai közül igen sokan nevedtek Gráczban. Az ilyen főúri diákok számára külön házat béreltek, s oda hazulról küldék a cselédséget, szakácsot, kocsist, lovászt, fellajtárt stb. Az ifjak paripáikat is magukkal vitték. A præfectus, a ki rendesen pap volt

¹ Széchy Károly: *Gróf Zrínyi Miklós*, I. köt.

² Batthyány Ádámné Formantin Aurora.

³ Csáky László Batthyány Ádám nővérét vette feleségül.

s a pædagogus is velük ment. Batthyány Ádám fiai is ilyen udvartartással mentek Sopronba és Grácba. Bizonyos, hogy a hatalmas birtokokkal rendelkező Zrínyi fiúkat is nagy cseledséggel bocsátották Grácba.

Az 1633. évben a Zrínyi fiúkat már Bécsben találjuk.¹ Innét írták Batthyány Ádámnak a következő levelet:

«Illustrissime Comes, Domine et Frater observandissime!
Salutem et servitorum nostrorum paratissimam commendationem.

Hogy kegyelmed levele által meglátogatott, kegyelmednek megszolgáljuk. Kívántatott volna az, hogy eddig kegyelmedet mi is köszöntöttük volna a levelünk által, melyet meg is cselekedtünk volna, ha addig való foglalatosságink engedték volna. Az mi egészségünket illeti, az jó, azmint az üdő engedi. Az tanuságban vagyunk foglalatosságok, nem mulatván el az ő fölségek előtt való udvarlást is, azmint érkezünk. Kegyelmed minket hogy jóakaró szolgálainak tartson s ne feledkezzék rólunk, kegyelmedet kérjük, háládatlanok nem akarván kegyelmed jóakarójáért lenni. Isten kegyelmedet éltesse sokáig jó egészségben. Viennæ datæ, 21. junii 1633.

Illustriss. Dom. Vrä

Fratres et servitores

Nicolaus Ladislaus comes a Zrin.

Én is kegyelmednek szolgálatomat ajánlom és minden jót kívánok Istentől. Irhatom kegyelmednek, hogy az itt való állapot nem az én humorom szerint való. Az iskolák rongyosak, az udvar sok nemzetségből vagy, alig tudok vele kalapáni. Egyébiránt meglehetne az dolog. Kegyelmed én rólam se feledkezzék kérem. Isten sokáig éltesse kegyelmedet. Ut supra die et anno.

Kegyelmed szolgálja éltig

Petrus Georgius a Zrin.²

¹ De nem ősszel mentek oda, a hogy Széchy Károly írja, hanem jóval előbb.

² Külső cím: Illustrissimo domino Adamo Batthyány Romani imperii comiti neonon Sac. Cæs. Regiaeque Majestatis Camerario, domino fratri nobis observandissimo.

Széchy Károly szerint a Zrínyi fiúk Bécsből visszatértek Grácba s négy esztendei tanulmányuk után távoznak onnét, s 1634-ben a «catholicismus csodáló szeretetével» érkeznek Nagyszombatba.

Csupa tévedés ez! Hiszen a Zrínyi fiúk már 1633-ban Nagyszombatban tanultak. Innét írták együttesen Batthyány Ádámnak a következő levelet:

Illustrissime Comes, Domine et Frater observandissime!
Salutem et officii mei promptissim. commend.

Hogy ennyi időtül fogva kegyelmedet levelem által nem köszöntöttem, kérem megbocsássa, nem idegenségnek sem feledékenységemnek tulajdonítsa, hanem állapotunkban sok rendbeli változásnak, az levélvivő embereknek is, kiváltképpen azkik bizonyosak volnának, szűk voltának. Én kegyelmed igaz szívbeli szógája és atyafia vagyok, akarok is lenni, míg Isten éltet, kérvén azon kegyelmedet is, hogy rúlam ne felejtkezzen. Örvezdek az kegy. előmenetelin és hogy Isten az kegy. szerencsáját nevelje, szívből kívánom: Isten kegyelmednek kedvesivel sok szent napokat és újesztendőket adjon élni. Talán leszen mód benne, hogy magam szemben lehetek kegyelmeddel, egyéb dolgaimról most azért nem akarok írni. Engedje Isten, láthassam rövid nap jó egészségben. Tyrnaviæ in festo S. Joannis Anno 1633.

Illustrissimæ Dominationis vestræ

Servitor et frater

Comes Nicolaus a Zrin.

P. S. Én is az én szegény állapotom szerint való szolgálómat ajánlom. Élek a mint lehet, néha nem szintén kedvem szerint, de patientia! Hallom, hogy Isten kegyelmedet nagy méltóságra vitte; nem irigylem, sőt kívánom, hogy Isten kegyelmedet nagyobbra vezéreljen. Csakhogy honores mutant mores, mely mellett bizony bánnám ha az én taraczkim el jókor vertenek. (?) Mondják azt is az deákok: spes alit et fallit. Ebben is volt már részem; bizony akarnám is ha egyszer az deáki reménységből megmenekedhetném! De talán valamikor vége leszen. Interim és azután is tartson kegyelmed igaz szolgájának. Én elhigye kegyelmed, ha egyebet nem

még ma egy clavorit elzörgetek a Homonnai uram tamburásával, minthogy az úkegyelme szolgálatjára oda költetik menem hora 7. noctis. Megitélheti kegyelmed, mit szolgálhatok ilyen alkalmatossággal! Azmire érkezem nyilván el nem mulatom, iszom is az kegyelmed egésségére egyszer, ha megengedi præpost uram. Írtam ez keveset részszerint vígan, rész-szerint szomorúan; mert hónap aprószentek napja vagyon, kegyelmed hogy vígan olvassa igen kérem. Isten kegyelmedet Aurorával¹ fényes nappal sokáig éltesse.

Ki hírem érkezék, hogy az ked hordós embere Kanizsáról érkezett volna (semmi canis filius nem ért vele) kegyelmedet jó idején kiakarta bőtölni e' világbul; kegyelmed is söprössel itatta! Igaz-e? Többet írnék, de bátyám uram kobzolással impediál, Baranyay uram is nem szünik az száraz fának hasát vakarni. Horváth László uram pedig nem tudom ha az melancholia bántja-e, hogy ígéreti szerént föl kel az hadba menni, most lépett ki az ajtón. Ajánlják kegyelmednek alázatos szolgálatokat és hogy jóakarátába tartsa præpost uramat (azki kegyelmednek alázatos imádságát ajánlja) szorgalmasan kérik velem egyetemben.

Ha meg nem bántom kegyelmedet, minthogy nem írhatok asszony önagyságának az mi anyáknak² méltóztassék alázatos fiúi szolgálatomat mondani, mert ha kegyelmed engedelmeből lehet, én is önagysága fiának tartom magamat! Az írásban ha mi fogyatkozás esett, megbocsássa kegyelmed. Az én elmém, mikor ezt írtam is, ki tudja hon nyargált; az apró szentek is igen forgottak elmémbe. Ki tudja mikor lenne vége, ha minden dolgomat megírnám. Legyen elég ez most. Ezután bővebben kérem kegyelmedet eddig való szeretetiben ezután is megtartsion. Punctum, vale.

ked szegény szolgálja

Zrínyi Péter.

Zrínyi Miklósnak és Péternek e diákkorbeli levelei már világosan mutatják a két testvér gondolkodásának különféle-

¹ Aurora Batthyány Ádám felesége.

² Lobkovitz Poppel Éva.

ségét. Miklós komoly s, mint maga írja, tanulással tölti az idejét. Péter ellenben mulatságon töri a fejét. Nincsen kedvére az iskola s alig várja, hogy onnét szabadulhasson. Meglepő e levelekben, hogy Zrínyi Miklós már diákkorában többi társával egyetemben értett a kobzolásához.

Ha a két Zrínyi fiúnak e leveleit mélyreható szemmel vizsgálgatjuk, akaratlanul is elménkbe ötlük a kérdés, vajon egy kilencz-tíz éves gyermek írhat-e ilyen leveleket? Zrínyi Péternek nagyszombati leveléről például megállapíthatjuk, hogy azt professorainak tudta nélkül rögtönözve írta. S mégis annyi humort, annyi természetes elevenséget és ügyességet találunk abban, a mennyi egy gyermektől nem igen telik. A Zrínyi fiúknak e diákkori levelei ránk azt a benyomást teszik, hogy inkább azok járnak helyes nyomon, a kik Zrínyi Miklós születését 1618-ra teszik, mint a kik 1620-ban való születését bizonyítgatják. Ezt látszik bizonyítani az a körülmény is, hogy Poppel Éva 1631-ben Zrínyi Miklóst küldi Pozsonyba, hogy neki és Csáky Lászlónak ott szállást keressen. Nem látszik valószínűnek, hogy Poppel Éva asszony az ilyen feladatot tíz-tizenegy éves gyermekekre bízza.

Zrínyi Miklós Pozsonyból 1631 nov. 22-én ezt a levelet írta Poppel Évának:

«Az nagyságod parancsolatja szerint az szállás dolgából mihelyent elérkeztem ide Pozsonyban, mindgyárton minden erőmből törekedtem azon, hogy nagyságodnak ugyanazon szállást visszarendeljem, azkit azelőtt is nagyságod parancsolatja szerint rendelttem volt nagyságodnak. De azmint nagyságod maga is tudja, nagy emberekkel vagyok dolgom, egyebet nem cselekedhetek benne, de mindazonáltal az Lóránti házát az nagyságod számára rendelttettem. Csáky uram számára¹ pediglen az Ror házát. Ennekutánna új híreket nagyságodnak semmit írnia nem tudok, hanem az császárt ez jövő szerdára várjuk. Nagyságod nekem parancsoljon szeretettel igyekezem nagyságodnak szolgálni minden dologból.»²

¹ Csáky László Batthyány Ferenczné Poppel Éva lányát vette nőül.

² Pozsony 1631. nov. 22. Zrínyi Miklós Poppel Évához.

Zrínyi Miklós e leveléből kitérünk, hogy Pozsonyban hosszabb időt töltött. Odament Poppel Éva asszony is és valószínűleg mindketten megnézték a király bevonulását s résztvettek az ünnepélyen. Poppel Évának bizonyára nagy örömet okozott, hogy Zrínyi Miklóst megismertethette a Pozsonyba gyűlt urakkal.

Zrínyi Miklós — a mint tudjuk — tanulmányai bevégezése után Olaszországba utazott. Bizonyos, hogy nevelőanyjának, Poppel Éva asszonynak innét is írogatott. Tán éppen ezekben a levelekben írta le olaszországi útjának benyomásait és tapasztalatait. Sajnos, e leveleket nem sikerült megtalálnunk.

Visszakerülvén hazájába, birtokaira vonult s már 1638-ban megkezdé hivatását: a török ellen való hadakozást.¹

Megint Poppel Éva asszony volt az, a ki legjobban érdeklődött Zrínyi Miklós első harczeit írárt. Tisztjeinek sürgősen kellett őt értesíteniök, mint esett meg Zrínyi harca.²

Eleinte együtt harczolt Péter öcsésével, de már 1638 tavaszán Batthyány Ádámot kívánja társául. Április 16-án Csáktornyról írja neki: «Ha Isten engedi, alá forduljunk Kanizsa alá ... Azért ha ennekutánna kegyelmednek kedve vóna, mind együtt mennénk. Kegyelmed az maga akaratját írja meg.»³

A töröknek persze nem volt ínyére Zrínyi vitézi próbája. 1639-ben már fenyegetőzött is emiatt.⁴

Zrínyi ez év egyik szerencsés küzdelméről imígyen tudósította volt Batthyány Ádámot:

«Hála Istennek jó egészségben vagyok. Az elmúlt héten éjjel az kanizsai törökök Domazincz falunkra ütöttek volt. Szinte éjjél tájban volt lármánk. S mint, hogyan jártak, jelen lévén Hagymássy uram is, őkegyelme által szóval izentem kegyelmednek ... Kegyelmed énnékem édes bátyám-

¹ Széchy szerint csak 1639-ben kezdi a törökkel való harczot. Ez valótlan. Későbbi harczeitől a mit ugyanő ír, sokban téves.

² Lippich Márton levelét ez ügyben fentebb közöltük.

³ Azt is megírja Zrínyi, hogy a kapronczai kapitányt is fölkérte a csatlakozásra, de «ez az generál jövetelére halasztá.»

⁴ Eszterházy Miklós írja 1639-ben Batthyáynak: «Az törökök bizony dolog, fenyegetőznek az Zrínyi úrfiakra, holmi alkalmatlan cselekedeteket exaggerálván nekik.»

uram parancsoljon, azmiből tudok, kegyelmednek nagy jó szívvel szolgállok.»¹

Miklóssal együtt Péter is fölkeresi Batthyányt leveleivel. Ő is állandóan magyarul levelezget. Ez idei egyik levelében a többi közt ezt írja Batthyáynak:

«Tudom édes bátyámuram, hogy kegyelmed talán hallotta az én kisdéd munkámnak fáradságát, melyben mindennap foglalatatos vagyok. Külömbféle rakétákat és egyéb tüzes mesterségeket, melyeket méltó egy jó mezei pixenmaisztornak tudni, az itt való várambéli pixenmaiszteremtől megtanulni akarom».²

Az 1639. évben, mikor a harcok szünetelni kezdtek, Zrínyi Miklósnak az udvarlásra is került ideje. Megvolt a választottja, szerelmes is volt belé s keze után törekedett. Csakhogy ez a leány nem Eszterházy Miklósnak tizenhároméves lánya volt ám!

Ismeretes dolog, hogy Kanyaró Ferencz és Széchy Károly Zrínyi Miklós szerelmes verseiből írták meg az ő szerelmeit és házasságát. Készpénznek vették mindazt, a mit Zrínyi-vel a költői képzelet íratott s megfejtván a neveket, olyan szerelmi regényeket költöttek, a melyek sohasem történtek meg. Hogy a dolog hatásosabb legyen, Zrínyi egyik gyermek-kori barátjában, Erdődy Farkasban még vetélytársat is állítottak neki.

Széchy Károly minderről hosszú fejezetet írt a Zrínyi Miklósról szóló könyvében. Az egész fejezet azonban nem egyéb, mint prózában írt költemény Zrínyi szerelmes versei alapján.

¹ Csáktornya, 1639 szept. 19. A kanizsai török vitézekről írják, hogy versekben csúfolták a mieinket, a miért harcolni és támadni nem mertek. Mikor azonban Zrínyi és Batthyány megkezdték a harcot, akkor legalább leveleikben hirdették, hogy ők külön vitézek. Az 1639 decz. 14-én például az egész kanizsai török sereg panaszkodik Batthyányhoz intézett levelükben az örökös támadások miatt s Batthyány azon fenyegetésére, hogy Kanizsát is elpusztítja, így felelnek: «Mi sem ködbe, sem verőfénybe, hanem Istenbe bízunk. Mi azt hisszük, Kanizsához még többet is ad (Isten) és az anyának fiai és leányai megszorodnak.» («Minden hozzánk illendő barátságos szolgálatunkat ajánljuk nagyságodnak, mint szomszéd vitéz barátunknak! Isten éltesse sokáig!»)

² Csáktornya, 1639 ápril 12.

Széchy szerint Zrínyi Miklós 1642-ben ismerte meg Eszterházy Miklós Julia nevű tizenhároméves leányát s azonnal szerelmes lőn belé!! De nem ő nyerte el a leányt, hanem Nádasdy Ferencz vezette őt az oltárhoz 1644-ben! És Zrínyi «vérző szívvel, sebhedt önérzettel a Dráva erdeit járta»!! S a lantján pöngette boldogtalanságának keserves panaszt!

A történeti valóság ezzel szemben az, hogy Zrínyi Miklós csakugyan szerelmes volt, még pedig három évvel előbb, hogyssem a nádorispán gyermeklányát látta volna. A lány pedig, a ki Zrínyi Miklós szívét meghódította, Draskovich Gáspárnak Mária Eusebia nevű leánya volt, a ki, mikor véle Zrínyi megismerkedett, már Frangepánnak a jegyese volt.

Mivel Zrínyi mindenáron arra törekedett, hogy udvarlásával a leányt meghódítsa s aztán a Frangepán gróffal való eljegyzést felbontassa, sokat járt Draskovich házához. S tette a lánynak a szépet, a hogy' csak tudta. Mivel Zrínyi Miklós a lantot is jól kezelte és énekelt is, lehetséges, hogy szerelmes verseit is előadá választottjának.¹

Mikor kezdődött Zrínyi ismeretsége Draskovich Máriával, nem tudjuk. De 1639-ben már annyira szerette őt, hogy keze után törekedett, bár tudta, hogy a leány már Frangepán gróf jegyese. Bízott magában, hogy ezt az akadályt is képes lesz legyőzni. Bizony merész vállalkozás volt ez; mert a leány a maga akaratjából lett Frangepán jegyesévé.

Zrínyinek e szerelmi regényét megint nevelőanyja, Poppel Éva tudta meg legelőször. Széchy Dénes ugyanis megfordulván Draskovich Gáspárnál, magától a leány apjától hallotta, mire törekszik Zrínyi Miklós. Széchy Dénes menten megírta a dolgot Poppel Éva grófnénak, tudván, hogy ez asszonyt mennyire érdekli Zrínyi Miklós dolga, s mily nagy befolyása van nevelt fiára.

Széchy Dénes e fontos levele 1639. október 20-án kelt. Idevágó része imígyen hangzik:

¹ Mivel Zrínyi Miklós 1639-ben már megkérte Draskovich leányának a kezét, Zrínyi szerelmes verseinek eddigi chronologiai meghatározása magától megdől. Mert hiszen Kanyaró és Széchy azt hitték, hogy Zrínyi csak 1645-ben ismerkedett meg Draskovich Máriával.

«Az többi közt Draskovich Gáspár uram jelenté azt is, hogy Zrínyi Miklós uram egynéhány izben elővette, szóval fogdosta is, hogy az lányának Tersáczky uramhoz való kötelességét valami móddal fölbontaná és az kiasszonyt ő számára tartaná. Arra Draskovics egyebet nem felelt, hanem az lehetetlen dolog volna! Miért azelőtt, ha kellett neki, nem találta meg őt felőle? Ezt értvén Zrínyi uram, tovább megyen szavába s kéri azon, hogy az leányát ki ne adja 17 esztendő alatt. Ő ez idő alatt az kiasszonynak kedvét keresi, okos emberekkel fog beszélni, hogy miképpen lehessen fölbontani azt az végezést. Erre az úr Draskovics reá felelt, hogy levél is költ ez dologról. Emellett kérli Zrínyi uram, hogy ne neheztelje, ha oda járogat hozzája. Amaz megengedte neki. Immár nagyságod veheti észben jól, az dolog miben legyen. Az bizonyos nagyságos asszonyom, hogy Draskovics reá felelt Zrínyinek, hogyha 17 esztendős lesz a leánya s ő hozzá akar inkább menni, hogy nem fog ellent tartani abban.»

Széchy Dénes ehhez még azt a megjegyzést fűzi, hogy Zrínyi «bizik, hogy az leánynak egynéhány esztendőnek forgása alatt kedvét találja és így Zrínyi uramat fogja kedveleni inkább sem hogy Tersáczky uramat».¹

E levél szerint világos dolog, hogy Zrínyi Miklós nem 1645. év tavaszán, hanem már 1639. évben szerette meg Draskovich Gáspár leányát.² S nem is Erdődy Farkas, hanem Fransepán gróf volt a vetélytársa.

Zrínyi aztán hosszú ideig s buzgó kitartással udvarolt a

¹ Regede, 1639 okt. 20. Széchy Dénes levele Batthyánynéhoz (Lobkovicz Poppel Éva grófnéhoz.)

² Draskovich Gáspár klenovniki kastélyában találta Zrínyi Homonnai Drugeth Jánost is. Széchy szerint csak itt ismerkedett meg véle. A valóság pedig az, hogy Zrínyi már kis diák korában ismerte Homonnai Jánost. Széchy több lapon át olyan jellemzést ad Draskovich Gáspárról, mely legnagyobb részben homlokegyenest ellenkezik a valósággal. Kivált, mikor Homonnai János «vérmes olasz véréről» beszél. Még különösebb, mikor a Draskovich lány szépségét, hidegségét, majd meg szerelmét festi lapokon át Erdődy Farkas iránt. Holott ekkor már Tersáczky grófnak volt a jegyese, a kit maga választott.

leánynak. Bizonyos, hogy Mária Eusebia szívét sikerült megnyernie; mert a leány előbbi eljegyzését fölbontotta s 1645-ben Zrínyivel váltott gyűrűt.¹

Úgy látszik, hogy a lakodalmat 1645. év őszén akarták megtartani. Homonnai János ugyanis 1645. okt. 3-án Klenovnikból arra kéri Batthyányt, hogy küldje el neki énekes gyermekét; «mert — írja — itt házasulandó személyek vannak s odaigértem».

Valami akadály miatt azonban a lakodalmat elhalasztották a következő évre.

Draskovich Gáspár 1646. január 12-én hívja meg Batthyány Ádámot és családját leányának, Mária Eusebiának és Zrínyi Miklósnak lakodalmára. Az eskü és a gyűrűváltás — írja — már megtörtént, tehát csak a lakodalom van még hátra. Ezt pedig február 12-én Praunek várában fogják kiszolgáltatni. Kéri Batthyányt, hogy feleségével és gyermekeivel legyen jelen előtte való napon vacsorán és más napon a szokásos ebéden.²

Maga Zrínyi Miklós január 29-én hívja meg lakodalmára a Batthyány-családot «Lotumberg» várából. Tehát ekkor már menyasszonyánál időzött. Ő is megírja, hogy a lakodalom Praunek várában leend.

Zrínyi Miklós első szerelmének és házasságának ez a hiteles története. S ez a történet is bizonyítja, hogy a költők szerelmes verseit nem lehet és nem szabad történeti forrásnak használnunk, mert a «phantasia poetica» nem történeti igazság.

Bizonyos, hogy Zrínyi Miklós házasságát nem csupán családi körülmények, hanem politikai okok is hátráltatták. A törökkel való harczok, a harmincz éves háború és Rákóczi György felkelése néha hónapokig távol tartották Zrínyi Miklóst. Ő maga is panaszkodik nagy elfoglaltsága miatt; mert hát ha

¹ Zrínyi tehát közel hat évig udvarolt Draskovich Máriának. Nem igen találó tehát, mikor Széchy Zrínyi szerelmét jellemezvén «a kitartásban való türelmetlenségét» emlegeti.

² Lotumberg, 1646 január 12. Széchy azt hivén, hogy a lakodalom Klenovnik várában történt, egész sereg phrasist halmoz fel az «édes vonatkozások» stb. dolgában s rendén valónak találja, hogy «a hol fakadt és fejlett, ott nyerve meg a megszentelő áldást is»!

a hazája és a királya szolgálatjáról volt szó, Zrínyi semmiből sem vonta ki magát.

Nem tudjuk, részt vett-e Zrínyi Miklós az igali győzelemben. Ha maga nem volt is ott, a katonái bizonyosan együtt harcoltak Batthyányval, mert ez 2891 emberrel támadta meg Igalt.¹ Ennyi emberrel pedig egymaga nem igen rendelkezett. Különben az 1640. évtől kezdve Zrínyi Miklós és Batthyány Ádám rendszeren együtt harcolnak. Az 1640. évben² Zrínyi Miklós lovasaival együtt Füzesen várta Batthyányt. Onnét kéri Batthyányt, írja meg, hova menjen, mert hiába nem akar fáradni.

Batthyány 1640. május elején felszólította Zrínyit, hogy vele együtt induljon a török ellen. A sietve írt levélben azonban elfeledé megírni a napot és a módot. Zrínyi tehát nem is indulhatott. Május 11-én kelt levelében tehát megírta Batthyáynak, hogy majd máskor lesz szolgálatjára. «Főképen — írja — az szomszéd törökök ellen igyekezzék kegyelmed valamit próbálni. Csak kegyelmed jól megírja, mibe legyen az dolog és egynéhány nappal azelőtt. Mi is Istennek segítségével igyekezünk most egyik vár alá valamelyik nap».³

A következő (1641.) évben a török betörései miatt maga a nádor is felkelést hirdetett. De igen kevesen akadtak, a kik szavára megindultak. Ezért írta Forgách Zsigmond e jellemző sorokat: «Kellenék őnagyságának (t. i. a nádornak) úgy cselekedni, mint itt minálunk az pór-hadkor cselekedtek az paraszt generálisok s kapitányok, az kik renddel és átal meg átaljárván az országot, valakit elől-utol találtak, csak mondták (neki): esküdjél koma, gyere; mert meg kell lenni! Ha nem jött, mindenéből zsákmányt hánytak».⁴

Zrínyi és Batthyány azonban felszólítás nélkül is a harcnak adták magukat. De ezúttal nem együtt, hanem külön-külön küzdöttek. Az 1641. év tavaszán írta Zrínyi Batthyáynak, hogy jó egészségben van. «Csakhogy — úgymond — az

¹ Az igali kőtyavetyét 1641 ápril 6-án tartották meg Kiskomáromban és Zalavárt. A zsákmányból minden emberre 4 frt. 60 kr. jutott.

² A levél kelet nélkül Füzesen íratott 1640-ben.

³ Csáktornya, 1640 május 11-én.

⁴ Sebes, 1641 okt. 10. Batthyány Ádámhoz.

szomszédok (t. i. a törökök) miatt gyakorta történik fáradtságunk és nyughatatlanságunk».¹

Ugyane levelében számadó szolgát kért kölcsön Batthyánytól. Mivel a válasz késett, április 21-én újra felkereste őt levelével. «Kegyelmed — írja — rólunk el is feledkezett, sem nem parancsol semmiből. Nem tudom mire vélni, holott én kegyelmednek igaz tiszta szívből szolgálni akarnék, csak kegyelmed szolgáltathatna vélem. Mi hála Istennek, jó egészségbe vagyunk mind öcsémurammal együtt».²

A mint e levél is mutatja, Zrínyi és Batthyány között valami elhidegülés támadt. Talán valami rosszakaró ember hintegetett konkolyt közékük. Július havában Zrínyi hirtelen Bécsbe utazott. Mikor Bécsből visszatért, szokása ellenére semmit sem írt Batthyáynak. Ez természetesen csak olaj volt a tűzre. Még Forgách Zsigmondnak is feltűnt Zrínyi hallgatása. Ezért írta Batthyáynak: «Zrínyi Miklós uram Bécsben létét, vissza is jöttét annyiból csodálom, hogy dolgainak exitusát kegyelmedtől titkolja. Noha ha éntőlem őkegyelme megkérdené, mondhatnék olyat, hogy kegyelmed őkegyelmének jóakarója».³

Még ez év őszén Eszterházy Miklós javaslatára Zrínyinek meghagyták, hogy hagyja abba a török ellen folytatott harczait, s tartsa magát a dunántúli generális rendeleteihez.

Kettős sértés volt ebben Zrínyire. Először tiltották attól, a mit annyi lelkesedéssel folytatott; másodszor éreztették vele, hogy ő a kerületi generálisnak alantasa. Csoda-e ha lelkét keserűség fogta el? Vehetjük-e neki rossz néven, ha még Batthyány iránt is elhidegült?

Ez év október 21-én volt Károlyvárosban Zrínyi Péter lakodalma Frangepán Katalinnal.⁴ Megjelent ott Batthyány Ádám családja is. Zrínyi Miklós is ott lévén, bizonyára alkalmuk nyílt a kölcsönös félreértés megmagyarázására. Azonban minden jel arra mutat, hogy legalább Batthyány részéről az

¹ Csáktornya, 1641 ápril 12.

² Ozoli, 1641 ápril 21.

³ Garam, 1641 júli 24.

⁴ Frangepán Katalin magyar nyelven levelezett Batthyány családjával.

idegenkedés tovább is tartott. Tán igaza volt Zrínyinek, mikor ezt rosszakaratú ellenségei munkájának tulajdonította.

Az 1642. év tehát Zrínyinek sok keserűséget hozott. Bár Zrínyi Miklós a haza érdekében sok sértést és gorombaságot eltűrt; bár kérve-kérte Batthyányt, hogy ne hallgasson a hamis informálókra, engedékenységevel nem sokra ment. Néha olyan hangon írt neki Batthyány, hogy csak a legnagyobb megerőtétessel tudta magát a visszavágástól megtartóztatni.

Batthyány egyik haragos levelében Zrínyi katonáira panaszkodott, a kik egyik jobbágját megkárosították. Levelében a többi közt azt írta, hogy ha Zrínyi vissza nem adatja az elragadott dolgokat, ő erővel veszi el.

Zrínyi, a ki e dologról mit sem tudott, azonnal kijelenté, hogy maga elé hivatja a tetteseket, s ha a dolog igaz, mindent visszaadat velük. E bevezetés után rátér Batthyány fenyegetésére s nála szokatlan hangon útasítja azt vissza, írván: «De kegyelmed engemet avval ne fenyegetsen, hogy erővel vonyattja el kegyelmed tülem; mert ha más respectusom nem volna, megvárnám, hogy vonnák el tülem! Magyarországbán sem tartok jobbat annál, az ki valamit erővel vonjon tülem! Valami könnyűnek tartja kegyelmed az erővel való vonyást! Mindazonáltal megkerestetem (t. i. a rablott dolgot) és ha itt lesznek az kegyelmed szolgálai, odaadatom».¹

Zrínyi még tán el sem feledé Batthyálynak e támadását, mikor egy másik követte azt. Ezuttal Batthyány szolgálja fosztotta ki Zrínyi emberét, de azért mégis ő fakadt panaszra.

Zrínyi igen mérsékelt hangon s jóindulattal felelt Batthyány panaszos levelére. Hiszen jól tudta, hogy nem Batthyány a hibás, hanem azok a gonoszlelkű emberek, a kik őt folyton ellene uszítgatják. Levelének ide vonatkozó része így hangzik:

«Vettem eszemben az kegyelmed leveléből, hogy némely rossz embereknek informatioiból nehezten kegyelmed reám. De lássa Isten, okot nem is kerestem, nem is adtam reá és ha itt az sok emberséges emberek között eljöttek panasz nélkül az szolgálaim, kiknek bizony más ember marhájára kevés szükségök vagyon: mentől inkább barátom s atyámfia

¹ Év és hely nélkül. Batthyány feljegyzése szerint 1642-ben kelt.

szolgáit békével kellett hadniok. De kegyelmed — az imént látom — azt nem jól vette eszébe. Édes bátyámuram! ha kegyelmedet oltalomért szolgálja az szolgál, bizony engemet is azért. Az kegyelmed szolgálja Horváth Miklós egy ember-séges ember szolgálmat igaz jártában föltámasztván reá az polgárokat is, mindenéből megfosztották és zsákmányt tettek belőle. Jóllehet, hogy gondviselésünk után megtért jobbára az marhája, de még most is hátramaradt benne. Így lévén, az szolgál mellett bizony én is boszút állhattam volna rajta, de tekéntvén kegyelmedet, nem cselekedtem. Kegyelmed pedig levelében az én jóakaratomért fenyegetőzik! Kegyelmedhöz édes bátyámuram nem illik egy rossz emberért! Én kegyelmednek sohasem vétettem s kegyelmednek is úgy kellene megtartani az igaz atyafiságot. Én azt senkinek meg nem engedhetem, hogy szolgálmat háborgassa!

U. i. Egy emberséges katona-ember Ponkorezi Ferencz nevű velem kívánczik az felső hadban eljönni. Ha kegyelmed ellene nem volna, mivelhogy kegyelmed földén lakik, kérem engedje meg neki; én is minden időben vele együtt szolgállok kegyelmednek». ¹

A mint a levél utóirata is mutatja, Zrínyi ekkor már erősen készült, hogy a (harminczéves) háborúban részt vegyen. ² A következő levelében már a vonulásáról is hírt ad. Batthyány ugyanis megijedvén attól, hogy Zrínyi az ő és Forgách Zsigmond jószágain vonul át, előre megírta neki, hogy másfelé vegye az útját.

Zrínyi ez udvariatlan figyelmeztetésre minden hárág nélkül felelte: «Ma szintén Regedén által költöztettem népemet és magam egy-két alteratiot érezvén, az doktor kedvéért betértem. Én egyenesen az németségen felmegyek. Bizonyosan azért elhiggye kegyelmed, hogy csak szándékomban sem volt, hogy az kegyelmed jószágára utamat fordítottam volna; mert tekint-

¹ Hely, év és hó nélkül. Batthyány jegyzése szerint 1642-ben kelt.

² Erre vonatkoznak Zrínyinek Bródból, 1642 júli 7-én Batthyányhoz írt következő sorai: «Sok dolgomat hátrahagyván, karommal is sietek Mura-közben, hogy ott bizonyosabban érthessem palatinus uram önagysága kegyelmed által való üzenetét. Azért kérem kegyelmedet ez levélmutató szolgálmat által bőségesen minderről informáljon kegyelmed. Vagy ha pedig kegyelmed reá nem bízhatja, írja meg kegyelmed; én kegyelmedhez sietek mingyárást.»

vén az jó atyafiságot, barátságot, inkább egynéhány felfölddel tovább kerülni akartam, hogy nem mint kegyelmednek ebbéli dolgában vétni igyekeztem volna. Kegyelmed énnékem parancsoljon, valamiben tudok s az alkalmatosság engedi, kegyelmednek örömet szolgálok. Isten kegyelmedet sok esztendeig tartsa jó egészségben».¹

A következő évben helyreállt a két derék férfiú között a jó viszony. Ismét barátságosan irogatnak egymásnak s közös erővel készülődnek a harcra. Ez év tavaszán Zrínyi köszöntvén Batthyányt, a többi közt ilyen kéréssel fordult hozzá: «Az én váramban olyan szárazmalmot akarok, mint kegyelmedé Ujvárban. Az arra való mestert vagy molnárt küldje ide kegyelmed, atyafiusason kérem».²

A kedvező tavaszi időjárást Zrínyi és Batthyány arra használták, hogy a törököt imitt-amott megrezzentsék. Eszterházy nádor leveléből tudjuk, hogy jó szerencsével harcoltak. A nádor azonban megtiltotta a török háborgatását s arra kérte Batthyányt és Zrínyi Miklóst, hogy minél jobb szerrel készüljenek s őfelsége hadához csatlakozzanak. Zrínyit illetőleg a nádor kijelentette, hogy nem kell felettébb terhelnie magát, elég ha száz lovassal indul.³

A nádor a Zrínyinek szóló előbbi levelét is Batthyányhoz küldé. Batthyány a Zrínyinek szóló levelet is felbontotta, aztán bocsánatkérés mellett elküldte. Zrínyi udvariasan felelte neki: «Elvettem az kegyelmed levelét, az kibe palatinus ur őnagysága levelét icludálta kegyelmed. Édes urambátyám! ne adja Isten, hogy bánnám, hogy kegyelmed felnyitotta, sőt inkább nagy confidentiának tartom».⁴

Mind Zrínyi, mind Batthyány készülvén a külső háborúra,

¹ Rakersburg, 1642 szept. 2. Egy évvel előbb (1641-ben) Csáky László kikelvén sógora, Batthyány Ádám vendégszeretete ellen, a többi közt e tréfás sorokat írta neki: «Az kegyelmed várának oly természeti vagyona, hogy mikor kapuját beteszik, szárnyas állatoknál egyebet magában nem bocsát, kitől oltalmazzon Isten minden férfit s kegyelmednek adjon boldog éjszakát.»

² Csáktornya, 1643 máj. 18.

³ Lakompak, 1643 júli 6. Batthyány Ádámhoz.

⁴ Csáktornya, 1643 júli 3. («Darabos Gergely és Pandur Mátyás főember-szolgáimat küldtem kegyelmedhez; parancsát izenje meg kegyelmed velök.)

erősen toborozták a katonákat. Úgy látszik, hogy távozásuk előtt még egyszer szerencsét próbáltak a törökön. Legalább ez tűnik ki Zrínyi leveléből, a ki július hó 26-án arra kérte Batthyányt, adja tudtul szándékát a török támadása ügyében; mert ő is vele fog tartani.

Zrínyi Miklós életírói azt tartják, hogy őkegyelme nagy lelkesedéssel s még nagyobb vágyakozással vett részt a harminczéves háborúban. A dolog nem egészen így volt. A kényszerűség hozta magával, hogy Zrínyi Miklós a külföldi harcokban résztvegyen. Az udvar Zrínyitől és Batthyánytól is elvárta, hogy nagyobb haddal siessenek a táborba. Ezt meg kellett tenniök, mivel a király a török harcok miatt amúgy is neheztelt rájuk. Aztán mind Zrínyi, mind Batthyány nagyon jól tudta, mennyire ócsárolják Bécsben a magyarokat. Maga Batthyány Ádám írta: «Az magyarokat Bécsben szidalmazták és semmi böcsületek nincsen, melyből semmi jót nem remélhetünk».¹

Az eféle politikai okok tették szükségessé a harminczéves háborúban való részvételt. De hogy Zrínyi Miklós nem valami nagy lelkesedéssel ment oda, az bizonyos. Hiszen itthon kellett hagynia mindent. Birtokai is örökös veszedelemben forogtak, a török ellen sem harcolhatott. Aztán a menyasszonyától is távol kellett lennie.

Minő hangulatban készült a külföldi háborúba, azt alábbi levelében maga megírja.

Zrínyi — mint maga írja — július havában Újvárra ment; mert azt hitte, hogy Batthyányt ott találja. Mivel azonban Batthyány nem érkezett meg, július 29-én levélben adja tudtára a következőket: «Palatinus uram ümaga levelében azt írja, hogy valami száz lovast vinnék föl melléje és kegyelmeddel abból az dologból értsek. Nem tudom, önagysága miképpen gondolta meg, hogy az véghelyt üresítsük, holott nem kisebb szükségünk az itthon való vigyázás! Azszerint az kegyelmed tetszését örömetst értettem volna mind szándékját, hogyha el kellene is mennünk, kegyelmednek társaságommal szolgálhatnék. Úgy reménylem azért, hogy az öcsémuramnak ² nem volna annyi

¹ Újvár, 1644 máj. 7. Baranyay Tamáshoz.

² Zrínyi Péternek.

akadékjá az elmenetelben, mint énnekem; mivelhogy nehezeném szabásu és csak száz lovassal mennem, sokkal penig kárunkra is eshetnék az török szomszédok miatt, az melyek bizony avval meg nem szűnnek (az mint palatinus uram ümaga írja), hogy az légrádiak levágtak bennök.

Más az, ünagysága jól emlékezhetik reá azmit országunk szabadságáért énáltalam kegyelmednek izent. Talán nem ártana azt is felejtenuk teljességesen az ümaga üzenetin kívül is, melyet az mostani felülésünkkel nem kevésbé láttatunk letörni csak egy particulárisnak hasznáért azmint értem.

Ezekről szívem szerint akartam volna, ha kegyelmeddel beszélhettem volna; de ha alkalmatosságom mostan nem volt, azt velem máskorra halasztatta az szerencse. Mindazonáltal kérem kegyelmedet, mint kedves bátyámuramat, levelével is engem tudósítson, mivelhogy asszerint akarok én is cselekedni, azmint kegyelmed jónak itéli.¹

E levél kelte után Zrínyi nemsokára utnak indult seregével. Tudjuk, hogy ezuttal még télre sem jött haza, hanem künt táborozott. Az idő még tavaszra sem fordult, mikor itthon Rákóczi György megkezdte a háborút. Tehát oly idők következtek, mikor Zrínyinek a kardját s nem a tollát kellett forgatnia. Az 1644. évből mindössze csak három levelét sikerült találnunk. Az egyikben «nagy szive fájdalmával» érti Batthyány leveléből a török rablását. Nagyon bántja őt, hogy az eféléért bosszút nem állhatnak.²

Egy másik levelében arra kéri Batthyányt, adná át azt a lovát, melyen Szakolczán ült, mikor császár őfelségét kísérték. Leslie gróf óhajtaná azt a lovat. Egyúttal értesíti Batthyányt, hogy sietve kell Bécsbe mennie; mert a császár hívatja őt.³

Nem tudjuk, kik voltak azok a rosszindulatú emberek,

¹ Újvár, 1643 júli 29.

² A quartélyból 1644 május 20-án.

³ Hó és nap nélkül 1644. Mivel Zrínyi Miklós már 1644-ben mint megtörtént dologra hivatkozik a szakolczai királyi találkozásra, tehát ez nem is történhetett 1645-ben. Széchy e találkozásról s Zrínyi harczeitől azt írja, hogy azok 1645-ben s nem később történtek. Ha ez így volna, akkor Zrínyi az 1645. év nyarat nem tölthette volna menyasszonyánál. Már pedig bizonyos, hogy ott volt. Széchy tehát Zrínyinek 1644. évi harczeit 1645-ben szerepelteti.

a kik ez időtájban Zrínyi Miklóst ismét Batthyány haragjába ejtették. Annyi bizonyos, hogy olyasvalamit adtak Zrínyi szájába, a mit őkigyelme sohasem mondott, de a mi Batthyányt nagyon bánthatta. Zrínyi Miklóst mód nélkül bosszantotta a róla terjesztett rágalom. Bosszuságát csak növelte, hogy nem tudta, kik e rágalom terjesztői. E lelkiállapotban írta Batthyáynak egyik legérdekesebb és legtanulságosabb levelét. Nemcsak Zrínyi fennkölt gondolkozását jellemzi e levél, hanem egyúttal nemzetének ősi bűnét is felfödi, mely bűn Zrínyiével együtt oly sok nagy emberünknek keseríté meg az életét. A levél így hangzik:

«Az ujesztendőben minden jókkal áldja meg kegyelmedet az Uristen! . . .

Sohasem hittem volna, hogy ennyi nem jóakaróim legyenek Magyarorszában, holott én mindennek szolgálni igyekszem. Immár egynéhány helyt jóakaróimnál behazudtak, az kiben mind sem búsulok annyit, mint azon, hogy kegyelmedet is közel való atyámfiat s azkiben én legtöbbet biztam és bizom is, tökélyetlen hazug nyelvekkel elidegeníteni akarják tőlem. Az Isten engem ne szerencséltesen, ha kegyelmed felől én rosszat szoltam s ha kegyelmed igaz barátja mindenkor nem voltam. És noha én kegyelmednek sok hozzám való idegenségét láttam, mindazonáltal csak vállat vontottam. Soha bizony kegyelmedről gonoszt nem szoltam; mert tudom, hogy nem férfi embernek, hanem asszonynak illendő dolog az, hogy mást rágalmazzon háta megett. De édes bátyámuram én kegyelmedet az Isten kedvéért kérem, ha az én kedvemért nem akar, jelentse nekem azt az embert, azki kegyelmednek azt mondta! Bizony ha száz mérföldre leszen is, de megkeresem s megbizonyítom, hogy hazudott, mint az eb!

Énnkem kegyelmedről sokat mondtak, hogy mikkel gyaláz, de én arrul nem tehetek, ha Kegyelmed az én szolgálatommal élni nem akar. Kérem kegyelmedet édes bátyámuram ne mutasson kegyelmed ennyi idegenséget hozzám, mint ekkoráig, hanem szolgáltasson velem, meglátja kegyelmed, hogy nemcsak bátyja(?), hanem hű szolgálja Zrínyi Miklós». ¹

¹ Batthyány Ádám 1644—45. évi fogalmazványai között van Zrínyi-nak e levele.

Batthyány Ádám nem volt haragtartó ember. Különben is jól tudta, hogy a sok mende-monda és rágalmazás még a legbensőbb barátságot is aláássa. Aztán jó magának is elég dolga volt a rágalmazókkal. Hisz ezek terjesztették róla, hogy — mint maga írja — ő a papok szolgálja. Ezek vádolgatták őt Bécsben is.

Bár egy kötéssel sok sebet nem lehet befödni, Zrínyi levele mégis megbékítette Batthyányt. Egy-két levélváltás, és ismét helyreállt köztük a jó viszony.

Az 1645. év január 17-én Batthyány jó kívánságait írta Zrínyi-nek az újévre. A többi közt azt ajánlotta Zrínyinek, hogy jó lenne a törököt a szüntelen való csatázástól elszoktatniok. «Mert ha meg nem ijesztjük őket, szintén elhatalmaznak rajtunk. Kérem kegyelmedet, maga jó egészségéről ne nehezteljen tudósítani».¹

A mint Batthyálynak ezen levele, valamint a későbbiek is mutatják, a haragja hamar lobbant, de hamar meg is aludt. Még inkább így volt ez Zrínyi Miklósnál.

Ez év tavaszán Zrínyi megírta Batthyálynak, hogy Újvárott meglátogatja őt. Batthyány május hó 10-én kelt levele szerint örömmel veszi a hírt; mert szentül hiszi, hogy kölesönös magyarázattal fognak egymásnak szolgálni. «Az mely panasz miatt — írja Batthyány — igen korpáz engemet, azt lám csak Körmenden írja, hogy megértette kegyelmed, úgy annyival inkább idejőhetett volna szolgáló atyafiához; mivel még eddig nem haragudott talán reám . . . Édes öcsémuram! Nem tudom, kívánja-e kegyelmed úgy, mint én kívánom azt, hogy az szomszédságban s atyafiak lévén is, szeretettel és szépen éljünk! Hát én kívánom aztat; de mit tegyek, ha nincs szerencsém hozzá s szolgálatomat sem kívánják venni».

A németujvári találkozáson Zrínyi és Batthyány ismét megbékéltek. Valószínű, hogy ez alkalommal a török ellen intézendő támadásokról is tanácskoztak. Ez évben ugyanis a török csaták nagyon kezdtek mozogni. Már márczius hóban folyt ellenök a harc.²

¹ Batthyány Ádám a maga leveleinek fogalmazványait megőrizte s így azt is tudjuk, mit írt ő másoknak.

² Keglevich Péter vicze generális írja 1645 márcz. 19-én, hogy Zrínyi Péter majdnem a Murába fulladt. Harcz közben pánczélostul a vízbe bukkott. Különben a harcza sikeres volt.

Junius hóban Keglevich Péter meglátogatván Csáktornyan Zrínyi Miklóst, onnét írja Batthyáynak, hogy Zrínyi Homonnai uramat várta Gráczból. «Az török — írja Keglevich — csak nem mindennap Muraközben vagyon, hordton hordja az embert». ¹

Miután a harezok úgy-ahogy lecsillapodtak, Zrínyi Miklós még a nyáron menyasszonyához sietett, kit már nagyon régen nem látott. Homonnai János augusztus hó 14-én írja, hogy Zrínyi vacsora után érkezett s jó hírt hozott. Zrínyi szerint ugyanis a török császárnak Candiában 8000 emberét vágták le s több hajóját elvették. ²

A békesség megkötésének a híre Zrínyit még Klenovnik várában érte. Úgy látszik, hogy Draskovich várában nem nagyon tetszett a Rákóczi György fejedelemmel kötött békesség. Homonnai ugyanis egészen leerve írta Batthyáynak: «Meglett uram az békesség; valamely rosszul csak lehetett, de megcsinálták, nem gondolván meg az emberek se az magok méltóságát, se más ember kárát. Meddig terjed és meddig tart, az jó Isten tudja. Én egyáltalában nem valami jót vagy megmaradást, de nagyobb veszedelmet ezen békességből következni reménylek. Palatinus uram őkegyelme is menti magát, hogy híre nélkül csinálták meg». ³

Úgy látszik, hogy Zrínyi Miklós még október elején is menyasszonya mellett tartózkodott. Homonnai ugyanis azt írta Batthyáynak, hogy házasulandó személyek vannak ott, tehát énekes gyermekét kéri. ⁴

TAKÁTS SÁNDOR.

¹ Csáktornya, 1645 júni 29.

² Klenovnik, 1645 aug. 14. Batthyány Ádámhoz.

³ Klenovnik, 1645 szept. 10.

⁴ Klenovnik, 1645 okt. 3. Zrínyi tehát az egész őszt Klenovnik várában tölté, tehát nem apríthatta a svédekét, a hogy' Széchy írja!

A SZÁZÉVES WAVERLEY.

Scott Walter regénye.

I.

1814 július 7-ikén jelent meg a világirodalom egyik legnevezetesebb műve, Scott Walter *Waverley*-je, mely szerzőjének világhírt szerzett s mely rövid idő alatt megteremtette a történelmi regényt és átalakította a regényköltészetet. Ennek súlyát emelte s a világ csodálatát fölkeltette az, hogy egy egész regénysorozat követte ezt az első nagy művet és még inkább, hogy a szerző sokáig ismeretlen volt, bizonyos mystikus köd borította, a mi írójukat a világ csodái közé emelte.

Sokkal nagyobb befolyása volt Scottnak a mi irodalmunkra is, hogysen erről az évfordulóról a mai nagy idők mellett is szabad volna megfeledkezni. Ezért e pár sorban megragadjuk az alkalmat, hogy a nagy skót író iránt lerójjuk hódolatunk adóját. Ez ennek a néhány lapnak a célja, a nélkül, hogy annyi jeles mű után, melyek közül nálunk kivált Carlyle híres essay-je ismeretes, Scott egész pályájának értékelésébe vagy épen részletezésébe akarnánk bocsátkozni.

Ismeretes, hogy az irodalomtörténeti íróknak kivált nemkutató része hajlandó egy-egy korszakalkotó mű létrejöttét egyedül a tehetség vagy lángész hirteleni, öntudatlan megnyilatkozásának tartani. Ámde a természetben, már pedig a lángész is a természetben van, minden csak hosszabb előkészületnek az eredménye. Itt épen igaz az, hogy semmiből semmi sem lesz. Ezt látjuk Scottnál is. Skót törzsfőnökök voltak ősei apai és anyai részről. Skót balladák és mondák voltak gyermekkori gyönyörűségei, melyeket előbb sóváran hallgatott, majd gyűjtött; a romantikus elbeszélések, hazája története s általában a történelem voltak kedves tanulmányai, hazája kiváló embereinek genealogiája kutatásának tárgya, melyért egész

levéltárakat kutatott fel már ifjú korában; vas szorgalommal tanult meg francziául és olaszul, csak hogy mennél több regényes történetet halmozzon fel agyában, miben rendkívüli memoriaja segítette, s alig volt túl 13-ik életévén, midőn Cervantes *Don Quixote*-ja már megérlelte benne azt a gondolatot, hogy egykor regényt fog írni. Bizonyára innen van, hogy *Waverley*-ben a Bradwardine báró alakjában Cervantes híres hősenek egyik módosítását adta, egy Jakobita Don Quixote-féle alakban.

Mindezekhez járul Scott sajátságos szeretete az emberek s a társaság iránt. Közlékeny, nagyszerű elbeszélő volt, tele vidámsággal, humorral. Érdeklődése az élő emberek, különböző jellemek, ezek különös életviszonyai iránt szinte csodálatos volt. Öntudatlanul vagy tudatosan érezte, hogy az élet a legnagyobb költő, mely folyton termel s csak figyelni kell e mindennél nagyobb elbeszélőre, kitalálóra. Innen műveiben a valóságból táplálkozás; innen az átélt, tapasztalt korabeli életviszonyok átvitele a történelembe, a mi nála oly felőtltő; innen a közelebbi környezetéből ismert emberek jellemének felhasználása műveiben, kiknek eredetiit számos esetben mutatták ki s különben is köztudomású volt barátai körében. Ezek tanulmánya vezette gyakori utazásaiban, kóborlásaiban, melyekre rendesen gyönyörrel áldozta fel szünidejét, szabadságait. Továbbá az ősi mondák, balladák e szeretete valóságos régiséggyűjtővé tette. Skóciát mindkét okból számtalanszor bejárta, vidékeit egyenként, részletesen ismerte, várait és váromjait újra és újra átvizsgálta, történetükbe hatolt s a régi világ egész élete feltárult előtte, mint élő, megfogható valóság. A várak benépesültek lovagokkal, harcosokkal, skót főnőkkel, szende és ferfiass nőalakokkal, a rommá lett boltozatok újra felépültek, megnyitlak előtte a kripták, elvonultak szeme láttára a meghalt hősök, nejeik, leányaik szerelmi vagy lemondó vagy mindent áldozó életökkel, a pánczélok, kardok, sisakok az élőkre kerültek újra s a sajátos multnak egész élete valóvá lett rendkívüli realitással és gazdagsággal.

Ezek és ilyenek a Scott költészetének elemei, melyek tehát egy fogékony és gazdag ifjú élet tapasztalatai, sokoldalú tanulmányai és egy majdnem hihetetlenül kiterjedt olvasás által lettek lelkében élőkké s melyekhez csak az alkotó erő és

kedvező alkalom kellett. Szerencsére megvolt benne az első és rendkívüli mértékben segítette a második. Mint maga is mondja, «hasonló volt egy tudatlan játékoshoz, a kinek telve a keze, míg megérti, hogy miként kell kijátszani a kártyákat». Így volt teli a feje történelmi és romantikus készlettel, csak a forma kellett, melybe öntse őket.

A kedvező alkalmat neki a német nyelv és balladaköltészet adta s kivált Bürger *Lenorája*, mely a ballada-költésre buzdította s majd Goethe *Götze*, melyet 1799-ben angolra fordított. Mért ne tehetné, kérdezte önmagában, ő azt az angol-skót határ festésében, a mit Goethe tett a német feudalizmus e rajzában? Így írta első balladáit és így jöttek létre a mult század elején kiadott skót balladagyűjteményei (*Minstrelsy of the Scottish Border, Sir Tristram*) s majd a *Lay of the last Minstrel* (1805). Ez az utóbbi nevét hazájában egyszerre híressé tette, a mit kivált a műnek könnyen olvashatósága, egyszerűsége, az elbeszélés gyors menete, változatossága okozott, a mi mind érdekes ellentét volt a XVIII. századi angol költészet keresettségével szemben.

Ezt a költői elbeszélő irányt folytatta még Scott éveken át. Egymást követték a *Marmion* (1805), *Lady of the Lake*. Azonban már 1805-ben, mint későbbi nagy működése előzményét, megírta a *Waverley* első hét fejezetét is; de barátja, Erskine William, nem tartván sem érdekesnek, sem hozzá méltónak, Scott félretette egy oly íróasztalba, mely egy lomkamrában állott. Nem egyszer gondolt rá időközben, de meglelni nem tudta s újra írni nem akarta. A véletlen, egy halászhorog keresése alkalmával, rávezette a kéziratcsomóra 1814-ben s alig négy hét alatt befejezván, jul. 7-ikére titokban és névtelenül megjelent a mű, akkor még jegyzetek és előszó nélkül, melyeket csak az 1829-iki kiadáshoz írt.

A mű megírásához még pár más külső körülmény is járult, név szerint az a nagy siker, melyet Miss Edgeworth ért el írországi jellemek festésével és Strutt Józsefnek, a híres régésznek egy hátrahagyott műve, *Queen-Hoo-Hall*, melyet ő nemcsak kiadott, hanem át is simított s más befejezéssel látott el. A műben különösen feltűnt neki a VI. Henrik korának pompás rajza (XV. század) s a történelmi hűség. A mű csekély hatást tett,

de ezt Scott a régies nyelvének s a sok régészeti rajznak rován fel, elhatározta, hogy regényét a skót törzsfőnök-életből véve, újabb korba teszi. Így vette háttérül a Stuártok utolsó kísérletét az angol trón visszaszerzésére 1745-ben.

A mű névtelen kiadásának okául Scott azt adja, hogy ő ezt egyelőre csak kísérletnek tekintette a közönség ízlésével szemben s a személyes kockázatot nem akarta elvállalni. Oka volt az is, hogy a regényírást bírói állásával nem tartotta összeegyeztethetőnek. Így történt, hogy e mű sikere, minthogy csak önmagára támaszkodott, pár hónap múlva lett általános, de a találgatások annál inkább növelték az érdeklődést. Az ezt követő művek, melyek «Waverley szerzője» név alatt jelentek meg, az érdeklődést hihetetlenül fokozták s noha több év múlva Edinburgban már nem volt titok a valódi szerző, mégis némi kétely állandó maradt; mert Scott saját neve alatt is ez években annyi mű jelent meg, hogy még belső barátait is kétség fogta el, hogy egyéb elfoglaltatásai s kivált társas életmódja mellett honnan veszi az időt ekkora termékenységhez. Tény az, hogy kezdetben saját családjá sem tudta, ki a «nagy ismeretlen», Scott pedig nyilvánosan csak 1827-ben ismerte el, hogy ő a «Waverley novels» szerzője, midőn a további titkolódzásnak a könyvkiadó cég bukása miatt értelme úgy sem lett volna.

Nem volna semmi különösebb értelme e vázlatban Scott művei részletes felsorolásának, melyek lapokat töltenének be. Ezért csak röviden jegyezzük meg, hogy első műveiben nem hagyta el azt a reális alapot, melyet neki skót utazásai s az élettel való közvetlen érintkezés adtak. *Ivanhoe* (1819) volt az első mű, mely főleg olvasmányain alapult s noha ez lett, kivált a tulajdonképeni Angliában és külföldön, legnépszerűbb műve, ezt főleg a középkor regényes rajza, az elbeszélés merészsége s a melodramatikus részletek ügyes alkalmazása okozták, bárha ezen már láthatók a gyors munka és hanyatlás első jelei. Pedig életének nagy küzdelmei csak ezután s kivált 1826-ban következtek el, midőn annak a könyvkiadócégnak bukása, melynél ő anyagilag volt érdekelve, továbbá birtokszerzése és költséges életmódja pár millió korona veszteségbe sodorta. Ettől fogva, meg akarván nevét tisztán őrizni s vagyonát részben megmenteni, majdnem emberfölötti munkát végzett 1832.

szept. 21-ikéig s többet írt, mint bármikor azelőtt, míg 1831-ben megírta utolsó művét, a *Castle Dangeroust*, mely november havában együtt jelent meg *Count Roberttel*.

Mindent egybe véve, Scott, ha kivált irodalmi működése sokoldalúságát, sikereit s ezek belső értékét tekintjük, egyike volt nemcsak a legtermékenyebb, hanem a legnagyobb elmének is. Voltak, a kik még többet írtak, de a legnagyobbak közül kevesen s azokat is a gondviselés hosszabb élettel és tartósabb egészséggel áldotta meg. Mert tudni kell, hogy Scott már 1817 óta betegeskedni kezdett, sőt 1819-ben közeli halálát sejtve, egy alkalommal ünnepélyes búcsút is vett gyermekeitől. *Ivanhoe*, *Bride of Lammermoore*, *Legend of Montrose* nagyobb részét már tollba mondta s Ballantyne beszéli, hogy a saját maga művét, *A Lammermoorei menyasszonyt* utóbb mint előtte ismeretlent olvasta el; betegsége miatt elfeledte, hogy az ő műve.

Azonban térjünk vissza a *Waverley*hez, mely e cikk megírására alkalmat adott. Ezt mi nem tartjuk ugyan Scott legkiválóbb művének, de annak, melyben a legtöbb üdeség van s melynek hőisében, kivált ifjúkori neveltetésében a saját magán tett tapasztalatokról ad számot. Innen az a lágyság és némi gyengeség, melylyel hőse jellemét felruházta, kinek nevét Waverley Abbey-től vette Farnham mellett, hol 1805-ben járt, midőn e műbe fogott.

II.

A *Waverley*nek meglehetősen egyszerű mese teszi a tartalmát. A Waverley-kastély Anglia északi részén az idősb testvére, Everardé, a ki, mint ősei, szigorú torypárti s így híve az elűzött Stuártoknak. Az ifjabb fiú, Richárd, e regény hősének, Edwardnak atyja, a hannoveri származású király híve s meg hasonlásban él bátyjával. Ez a testvér egyébként főképp érdekből áll a hannoveri király pártján s mint ilyen, tekintélyes politikai és kormányzati állást foglal el, mely nem áll arányban tehetségével. Edwardot nagybátyja veszi magához, kastélyában nevelteti nénje, Rachel s egy szintén torypárti tanár vezetése alatt, hol apjával alig érintkezve, a gyakorlati élettel ismer-

retlen nevelést kap s regényes olvasmányai kifejlesztik benne ábrándos, romantikus hajlamait. Minthogy a regénynek Edward a hőse s kalandjai ebből a romantikus hajlamból erednek, tehát a költő e nevelés körülményeit részletesen adja elő.

Edward, mint fiatal ember, úgy lép ki a világba, hogy nagybátyja jószágáról egy csapattal, kapitányi rangot nyervén, belép apja kívánságára egy királyi dragonyos ezredbe Gardiner ezredeshez és Skócziába, Dundeebe megy, a hol ezrede állomásozik. A katonaság azonban kevésbé volt ínye szerint való s figyelmetlensége miatt kevés előhaladást tett. Eljött a nyár s ekkor Skócziából többet akarván megismerni, néhány heti szabadságot vett s elútazott egy szolgájával nagybátyja egy barátjának, br. Bradwardine Cosmo Comyne-nak látogatására Perth, közelébe, Tully-Veolan nevű skót községbe. A báró, a ki sokáig Franciaországban hadakozott, classikus műveltségű ember volt, tetőtől-talpig igazi lovag, ki sajátságosan egyesítette magában a nemes, jeles tulajdonokat az ősi gőggel és naiv humoros lovagi vonásokkal, melyek bőbeszédűségben, körülményes előadásban, fontoskodásokban jelentkeztek. Ez a Cervantesre emlékeztető jellem a költő legkedveltebb s a regény legjobban kidolgozott alakja.

Itt tölt Edward néhány hetet s maga iránt szerelmet ébreszt a báró leányában, a szép, szelíd Rózában, kit azonban ő regényes hajlamai miatt kevesel, regényeiből képzelme magasztosabb női alakok bámulatával volt eltelve. Történik, hogy egy alkalommal a báró összes szarvasmarháit skót hegyi rablók elhajtják, mert meghasonlott egy felvidéki főnökkel, Fergus Mac-Ivor Vich Jan Vohrral s nem fizetvén neki a szokásos megváltási bért, az ennek védnöksége alatt álló rablók e rablásra feljogosítva hiszik magokat. Ez felébreszti Edward regényes kíváncsiságát a skót felföldi élet iránt s midőn Fergus Mac-Ivor követe, Evan Dhu Maccombich, megjelenik, hogy a báróval ura nevében békét kössön, örömmel fogadja el a meghívást, hogy meglátogassa a skót rablót s ennek védnökét, Fergus Mac-Ivort.

A skót rabló, kinél az éjet tölti, Bean Lean Donald, a ki elhajtotta volt a báró gulyáját. Ez majdnem hozzáférhetetlen, kettős bejáratú barlangban fogadja, hol társai és leánya,

Alice, vendégelik meg Edwardot. Minthogy pedig ekkor már a skót felföldön elő van készítve a felkelés Edward Charles, az utolsó Stuárt érdekében (1745 nyara), a rabló saját maga hasznára akarván működni, ellopja éjjel a Waverley pecsétjét.

Ily körülmények közt látogatja meg Waverley a híres clan-főnököt, Fergus Mac-Ivort Glennaquoich várában, a hol bő tere nyílik, hogy regényes hajlamait kielégítse. Megismerkedik és beavatódik a felvidéki skótok életébe, részt vesz a clan életében, ünnepélyében, vadászatán, meghallgatja bárdjuk énekeit s több hetet tölt ott. Fergusnak a nővére, Flóra, a ki Franciaországban nevelkedett skinék az életben csak egy a célja, hogy a Stuártokat újra az angol trónon lássa, egészen az a nő, a ki megfelel Waverley regényes lelkületének. Szerelemre gyulad iránta s minthogy egy vadászaton megsebesül, kénytelen több időt tölteni ott, mint előre tervezte. Ezalatt nevezetes változások történnek. Apja politikailag megbukik, a skót felkelés miatt ezredese, Gardiner, ismételve haza rendeli, de leveleit az említett rabló, Bean, elfogja. Ugyanez e közben Waverley pecsétét felhasználva, embereit az ezredben lázadásra bírja, úgyhogy Waverley egyszerre kapja meg apja elkeseredett, nagybátyja és nénje hazahívó, Gardiner szigorú leveleit s azt, hogy kapitányi rangjától engedetlensége miatt megfosztották.

Ekkép Waverley a legkínosabb helyzetbe kerül, melyet Fergus arra használ fel, hogy őt a trónkövetelő pártjára vonja, s ez meg is történnék, ha Flóra hajlandó volna Waverley szerelmét meghallgatni s nejévé lenni. A büszke és okos leány azonban elutasítja, sőt midőn Waverley kész volna a fölkeléshez csatlakozni, erről is lebeszéli Fergus ellenére; mert látja, hogy nem meggyőződés, hanem csakis regényes szerelme s az ezredese részéről szenvedett igazságtalan mellőzés ragadná e végzetes lépésre, holott a lány meggyőződést kíván tőle, a mi meg Waverleyben nincs.

Ekkor Waverley elhatározza, hogy hazamegy, nem tudva, hogy ellene már elfogatási parancs van kiadva s csak általában értesülve Bradwardine Róza leveléből, hogy őt és becsületét valami veszély fenyegeti. Róza megírja azt is, hogy az ő apja a felkelőkhöz csatlakozott s hogy a Waverley holmiit, melyek

Tully Veolanban maradtak, lefoglalták; egyszersmind kéri, hogy ne csatlakozzék a felkelőkhöz. Elindul tehát Fergus tanácsa ellenére hazafelé, a ki elbúcsuzáskor átadja neki Flórának egy költeményét, melyet Wogan kapitányról írt, ki 1649-ben hősileg esett el a Stuártok ügyében. Ezzel is czélja Waverley kedélyére hatni. Útközben azonban egy koreszmáros árulása miatt Cairnvrechan nevű faluban fogságba kerül s itt Melville őrnagy kihallgatásából tudja meg az ellene emelt vádakát, melyek végleg elkeserítik. Melville őt pár nap múlva Stirlingbe küldi egy önkéntes csapattal; útközben a skót felkelők kiszabadítják, a csapatot szétverik s őt, ki lova alá esvén, erős zúzódást szenved, egy rejtett kunyhóba viszik, hol több napig titkon ápolják s midőn felépül, a trónkövetelő rendeletére előbb Doune várába, majd Edinburgba viszik, a hol a trónkövetelő karddal ajándékozza meg s ő hívei sorába belép a Fergus katonái közé önkéntesnek.

Mialatt ő betegen feküdt a kunyhóban, a skót rabló Bean leánya, Alice meglátogatja s az elutazáskor egy iratesomót tesz a Waverley uticsomagjába, figyelmeztetve őt ezek fontosságára.

Természetesen a trónkövetelő udvarában találkozik újra Fergussal, Flórával és Rózával, meg apjával. Itt gyorsan tisztelet tárgya lesz; azonban Flóra Fergus minden erősködése mellett is épen olyan hideg marad Waverley iránt, mint azelőtt. Maga a trónkövetelő pedig egészben azt óhajtja, hogy Waverley vegye el Rózáat, a ki, mint később kisé, ékszerai árán bírta rá Beant, hogy kimentse Waverleyt az angolok kezéből; ő volt, ki Tully Veolanba vitette, ő ápolgatta s végre ő beszélte rá a trónkövetelőt, hogy Waverleyt vitesse Edinburgba, holott Waverley azt hitte, hogy mindezt Flóra tette. Mindebből a trónkövetelő azt a következtetést vonta le, hogy Waverley és Róza szeretik egymást s annyi igaz, hogy eközben Waverley kigyógyul a Flóra iránti ábrándos szerelméből s Róza mindinkább nyer előtte ifjusága és bájai által egyaránt.

Itt a költő rajzolván pár képben a trónkövetelő udvarát s a benne lefolyt udvari cseleket, leírja a felföldiek dél felé vonulását. Ezalatt Waverley értesül egy halálosan megsebesült emberétől, hogy az ő nevében miféle lázító levelek terjedtek el emberei között, a mi megdöbbenti s elhatározza, hogy meg-

vizsgálja azokat az iratokat, melyeket Alice betett volt uticsomagjába. Másnap részt vesz a Preston melletti győzelmes csatában, hol Gardiner elesik s ő megmenti Talbot ezredesnek, nagybátyja egyik lekötelezett barátjának életét s ezt mint foglyot az ő őrizetére bízzák.

Visszatérvén a felkelő sereg Edinburgba, itt Talbottal együtt vizsgálják át az említett iratokat s itt végre világosság derül arra, hogy Waverley miféle cselek áldozata lett Bean részéről, a ki mindezt saját politikai súlyának emelése céljából s Fergus tudta nélkül tette. Talbot örömmel győződik meg róla, hogy Waverley ártatlanul keveredett a fölkelők közé s így azt ajánlja, hogy valamely kedvező alkalommal meneküljön, még a trónkövetelő bukása előtt, külföldre, azalatt ő kieszközli a kormány kegyelmét számára. Ezt ugyan Waverley egyelőre nem fogadta el becsületből, de megis leírta eljárása okait egy levélben s megküldte nagybátyjának.

Mindez idő alatt, míg Edinburg várát a trónkövetelő sikertelenül ostromolta, Flóra hidegsége teljesen lehűtötte Waverley érzéseit s annál inkább fordultak ezek Róza felé, mert erre nézve Flóra is mindent megtett. Egyszer csak hírért hallván Fergus annak, hogy Róza atyja a trónkövetelő beleegyezésével birtokait leányára hagyja, ő maga is föllepett mint Róza kérője; de a trónkövetelő az ismert okokból e törekvését nem támogatja s ez épen akkor történik, midőn Waverley végleg lemond Flóráról az állandó közöny miatt s elhatározza, hogy ezt Fergussal is közli. Történt eközben, hogy Waverleynak módjában volt kieszközölni a trónkövetelőtől Talbot szabadságát, mert fogsága neje halálát okozná s így Talbot a Waverleyre vonatkozó titkos levelekkel Londonba mehet.

Az 1745. év őszén a trónkövetelő újra Angliába tör. Ebben az útnan Waverley közli Fergussal a Flóra kezéről való lemondását, mi miatt a Fergus híveinek egyike orozva rálő s azután Fergus párbajra hívja, mert azt hiszi, hogy tervét Róza miatt változtatta meg. A vitát csak a trónkövetelő bírja el-elhárítani, a ki bevallja, hogy ő volt a félreértés szerzője. Ekkor Waverley a br. Bradwardine csapatába lép át. Így haladnak el Derbyig, a hol decz. 5-én a felföldre való visszavonulást határozzák el Fergus ellenére. Ez megtöri a büszke főnököt s álmatlansága,

idegizgatottsága akkora lesz, hogy egy alkalommal szellemet lát, mely mindig megjelenik, ha családja valamely tagjának vége közeleg s ő érzi, hogy az övé még aznap eléri őt. A megtört főnök ekkor kibékül Waverleyvel, ki vigasztalja s újra csapatába lép, mely az utóhadat alkotja. Cliftonnál az utócsapatot tényleg megtámadják este az angol csapatok s a merész Fergus messzebb úzvén a kellőnél a futókat, angol fogságba kerül Evan Dhu-val együtt. Waverley pedig annyira elválasztatik a seregtől, hogy többé utólnéri nem tudja. Így véletlenül egy derék angol házába kerül, a ki dél felé kalauzoltatja egy ismerőshöz. E becsületes emberek közt belátva, hogy a Skóciába visszavonult trónkövetelőt nem követheti, lemond már is megúnt regényes kalandjairól, hosszabb időt tölt ott s várja a hazamenetelre a kedvező alkalmat. Itt olvassa véletlenül egy lapból, hogy apja meghalt s hogy nagybátyját felségsértési pörbe fogják, ha ő nem jelentkezik.

Álnév alatt Londonba megy egyenesen Talbothoz, a ki mint öcsését tartja házában. Itt néhány kedvező hírt tud meg. Bátyja ellen nem indítottak keresetet, Talbot a kezében volt adatokkal eloszlatta az ellene felhozott vádak katonai részét, Donald Bean végre egy rablás alkalmával kézrekerült s felakasztása előtt bevallotta egész cselét, valamint azt is, hogy ő mentette ki Waverleyt az angolok kezéből s kísérte a trónkövetelőhöz mint foglyot.

Nem maradván azonban titok Waverley londoni időzése, Talbot unokaöcsésének útlevelével Skóciába utazik, hogy felkeresse Rózát s valamely alkalmas kikötőből a szárazföldre meneküljön. Ugyanoda megy Talbot is, nem árulván el neki, de abból a célból, hogy személyesen eszközölje ki Waverley megkegyelmezését. Waverley baj nélkül utazott egész Tully Veolanig, a hol a kastélyt elpusztítva találja s a rejtőző Bradwardine-val épen abban a kunyhóban találkozik össze, melyben őt betegen ápolták s itt megtudja végre, hogy megmentője Róza volt, kit a lázadás leverése után egy barátságos család fogadott be Skóciában. Azonban a viharok gyorsan elmúlnak. A cullodeni vereség után a trónkövetelő külföldre menekül, a hű skót urak kieszközik a Bradwardine, Talbot pedig a Waverley megkegyelmeztetését, mire aztán eljegyezheti Rózát.

Most hazaútazik, hogy házasságát előkészítse s hogy Carlisleban felkeresse Fergust és Flórának menedéket ajánljon fel házában. Útközben betér Edinburgba, hol Talbotot megkéri, hogy a lázadás miatt a másik férfiágra szállt Bradwardine kastélyt és birtokot vegye meg s állíttassa helyre nősüléséig. Azután, belátva, hogy Fergusért semmit nem tehet, Carlisleba utazott, a hol fölkereste a börtönben Fergust a kivégeztetése előtti napon, találkozott Flórával is, ki nem fogadta el ajánlatát, hanem egy francia klastromban kívánta életét leélni. Most már Waverleynek nem maradt más hátra, mint saját ügyei rendezése. Lakodalma Rózával nem folyt ugyan le oly fénynyel, mint Bradwardine szerette volna; de annál nagyobb volt a meglepetés, midőn Talbot és neje Tully Veolanban fogadták az ifjú párt és a vendégeket s itt megtudta az öreg báró, hogy a kastély és birtok újra az övé, sőt még a híres családi ereklje, egy medvét ábrázoló ősi serleg is visszakerült Talbot gyöngéd utánajárásával. Vidám lakoma fejezi be az események sorát, melynek végén a báró épen az említett serleget üríti ki az új pár egészségére.

III.

Kénytelenek voltunk némi részletességgel elmondani a regény meséjét, mert egyrésztől *Waverley* mindmáig magyarra lefordítva nincs és így eléggé ismeretlen, másrésztől ebben áll a regény főérdeke s nem a jellemrajzban. Bárha, mint említettük, pár érdekes jellemet is rajzol a költő; de a sok kaland és környezetrajz miatt őket részletesebben elénk állítani nincs tere. Más szóval a *Waverley* első sorban «kalandos» regény s nem ú. n. «elemző» vagy «jellemrajzoló» mű.

Az, a mi korában annyira feltűnővé tette, első sorban az elbeszélni tudás s a mese bonyolításában az érdeklődés állandó ébrentartása volt s e mellett a túlzás nélküli kedves realitás, melynek kiváló érdeme a történelmi korrajz hűsége és elevensége. E rajznak elemeit, mint Scott maga mondja, első sorban saját gyermek- és ifjúkori tapasztalataiból merítette, azután azoknak elbeszéléseiből, a kik e polgárháborúnak részesei vagy szemtanúi voltak s végre hiteles történelmi művekből.

Úgyhogy egyetlen kaland sincs, mondja a *Zárszóban* (III. k. 29. fejezet, ezt a fordítások rendesen elhagyják), melyet ne hallott volna s mely tehát meg nem történt volna, csak-hogy ő ezeket költött jelenetekben s költött jellemeknek tulajdonítva dolgozta fel. Így kiemeli, hogy a *Waverley* és *Talbot* kölcsönös szolgálata is megtörtént s megtörténtek a *Waverley* kalandjai is, de többeken. A hűséget túlzások nélkül megtartotta a személyek szokásainak, jellemének és érzéseinek rajzában is, ugyanígy járt el a felvidéki akkori élet rajzában, melyek, mint mondja, a polgárháború óta eltölt hatvan év alatt mind teljesen átalakultak s a skót felföld és angol élet jóformán egy képet öltött, azaz a skót élet teljesen átalakult.

A mesealkotásra nézve pedig szintén maga mondja, hogy meséjét körülbelül a szerint alkotta meg, a mint egy tétlen gyerek legurít egy követ a dombon, mint maga is tette gyerekkorában. Az előbb lassan mozog, minden akadályt megkerül; de ha egész esési súlyát eléri s pályája céljához közelít, dörögve vágtat alá, minden ugrással óriásit szökik, átugrik sövényen, árkon, mint egy yorkshirei vadász s annál gyorsabban rohau, minél közelebb ér örök pihenő helyéhez. Épen ilyen az elbeszélés útja és ilyen e regényé is. A korábbi események részletezve vannak, hogy az olvasó inkább elbeszélés, mint nehézkes leírás útján jusson hozzájuk, a vége felé a cselekvény gyorsan halad céljához s fontos eseményeket is csak érint, mert kiegészítésüket az olvasó képzeletére bízza, mert ezek részletes előadása, szerinte az olvasó türelmével való visszaélés volna.

A cselekvényalkotásban továbbá Walter Scott kiemelkedő vonása, hogy a cselekvényt, a működő személyek szándékát kezdetben titokba burkolja és több irányból indítja meg a cselekvényt, melyben a működő személyek akaratát, szándékait, terveit egymásra nézve is titokba leplezi, melyekből az esemény folyamán fokozatosan leplez le részeket s a teljes leleplezést a mű végére tartja fenn. Ez a fokozatosan leleplezett háttér az, a mivel az érdeklődést folytonosan ébren tartja s mely eljárás azóta a regényirodalom s kivált a történeti regény közkincsévé lett.

Egy másik jellemző vonása a történelmi levegő, melyre nézve Scott mindig kiterjedt tanulmányokat tett, úgy hogy főképen

ez az nála, a mi regényeit történelmiekké teszi. Ő az előtérbe rendesen nem fő történelmi eseményeket s nem is történelmi alakokat helyez, bár néha ezt is teszi. A főszínt rendesen egy-egy oly hősré és mellékalakra helyezi, a kik a történelmi korban, tehát a történelemben szerepelnek s a kik a felvett kor eszméjét képviselik ugyan, de nem történelmi alakok. Ennek az eljárásnak magyarázata az, hogy ő jól látta, hogy a nagy történelmi alakok egy rendesen óriási és számtalan irányú közélet és országos mozgalmak középpontjai, melyeket mind felölelni egyetlen költői műben lehetetlen vagy legalább is a legtöbbször az. És ha lehet is, a regény ú. n. regényes történelem lesz, melyet nem fog összetartani egy költői eszme, következetes bonyolítás és kifejtés, szoros egység, mely egyaránt áthatja a cselekvényt és a szereplőket. Ekkép nála a történelem a nagy köz, a nagy környezet, melyben a cselekvény lefoly és költött alakjai életét nagy reális érzéssel a történelem azon egyetlen irányához kapcsolja, mely a fölvetett eszmének legjobban megfelel s ebben az irányban a történelmi személyek működése is egyszerűbb lesz, mert ez a közélet ezer szálaitól elkülönítve csak egy irányban, a felvett cselekvény körében hat.

Így pl. *Waverley*ben jóformán semmit sem tudunk meg arról, hogy a Stuártok érdekében a fölkelés miként kezdődött, nem azt sem, hogy a trónkövetelő miként jön Angliába, hanem csak egyszerre ott találjuk magunkat Edinburgban a trónkövetelő udvarában. Az események további folyamán sem nyerünk semmi tájékozást az angol kormány politikájáról, eljárásáról, seregeiről, az egész hadjáratról sem, egy csatát és egy csetepatét kivéve; csak egy sorból tudjuk meg a cul-lodeni csatát s a trónkövetelő külföldre menekülését is. Mindennél fontosabb neki pl. a koreszmáros, a ki *Waverleyt* elárulja, a patkóját elvesztett ló, a kovács és felesége, az önkéntes csapat rajza és megtámadtatása és száz más oly apró részlet, melyek az egésznek költői színt, eleveniséget, életet és realitást adnak, még pedig látszólag minden erőfeszítés nélkül. Ekképen sikerül neki a történelemben egyéni életet vinni be s összhangba hozni a mindennapi élettel, ennek hűségével és aprólékosságaival; mert hiszen a legnagyobb szerű történelmi élet is a mindennapi egyéni életadatok és körülmények kavicsai,

virágai, akadályai, gyakran szemetje és bozótjai s nemcsak nagy hegyei, sziklái, erdei között vagy felettök foly le.

Ekkép teszi Scott az igazi költő eljárásával az egyéni életet a nagy történelmi folyamat részesévé, mely tehát a történelemmel együtt foly le s szorosan vagyis adatszerűleg nem, csak szelleménél s alkalmazkodásánál fogva történelmi. Ő tehát úgy jár el, mint költő s nem mint történelemíró és ezáltal vált Shakespeare és Goethe nyomán a történelmi regény megalkotójává, a mi dicsőségének leghalhatatlanabb része. Ezzel hatott első sorban Balzacra s ezzel tett elhatározó befolyást a magyar regény megteremtésére nálunk Gaal József, de kivált Jósika Miklós által, a miről alább lesz még szó, mert mint említettük, ez volt a fő ok, a miért Scott e nevezetes művéről, ennek századik évfordulója alkalmából, meg akartunk emlékezni.

A történelmi, nem ugyan adatszerű, de szellemben és korrajzban való hűségre Scott igen nagy súlyt vet, annál inkább, mert épen az ő regényei vetették föl azt a vádat, hogy a történelmi regény a történelem ellensége. Ő megengedi, mondja apologiájában, hogy a történelmi regények mindig hibások voltak, de a hiba nem a műfajban, hanem az íróban volt. Ha, mondja ő, a szokások rajzában az anachronismus elkerülhető s «az elmúlt kor vonásai visszaidézhetők egy egyszerre hű és megragadó festés szellemében, . . . akkor maga a műalkotás is minden szempontból fölséges és tökéletes; s a szerző elhagyván azoknak üres és frivol társaságát, kik közé a gondatlan vizsgáló hajlandó őt helyezni, kora és hazája történelemíróinak sorában foglal helyet. Ebbe a büszke környezetbe s annak nem kis helyére kell helyeznünk az ily művek íróit. Mint egyszerre a történelem nagy eseményeinek és kis véletleneinek s azon idők jellemvonásainak mesterét, melyeket dicsóít, melyek oly különbözők a maiaktól, az így beavatottat abban, a mi él s a mi halott, ítélete képessé teszi kiválasztani azokat a vonásokat, melyek jellemzők s melyek fajiak; s az ő nem kevésbé szabatos és megkülönböztető, mint erős és élénk képzelő ereje az olvasó elméje elé tárja az idők szokásait s belső ismerőseivé teszi alakjait annak a drámának, a melyet ezek kigondoltak, elmondtak és végrehajtottak».

Ez volt Scott írói, költői elve és törekvése, melyre nézve ő magát a természeti igazság rajzában Shakespeare-rel méri össze. «A mű, mondja egyik művéről egy korabeli ismertető, melyet a szerző tanulmányozott, a természet nagy könyve. Egyenesen bement a világba keresni azt, a mit a világ biztosan és bőségesen ad, de csak egy nagy megkülönböztető elme talál meg és csak a legmagasabb genius bír lefesteni, miután fölfedezte. Shakespeare jellemei nem kizárólagosan emberiebbek, nem tökéletesebben férfiak és nők, a mint élnek és mozognak, mint e titokteljes szerző alakjai».

Ez tartalomban és eszmeileg véve lényegében ugyanaz, mint a mit a történelem és történelmi regény viszonyáról odavetve elmond Jósika Miklós és részletesen kifejtve elmondott Kemény.

Ez egyszersmind bizonyosága annak, hogy Scott egyáltalában nem tekintette sem magát, sem a történelmi tanulmányokkal kapcsolatos történelmi regényírást naturalista foglalkozásnak, a minek az ő művészetét bírálói, főkép a nagy bőség s az ebből levont könnyű termelés miatt, tekintették. Ez volt az oka, hogy műveit későbbi kiadásokban annyi jegyzettel, előszóval és előszók előszóival támogatta.

Nem kívánjuk ez alkalommal Scott költészetének jellemrajzát minden részletre nézve adni. Nem kívánjuk jellemrajzoló módszerét sem bővebben elemezni, mert ezt már sokszor megtették s nagyon jól. Még csak egy vonására kívánunk rámutatni s ez az ő nagy erkölcsi, nemzetnevelő hatása. Scott a legtisztább s legnemesebben gondolkozó emberek egyike. Mint költőnek épen ezért bámulatos volt a hatása s megvan ma is, első sorban az ifjúságra. Ő a nemes érzések, a tiszta, nagy jellemvonások kedves, vonzó rajzolója. Ezeket ő oly szépeknek mutatja be, oly megnyerő, kedves vonásokkal ruházza fel, hogy a követésre lelkesítő erejük majdnem ellenállhatatlan az ifjú képzelődésre. Nemzetnevelő hatása nemcsak hazájára szorítkozik, hanem elterjedt mindenüvé, a hol olvasták s így első sorban nagy hálával emelik ki ezt német ismertetői. Az ő nemes, ideális férfi és női alakjai megtöltötték a lelkeket fennkölt ambíciókkal s tiszta, nagy czélok iránti lelkesedéssel és elhatározással. Férfi-alakjaiban a hősiesség, hűség, komoly elszánás, egyenesség,

férfiasság, áldozatkészség erényeit hangsúlyozza s viszi őket ezek vezetése alatt győzelemre a gonoszság gátjai között; női alakjaiban szereti a nagy és férfias érzelmekkel bíró alakok ellentétéül a szelid, szende lényeket rajzolni, mint Shakespeare, s így állítja szembe, hogy csak *Waverleynél* maradjunk, Fergusson Flórát a szende Bradwardine Rózával. Az élet is valóban felmutatja ezt az ellentétet a női jellemben, még pedig nagyobb végletekben, mint általában a férfi-jellemben.

Természetes, hogy mint mestere, Shakespeare, ő is nagyobb súlyt vet a férfijellemre s a férfítettekre. Ezek az élet nagy szereplői, a nők háttérben maradnak. Talán ezért is, de másrészt szelleme egészséges alkotásánál fogva kerül a férfi és nő rajzában minden álérzelmességet, sőt minden sentimentalismust, a mi abban, az épen ez irányban oly beteges korban, valódi irodalmi újítás; az ép, erős levegőnek az irodalomba bevitele, valódi üde, felújító, megelevenítő hatással volt. Kerül a férfi és nő érzelmi világának rajzában minden subtilitást, minden betegességet, minden oly komplikáltságot, mely azóta valóságos terhe és nyűge lett a regénynek. Ő sohasem gondolt egy Mme Bovaryra s hasonlókra, valamint nem törekedett soha oly lélektani subtilitásokra, elemzésekre, minők Balzacnak és iskolájának műveiben találhatók mind a francziáknál, mind oroszoknál, melyek újabban, kivált Bourget hatása alatt, szószerint elborították és meg is rontották a regényirodalmat, mert kivették belőle az életet és a művészetet s helyébe a túltengő okoskodást tették. Okoskodni, czéltalanul elemezni, ál-lélektannal kaczerkodikni mindenki tud, ehhez csak némi írói gyakorlat kell; de jellemeket rajzolni, életet, megfigyeléseket, cselekvényt jól felépíteni, jeleneteket drámailag szemléltetni, ehhez művészet, ehhez alkotó képesség, ehhez látni tudás kell, minő volt pl. a Scotté.

IV.

Scott költészete nálunk valamivel későbbben tette meg a maga átalakító munkáját, mint a nyugati nagy nemzeteknél, azonban szerencsére még elég korán. Nagyobb művei közül csak *Ivanhoe* jelent meg e korban magyarul, Thaisz András fordításában

1829-ben (I-II. köt.). Az irodalomban az első Bajza volt, a ki Scott hatására, érdemeire fölhívta a figyelmet s a ki regényt próbált írni Scott modorában, de ez töredék maradt. A regényben első kísérlete *A fekete lovag* cz. hosszabb elbeszélése volt, melyet még pozsonyi jogász korában kezdett írni, elébb drámának, majd elbeszélésnek tervezve s 1824-ben átdolgozta az *Aurora* számára, de csak 1861-ben jelent meg műveinek Toldy-féle kiadásában. Ez a kísérlet azonban még nem mutatja Scott hatását, hanem a német romantika túlzásainak modorában van írva. Második, töredékben maradt regénye, *Kálmor*, már Scott hatására és módszerére vall s nagy kár, hogy nem fejezte be s nem adta ki, mert sokkal kiválóbb, mint megjelent elbeszélései (*Rege a habléányról*, 1829, *A vándor*, 1832, *Ottília*, 1832.).

Ez a mű, noha meséje nincs romantikus túlzások nélkül kigondolva s számos benne a melodramatikus valószínűtlenség és hatáskeresés, mégis nagyszabású korrajz lett volna V. László idejéből s komoly kortörténelmi tanulmány eredménye. A főszínt a jellemrajzra s a korrajzi beállításra vetett; a mesealkotásban, melyet, mint Scott, több szálból indít meg, szintén a művészi bonyolítás és fokozatos leleplezés volt célja, s benne a Jeney-ház végzetes bukását akarta rajzolni. E terjedelmes töredék is csak 1861-ben jelent meg.

Annál fontosabb *A román költésről* írt nevezetes tanulmánya, mely a *Kritikai Lapok* 1833. folyamában jelent meg s e tárgyról irodalmunkban az első alapos fejtegetés Eberhard, Herder, Jean Paul és Meisner nyomán. Az értekezést itt részleteiben nem ismertetjük, csak pár pontot emelünk ki belőle. Szerinte a csupán mulattató regény kárhoztatandó. A regény, — szemben az emberiség gyermekkorának megfelelő regékkel, az ifjú- és hőskorának megfelelő eposzszal, — az emberi fejlődés negyedik vagy férfikorának felel meg, tehát az egyéni jellem korának. Eszerint «a regény pszichologiai igazságú characteri, életfestése által az emberi lélekkel ismertet meg».

Szerinte ekképen a regényben fő a jellemrajz s e ponton Goethe, Washington Irving, Hugo, Cooper és Scott műveire hivatkozik, de eszménye Scott s kivált őt ajánlja példányképül, annál inkább, mert megjósolja ugyanitt, hogy a magyar regényirodalomnak jönni kell, a közel jövőben jönni is fog s ezért

már most kiemeli Fáy *Bélteky házát* jól rajzolt jellemeiért. Mintha ez értekezésében egyenesen Jósikát jövendőlte volna meg s tényleg ő adta ki Scottnak *A kárpitos szoba*¹ elbeszélése fordítását a *Pillangó* cz. gyűjteményben (1836.). Ezt a gyűjteményt példaadásként szerkesztette, hogy miket kell a külföldi irodalomból lefordítani s az itt adott kilencz elbeszélés valóban jól van kiválasztva Irving, Scott, Goethe, Head, Bulwer műveiből és pár névtelentől.

Bajza jóslata a magyar regényirodalomról hamar bevált és pedig épen a Scottra való utalással, mert valóban a ző példája volt nálunk ép oly átalakító, mint termékenyítő hatással. A romantikus valótlanságok és túlzások, de már Scott olvasása is, együtt hatottak Gaal Józsefre, a ki *Badacsonyi Lenka* s a *Portugali gróf* s más kisebb regényes elbeszéléseit írta, de mindez csupa phantastikus irreális kellő kortanulmány nélkül. Kiválóbb *Szirmay Ilona*, tört. román, mely 1836-ban (2 köt.) csak kevéssel előbb jelent meg, mint Jósika *Abafi*ja. Ebben még a külsőségben is megeljük Scott hatását. Ugyanis ez az ekkor még csak 25 éves ifjú nem kevesebbet tűzött célul maga elé, mint hogy egy egész regénysorozatot írjon s a közös cím ez lett volna: *Pattanházi Pattangi Jób mátészalkai esküdt elbeszélései* (I—II.). Folytatása soha sem jelent meg, csak még egy töredék az *Athenaeumban* a *Fekete vezér* cz. regényből *Éji lovasok* cím alatt. Ez a közös cím pedig szintén Scott-utánczat, ki regényeinek egy sorozatát *Tales of my Landford, collected and arranged by Isdediah Cleisbottam* cz. a. adott ki, s ebben négy sorozatban 1816—1832-ig hét regénye jelent meg. Ez állott Gaal szeme előtt.²

Szirmay Ilona Gaalnak egyetlen nagyobb műve ebben a nemben s a regényírástól talán Jósika sikerei vették el kedvét. Pedig ez a műve nincs, kivált a korhoz mérve, érdem nélkül. Okosan követi Scott első művének példáját, hogy a közelmúltból merít, melyben könnyebben tájékozódhatik, korlátozhatja el-

¹ Scottnak *The tapestried Chamber* elbeszélése 1823-ból. Németből fordítva.

² Scott szerette az ily külön gyűjtőcímeket, mint *Tales of a grand-jathes* (4 sorozat) és *Chronicles of the Canongate* stb.

kalandozó képzelődését. Mint Scott, egy megtörtént eseményt vesz alapul az 1716-iki tatárbeütés idejéből, melyet Szirmay művében olvasott; de bár felhasználja Scott több eszközét és requisitumát s művét ugyanolyan párhuzamba tehető regényes elemekből alkotja meg, Gaal nem mélyedt el eléggé a korba s jellemző ereje is kevés, előadása meglehetősen száraz és sokhelyt fárasztó.

Nagyobb szerencsével lépett fel Jósika, ki körülbelül abban az életkorban, melyben Scott a *Waverleyt* befejezte, 21 évvel később megírta a *Zólyomi* cz. kis regényt s azután *Abafit* két kötetben 1835-ben, melyek közül 1836-ban *Abafi* jelent meg először *Jósika Miklós regényei* gyűjtőcímmel. Ebben a sorozatban 1836—45-ig 24 kötetet adott ki, melyhez 1847-ig egy Új folyam járult 11 részben, egyéb művei mellett. Majd a forradalom után *Eszther* volt első regénye névtelenül, melyet a többi írta az *Eszter* sat. szerzője jelzéssel követett. Ez emlékeztet arra, hogy a *Waverley-novels*-t «by the author of *Waverley*» név alatt adták ki. Ebben is tehát Scott volt a Jósikának példányképe, noha magában véve a fenti jelzés elég természetes volt, mert tiltott nevét nem használhatta volna a forradalom után, mint a honvédelmi bizottságnak volt és halálra ítélt tagja. Ez azonban csak külső körülmény.

Az, hogy Jósika a Scott követője, már kortársai előtt annyira köztudomású volt, hogy őt, mint nálunk szokásos, a magyar Walter Scottnak nevezték. Ezt az összehasonlítást elősegítette az a külső körülmény is, hogy Jósika műveinek nagyon is túlnyomó része történelmi regény és az, hogy első regényeit, mint Scott Skóciának, úgy ő Erdélynek külön történetéből vette. Már pedig mint a skót felföldnek, Erdélynek is a legújabb időkig külön politikai és társadalmi élete volt. Azonban a részletek összevetését az irodalomtörténet kevésbé végezte még el. Pedig *Waverley* és *Abafi*, *A csehek Magyarországon* és *Ivanhoe*, utóbb is *A tudós leánya* és *The antiquary* még részleteikben is összehasonlíthatók, nem beszélve a regényes és lovagi elemek, a leírások és tájrajzok azonos módszeréről s kivált a mesealkotásban, műalkotásban való azonos eljárásról, a háttér fokozatos leleplezéséről, a mese menetelésben a titok összehogozásáról és lassú kifejtéséről, a jellemzésben való hasonló

eljárásról, az egyéni tapasztalatoknak és a kortársak jellemének a múltba áthelyezéséről, a kitalált vagy fölvetett jellemeknek a történelmi, nehezebben kezelhető jellemek helyett való előtérbe állításáról és hasonló egyezésekről.

Ehhez kell venni, hogy az a mód, a mint Jósika, egyelőre czéltalanul, előkészült a regényírásra, szintén nagyon emlékeztet a Scottéra. Ő is mint ifjú és később mint katona, rengeteget olvasott, de válogatás nélkül. A korabeli és régibb regényirodalom nagy össze-visszaságban a fejében volt. Ő is szerette a hazai krónikákat, történetírókat s utazásaiban nagy régészeti és egyéb, noha rendszertelen ismeretre tett szert, melyek mint valami felhalmozott raktár, később nagy segítségére voltak. Ámde Jósika e nagy olvasási kedvében nem volt oly egyirányú és alapos, mint Scott. Ezért, a mint olvasmányaiiban eclectikus volt, az lett a regényírásban is. A különböző hatásokból meglegyük nála a Bulwer, Thackeray, Cooper, a németek hatását s kivált utóbb a franczia másod-, harmadrangú regényírók befolyását a szertelenségek, meglepetések, különösségek, a rémítő, a borzalmas keresésében. Mindezek miatt a mint felületesebb készséggel indult az írásnak, akkép vált a regényírás természeténél fogva folyvást felületesebbé, könnyebbé és modorosabbá. E mellett nem is ment oly alapos írói és költői iskolán át, mint Scott. Emez ugyanis egy gazdag költői termelés és írói gyakorlat után tért át a prózai regényre, Jósika pedig alig írt valamit addig, míg regényírásba fogott. Így sem kellő írói gyakorlat, sem elég nyelvismeret, grammatikai szabatos tudás az írásban nem támogatta. És ha Scottnak is felróják későbbi műveiben a nyelvbeli pontatlanságokat, ezek Jósikánál egyenesen rikító és elidegenítőek. Sőt ezek épen a legfőbb okok, melyek műveinek olvasását és élvezését ma a legjobban gátolják. Olyan ez a nyelv, hogy állandóan szeretnők kijavítani.

Carlyle nem minden elfogultság nélkül írt essayjében Scott jellemzése módjáról azt írja, hogy ő a ruhán, egyszóval a külsőn kezdi ezt s úgy hatol befelé, a nélkül, hogy alakjainak legbelsejéig el bírna jutni. Ez túlzás. Scott jellemezni bíró ereje nem elsőrangú, az kétségtelen s nem egyszer ismétli magát. Bradwardine, Róza, Flóra stb. újra és újra előfordulnak némi módosítással későbbi műveiben. De mégis alkotott oly alakokat,

melyek végigvonulnak a világirodalom regényein és drámáin épen úgy, mint mesealkotó eljárása a világ regényirodalmán. Jósika másokkal együtt már inkább a külsőségeknél marad s noha körülbelül 150 kötetet hagyott ránk, egyetlen alakja sem ment át még nálunk sem a köztudatba annyira, mint pl. Ludas Matyi, a Peleskei nótárius, hogy most mellőzzük Aranyt és másokat. Pedig el kell ismerni, hogy Jósika is első műveiben nemcsak hangsúlyozza a lélekrajzot, hanem egyenesen belső rajzra törekszik s erkölcsi (direct és indirect) hatás fő írói célja. Az utóbbiban is messze áll Scott erkölcsi nemes tisztaságától és egyszerű természetességétől. Scott pl. soha sem rajzolt volna oly alakot, mint Izidóra *Abafiban* s nem írt volna le Jósikánál elég gyakori, ú. n. kényes jelenetet, melyek közül nem egy, mint pl. Izidóra tüntető odaadása Abafi iránt gyermeke megtalálásakor, tehát már az első találkozáskor, egyenesen elidegenítő. Ez is Jósika sokféle olvasmányából, már említett eclecticismusából magyarázható s e különböző hatások befolyása már *Abafiban* s első oly regényeiben is könnyen kimutatható, melyekben még leginkább állott Scott hatása alatt.

Mostani célunkhoz közelebb térve, *Abafi* leginkább a *Waverley* hatására mutat. Hőseül, mint Scott, teljesen költött alakot választ, Abafi Olivért. Mindkét név önkényes. Erdélyben a felsőmagyarországi Abaffyak közül páran csak a kuruczvilágból ismertek s pár székely család, talán ezek rokonai, sohasem szerepeltek a történelemben. A mese elemeiben is több a rokonvonás. Így a barlangban lakó rablók és a hozzájuk csatlakozott menekülők élete egészben párhuzamos Scott rajzával. A skót rablók és ezek hadi élete nélkül a Csetátye Boli Hunyadmegye déli részéből aligha került volna be a regénybe. Markó és Donald Bean Lean azonos szerepűek, bárha Jósika amazt több külső lovagi vonással ruházza fel, mint Scott emezt s épen ezért Scott természetesebb. Dandár és Evan Dhu Maccombich is párhuzamba tehetők, csak hogy Scott a maga alakját rendkívül rokonszenvessé bírja tenni magasztos önfeláldozásában s szerelme Alice iránt csak épen érintve van, míg Dandár csupán eszeveszett szerelmes, minek mását Scott más regényében találjuk meg. Izidorának is megvan előzménye Alice-ban, a Bean Lean leányában, de Scott emezt teljesen a háttérben hagyja,

a mint helyzetéből foly, s nem formál belőle egy majdnem hihetetlen amazont. A nők rajzában szintén megjeljük a hősies és szende női alak párhuzamát. Amaz Scottnál Flóra, Jósikánál Mikola Margit, emez Scottnál Róza, Jósikánál Csáky Gizella. Waverley épen úgy nem veszi észre Rózát és szerelmét, mint Abafi a Gizelláét. Mindkettő a hősi jellemű nőkhöz vonzódik s Flóra, ki nem szereti Waverleyt, épen úgy igyekszik Róza iránt felébreszteni Waverley figyelmét, mint Margit az Abafiét Gizella iránt s mindkét esetben sikerrel. A két hős ingadozásában is van hasonlatosság, noha egyébben egészen mások és Scott épen nem helyezi a súlyt hőse szerelmi életére, mint Jósika, a ki négy nő közé állítja Abafit.

De még feltűnőbb a Scott művészetével való hasonlóság, ha a történelmi regény alkotásának módszerét tekintjük, mert hiszen az azonnal szembeötlik, hogy a jellemek és mese részleteiben az eltérések épen akkorák, mint az természetes a hely, a kor, a történelmi összes viszonyok miatt s Jósikától semmi sem állhatott távolabb, mint az egyenes utánzás. Ámde ez nem gátolja meg, hogy hasonló fogásokat vagy helyzeteket, melodramatikus részleteket s rokon romantikus mozzanatokat ne alkalmazhasson. A szenvedélyes és gyilkolásra kész szerelmes ott van Scottnál pl. a *The legend of Montrose*-ban, az elveszettnek hitt s később megkerült gyermek ugyanott és *Guy Mannering*-ben. A mesealkotás és az alakok beállításának módszere azonos, mint Scott eljárásánál előadtuk. Magáról a történelmi regény alaptermészetéről is Jósika utóbb körülbelül ugyanazokat mondja, mint Scott, csak hogy önkényességei, anachronismusai sokkal számosabbak, mint általán számosabbak a könnyedségből és kevesebb ismeretből eredő hibák. Scott pl. soha nem tette volna, mit Jósika *A csehek*-ben, hogy egy oly történelmi alakkal, mint Mátyás, balkézre házasságot köttessen a csillagász leányával, Izabellával.

Jósika anachronismusait nem kevésbé teszi feltűnővé nyelve is. Ő teljesen híve a nyelvújításnak s kivált az új s eléggé meg nem honosodott szavakon rendkívül kapott; utóbb maga is szenvedélyes szóalkotó lett s műveihez kis szótárt ragasztott. Így bizonyára felőtlt, midőn nála az emberek, ha nem tegeződnek, egyre-másra «kegyed» megszólítással illetik egymást s

Báthory is így szólítja meg Abafit, Abafi Deli Markót s emez Abafit, vagy pedig Deli Markó és Abafi Izidórát «Izida» kedveskedő nevén említik.

De azért Jósika első regényének s a többinek is érdemei nem mindennapiak; ezért hatásuk természetes volt. Nagy előnye, hogy tudott elbeszélni, mesét alkotni s ezt Scott módszereiben érdekes, megkapó, a figyelmet lekötő módon fejleszteni. Ez pedig regényben, mely első sorban elbeszélő műfaj, eléggé nem méltányolható tulajdon. E mellett volt érzéke a realitás iránt. Kolozsvárt mindenki ismeri az Abafiban rajzolt helyeket. Ismertük a Rásaházát, mely a legújabb időkgig még állott, hol a fejedelem lakott, ráismerünk a Mikola-házra, a kocsmára, ott áll ma is a Trencsi-vár vagy tér, hol a lovagi játékok lefolytak, a Csetátye Boli maig ismert földrajzi hely s az alakok is élők, még pedig nemcsak a kicsik, hanem maga Báthory s a fejedelemné is megfelelően vannak beállítva. Az előadáson egészben véve van üdeség és báj, a cselekvényben eleveenség, drámaiság és történelmi színezet. Mind e mellett van újság, mely épen akkor valóban megkapó volt s épen azt adta, a mit a közönség várt, sőt a miért sóvárgott, különösen az a közönség, mely idegen nyelven nem tudott, a melyen az akkor oly csekély számú fordítás nem segített, pedig ez a közönség olvasni akart. Ezt az olvasási kedvet Jósika kielégítette, mert évenként megírta a maga 4—5 kötetét, melyekkel addig nem álmodott olvasóközönséget teremtett. Még pedig kivált női olvasóközönséget szerzett irodalmunknak, melyért Kármán óta annyira sóvárogta íróink s mely valóban egyedül bír egy fejlődő szépirodalmat bátorítani s rá erőteljes, biztató, haszonban és hírnévben megfelelő befolyást gyakorolni.

Hatott továbbá épen ez olvasóira kedves női jellemeivel, a szendékkel épúgy, mint a hősi érzelműekkel, melyekről ő utóbb azt mondta, hogy mintáiul két nővérét vette, de mint tudjuk, Scottnál is megvannak. Mindegy. Az ő nőalakjait számos nő vette mintáiul az életben s ez jótékony hatású volt, épen úgy, mint az az elhatározása és bátorsága, hogy a regényírást igazi írói foglalkozássá tette, a miben társadalmi előkelő származása is támogatta, úgyhogy az ő példájára első legkiválóbb regényíróink, a főrangúak közül kerültek ki. Végre hatott a

nyelvújítás győzelmére, jobban, mint bárki más s ez által elősegítette a szellemi átalakulást, elősegítette regényalakjai nemes érzelmei által a társadalmi finomabb, nemesebb érintkezést, a társalgás báját, a két nem közti érintkezés finomságát és előkelőségét, mely ugyan nem nélkülözte a modorosságot, de mindenesetre haladás volt.

Mindezeket hol egyenesen, hol közvetve Scottnak köszönheti irodalmunk s ezért tartottuk szükségesnek, hogy a *Waverley* százéves évfordulója alkalmából — ha elkésve is — róla megemlékezzünk.

FERENCZI ZOLTÁN.

A BOSZORKÁNY-SZOMBAT.

Harmadik és utolsó közlemény.¹

VIII.

Jutka egy zokszót sem ejtett, mikor később eszméltre ocsúdván, kihirdették előtte az ítéletet. Egykedvűen hallgatta végig és lehajtott fővel, könnytelenül ment vissza czellájába. Csak később, mikor már bezárult mögötte az ajtó és magára maradt, érzett valami éles, kegyetlen fájást a szíve táján, a mely nem akart szünni, inkább egyre erősödött. Végigfeküdt a földön, behunyta szemét és összekuszált gondolatait próbálta rendbeszedni.

— Hogy' is volt az, — kerengett lüktető agyában — hogy éppen akkor, mikor már közelgett a szabadulás aranyperce, valami ellenséges földöntúli hatalmasság vallomásra nyitotta a Gergely száját? A fogoly madarak már repülni készültek a tetőről, de összedőlt a ház s magával rántotta mind a hármukat. Még Gálnét is . . . Pedig ha nem szól, ha nem mondja tovább a félig kiszalajtott vallomást, ketten bizonyosan megszabadultak volna. Gergely, meg Gálné . . . S most élhetnék világukat.

Jutka irigykedve képzelte maga elé a szép asszonyt, a szerencsés vetélytársat, a ki elhódította tőle az ura minden ölelését s elégtűl káröröm szállta meg arra a gondolatra, hogy legalább az se szabad, az is hurokra került, mint ő. Talán jobb is így, legalább nem kell versengeni vele a férjéért . . . Gergely már úgyis biztos helyen lehet, nem birták utólélni az üldözők, a mesének vége s a Vasorrú-bába, a boszorkány is célhoz ért.

— Haj, de milyen áron! — sóhajtott az asszony, a mint

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1915. évi 464. és 465. számában.

az ítéletre fordultak kavargó gondolatai. — Majd jön a hóhér, talán már holnap itt lesz, máglyát rakat a piacon egész ölfákból, a fogdmegjei meggyújtják, a lángja az égig is felér, az emberek vihognak, suttognak, a hóhér sietve izzasztja a tüzes fogót s a nekiszilajodott bírák a pribék útján czimborákról tudakozódnak... Jaj annak, a ki ember létére földöntúli dolgokba merte magát beleártani!... A mágia lánczon tartott hatalmasságai bosszúállók, nem tűrik a kotnyeleast s mihelyt lehet, reáuszítják az emberre legnagyobb ellenségét: az embert... Ki tud előlük szabadulni, ki állítja meg haragjukat, kínszárait, gyalázatukat?...

Jutka elgyötört szeme a czella rostélyára vetődött, a mely egy sápadtfényű, vékonyka holdsugárt eresztett be a sötétbe.

— Az ördög ujj! — rázkódott össze. — A keresztapám az, a ki segíteni akar rajtam!

Felugrott és megoldotta a köténye madzagját.

— Megszököm előlük!...

Gyors kézzel hurkot font a madzagból, belehúzta a rostélyba és a nyaka köré kezdte illesztgetni. Jöhet már a hóhér kínszószámaival, a halott ember úgysem érzi!...

A czella sarkából egy pók ereszkedett lefelé az asszony arczára s ez megzavarta egy pillanatnyi időre.

— A földöntúliak izengetnek — mormogta és a pók után kapott. — Ha keresztes, még útjába ejthet a szerencse.

A holdvilág felé tartotta a bogarat, de ekkor kívülről a folyosóról léptek nesze zavarta meg s a kulcs nyikorogva fordult meg az ajtózárbán.

— Gergely! — dörzsölte meg a szemét, mint a ki nem akar hinni a látomásnak.

— Szedd össze magad, — szólt tompán a hajdú. — Lekenyeztem az öröket... kinyitom a kaliczlád ajtaját.

— Keresztespók volt, — suttogta az asszony és a kendőjét kezdte keresgélni.

— Siess, — sürgette a férfi — mindjárt fölváltják a strázsát... Gálné már odakinn vann...

Jutka visszahőkölt.

— Akkor nem megyek — mondta eltökélten. — Válaszszon kend — kettőnk között!

A hajdú türelmetlenül rázta meg a fejét.

— Ne törődj' most semmivel... nem hagyhatlak itt a szégyennek! Megszántalak, nem engedem, hogy tűzre vessenek. Az én fajtámat ne mocskolja be a hóhér keze...

Az asszony nem mozdult.

— Előre, boszorka! — ragadta meg ekkor a hajdú s nagyot lódított rajta. — Mit bánom én, merre mégy, ha kiszabadítottalak innen.

Kézen fogta az asszonyt és keresztülvonszolta a folyosón. Egy szempillantás alatt kinn voltak az utcán s a kapu hangos dördüléssel csapódott be utánuk. A fal mellől, mint az árnyék, mozdult elő Gálné.

— Szaladjunk, — mondta a hajdú — az árkon kívül szekér vár bennünket.

Jutka tétovázva lépett kettőt-hármat a futó pár mellett, de ekkor az utca-forduló felől csizmakopogást hallott. A Péterfia-utczából egy lámpás ember bukkant elő s nyomában Kákonyi uram, a város hadnagya lépdelt öt hajdúval. A menekülők hirtelen a fal mellé lapultak, de már késő volt. A lámpás ember észrevette őket.

— A boszorkány — dadogta hideglelősen, a mint Jutkára esett a világosság.

Gergely a kardjához kapott és keresztülvágta magát az elébe ugró örökön, a felesége azonban úgy a kezük között maradt, mint a lecsapó héjják karmában a prédául kiszemelt bárány.

IX.

Jutka szökésének és a hajdú garázdálkodásának híre lázas nyugtalanságot zúdított a kissé már lecsöndesedett városra. Átkozott boszorkány — csóválták fejüket az emberek rosszúl palástolt félelemmel — nem nyugszik addig, a míg valami borzasztó csapással meg nem bosszulja magát. Még a bezárt ajtókon, széles falakon is keresztüljut varázslatának ereje s egy éjszaka csak arra ébredünk, hogy kihúz bennünket az ágyból, beteggé nyargalja a hátunkat reggelre, kis cselédeinket kékre puffasztja, a jószágainkat friss lóherével traktálja, hogy felfúvódjanak, vagy elmenekült ura segítségével nyakunkra

hozza a törököt, németet és kiforgattat bennünket a rajtunkvalóból is. Egy perczig sem kellene életben hagyni az ilyen veszedelmes személyt, hanem megrakni a máglyát tüstént és a hegyibe vele, mikor a legjobban lángol.

A tanácsurak maguk is így gondolkoztak, csak éppen a boszorkány czimboráinak kivallatása miatt késlekedtek még. Mert mit ér, ha elpusztul is az a bűbajos fehércseléd, de a helytartóit, mesterségének folytatóit itt hagyja s egy hónap mulva azok még nagyobb rontást tesznek a városon. A gyökerét is ki kell irtani az ilyen fajzatnak, a legválogatottabb kínokkal kivenni belőle valamennyi társát s csak aztán pusztítani el, mikor már elárulta minden titkát. A kínzást a lőcsei hóhér érti legjobban, annak a keze alatt egy rejtett ige sem maradna benne, — csakhogy Lőcsére tíz nap az út oda, tíz vissza s mire a lőcsei mester megérkezik, úgy lehet, a boszorkány kaliczkáját is üresen találja. A sietőknek, rettegőknek ez egyszer csakugyan igazuk van; mégsem lehet várni a megégetéssel. A kóbor cigányok is értenek valamicskét a kínzáshoz, csak éppen a tüzes fogóval nem tudnak bánni, dehát a szurok is megteszi a maga hatását. Nosza, be kell fogni belőlük hármát-négyet.

Estére már jelentették is az őrk, hogy a cigányok készen várják a parancsokat. Kákonyi uram ekkor megmagyarázta nekik, hogy a tortura alatt még egyszer vallatóra fogják a boszorkányt, azért vigyázzanak, hogy valahogy a másvilágra ne szökjön a vallatás elől.

Másnap délután kellett megtörténni a kínzásnak s utána a megégetésnek. A piacsteret ekkorra sűrű embererdő nőtte be, kíváncsi fejek hajladoztak, forogtak jobbra-balra, — mintha egyetlen óriási száj összemorzsolással fenyegetné az elébe kerülő prédát. Középen, mint valami nyitott koporsó, félelmesen ásított a máglya, körülötte sötét füstű kis tüzezen szurok pöfögött fekete vaskondérokban s a cigányok alattomos vigyorgással kavarták meg időnkint. A toronyban gyászos hangon kondult meg az óra, a tanácsurak lassan lépdeltek az elkerített emelvény felé, a cigányok parazsat raktak a máglya alá s távolról már látni lehetett a boszorkányt kísérő hajdúk kardjának villanását. Nemsokára már meg is érkeztek, húzták-tolták, sőt inkább vitték is a bűnös asszonyt, a ki meg sem

tudott állani a lábán. A tanácsurak elfoglalták helyüket az emelvényen, a hajdúk félre állottak a térdelő asszony mellől, a cigányok leszakították hátáról a ruhát és a vaskanalakból lassan csepegtetni kezdték rá a forró szurkot.

— A vén Péntekné vagyok! — cikázott át Jutka fölérző agyán a kínban fogant gondolat s nyomban utána egy érczes, kemény hang ütötte meg a fülét:

— Valld meg igazán, ki vitt rá a boszorkányságra és mi módon álltál a Gonosz kompániájába?

— Egy éjszaka, — tört ki szakadozva Jutkából a szó — egy viharos éjszaka fekete kutya képében eljött értem az ördög. Nyírfasöprűt vetett eléem és rám kiáltott, hogy kövessem, mert másképen megöl... Fekete kutya képében nyargaltunk végig az úton, egy folyónál a söprűre kaptunk és repültünk sokáig iszonyú magasan, míg végre egy pusztá templom mellett megállottunk... Ott már tánczoltak a fiatal kan-ördögök a Sátán trónusa körül, száz boszorkánynyal forogva körbe-körbe s mikor az ördögfiak engem is kiizzasztottak a tánczban, a világ ura elé vezettek... Leszel-e velünk egy kompániában? — kérdezte a Sátán. Leszek, feleltem, s íme, bizonyságul megtagadom az Istent: Isten Istenem ne legyen, hanem téged vallak Istenemnek... A mindenség ekkor forgásnak indult a Sátán trónusa körül, a duda frisset fűjt s az ördögfiak megint tánczra kerekedtek... Engem egy Béliál nevű ördög kapott derékon... Ez aztán rányomta pecsétjét a ballapoczkámra s azóta a felesége vagyok...

Kákonyi uram az asszony mellé ugrott, hogy saját szemével is lássa a nevezetes pecsétet, de a szuroktól ott nem lehetett kivenni semmiféle jelet.

— Hová vitt aztán a Sátán és mit cselekedtetek? — kérdezték tovább a bírák.

— Hajnali kakasszóra úgy, a hogy' jöttünk, hazamentünk... Otthon aztán rontottuk az embereket, minden boszorkány ördögférje hatalmával.

— Kik voltak a czimboráid?

Jutka hallgatott. A cigányok egész kanalakkal csorgatták rá a szurkot, de az asszony csak értelmetlen vinnyogással válaszolt. Nem bírta tovább a kint s fejjel esett előre a földre.

— Nagy kár — sajnálkoztak a tanácsurak — hogy éppen most szökött ki a kezünk közül, mielőtt a czimboráit kiadta volna . . . Kontárok ezek a cigányok a hóhőrmesterséghez!

Bosszúsan intettek a pribékeknek, hogy több helyen is gyűjtsák meg a máglyát és hajítsák rá a boszorkányt.

Ebben a pillanatban a sokaság háta mögött megjelent Gergely hajdú. Gőzölgő lovon jött, vágatva, mint a kinek sietős útja van s mikor meglátta, hogy a máglya már ég, fenyegetőzve kiáltott a tanácsurak felé.

— Úgy égensétek meg a feleségemet, hogy azzal a tűzzel fog elhamvadni Debreczen városa, a melylyel őt égetitek meg . . . Nagyobb boszorkány vagyok én, engem égessetek meg, kutyák, ha tudtok! . . .

A feleségét akarta-e megmenteni olyanformán, hogy magára vonja a bírák haragját s míg őt üldözik, a felesége megszökheszen, vagy egyenesen magával akarta vinni, — nem lehetett tudni. A mikor látta, hogy elkésett, úgy a hogy jött, visszafordult és elvágatott. Mikorra a tanácsbeliek észbe kaptak a meglepetéstől, már köd előtte, köd utána, — eltűnt.

— Ez a lator bizonyosan a czimborái közül való volt — aggodalmaskodtak a tanácsurak és elgondolkozva bámulták a máglya tüzét, a mely kékes-piros lángnyelveit fúlánkosan öltögette az ég felé.

Egy óra múlva hamuvá váltan pislogott a lángtenger s mire utolsót lobbant (most viszi magával az ördög elkárhozott lelkét!), már nem kellett többé félni Debreczenben a Szabóné boszorkány-hatalmától.

X.

Éjfélre zimankós, fürgeteges idő támadt. A garabonciásdiák felleghajtó köpönyegében elrohant a város fölött, pásztásan szórván maga után a jeget s nyomában a köpenye alól kiszabadult viharokölykök játékos kedvvel kezdték bontogatni a háztetőket. A rakoncátlan szelek a tetőkről a piacztérre száguldtak és veszett forgással fútták szét a máglya hamuját, a melyet a cigányok nem akartak eltakarítani. Az emberek első álmukból felriadva, ijedten hallgatták a zúgást, kopogást és borzongva mondogatták:

— Most önti ki mérgét a Szabóné-boszorkány!

Egyszerre, mikor már épen szünni kezdett a szél ereje s a félig lecsöndesült lakosság folytatni akarta a megzavart álmot, a Varga-utcza felől piszkos-vörös fény mázolta be az eget. A nádfödeles házacsókák közül négynek is égett a teteje s a szikrák pattogva ugráltak szét a szomszédos házakra. Tűz van! tűz van! sikoltották a pendelyben szaladgáló asszonyok s a félrevert harang szavára izmos férfiak szaladtak a tüzet oltani. A diákok is talpon voltak már, s a hatalmas «gerundium»-okkal szaporán törték, döngették a vízipuska előtt az útba eső kerítéseket, de a tűz frissebb volt, négy utcza is égett, mikorra odaértek. Lángoló házak mindenfelé, egy tűztenger volt a város és a nagy ellenség egy tapodtat sem tágitott a vizes csöbrök elől. Végre az ég megkönyörült a tehetetlen halandókon, hajnalra sebes záporral sietett segítségükre s a két elem csatájából, sisteregve, füstölgő romokat hagyva maga után, futott meg a tűz.

Jaj, de ekkorra micsoda pusztulás esett a városon!

A tanácsurak, a kik a rémítő éjszaka után megtörtén ütek össze, zokogó szavakkal így panaszkodtak a jegyzőkönyvben:

«Az mindeneket szabadon disponáló, decretumot nem változtató Isten súlyos ostorát, csapását reánk bocsátván, elsőben is rendkívül való szárazsággal meglátogatván bennünket; Varga-utczában néhai Gellért János pusztá házábul tűz indulván, az rettenetes szél erőt vevén, házrul-házra tűz támadott, utczáról-utczára tűzi romlás következett. Sok házak földig mind leégtek, még a kőházak is leromlottak. Varga-utcza, Várad-utcza, Boldogfalva, Liba-utcza, Szent Miklós rettenetes romlásba estek; a szegénységnek minden jószága bennégett, egy pénz érő java nem maradott. A város árkan is a tűz kieredett; semmiképen eleit a nagy hévségben és szélben nem vehettük. Az Ispotály is földig leégett, sőt még Mezei Mihály emberséges ember — jószágán kapdosván — házába bement s ott égett; más is tűzromlásbeli halált szenvedett; soha el nem felejthető romlás, kárvallás, éhenhalás és meg sem épülhetendő pusztítás bennünket körülvevén: mindazonáltal áldott legyen az Úr neve és legyen meg az akaratja a földön és az égben».

«A haragvó Istent ki kell engesztelni, bűjtöt kell hirdetni,

karácsonyig minden csütörtököt meg kell illetni» — tették még hozzá vezeklőleg a szenátorok és magukban iszonyú átkot szórtak Gergelyhajdúra.

— Megigérte, hogy azzal a tűzzel fog elpusztulni Debreczen városa, a melylyel a feleségét égetik meg, hát be is váltotta a szavát, — gondolták valamennyien, de a világért sem merték volna ezt nyíltan kimondani. A megrémült, agyonzaklatott nép úgyis minden bokorban veszedelmet lát s ha eszébe juttatják Szabó hajdú jövődőlését, újabb csapásoktól fog rettegni. Meg kell hát fordítani az eszejárását és más okát adni a borzasztó csapásnak. Ime, itt van az átkos dohányszívás — fogjuk rá, hogy az okozta a tüzet!

Nyomban ment is kemény parancs, hogy «a dohány-árulás, szívás, behozás örök időkre eltiltatik, harmadnap alatt a városból kivigyék; semmiképen a boltokban árulni meg nem engedtetik.»

A koldusbotra jutott, csapásokba belefásult emberek komoran fogadták a tanács rendeletét. Mi haszna az ilyen akadékoskodásnak, mikor a tüzet úgyis Szabó hajdú okozta, a ki talán még nagyobb boszorkány volt, mint a felesége. Inkább arról gondoskodtak volna a város urai, hogy a hajdú ne találjon paraszt a piacon, mert az üszköt szélnek eresztani a hamu alól nem nagy mesterség, ahhoz még az ördögöt sem kellett segítségül hívnia. Mi lesz akkor, ha a tudományát is elveszi? Micsoda újabb csapások, megpróbáltatások fenyegetik akkor a várost! Még szerencse a szerencsétlenségben, hogy a borzasztó zűrzavarban a szeretőjét kiszabadította a tömlöczből és magával vitte. Most már legalább senkije sincs a városban, s azt mondják, hogy a bűbájosok csak addig járnak vissza az ó-fészekbe, a míg el nem szakad az a fonál, a mely őket oda köti. Jaj, csak ne Gálné volna az a fonál, a mely visszahúzta a városba! . . . . .

Az agyonsanyargatott, kárvallott czivisek jó reménnyel tértek nyugovóra, s ezen az éjszakán nem is zavarta meg a lopva átaludt éjt semmiféle gyanús jel. A strázsák és éjjeli őrök nem láttak rendkívülit, pedig ugyancsak félve biztatták egymást az őrhelyeken. Még a második nap éjszakája is nyugodtan telt, el de már a harmadikon egymást érték a

csodálatos látomások. Két hajdú éjjélkor kísérteties zenét hallott kinn a vártán, a mely a levegőégből jött, iszonyú messziről. Látni nem láttak semmit, de bizonyos, hogy boszorkányok repültek el felettük vinnyogó, nyekegő dudaszóval. Talán épen Szabónét kísérték a boszorkányok szombatjára!... A piacztéren ugyanekkor hatalmas forgószelemadt, (tanú rá Surbán Mihály, a bakter!) és a tölesér közepén, a szemetes porban, hamuban Szabó hajdú állott mozdulatlanul. Surbán bátya a lándzsájához kapott és feléje hajította, de csak a sarkantyúját találta el. A taréja le is tört az ütéstől, felismerhetik mindazok, a kik látták, hogy milyen sarkantyút hordott azelőtt.

— Bizonyos, hogy itt ólálkodik körülöttünk, — rémüldöztek e hírre a tanácsurak, — s valami rettenetes gazságra készül a város ellen.

Szabó hajdú azonban többé nem mutatkozott. Az emberek lassankint megnyugodtak, bár titkon egész életükben rettegtek, hogy egy napon majd váratlanul előkerül boszorkányczimboraival együtt és valami iszonyú rontást tesz a városon.

Azért csak szórjuk tele a házunk tájékát szentelt pimpóval minden áldott este, az ágyak deszkáit pedig kenjük meg hagymával, s ha forgószelet látunk, hajítsunk a közepébe jól kifent kést. Attól rögtön láthatóvá válik, s örökre elveszti minden hatalmát az emberek fölött...

VÁCZY JÓZSEF.

HAZAFELÉ.

Valamikor réges-régen
— Ünneplőre, pihenőre,
Esketőre, temetőre —
Kis falumba haza-haza tértem —:
Messzeségből élém zsongó
Harang kondult — zengő, bongó;
Napfényt öltött a határ is,
Üdvözölt a kis madár is,
Bólogattak fák, virágok;
Kurjogatra, nagy vidáman
Vett körül sok játszótársam,
Mezitlábás fiúk, lányok ...
S mint meséknek zsenge hőstét,
Tündérálmok kergetőjét —
Szót se várva kérdésre
Adogattak kézzől kézre,
Szemen, arczon öröm gyúlt ki —
— Hazajött az urfi!...

Valamikor ... télre? ... nyárra? ...
Tán nem is oly nagysokára,
Hosszú ... hosszú pihenőre,
Ügylehet hogy temetőre,
Kis hulláma ősi érnek
Forráshoz visszatérek ...
... Megszólal majd a harang is,
Felzokog a vadgalamb is,
Rektor uram csengetyűje ...
Faluvégi cigánypurdé hegedűje ...

Most is kézről-kézre adnak,
Még talán meg is siratnak...
Rózsa fog utamba hullni,
Sirhalom fog rám borulni...
S mint a mese, nóta árja
Száll kerengve szájról-szájra —
— Immár csöndben, békeségben,
Édes anyaföld ölében —
Nem álmodni, jól aludni,
Mindörökre megnyugodni
— — Hazajött az urfi!...

SOMLÓ SÁNDOR.

VARGHA GYULA KÖLTEMÉNYEI.¹

Valódi költő szól e kötetből hozzánk. Nem olyan, a ki a tömegnek figyelmét nagy szenvedélyek fitogtatásával, vagy keresett, újszerű modorral vonja magára. Az ő költészete nemes érzésektől hevített lelkéből fakad; e tiszta, mély forrásból természetes erővel buzog a felszínre. Formái a jó magyar költők, a népköltészet és a nagy idegen művészek példájának követésével fejlődtek változatos-ságban, tökéletesedtek és egyéniségéhez alkalmazkodtak.

Első költeményeiről Musset-vel szólva elmondhatná, hogy még gyermektől származnak, de utolsó költeményeit már ősz fejjel írta. Ő maga végig tekintve évtizedeken át írt költeményei során, meglepetve vette észre, hogy hangban, színben mennyire egyöntetűek. Valóban meglepő a költő fiatalkori formai készsége, de bizonyos egyöntetőség mellett az idő multával mégis változott költészete. Nyelvének ereje emelkedett, a mint érzései a kor hatása alatt mélyültek és gazdagodtak.

Most szinte divattá lett kritikai mérték nélkül dicsőíteni költőinket. Mi idegenkedünk e modortól s illik is, hogy egy minden ízében igaz emberrel és költővel szemben az igazság mértékét keressük.

A szerelem inspirálta Vargha első dalait. Hogy miképen, azt ő maga mondja el a *Tele volt* című dalban:

Tele volt az én szívem
Szerellemmel, dallal,
Mint tavasszal a köpű
Zsongó-bongó rajjal.

Dalra dal kelt, s mire a
Tavaszi nyárra hajlék,
Befogadni sem tudá
A kicsinyke hajlék.

Virradattól estvelig
Víg-repesve döngtek,
S halk zúgásuk reszketé
Át az éji csöndet.

Sűrve-forrva zúgtak ott,
Búgtak ott. — Hiába ...
S kirepültek a dalok,
Ki a nagy világba.

¹ Kiadja a Kisfaludy-társaság. 8r. VI+526 l. Budapest, Franklin-Társulat, 1915.

Kirepültek és tetszetek is a hozzáértőknek. Mert sok ötlettel, tűzzel, igazi lyrai phantasiával szóltak a szerelem örök témájáról. Különösen a rövid, epigrammatikus élű dalok tűntek fel. Néha erős szenvedély van bennök összeszorítva néhány sorban, máskor a zárt formában gyöngéd érzés nyilatkozik. Ha a forma nem volt is új, de a költő fordulataiban, előadása kellemében eredetiség mutatkozott. A költő értett a hangulat keltéséhez, mert egy-két szóval, egy szerencsés képpel sokat bírt mondani s belső vagy külső élményekből merített ösztönt a dalokra. Fiatal szívének történetét mintegy kialakíthatjuk első dalaiból. Látjuk az első szenvedély fellobbbanását, majd kialvását, azután a másodiknak, a még erősebbnek hasonló sorsát, míg végre az igazi következik, a sorsdöntő. Ekkor dalainak hangja bensőbb lesz, az egész életre szóló érzésnek szinte ünnepies komolysága uralkodik a hangulat csapongásán.

És azután egészen elnémul költőnk szerelmi lyrája. Csak egyszer hangzik fel lantján e motívum az elégikus hangú *Késő találkozásban*. Találkozik rég eltűnt «sugarával» ősszel, egy kopasz kertben. Melegen beszélgetnek, mint jó ismerősök; a nő özvegyisége gyászáról, unokáiról beszél, szóba kerülnek a gyermekemlékek, a hant alatt nyugvó ismerősök.

Ajkunk csak egy halottról nem beszélt:

Szerelmünkről. S hallgatagon,

— Hallgatva lassu lépteink neszt —

Mentünk tovább az avaron.

Száraz levélen búsán zizegett

Az őszi szél a fák alatt.

S sohajtva — úgy tetszett — hátunk megett

Két bús szerelmes árny haladt.

Minő symbolikus ereje van e befejező képnek! Mennyire erősíti s tovább rezegteti lelkünkben az elmúlásnak, az ősznek hangulatát, mely az egész költeményből kiárad. Az ilyen hangulatifestő compositiókban költőnk igen erős.

Lelkének gazdagsága tovább táplálja költészetét a szerelmi inspiratio elmúltával is. Már szerelmi vallomását jövődjéjéhez hitvallásával kapcsolta egybe s így hevíti át vallásos érzése szeretetre méltó családi költészetét is. A gyermekszoba boldogságát és hitét érezzük ki a *Karácsony estéjén* című költeményből, mely a tárgyhöz oly jól illő képpel végződik:

Istenhez közel visz boldogsággal teli
Hálás szivecskétek.

Tinéktek nincs messzebb angyalokkal népes
Csarnoka a mennynek,
Mint a fatető a csipkebokor ágán
Ringó ökörszemnek.

Az ő erős hite neki is közel hozza azt a csarnokot. Mély fájdalommal látja a hitetlenség terjedését, az önzésbe s gyűlölködésbe süllyedt világot. A vallásos érzésű bölcsnek ihletével korholja korunkat, melynek újra szüksége van a «megváltó égi szeretet» felragyogására, mint «egykor rég, a szent jászol felett». A *Jövel, Megváltó!* című költeményből vesszük e szavakat. A múlt század utolsó éveiből való e költemény s nem kell-e tisztelnünk a költő sejtelmeinek erejét, midőn a mindvégig lendületes költeménynek ezt a szakaszát olvassuk:

A nemzetek közé üszköt dobott
A népirtó vizsály véres keze,
Szilaj lánggal félelmesen lobog
A felszitott fajgyűlölet tüze.
Vén századunk, mint a vérben hunyó nap,
Rőt fényt komor viharfelhőkre vet . . .
Békítsd ki az őrzöngve tombolókat,
Megváltó égi szeretet.

E sorok mélyebb hatást kelthetnek most, mint 1897-ben, a költemény keletkezése évében.

Költőnk hitét is ostromolják a kételyek, de meg nem ingathatják, rendületlen marad, mint a hullámverte szikla. Némely költeményéből úgy harsog a bizalom felénk, mint egy egyházi énekégnék szálló dalmából. (*Év kezdetén.*) Vallásos költészetének legszebb terméke a *A gyermek Jézus eltűnése* című bibliai történet, melyet Lukács evangéliuma inspirált. A mozgalmas elbeszéléseken keleti színek tűnnek fel, van benne valami a középkori jámbor művészek naiv humorából és az egészset végül Mária tragikus, anyai sejtelve koronázza meg. Mikor a gyermek Jézus azt mondja anyjának, hogy ne keresse, mert neki atyja dolgaiban kell fáradoznia:

Mária rátekint ijedten
S lelke mélyéig összeretlen,
Mert a szép, halvány gyermekarczon

Feltűnik valami csodás,
 Rejtelmes, bánatos vonás.
 S ekkor, mint árnyék a tavon,
 Melyet felhő játéka von,
 Mária lelkén hirtelen
 Egy alakatlan sejtelem
 — Sötéten, de nem költve neszt —
 Szállt végig és vonult tova:
 Ostor és töviskorona,
 A Golgota és a kereszt.

A ki a kereszt költészetét ennyire átérezte, annak lelkében bizonyára mélyen gyökerezik a részvét. Több oly költemény van e kötetben, melyet a részvét sugallt. Érdeklí a költőt a nyomorék gyermek rettentő sorsa, a ki betegségével apja bűnéért lakol. (*A gyermek*). A czinege, mely télen egy tört ablak résén nyaralójába tévedt, megkapja figyelmét s áldja a sorsot, hogy megmentheti a rémült madarat az éhség és fagy halálos veszedelmétől. (*Télen a nyaralóban*). Mélyen meghatja az árva leány, a ki három kis hugát neveli tanítva, tanulva, éjjel pedig a kicsinyek ruháját ölti, foldja. Vajon lesz-e elég ereje e hősi léleknek a hitre, ha a kétség körülveszi?

Vagy leroskad, összetörve,
 Mind lehervad álma, terve,
 Mit vérével öntözött,
 S földön nem lesz niás jutalma,
 Csak egy csendes sír nyugalma,
 Jeltelen sirok között?

Bepillant a költő az öreg szüle lelkébe is, a ki hiában fárad egész nap, leánya és veje jó szóra sem méltatják. Az öreg könnyes kenyeret eszik és Istentől kérdi, hogy miért csak ő az árva a teremtésben. A költő válaszol a kérdésre:

Nehéz ez a kérdés, ne bagozd,
 Bölcs az Isten, jó is, ne okozd;
 Emeld hozzá szíved, imádkozz,
 S felőleli lelked magához.

Vígasztalja az *özregyet*, ki férje sírja előtt gyöngesége érzetében Istenhez könyörög, hogy adjon neki erőt gyermekei nevelésére.

Symbolikus mélység van a vándor rigó tragédiájában. *(Egy vándor rigóra)*. Fenyveséből dél felé költözik ősszel és a költő szőlejébe téved, csábítja az éjszokról jött madarat az arany bogvó csodája, megvágja és szürcsölgeti ittasan a drága nedvet. De a vinczellér oda csúszik és golyót röpt a rigó szívébe.

S befutja rebbenő szemed
A halál szürke fátyla.

Szegény madár, vándor madár,
Korán elért a végzet,
Fenn a sötét fenyűk között
Sohsem lát már a fészked.

A részvét e költészetével benső kapcsolatban van az a pantheistikus érzés, mely egységbe fűzi a költő lelkét a természettel. Körülötte minden él a természetben s annak változó képeibe olvad hangulata. Az ifjúság melancholiája, a mint a természet ölen önfeledt álmodozásban a gyönyörűség érzetében csap át, megkapóan szól hozzánk egyik verséből *(Fekszem a rét zöld bársonyán.)*.

Máskor, még szerelmes korában el-elnézi a vén gesztenyefákat, a mint a hó elborítja ágaikat, lelkét álmok bűbája szállja meg:

Sötétzöld sátorával
Borul fölém a gally,
S virágok lágy havával
Belepve áll az alj.

Szökdelve a virágon
A gyermek-lány fogad.
Óh, nálam a világon
Ki lenne boldogabb?!...

De hirtelen szél támad,
A hó arczomba vág,
S megint fehérén állnak
A vén gesztenyefák. (El-Elnézem.)

Öregebb korában egy száradó fának szemlélete ép ily egyszerű s közvetlen költőiséggel érezteti vele az emberi sors fordulatait. A fának csak egyetlen ága maradt meg épségben és az telve van virággal. A mi élet van benne, az mind virágba szökken s így újra éli a multat boldog gyönyörben, de

Fölpezsgő nedved árját
 Büszkén pazalva még ma,
 Holnap már fejsze vár rád,
 Kiszáradt vén fa.

Az elmúlásnak, az erősen lüktető élet eltűnésének hangulata
 árad el a *Téli alkonyaton*. Ezüstbe vont mindent a dér, a költő kocsija
 robog az úton, s lelkében elmúlt élete lebeg, mint ködkép,

Körül az ég s föld peremén
 Köd, terjedő homály borong...
 Nyugat felé a tűzkorong
 Épen lemén.

Máskor éjjel utazik a *Tengeren*. A víz fekete, mint az ében,
 körülötte az idegen arcok sápadtak, unottak, mintha hallgatag
 árnyak volnának.

Tán árnyak is, s mint a rege tartja,
 Indulnak a gyászteli partra,
 Mennek szomorún s velők megyek én,
 Az örök-feledés nagy, néma vizén...

Még érzi szerettei csókjának melegét, még friss szívében a
 haza emléke, de lassanként őt is elfogja a környezet ködös, zsibbasztó
 hangulata. Csak a tenger végtelenségét érzi, mögötte kezd ködbe
 merülni a múlt.

S ha egészen ködbe merülne:
 Mit bánom, hogy kikötünk-e,
 Vagy a tér s az idő vize végtelenén
 Fut végtelenül a hajó, s vele én.

A ki így együttérez a természettel, annak elhiszszük, hogy
 a sok aggságból, a gondokból, viadalmakból fut a magányba, mert
 «hí a szent természet, olvadj bele végkép».

Fű, fa, virág tetszik oly szűz fiatalnak,
 Mint volt a teremtés első reggelén.

S ha illatlehellő csöndes nyári éjen
 Némán leborul rád a csillagos ég,
 Nézz fel áhitattal, merülj bele mélyen,
 Hol fenn a tejútnak csillag-pora ég,
 S míg a végtelenség milljó napja távol

A titkok titkához emelkedni kész:
 Igyál az öröklét hűvös harmatából,
 Szegény fájó porszem, örök feledést.

(Menekülés.)

Elhiszszük az ily költőnek, hogy szólni tud *A költőző fecskék*hez,
 hogy képzelete elkíséri őket az Adriához, Umbria kék egéhez; ott
 ég és föld nevet a fénytől,

Tán Szent Ferencz arany szivétől.

Az ő mézajka néma lett rég,
 Nem zengi hálatelt szerelmét,
 Daloljatok helyette hát ti,
 Madárcák, az ő húgocskái.

. . . . .

Csak egyszer prédikált tinéktek,
 S lám, szent tüzétől most is égték.
 De hát az ember, kire mindég
 Özönnel önté lelke kincsét?!

Fájó kérdés, felelni félek;
 Ne tudja az a tiszta lélek.
 Ki ne fecsegt, te fecsketábor,
 Vérvönlés fakadna szent porából.

Szent Ferencz szelleme lebeg a *Meddő kétség* felett is. A költőt
 vallási kételyei közt ily kérdések is bántják: Vajon a madár

Mért vettetik örök halálra,
 Ha egyszer vége lett?

Vagy a virág —
 Mért hervad el örökre, fönn mért,
 Mért nem lel új hazát?

Testvéreim! — annak találak —
 Mégis, mégis nem egy atyának,
 Életnek én, ti a halálnak
 Volnátok gyermeki?

Nem csupán a mindenséghez kapcsolt érzésével fogja át a természetet, szeme is felveszi a tájak képét. Minő magyarosan realis s mennyire költői képet rajzol az ő szűkebb hazájáról, a Cserhátrol,

a Mátra kéklő ormáig. (*Tavaszi kép.*) A tavasz hangulatát önti el rajzán s befejező sorai által olvasóiban is fölkelte a boldog érzést, melylyel a tájat szemlélte:

Az ég s a föld határaiglan
Szemem, mint fecske, játszva villan
Erdőn, mezőn, hegy- s völgyeken,
Míg lelkemet fényben, sugárban
S a táj fölött rezgő búbájban
Boldog gyönyörrel fürdetem.

Egyszerű volt a táj, nem vadregényes; a mi költőnk szereti az egyszerűt, a népiest, egyáltalán a naiv közvetlenséget. Gyermek- emlékeiből vett költeményei, mint az *Öreg méhes*, a *Téli dal*, *Gyermek- emlék*, *Első haragom* különösen kedvesek. Finnyásabb ízlés talán semmi- ségnek tartja a *Kakastörténetet*, de «gyerek azt hallgatja örömmel». Hiszen édes anyja majorságához tartozott a górkakas, melyet meg- tépázott a róka s azóta farka nélkül büszkébben járt-kelt, mert az ő rikoltozására űzték el az ebek a rókát. Ha ezekhez a költemények- hez még hozzá vesszük a szüleire vonatkozókat, szinte előttünk áll a környezet, melyben a költő nevelkedett. Előttünk állanak az egyszerű életű, gondos, komoly s régi magyar úri szokásokhoz ragasz- kodó szülők, a kik életök példájával mélyen hatnak fiukra. Az ő házukban korán szokik hozzá a komolysághoz, a kötelességérzethez s az apró örömeket, mik e tisztas környezetben kínálkoztak az álmo- dozó gyermeknek, el nem felejtethi többé.

A természet vad gyermekeinek, a cigányoknak élete is érdeklí költőnk. Nagy kedvteléssel írja le a *Czigányfarsangban*, mint vadász- szák ő kelmék az ürgéket és minő tort csapnak a zsákmányból. Fel- éleszti Sobri Jóska halálának történetét, egy népies ballada hangján.

Vérében vannak a népdal formái, azokon többször szól a maga nevében, de igen jó népdalokat is ír. Van köztük néhány vidám hangú és komoly tartalmú satyra a legénykedő kamaszról, a nagyra- látó leányról, az eszem-izsom hőseiről. Javító célú, de művészi formájú genréképek. *A vén sírásó* is kitűnő genre. Egyszerűsége s természetessége mellett is költőnk lelkében van bizonyos elégtelen- ség s fájdalmas bonyodalmasság. Költeményei nagy részén melan- cholia vonúl végig. Már első költeményeiben is jelentkezik a korai kiábrándulás csüggettsége. Gyermekkori benyomásai hamar fejlesz- tették gyöngéd érzékenységet s némikép a régibb magyar lyra hagyo- mányai is hatottak reá. De melancholiájának mély gyökere is van, mely egy belső lelki ellentétben rejlik.

Phantasiája ugyan folyton élénk, az élmények s a külvilág benyomásai egyre izgatják. Ő maga két kiváló költeményében jellemzi phantasiájának különös érzékenységet a hangok és színek iránt. A *Hangokat* így végzi:

A hangok milliója, mely
 Átrezdül a természetén,
 Bennem rokon rezgésre lel,
 De nem hal el oly hirtelen.
 Hallok csodás hármóniát,
 Mely sír, nevet, játszik, busong,
 S lelkemben egy egész világ,
 A hangok ősvilága zsong.

A fényben írja:

Lelkemben, ez érző tükrön, csodaképp,
 Úgy rajzik a sok rajz és árad a kép.
 . . . . .

Álmatlan, alaktalan éjjeleken
 Nem hosszú a perc, sem az óra nekem:
 Képek seregével magam mulatom,
 Ringatva a lelkem száz hangulaton.

Tán, hogyha lehunynak végkép e szemek,
 És én hidegen majd s némán pihenek,
 Tündérecsetével az éjt ez a fény
 Beszínezi lenn is, a sír fenekén.

A belső gazdagságnak azonban — úgy érzi — nem felel meg az alkotások gazdagsága. Ifjú korában, szerelme éveiben, terméke-nyebb volt költészete, mint élete nyarán és őszén. Akkor — úgymond

Lelkem egy szózatot hangszert volt,
 Könnyedén, tisztán zengett húrja
 S dal-visszhang kelt örömré, búra.

Magyarazza is e változást. *Barátomhoz* című költői levelében. Keresi az okot a korban, de önmagában is. Az a munka, melyre kötelessége hívja, ellensége a költői inspirációnak. Tegyük hozzá, oly munka ez, mely egymagában elég egy élet dicsőségére, de a költő e dicsőség visszáját érzi. Sokszor — úgymond —

Mámortól ittasult agyam
 Álmok rajával népesül meg.

De kél a nap,
 S az álmok szertefoszlanak.
 A munka hí, s az éber főt kíván,
 S a kötelesség jármát vonva, vonva,
 Felejttem azt is, hogy valaha tán
 Költő valék, vagy az lehettem volna ...

A költői alkotás erős ösztönének és a külső nyomás alatt keletkezett lemondásnak ez ellentétéből fakad melancholiája, melyet önmegalázó keresztyén hite is fokoz. Néha ez érzését végletes heves-séggel fejezi ki, de a legtöbbször látszik, hogy valóban szabadulni akar tőle, midőn kialakítja változatos, eredeti formákban. A *Római elégiában* szárnyaló nyelven és az örök városhoz méltó egyetemes-séggel szólaltatja meg belső tusáját.

Mért tűnt el, semmiségbe veszve,
 A bennem élt tündér-világ?

De lelkem már hamar kibékül,
 Mért égne vádban, mint valaha rég?
 Élveztem a vajúdás kinja nélkül
 Az alkotás szent gyönyörét.
 S mindegy az önmagát újító végtelennek,
 Míg perczként ezredév tűn ezredév után:
 Akár a porba' lenn nádszállal ír a gyermek,
 Akár Mózeset farag márványból a titán.

Ez utolsó négy sorban ne keressünk nihilismust. Ép a nagyság mély tisztelete érezteti a költővel az emberi nagyravágyás hiúságát s e keserű érzést ritka erővel fejezi ki.

A budapesti utcán prózaibb látvány hangolja hasonló érzésekre. *A vén komfortáblis ló* sorsa megindítja. Leírja a szegény gebét és azon tűnődik, gondol-e a fáradt állat vidám csikó-korára?

Szegény szomorú gebe, téged
 Kísérnek-e vajjon e képek?
 S ha ügetsz nyomorún, elepedve,
 Van-e balzsam néma sebedre?

Lásd, mint te, ígás gebe, vén is,
 S fáradt, szomorú vagyok én is.
 Ki felel, töprengve ha kértem,
 Van-e annak haszna, hogy éltem?

De lelkemet egyre kísérik
 A színek, a hangok, a sírig,
 S a bánatos éjbe, homályba,
 Beragyog gyermekkorom álma.

De talán legszebben tárja fel lelke fájó titkát a *Rendezgetve és Későn született dalok* című költeményekben. Midőn rendezgeti költeményeit s rajtok andalog, «Megcsendülnek meg nem született dalok». Ezekről szól a *Későn született dalok*.

A dal, mely rég testet nem öltött,
 Szivedbe zárt alvó kísértet,
 Varázsígével hogyha költöd,
 Felébred.

Hószín szövésű a ruhája,
 Minőt halott szüzek viselnek,
 Ezüstös köd borúl reája
 Lepelnek.

Arczán az ifjuság homályló,
 Harmatos hamva rezg csodásan,
 De zárt ajkán valami fájó
 Vonás van.

S ha elsötétül már az alkony
 S leszáll az éj hideg nyugalma,
 Testvérihez lopózik, halkan
 Suhanva.

Testvérihez, kik hervadozva
 S rég elfeledve ott busognak,
 S a multról együtt álmodozva
 Susognak.

Minő légiesen gyöngéd ez a phantastikus költemény! Mennyire sajnáljuk, hogy a későn született dalok testetlen kísértetek maradtak. De mégis, így talán jobb. Kárpótol ez az egy költemény igen sok másért.

Van egy köre a költő érzésének, mely teljesen kialakult, melyből alig maradt valami némán szívébe zárt kísértetnek és ez: hazafiassága. Hazafias költészete igen gazdag a motivumok, a fajok különféleségében. Ide soroljuk azokat a szép elegiákat, minő *A lebontott kastély*, vagy *A kávaei temetőben*, vagy *Tersató*, melyek a régi

úri családok pusztulását siratják. Ide soroljuk az *Esővárast*, a *Magyar földet* és a *Pusztuló gazdát* is, mert bennök a költő rajongó szeretete nyilatkozik meg a magyar föld iránt, szenvedélyesen lüktető rhythmusokban. Az *Örökségemben* a költő feljegyzí, hogy ősapja végvári vitéz volt, kemény kapitány és így természetes, hogy mélyen érdekli lelkét a magyar történet s abban különösen a vitézi múlt dicsősége.

Történeti képei s elbeszélései azonban nem egyenlő értékűek. A képek jobbak, mint az elbeszélések. Elbeszélő költeményeinek közös hibáját abban látjuk, hogy a motívumok széjjellúznak, nem találkoznak egy erősen megalkotott központban. *Czeglédi Istvánban* a családi tragédia s a vallásos mártyr története majdnem egyenlően kívánják lekötni érdeklődésünket. Pedig ha az egyik volna a központ s a másik jelentékenyen mögötte maradna, egyik a másikat emelné s nem gyöngítené. Másrészt Sámibárnak igen is egyszínűen fekete jellemrajza csorbítja a különben részleteiben szép elbeszélés költői értékét. *Túri doktorban* nem egészen világos a paraszt leány lelki világa, a ki szeretőjét elárulva a betegségét gyógyító Túri doktornak kedvesévé lesz s mikor már tépett virág lesz, a kútba öli szégyenét. Valamint a szolgaleány sem eléggé érthető, a ki csak az öngyilkos leányt bosszúlja meg kegyetlenül s a hűtlenséget közömbösen túri. Mind ez lehetséges, de néhány vonással el is kell hitetni velünk, hogy a történet jobban lekösse részvétünket. Pedig egyes strophák s az elbeszélés népies elevevsége kiváló e balladában is. *Csabor úrban* gyönyörű a balladai előadás. A nyolczsoros szakaszokban egyik jelenet, vagy hangulat gyorsan váltja fel a másikat, szabályosan váltakozó hosszú és rövid sorok daktylikus rhythmusban folyvást előre törnek. De Csabor egészen passiv alak, nem tragikus hős. Mátyás király Moldovába küldi, hogy törje le a moldvaiak ármányát. Ott Csabort Milicza, a szép bojár özvegy, körülhálózza szerelmével, de Csabor kibontakozik a szerelmi hálóból és álruhában kihallgatja az összeesküvők tanácskozását, azonban felismerik és megölik. A király azután megbosszúlja daliájának kiontott véré. A Milicza episódból tehát semmi sem következik, ez a motívum el van ejtve, pedig ez igen jó kezdete lett volna egy tragikus bonyodalomnak. Csabor tulajdonkép semmit sem csinál, csak vitézül daczol a halállal. *Bezerédi* történetében szép mozzanat az, hogy ép akkor, a mikor mint árulót elfogják, sohasem érzett erővel ébred fel harci vágya a labancz ellen. De ez csak egy eltűnő mozzanat. Magából az árulásból hiányzik a tragikus küzdelem érdekessége. Bezerédit a trencsényi csata elcsüggeszti, azután felesége is rábeszéli Rákóczi elhagyására. Ez igen is józan halmozása az okoknak. Tulajdonkép nem felesége

viszi a veszedelembé, mint a ballada vége mondja, hanem a maga kedvetlensége, melyben felesége csak megerősíti. Ellenben ha felesége küzdene Bezerédi jobb érzése ellen s végre győzne rajta, de az utolsó perczen a legyőzött jobb érzés vesztére válnék az árulónak, a hősnek és nejének tragikuma megindítóbb lett volna. Mennyivel egyszerűbb s hatásosabb Balogh Ádám dicsőítése. Ez nem elbeszélés, hanem kuruczosan szilaj, lelkesítő ének Balogh Ádám tetteiről. *Rákóczi temetése* mozgalmas és megható rajz. Az alvó Marmarás gályarabok viszik Rákóczi holttestét. Csáky és Mikes kísérik urukat; Csáky csak a szabadságharcz bukására gondol, Mikes Rákóczipan csak szerette jó urát siratja. A gályarabok pedig láncukat csörgetve eveznek. Rabok és reményük vesztett bujdosók a gályán, mely a sztambuli temetőbe viszi a szabadság hőseit. Az egészet átlengi a végzetes történeti események gyászának érzete. A történeti költemények közt a legkiválóbb *Tinódi halála*. A lantos haldoklik és lázában verseket mormol. E rendetlenül szaggatott s mégis kapcsolatos beszéd szinte drámai erővel jellemzi a lantos krónikáinak tartalmát, az ő hazafias szívét és egész egyéniségét.

Az ilyen történeti képek alkotásában költőnket segíti erős érzéke a lyrai compositio iránt. Hazafias költeményei között ez az érzék a legszebben nyilvánul *A Dunaparton* című költeményben. A költő nézi a pesti kőpartról a fővárost, felmerülnek előtte a történeti múlt árnyai s a jelen nyomorúsága, végül sötétedik, nem látja a vár fokát.

Csak a sok kis fény pislog át,
Mint a végig gyászszal szegett
Koporsón a fényes szegek.

S megkondúl fenn a vár harangja
Mély, tiszta érczzöngésű hangja;
Oly átható e méla dallam,
S rá visszazeng, felelve karban,
Éjszak, nyugat, dél és kelet...
Mintha egy nagy halott felett
Zokogna, zúgna, kongana
A gyász-harangok bús kara.

Mind ez oly közvetlen, az átmenetekben annyira természetes s oly mélyen átérzett, hogy szinte látjuk és halljuk. Hazafias lyrája oly erősen pessimistikus, mint talán Kölcsey óta egy magyar költőé sem. Ő maga mentegeti e pessimismusát, noha ez mentségre nem is

szorúl. Pessimismus és optimismus egyaránt jogosult hangulatok, a mennyiben egészségesek. Az olyan pessimismus, mely a bajokat látja s azokat hangoztatja, egészséges, ha a mellett tétlenséget nem hirdet. Költőnk pessimismusa abban is rokon a Kölcseyével, hogy küzdelemre szólít fel még a sors ellen is. De az olyan optimismus, mely nem akar nehézséget elismerni, hanem vakon neki hajt a hínárnak, egészségesnek nem mondható. A mi nemzetünk hajlik ily optimismus felé, nem árt előtte hangoztatnunk a szerető és féltő gondnak pessimismusát. Bővebben nem igen szólhatunk hazafias lyrája tartalmáról, mert az a nemrég lezajlott pártviszályokra vonatkozik. De annyit mondhatunk róluk általában, hogy korunk történetírója, ha kellően fogja föl feladatát, nem fogja mellőzni Vargha hazafias lyráját. Egyik költeményéről azonban bátran szólhatunk, mert a *Magyar ember dala* időszerűvé lett. A magyar paraszt dicséretétől most hangzik az ország és híre elterjedt messze földön. A mi költőnk már 1888-ban is dicsőítette. Már akkor mondja az ő *Magyar embere*:

Én vájom, az én két kezem,
A honi föld kemény rögét,
Gyümölcsözővé én teszem
Az ősök drága örökét.

. . . . .

S ha eljön a földindulás,
Éjszak viharja ránk üvölt,
Kél vad lován a pusztulás,
S kozápatkáktól reng a föld:

A vésznek mellemet szegem,
S hol száz ágyú halált dörög,
Rémes, zajon, füstfellegen,
Omló tűzön általtörök;

Föl sem veszem, golyó ha tép,
Lerogyva, küzdök térden is,
Küzdök, a meddig bennem ép
S mozdulni bír egyetlen íz.

S ha megdermed rongygyá szakadt
Testemben a végső ideg,
Az ellent tengerré dagadt
Vérünknek árja fojtja meg.

Íme a költő, a ki a jövődőt látta, a mint sejtette a *Jövel, Megváltóban* is. Itt keresztyén érzése, amott a magyar paraszt szeretete élesítette szemét. Alkalmi költeményei is hazafias lyrájához tartoznak. Országos emlékünnepeken már jó ideje Vargha Gyula szokta kifejezni költői formában a nemzeti érzést. Az ő lelkében a külső alkalom belsővé válik a szónak goethei értelmében. Mind az, a miért Vörösmarty, Toldy, Gyulai, Széchenyi egyéniségük súlyával, vagy Tóth Lőrincz kortársai, vagy az 1867-iki kiegyezés alkotói küzdöttek, Vargha Gyulának is lelkébe van zárva. Természetes tehát, hogy e nagyokról, vagy korukról mindig emelkedetten szól, pályájuk lényegét s a kor vezető eszméit ragadva ki.

Fordítás nincs e kötetben. Pedig várjuk Vargha Gyula műfordításainak teljes gyűjteményét, hiszen e téren Arany János után övé az elsőség irodalmunkban. Az övé, mert a magyar nyelvnek lelkünkig ható erejével s bájával bírja kifejezni az idegen költők szellemét s átültetni azoknak formáit.

Vegyük akármi részben, a mi költőnk helyzete irodalmunkban kiemelkedő. Oly korban, mely idegen hatást formában és tartalomban nem bírt beolvasztani a nemzeti költészet fejlődésének folyamába, ő ingatlanul híve maradt kevesed magával a régi hagyományoknak. Híve maradt, noha hatott reá több idegen irány is. De az ő lelkében az idegen hatás átalakult s gyarapította a nemzeti és egyéni tartalmat oly művészettel, a minőhöz foghatót csak kevés kortársában találunk. És e kevés közt is alighanem ő a legkiválóbb a lyrai compositio különböző nemeiben. Most még nem népszerű, mert a gyöngéd, a léleknek rejtettebb forrásaiból fakadó lyrának rendesen szűkkörű a közönsége, de tekintélye bizonyára emelkedni fog és jelentőségét később jobban elismerik.

d.

SZEMLE.

Ehrlich Pál.

(1854—1915.)

Még a háború zaját is túlharsogta, ha csak egy perczre is, az a hír, hogy a tudománynak egy fejedelme, az emberiségnek egy nagy jóltevője kidőlt. 61 éves korában, még az életnek az emberre kimért határán innen, halt meg Ehrlich Pál, magával víve a sírba azokat a reményeket is, a melyeket az emberiség legalább még egy évtizedre kiterjedően lángeszű kutató munkájához fűzhetett.

Ehrlich 1854 márczius 14-én született a porosz-sziléziai Strehlenben. Orvosi oklevelét megszerezve, évekig a berlini belklinikán működött, mint tanársegéd, majd egészen elméleti irányba térve át, Koch Róbert mellett a fertőző betegségek tanulmányozására alapított új berlini intézeten nyert munkateret, miközben az egyetemen magántanár és rendkívüli tanár lett. 1896-ban az ő kedvéért alapított steglitz királyi serumvizsgáló-intézet élére állították a már közben nagyhírűvé lett tudóst; ezzel együtt átköltözött Frankfurtba, hol az intézet «Institut für experimentelle Therapie» czímen egyedül a tudományos kutatást szolgáló nagyszabású intézetté szerveztetett át az ő tervezése alapján. Később az intézet még kibővült a «Georg Speyer-Haus»-szal, melyet egy gazdag frankfurti özvegy alapított férje emlékére, Ehrlich kutatásainak az előmozdítására. A mult ősszel megnyílt új frankfurti egyetemen Ehrlichnek rendes tanszéket juttattak, de azt már betegeskedése miatt nem foglalhatta el. 1908-ban a közben excellentiás úrrá lett, kitüntetésekkel elhalmozott és dús anyagi javak birtokába jutott tudós elnyerte, Metsnikoffal együtt, a Nobel-díjat. Tavaly, márcziusban, 60. születésnapja alkalmával, nagy nemzetközi ünneplés tárgya volt s a francia tudomány is sietett cikkekben és díszoklevelekben tiszteletét és háláját kifejezni a nagy mester iránt. Mennyire megváltoztak azóta a viszonyok — még egy év se telt el ez ünneplés óta s a francia orvosi akadémia kizárta Ehrlichet, vagy helyesebben Ehrlichben a német tudóst tagjai sorából. Halálát érzelmesedés okozta, melyet némelyek, talán nem ok nélkül, a havanna-szivarok iránti túlságos szeretetével

hoznak kapcsolatba; valóban a legtöbb arczképén szivarral a kezében látjuk őt. Több éve gyengélkedett, de állapota sohasem volt olyan súlyos, hogy akadályozta volna a munkában s csak pár heti rosszullet után döntötte baja sírba, augusztus 20-án.

Ehrlich úttörő munkása volt az elméleti orvostudomány több fejezetének. Mindenütt új utat tört, új irányt szabott meg a tudomány haladásának. Bár autodidakta volt a chemia terén, buvárkodásának javarésze a szerves vegyülettan terére esik s egész munkálkodásán vezérlő gondolatként a szerves chemiának és biológiának benső egybeolvasztása húzódik végig. Csak a legfőbb dolgokat ragadhatjuk ki életének bő és változatos tudományos terméséből. Még medikus korában kezdte kutatásait azzal, hogy a festőanyagoknak, különösen az anilinfestékeknek a hatását vizsgálta a sejtek állományára s már ekkor felfedezte a vérben és szövetekben található «hízósejtek»-et. Évekig folytatott ezirányú kutatásainak eredménye mélyreható munkája *Das Sauerstoffbedürfniss der Organismus*. Eine farbenanalytische Studie, 1885.), melyben már a maga teljességében bontakozik ki nemcsak a nagy megfigyelő, hanem a nagy conceptiójú gondolkozó is. E vizsgálatai során fedezte fel az «intravitalis methylenkék-festést», mely az idegszövettani kutatás terén lett korszakos jelentőségűvé. A legtöbb festék az állati és növényi szövetet már csak elhalt, alkohollal kezelt vagy máshogy «fixált» állapotban festi meg. Ehrlich felfedezte, hogy van olyan festék is, a melyet az élő sejt sem utasít vissza. Ilyen a methylenkék, de az a különös, hogy ezt leginkább csak az idegsejtek és idegrostok veszik fel, csak ezeknek van e festék iránt «affinitásuk». Ezen a réven lesz ez az anilinfesték az idegszövettani kutatásnak elsőrendű eszközévé. A vérsejtekre vonatkozó nagyjelentőségű vizsgálataival, a melyek szintén még ebben az irányban mozognak, megalapozta a vér modern kórtanát és diagnostikáját. Új osztályozását adta a fehér vérsejteknek a bennük levő finom szemecskék s ezeknek a festékekkel szemben tanúsított viselkedése alapján s ezzel hatalmas lendületet adott a klinikai vérvizsgálatnak.

A diphtheria-serumra vonatkozó vizsgálataival lépett Ehrlich az immunitástani buvárkodás terére, mely munkálkodásának második szakaszát foglalja el. Behringé az első nagy felfedezés érdeme; a diphtheria- és tetanusserum felfedezésével Behring indította meg a nagy fordulatot az orvostudományban. De a további kiépítés, az elméleti alapok lerakása, a módszerek szabatos kifejlesztése Ehrlich nevéhez fűződik. Legjelentősebb eredménye e vizsgálatainak híres oldalláncz-elmélete, melynek eleinte sok támadásban volt része,

de melyről ma mindenki elismeri, hogy valóságos Ariádne-fonal az immunitástani tények labyrinthusában. Nehéz ezt az elméletet pár szóval vázolni. Az élő állományt összetevő nagy fehérje-molekuláknak Ehrlich conceptiója szerint különös receptiós szerveik, oldallánczaik vagy receptoraik vannak, a melyek mindegyike más-más anyagnak a felvételére és áthasonítására szolgál. A különböző mérgek, toxinok is külön receptorok útján hatnak az élő állományra, de ezek a receptorok a felvett mérget nem tudják áthasonítani. Ha nem hal el a sejt, benne reactiós folyamat indul meg, mely a méreggel telített sejt által a sejt életfolyamataiból kirekesztett receptort nemcsak újjáképzzi, hanem túl is compensálja; az így keletkezett oldallánczfelesleg leválik a protoplasmáról s a vérben szabadon keringve a bejutott toxinokat le tudja kötni: ez az antitoxin. Az oldalláncz-elmélet olyan fontos a mai biológiában, mint pl. az atomsúlyok elmélete a chemiában. Ehrlich-től származik a passiv és activ immunisálás megkülönböztetése: a passiv a kész antitoxint viszi be az immunisálandó állat vagy ember vérébe más állatból, az activ gyengített, az életet veszélyeztető hatásuktól megfosztott bacterium-culturák bevitelével az antitoxin képződését mozdítja elő.

Ehrlich kutatásai körébe vonta a rák-problémát is. Vizsgálatai, a mint ez nem is volt másképp várható, több érdekes ténnyt derítettek fel, de ezek, sajnos, inkább csak elméleti érdekességűek s a kérdés gyakorlati oldalát nem vitték előbbre.

Buvárkodó munkája tetőfokát érte el a chemotherapiára, a «belső fertőtlenítés»-re vonatkozó kutatásaival, a melyekkel megalapítója lett a therapiás törekvések legmodernebb irányának. A cél az volt, hogy olyan anyagokat találjon, a melyek a beteg szervezetbe juttatva, lehetőség szerint elpusztítják a szervezetben elharapódzott mikroorganizmust, a nélkül, hogy megtámadnák és veszélyeztetnék magát a szervezetet. A bacteriumokat nagyon könnyű megölni, csak az a baj, hogy az ember előbb pusztul el a bevitt méregre, mint a bacterium. A már meglevő anyagokkal való kísérletezés reménytelen vállalkozás lett volna, mert valamennyiről tudják, hogy vagy nem semmisítik meg a szervezetbe jutott bacteriumokat, vagy veszedelembe döntik ezekkel együtt magát a szervezetet is. Ehrlich, az ő nagy chemiai és biológiai tudománya alapján, elméletileg állapította meg, hogy milyennek kell lenni az ehhez szükséges anyagnak. Nehéz, bonyolult vizsgálatokra, új vegyi anyagok synthesisére volt szükség. A munka első része chemiai feladat volt. Célját a vegyi synthesisnek egy új elve, a substitutiós eljárás segítségével közelítette meg, melynek révén a molekulából

egyes anyagokat elvont és másokkal helyettesített. Előbb anilinfestékekkel kísérletezett trypanosonák által okozott betegségek ellenében, de azután az arsenkészítményekben találta meg a «therapia sterilisans magna» hatékonyabb eszközét. Különböző spirillosisokon, vagyis spirillumok által okozott betegségeken, a minő a syphilis is, próbálta ki az új anyagokat. Vizsgálatainak már az első állomása is, melyet az atoxyl nevű arsenkészítménynyel ért el, sokat ígérő volt. A Frambœsia nevű csúnya tropusi bőrbetegséget, melyet spirillum okoz, az atoxyl teljesen kiküszöbölte s az e betegség gyógyítására alapított kórházakat a Fidzsi-szigeteken és egyebütt csakhamar be lehetett csukni. A syphilis ellen is hatásosnak bizonyult e szer, de még nem felelt meg egészen a czélnek. Még sok fáradságos munkára volt szükség, a míg Ehrlich kutatásaiban eljutott a 606-ig vagy Salvarsan-ig, s később a még jobb Neosalvarsanig, a «vérbaj» e souverain gyógyszeréig. Mindnyájunk friss emlékezetében van még az az óriási feltűnés, a melyet Ehrlich felfedezése világszerte okozott. Az első közlések sanguinismusa nem vált be a maga teljességében. Az a remény nem valósult meg, hogy egy befecskendezés elég a syphilis meggyógyítására s az emberiség a Salvarsan révén egyszersmindenkorra megszabadúl ettől a gonosz nyavalyától, melyet Goethe «a szerelem utain leskelődő kígyónak s az öröm rózsái alatt rejtőző méregnek» nevez. A Salvarsant ma csakis a régi kéneső-kezeléssel együtt alkalmazzák, de ebben a combinatióban olyan hatalmas szernek bizonyult, hogy az emberiség azt a tudóst, a ki őt ezzel a szerrel nem a véletlen szeszélyének kedvezéséből, hanem tervszerű, mélyreható kísérletek és kutatások alapján megajándékozta, legnagyobb jótevői közé sorozhatja.

Lenhossék Mihály.

A háború és a pædagogia.

A Magyar Pædagogiai Társaság 1915. márcziusi ülése Fináczy Ernő elnök javaslatára elhatározta annak a kérdésnek tárgyalását: mi módon vegyen tudomást az iskola a mostani nagy világeseményekről? A háború kezdete óta oly mély hatások értek bennünket s annyi okunk volt életünk körülményein és feladatain elmélkednünk, hogy ma már nyilván elhamarkodás nélkül foglalkozhatunk ezzel a kérdéssel. Másfelől pedig olyan kevéssé láthatjuk a küzdelem végét, hogy még nem multa idejét az ehhez hasonló kérdéseknek újra meg újra való felvetése. Az iskolai munkában egy év folyamán szerzett tapasztalatok lehetővé teszik, hogy alaposan és sok oldalról vitat-

hassuk meg a szükségleteket és a tennivalókat. Ez a célja az említett javaslatnak és a megvitatás alapjául készült a Társaság megbízásából a következő előterjesztés.

* * *

A) *Alapvetés.* A háború és a nevelés, a háború és a nevelés-tudomány viszonyáról több tekintetben eltérő, sőt ellentétes fölfogások hangzottak el eddig, mert sokan egyoldalúan nézik a kérdést. Ezért szükséges megállapítani, hogy a helyes kiindulás csak az lehet, ha a nevelés mivoltát nézzük. A nevelés: a társadalom életének egyik tevékenysége; a többivel szoros, kölcsönös hatásban van, de mégis lehetőleg önállóan, a maga irányeszméi szerint igyekszik célja felé. Ez a cél mindig a jövőben van, a nevelés öntudatlanul is mindig a jövőre hat; tehát nem azt célozza, a mit a jelen pillanat kíván az egyénektől, hanem a mire a közeli vagy távolabbi jövőben lesz szükség. A mai vezető gondolata e szerint nem lehet a háborúra való nevelés, mert azzal el is késett volna már; sem a háborúra való lelkesítés, mert ezzel a békés jövőt tévesztenié szem elől; sem pedig a háború eszközeinek és eseményeinek részletes ismertetése, hiszen ez csak egyetlen részlete lehet a célja felé vezető munkának. Azaz: a nevelés nem állhat a mai események szolgálatába. Másrészt azonban nem is haladhat el ezek mellett szó nélkül, hanem már most gondolnia kell a háború után következő feladatokra. Tehát épen a jövő érdekében foglalkoznia kell a háborúval pædagogiai szempontból, mivel a háború itt van és mindenre kiterjedő hatása alakítja a növendékek és az egész nép lelkét (tehát hat a nevelés feltételeire) s alakítja a nemzet életének körülményeit (tehát hat a nevelés feladataira). Minthogy pedig ez a hatás mély, és alája esik valamilyen módon a nemzetnek minden része és az egyének életének minden viszonya, ezért természetes, hogy a nevelésügyi megfontolásoknak nemcsak egyik vagy másik iskolafajra kell vonatkoznia, hanem kivétel nélkül minden intézményre, a mely az ifjúsággal foglalkozik; nem csupán a tanításra, hanem az embert testileg, lelkileg, a maga egészében gondozó nevelésre; és mert a felnőttek lelki világa is alakul most, gondolni kell az egész köznevelésre, vagyis az iskola közvetlen hatásától független, nagy tömeg nevelésének más tényezőire is. Végül: épen azért, mert a nevelésnek a maga sajátosságából kell irányító elveit merítenie, az eszményi célok érdekében komoly megfontolást kíván az a mód, a melyen e korszak követelményeit a nevelés szempontjainak sérelme nélkül lehet kielégítenünk. Mindezek szerint a háború és nevelés viszonyát a sekélyes alkalomszerűség szempont-

jainál mélyebben, elvi alakjában kell felfognunk és ezt kérdeznünk: mi a teendő a végből, hogy a köznevelés a világeseményeknek megfelelően alakulhasson? Mivel a háború az egész nép lelkét s a nemzet életének a körülményeit alakítja, szükséges a nevelőknek alkalmazkodniok az új helyzethez már a háború folyamán s előrelátóan tisztázniok a háborús élet köznevelési tanulságait a békés időre. A teendők tehát két csoportra oszlanak: 1. korszerű alkalmazkodás, a mi gyakorlati feladat; 2. tervszerű előkészülés, a miből a nevelésen való rendszeres gondolkodás mindenik irányának kijut a maga része.

* * *

B) *Nevelési tennivalók a háború folyamán.* I. *Irányító gondolatok.* A háború folyamán rendkívül sok, kisebb-nagyobb feladata van mindenféle nevelőnek; főként a hivatásos nevelőknek, de ezeken kívül is mindazoknak, a kik hivataluknál fogva a néppel érintkeznek (papok, orvosok, közigazgatási tisztviselők, katonatisztek stb.). A sokféle tennivalót közös gondolatnak kell irányítania, mert a feladat voltaképpen csak egy és megjelölhető így: a háború idejében minden nevelőnek az a feladata, hogy átvezesse az ifjúságot e szörnyűséges korszakon abba a lelki állapotba, a melyre egyéneknek és nemzetnek a háború után lesz majd szükségök. Az ifjúságra két okból kell különös figyelemmel lennünk: ennek az érdekében folyik a harc s az ifjúságon át hathatunk legerősebben az itthon levő felnőttekre is, kivált a falu-helyen magokra maradt öregekre és nőkre. Még nem tudjuk, meddig tart a háború, azért fontos az ifjúság állandó, lelki gondozása; nem tudjuk, milyen béke következik reánk, azért szükséges az eshetőségekre való fokozatos előkészítés. A feladat nehéz, mert magunk is súlyos nehézségek (aggodalom, gyász, szenvedés) között élünk s a magunk lelki állapotából kivetkőznünk majdnem lehetetlen. De éppen ez a körülmény egyszersmind feladatunk betöltésére is rásegít: az ifjúságot gondozzuk azzal, hogy vele az eddiginél nagyobb mértékben együtt élve, részt veszünk egymás állapotában s a magunk élményeinek feltárásával, a higgadtabb tanító-lélek erejével, példánkkal hatunk növendékeinkre és általok szélesebb körben is.

Ezt a hatást három irányban kell akarnunk: 1. vegyék komolyan ezt a korszakot, ha talán nincs is miatta személyes bajuk; 2. alakuljon ki bennök közös eszmény, nemzeti és személyes életcél; 3. bízzanak a jobb, békés jövőben, értsék meg, hogy ennek érdekében mindnyájunknak van kötelességünk és akarják ezt teljesíteni. E hatá-

sok érdekében a nevelésnek a közös, irányító gondolattal háromféle, de egybefonódó teendőt kell végeznie: a gondolkodást, az erkölcsi felfogást és az egészséggel való törődést kell irányítania.

1. A gondolkodás irányítása akként történik, hogy kielégítjük az ifjúság élénk érdeklődését minden olyan tekintetben, a mely iránt bármily okból is, a mi hozzájárulásunk nélkül felébredt; de fel is keltjük olyasmik iránt, a mikkel törődniök magok és a nemzet jövője miatt szükséges. A lefolyt tanév eléggé feltűntette a tanulók önkéntes érdeklődésének irányát és hiányait; ezután ezeket a tapasztalatokat kell gondosan felhasználnunk. A munka kettős: ismeretek nyújtása (a folyó események, hadi eszközök, harsztér, katonák életmódja, a harcban álló országok, összeütköző politikai és gazdasági érdekek ismertetése) és eszméltetés (pl. egyes jelenségek, szokások, cselekedetek következménye most a háborúban). Az érdeklődés kielégítése, tárgyi ismeretek közlése mellőzhetetlen, mert ha az iskola nem adja meg, a mire az ifjúság vágyik, megadja más, és akkor a helyett, hogy a most kínálkozó alkalmat az ifjúság és az iskola lelki egybekapcsolására megragadnók, csak a köztök levő távolságot fokozzuk. A mai dolgokon való eszméltetés meg azért szükséges, mert épen ez hiányos, pedig játszva lehetne most könnyen felfogható tények fejtegetésével a nemzet jövőendő munkásaiban történeti szempontokat fejleszteniünk ki, beléjük oltani az okok és okozatok iránt való érdeklődést, az eddig ugyancsak elhanyagolt történeti érzéket. Ezzel tennők őket a világesemények forgatagában is önállókká, a saját körük általános jelentőségének ismerőivé, nemzetök sorsának lehetően tudatos irányítóivá. Magától érthető, hogy ezt a törekvésünket a bennünk kialakult nemzeti eszménynek kell irányítania; épen ebben nyilvánlik céltudatosságunk.

2. Az erkölcsi irányítás nagy feladatait és nem kisebb nehézségeit is megismertük az elmúlt év alatt. Nagy ellentétek lappanganak a béke és a háború kérdésében a gyermekek és a felnőttek között; a háború borzalmai és a honvédelem kötelességei, a katonai dicsőség és a csendes polgári munka, általában a polgári erények és az ú. n. katonai erények összehasonlítását, a hazafiság és az általános emberszeretet, az emberszeretet és a kegyetlen öldöklés szembetűnő ellentéte, az egyéni értékek aránytalan érvényesülése, a személyes érdekhajhászás és az önfeláldozás rikítóan ellenmondó példái, meg sok más ilyen kötelességünkbe teszi, hogy a kétségtelen erkölcsi zűrzavarban igyekezzünk megmutatni a kivezető utat. Ez itt is: tények ismertetése és eszméltetés. Ezen az úton lehet megértetnünk, hogy a hősiesség is csak kötelességteljesítés és hogy a leg-

szürkébb munka is kívánhat az embertől hősi önfeláldozást. Így lehet meggátolnunk, hogy egyedül a katonáskodást lássák gyermekeink az élet legszebb feladatának; hogy nagyszerűnek tartsanak mindent, a mi a mienk, s lenézzék az ellenséget; hogy a sikert lássák az érték mérőjének vagy tehetetlenül meghúzódnak önző kalandorok e őtt. A háborús élet harcztéri és itthoni eseményein gondolkodtatva erkölcsi irányítást folytatunk: a békeszeretetet akarjuk belenevelni mindenkibe, de nem a pipogyaságot; a hosszú túrást, de nem a gyávaságot; a harczra való készséget, bár nem a veszekedés hajlamát; s a keménységet, ámbár irtózunk a kegyetlenségtől. Mindezek közben irányítók: erkölcsi eszményünk; egyéneknek és nemzeteknek általánosabb szempontból való értékelése; az igazságra való becsületes törekvés, a csalhatatlan ítéles nagyképűsége nélkül; az egyén kicsinyiségének és mégis a köz szempontjából való különálló értékének tudata.

3. Az egészségügyi irányításon értem mindazoknak a kérdéseknek a nevelés körébe való bevonását, a melyek a testgyakorlás, táplálkozás, általában a közegészség ügyével kapcsolatban a mostani időben különösen fontosak. Ebben a tekintetben is tényeket kell megismertetni s az egészség tudatos gondozásának általános és egyéni jelentőségét kell a lakosság mindenik rétegével megértetni. Ide tartozó tény pl. az a különbség, a mely az edzett, testét gyakorló és gondozó, meg az elkényeztetett, gyenge testű ember munkabírása között van s, a mit példákon könnyű bemutatni: az evésben-ivásban való mértékletességnek s az étel-ital minőségének viszonya a fáradalmak bírásával, a tisztaság hatása a járványoktól való mentességre és számos egyéb, a miről népünk még nincs és eléggé soha sem is lehet tájékoztatva. A hadsereg sorsával kapcsolatban mindez érdekli most az ifjúságot és nem nehéz megértetni, hogy a katonai érdek nem csupán a rendkívüli időkben való gondoskodást, hanem az állandóan gondos testi életet követeli mindenkitől. Ebben a nevelői munkában az a vezetőgondolat, hogy az egészségre való nevelés az értelmi és erkölcsi irányítással teljesen egyenlő értékű feladat s a nemzeti erő kifejtése szempontjából eddig könnyelműen háttérben hagytuk.

E három irányban szükséges az alkalmak felhasználása, de a rendszeres tájékoztatás is.

II. Alkalmi irányítás történhetik minden lépten-nyomon. Az iskolában számtalan mód nyílik arra, hogy akár egy-egy harcztéri esemény nyilvánosságra jutását, akár valamelyik haditudósító közlését, vagy ismerős emberekkel, valamelyik tanuló apjával, bátyjával történeteket szóvá téve a tanulók gondolatait, érzelmeit

megismerjük, azokra hassunk; örömükben, fájdalomukban részt vegyünk; kishitűségtől és elbizakodástól, eldurvulástól és megorzódástól megóvjuk; a nemzet sorsának a megértésére előkészítsük őket; az egyén és a köz viszonyát megvilágítsuk; a tanulás és tudás nemzeti értékét, az erkölcsi erő nagyságát, a testi-lelki edzettség becsét megértessük. Ilyesmire alkalmat találunk napról-napra, óráról-órára, mindenféle tárgy körében, osztályteremben és azon kívül, ha ugyanis magunk állandóan ennek a korszaknak a hatása alatt állunk és nevelői feladatunkat folytonosan éberen látjuk. A magyar irodalomban is van néhány adat már arra, hogy ezt a kötelességet egyesek hogyan teljesítették; az iskolai értesítők igen tanulságosak ebben a tekintetben. A német irodalom pedig ebben is nagyon bő.

Ezt az alkalmi irányítást már 1914 szeptembere óta végezték nagyon sokan s tapasztalhatták, milyen szükséges is volt ez, teszem az olyan alkalommal, mint Belgrád elvesztése. A főváros tanügyi osztályának ily irányú felhívása, a közokt. miniszternek a tanév végére kiadott ily értelmű rendelkezése csak hivatalos jóváhagyása volt a tanítóság magától értődő munkájának. Épen ezért itt ezt nem is új javaslatként adtam elő, hanem csak a lehető teljesség kedvéért s kiegészítem azzal, hogy az elmúlt tanév tanulságai alapján kell az új tanévben ezt a napról-napra való lelki gondozást folytatnunk, kivétel nélkül mindenféle rendű és rangú iskolában. Igaz ugyan, hogy a háborús izgalmakat megszoktuk, de annál inkább fenyeget az a veszedelem, hogy csak átsiklunk olyasmiken, a miket a magok nagyszerűségében vagy rettenetességében át kellene élnünk. Hiszen senki sem mondhatja, hogy mert itthon van, «nincs érdekelve» (hányszor halljuk ezt a képtelenséget!), azt sem gondolhatjuk, hogy a gyermekifjú «örüljön, hogy nem érti». Fájdalom, valami nagyon mi sem értjük az egészet, de erősen hatnak reánk a részletek s majd minket nem értenek meg a gyermekeink, meg a saját életök későbbi viszonyai között lesznek idegenek, ha most át nem mennek a magok módján, de velünk együtt a háború minden hatásán, a mi környezetükben a felnőtteket éri. Nem is zárhatjuk el őket mindettől. Tehát ez a folytonos gondozás pædagogiai szükséglet.

Azonban nem elég az iskolában és csak az iskolába járókat gondoznunk. Törődni kell a felnőttekkel is. Többször, de nem elégszer, hangzott már el, hogy népünk nagy tömege teljesen magára van hagyva. Némely helyen az országban lelkes néptanítók, itt-ott a papok, magok köré gyűjtötték a falu népét s a szó szoros értelmében tartották bennök a lelket, vezették gondolataikat és érzelmeket az imént jelzett módon. De sok helyen tanító sem volt: nagyobb helyeken meg az ilyesmi sokszor szájalmasan kicsinyes okon szokott

múltni. Pedig ezt kötelességünknek kell éreznünk. Számunkra csak ebben állhat az a munka-többlet, a melyet a háború minden becsületes emberre reá rótt. Meg kell találni a módját, hogyan lehet ezt az ország mindenik pontján elvégeztetni. Itt-ott meghatóan végezte egy-egy iskola: a maga háborús délutánjain tanulókat és szülőket együvé gyűjtve. De ez csak itt-ott történt és csak az iskolai évben. Minthogy az alkalmi beszélgetések ekkor úgyszólván folynak s azokról a tanulók otthon is beszámolnak, még több figyelmet érdemelnek a hosszabb szünidők, kivált a nyár. Nagy veszteségnek tartom, hogy az idei nyár felhasználására nem kapott a tanítóóság hivatalos útbaigazítást, ámbár tudom, hogy a fővároson kívül is történt személyes kezdeményezésből egy és más. Egészen más lett volna azonban, ha az egész országban mindenféle iskola összegyűjtötte volna a szünidőben időnként a helyben lakó tanítványait, meg a máshol tanuló, de otthon tartózkodó növendékeket s az alkalomadta tárgyakról, a körülmények engedte módon (kiránduláson, iskola udvarán, községházán stb.) beszélgettek volna velök. Ezen az úton lehetett volna gondoskodni arról, hogy a háború kezdetén látni vélt lelki egységünk csakugyan megvalósuljon s a hol talán igazán megvan, ott el ne oszadjék. (Az eloszlása ugyanis nagyon fenyeget; okai nyilvánvalók, ezek közül elég itt a sok személyes keserűséget említeni.) Ezt a mulasztást pótolni lehetne az egész tanító-rend ily irányú felhívásával és az új tanévtől kezdve e munkának alapos végezésével. Ezzel nagyobb hasznót tennének az iskola emberei, mint azzal, a mit tőlük a közigazgatás terén kívántak.

III. Rendszeres alakban kellene gondoskodni arról, hogy az egész nemzet alapos és hiteles tájékoztatást nyerjen a háborúról, mindenféle irányban. Újságot ugyan sokat olvasunk, de nyilvánvaló, hogy tájékozottságunk koránt sincs annyi, mint a németeknek, holott nemcsak a mai felnőtteknek, hanem a mai gyermekeknek is tisztán kell látniok a közelebbi multat s a jelent, mert e nélkül hogyan dolgozzanak a jövőben, a mikor talán csak ismét felszabadulunk a feltétlen katonai vezetés alól és sorsunknak kovácsolását magunk óhajtjuk a kezünkbe venni?!

Elmulasztathatatlanná szükségesnek tartom a nemzet jövője érdekében, hogy már az 1915/6. tanév elején, vagy legalább is az első félév végén, minden egyes iskolában: az elemi iskola 5—6. s a középfokú iskolák valamennyi osztályában, szakiskolákban, katonaiskolákban, felső iskolákban, egyszóval az egész tanuló ifjúság számára alaposan és rendszeresen összeállítsák s megfelelő módon előadják a következőket:

1. mindazt, a mit a háború közvetlen előzményeire, külpoli-

tikánk utolsó évtizedeire, a világtörténelem újabb alakulására vonatkozóan tudni lehet és minden értelmes polgárnak tudnia kellene, a miből kiki megérthetné ezt a korszakot, mint távoli előzmények okozatát. Az így elérhető történeti tudatosság felettébb hiányzik; a háború oka és értelme felől bizonytalanságban van a nép s a magyarság helyzetét és kilátásait vagy teljesen közömbösen vagy pedig a vérmes bizakodás és sötét reménytelenség végletei között nézi a legnagyobb rész. Ezért kellene az itt említett tanítás (a «hármasszövetség» és a «hármasszövetség» története; Bismarck és az idősebb Andrássy Gyula szerepe; az orosz hódító politika hagyományai; az angol világuralom érdekei; a legutóbbi balkán háborúk s a monarchia és Olaszország érdekei stb.). E történeti háttér világítná meg igazán

2. a háború lefolyását. Az elmúlt 12 hónap alatt a részleteknek olyan tömegét hallottuk, hogy az események jelentőségével, kapcsolataival nem lehetünk kellően tisztában; a személyes keserőségek vagy örömök elmoszák a történelmi érdeklődést. Ezért összefoglalóan elő kell adni a harcztéri eseményeket, nem a részleteket, hanem inkább a háború menetét (az «Ausztria és Magyarország hadba szállása» cz. hivatalos leírás, meg a hivatalos jelentések alapján); az egyoldalúság elkerülése céljából a különböző hadviselő felek jelentéseiben található ellenmondásokat, elhallgatásokat, ferdtéseket; meg kell ismertetni a háború állását az ismertető előadás idején. A harcztéri eseményeken kívül: az ország belső története közvetlenül a háború kitörése előtt és azóta (a politikai és egyéb ellentétek; a király és a kormány szózata; a képviselőház utolsó ülése a háború első napjaiban; Tisza, Andrássy, Apponyi beszéde, mint a magyarság egységének bizonyossága; a nemzetiségek hűség-nyilatkozatai; az ország szélein szerzett kedvező és kedvezőtlen tapasztalatok; az orosz betörések idején történt riadalom; az országgyűlés ülései a háború alatt; a bécsi beszédek 1915 szept. 2-án). Mindehhez csatlakozzék

3. a háború színtereinek és a szereplő országoknak ismertetése (a harcsteret leírása, a támadások irányának megértése céljából; a hadviselés, közlekedés, élelmezés szempontjából való jelentőségük; az egyes országok belső erejének, pl. mezőgazdaságának, iparának, kereskedelmének, műveltségének, nyelvi és társadalmi viszonyainak a háború menetére való hatása) és ezzel kapcsolatban

4. a háború közgazdasági, politikai, egészségügyi, közművelődési hatása (a hadi kölcsön, a drágaság, a liszt, a hús és a szén ügye, általában a «gazdasági háború» jelentősége; a külső és belső politika kölcsönös hatása; a járványok, az élelmezés és a közegészségi állapotok; iskolák pusztulása és ennek következményei; a nép elszéle-

dése lakhelyéről, a hozzánk menekülők sorsa, a bevándorlás; a távoli harcztereken járó katonák s az itthon is felőlük gondolkozó egyszerű emberek érdeklődési körének a tágulása, stb. s mindezek alapján életünk minden vonatkozásában új feladatok).

5. A háborúval kapcsolatos társadalmi mozgalmak (a sebesültek, rokkantak, árvák gondozása; a szegény-gyámok működése; a külörböző testületek és egyesületek ily irányú törekvései); ezek közben felmerülő jelenségekkel kapcsolatban

6. erkölcsi irányú fejtegetések (az egyénnek ráutaltsága a közre; a közösség érdeke a személyes erő teljes kifejtése és felhasználása; a nemzet sorsával való törődés és az iránt való felelősség-érzés; a háború nem gyűlölet és bosszú eredménye, hanem létünk feltételeiért való küzdelem; az önfeláldozás és az önzés hatása a nemzet sorsára; a hadseregszállítók bűnei; a mai szenvedések összeforrasztó hatása stb.), nem rendkívüli, nagy emberek életéből, hanem az egyszerű, polgári élet köréből vett, egyes példák alapján.

7. Mindezek előadása során, esetleg végül összefoglalóan tájékoztatás a várható jövőre nézve; nem felelőtlen jóslás, hanem az előzőekben megadott mintegy történelmi alapozással a nemzet belső életének gondolható és óhajtott vagy aggódva sejtett alakulása, a külső politika gyanítható nagy kérdései, az érdekek bonyolódása (a Balkán, Amerika, a sárga veszedelem).

Ezekről a nem nagyon bőven, de nagyon érthetően adandó fejtegetésektől azt várhatni, hogy 1. az ezekre előkészülő tanítókbán (tanárokbán) bizonyos közös tisztánlátás fejlődik ki; ez eddig ebben a körben is éppen olyan ritka, mint a nemzet többi köreiben; ha meglesz, önkéntelenül is állandóan érvényesül majd az iskolában és a magánéletben; 2. a tanítókbán és ezeken keresztül a nagy közönségben fokozatosan elterjedne nemzetünk mai helyzetének tisztultabb felismerése (hazánk és Ausztria viszonya, az egymásrautaltság és a nemzeti önállóság követelményei; a monarchia és Németország sorsának közössége; mi magunk kis nép vagyunk, de mégis mit jelentünk ma és ezután a germán és szláv faj között). Vagyis ezek a gondosan összeállított tanítások megalapoznák a magyar politikai nevelést, a minek eddig tökéletesen híjával voltunk. Nemzeti önismeretre vezetnének (mily gőgösen néztünk Szerbiára s most csaknem megalázkodunk lelkileg Németország előtt!); megvilágítják belső ügyeinket, erőinket és gyengeségünket; kitágítják külpolitikai érdeklődésünk körét és mélyítenék a belső politikára vonatkozó fel fogásunkat. Ez az eredmény nem állana elő máról holnapra, de elhíntető az ifjúság lelkében mindezeknek a magvát és egyúttal megalapoznók az ezután következő események értékelését is.

A míg a teljes rend helyre nem áll, minden tanévben szükséges volna ezeket a tanításokat megfelelően kiegészíteni.

Ismétlem, hogy ezt a munkát mindenféle iskolában végezni kellene, és külön hangsúlyozom, hogy a leányiskolában is. A férfiak pusztulása miatt különösen fontos, hogy a nők nevelését ezután ugyanazok a célok irányítsák, a melyeket a fiúk iskolái szolgálnak. A most felnövő leányoknak kell az új nemzedéket a nemzeti feladatokra felnevelniök s eddig is könnyelmű erőpazarlás volt erről az irányításról megfedkezünk.

Igaz, hogy az elmondottak szerint ezeket a tájékoztatásokat nagyon fiatalok is hallgatnák. Csak a tanítás módját kellene hozzájuk alkalmazni. Nem szabad elfeledni, hogy a férfiak közül most egész korosztályok pusztulnak el, nagy tömeg válik munkára képtelenné és sokkal korábban lesz szükség a következő nemzedék lelki önállósulására, mint eleddig.

E tanításra a rendes iskolai munkából kellene fordítani pár hetet, például deczembert. A tervet hivatalosan is meg lehet állapítani, forrásokat (az anyagot) kiadni, de a feldolgozásnak a módját nem lehet megkötni, az egyes iskolákra kell bízni.

Ugyanílyen távoli célokhoz kell alkalmazni az egész nép ifjúságának, felnőttjeinek testi nevelését is, a mire nézve az Orsz. Testnevelési Tanács folytatott már tárgyalásokat. E területre itt bővebben nem térek ki.

A világesemények tehát megkövetelik, hogy a háború folyamán minden egyes tanító a maga körében, a napi alkalmat felhasználva állandóan gondozza növendékei lelkületét («háborús vonatkozások») s a jelzett módon összefoglaló tanítást is folytassunk (politikai nevelés), — de ez nem elég, mert csak a mostani helyzethez való alkalmazkodást jelenti. Arról kell szónak lennie: mit szükséges intézményesen belevinni köznevelésünk szervezetébe, a háború tanulságai miféle követelményeket állítanak a magyar nevelés elé a jövőre vonatkozóan?

* * *

C) *Előkészítő munkálatok* (a nevelői elmélkedés feladatai).
I. *A fő kérdések.* A nevelésnek az új időkhöz való alkalmazkodása a nevelés mivoltából folyó kötelesség. Másrészt azonban az is kétségtelen, hogy a nevelésnek nem lehetséges, nem is szabad mindenestől egészen mássá válnia, mert bizonyos örök értékekről le nem mondhat, de meg az iskolát hagyományai még ily nagy változások hatásától is meglehetősen védelmezik. Tiszta dolog, hogy e hagyományokkal való megküzdés érdekében a szükséglet megállapí-

tása az első tennivaló. A nevelés korszerűvé alakításának módjáról csak akkor lehet beszélünk, ha előbb azt a megelőző kérdést oldjuk meg: a nemzet helyzetének megváltozása, külső és belső viszonyai, veszedelmei, szükségletei, tehát a nemzeti feladatok (a melyeket a vezetők tisztán látni tartoznak) milyen embereket kívánnak? Azaz: mely testi és szellemi tulajdonságoknak, miféle képességnek kell lennie minden emberben, a ki a nemzet életének tudatos részese akar lenni? Mely ismeretkörökben való alapos képzettséget kívánja meg a nemzet helyzete első sorban? A háború okozta hézagok mely téren követelik a munkaerő pótlásáról való gondoskodást? Csak a kérdések lehetően alapos megfontolása, részben a lehetőségig pontos számadatokkal való eldöntése (pl. melyik foglalkozásból hányan estek el, eddig túltermelés volt-e vagy hiány?) felel meg a közvetlenül a nevelést illető kérdésekre:

1. mit kíván ez a korszak ezutánra a nevelés szerveitől?
2. a mit most szükségesnek látunk a nevelésben és tanításban, mennyiben hiányzott eddig az iskolából?
3. e követelmények kiegészítő természetűek-e, avagy az eddigi tanulmányi anyagtól különbözők, vagy pedig azzal éppen ellentétesek?
4. csak a tanítás anyagának és módszerének a változtatását látjuk-e szükségesnek, avagy az egész nevelés szellemének kell mássá lennie?
5. melyek azok az örök értékek, a melyeket semmiféle változás nem tehet, a mostani sem tett a nevelésben mellékessé vagy éppen feleslegessé?

Mindezekre csak akkor felelhetünk komolyan, ha megállapítjuk azt a központi gondolatot, a melynek irányításával kapkodás nélkül, nem pusztán alkalmoszerűen, hanem szervesen végezhetjük a szükségesnek felismert újjáalakítást. Meg kell tehát állapítani a nevelés követendő új irányeszméjét s ezt össze kell vetni az eddigivel.

A mi az új eszmét illeti, azt a nemzeti irányító eszméből kell levonni. Eddig ilyen nem volt előttünk s éppen az a nevelés egyik feladata, hogy ilyet alakítson ki az ifjúságban. E nélkül minden cselekvés bizonytalan értékű, a nemzet ereje elaprózódik. Ezutánra ennek kell elejét vennünk s ezért legelső feladatunk: a nemzet helyzetéből meghatározni a nevelés követni való vezérgondolatát. Meg kell vitatni, hogy mi lehet ez s hogy a mit ilyenül elfogadunk, milyen viszonyban van az eddig érvényesülő, sokféle, csak egy-egy körben vallott irányító gondolatokkal. Meggyőződéseim szerint vezérgondolatunknak most a *nemzetnevelés* gondolatának kell lennie. A szó már többfelől, ellentétes oldalokról is hangzik. A foga-

lom következményeit azonban nem vonják le mindenütt. Most már arra van szükség, hogy meghatározzuk: miben állana a *magyar* nemzetnevelés? A kutatásra az irányt ma is jól mutatja a régi szó: nemzeti az a nevelés, a mely a nemzet helyzetének és a nép jellemének megfelel (Wesseléni). Kérdés tehát: ilyen-e a mai nevelésünk?

II. *Az eddigi nevelés megvizsgálása.* Rendszeresen meg kell vizsgálnunk ezzel az irányító gondolattal valamennyi iskolánk tantervét és az utasításokat, mindenféle tankönyveket, az egész iskolaszervezetet és a köznevelésnek az iskolán kívül levő szerveit, külön a tanító- és tanárképzés mai rendszerét s, a mennyire lehet, meg kell állapítani eddigi nevelésünk eredményeit. Fontos, hogy ezt a munkát pædagogusok végezzék, tehát ne egyoldalúan politikusok vagy éppen katonák, de ne is tisztán gyakorlati érdeklődésű tanítók vagy egy-egy szaktudomány emberei.

A tantervek, utasítások és tankönyvek átvizsgálása azért szükséges, hogy vajon kellően érvényesül-e bennök a nemzet állapota, van-e bennök a nemzeti élet irányeszméjével kapcsolatos vezető-gondolat, a jelen megértésére, önállóságra, tevékenységre akarnak-e vezetni, elősegítik-e minden polgárban a nemzeti önismeretet, számolnak-e hazai nemzetiségi viszonyainkkal, földrajzi és külpolitikai helyzetünkkel, közgazdasági és közegészségügyi állapotunkkal és feladatainkkal? E közben derül ki: mi az értéke az egyes tantárgyakra vonatkozó régibb és új követelményeknek a nevelési eszmény szempontjából; nem egyoldalúak-e a nemzet műveltjeinek a tanulmányai vagy nem felületesek-e és nem megyünk-e túlzásba az értelmi nevelés ellen való küzdelemben? (Ez a háború kezdetén csodálatosan fellobbant.)

¹ Az iskolaszervezet átvizsgálása azért szükséges, hogy megtudjuk, pl.: a nemzet egyes rétegeinek nevelésében, tanításában van-e összhang, hol vannak a hézagok és ellentétek; az ország területén kellően oszlanak-e el az egyes iskolafajok és az egyes vidékeken oda illő iskolák vannak-e; az elemi és a polgári fiúiskola, meg kivált a szakiskolák (mindenik fokon) nem hagyják-e jórészt tájékoztatás nélkül növendékeiket olyasmikben, a mikben a nemzet mindenik tagjának jártasnak kellene lennie (pl. a nemzet gondolkodásának fejlődése, a legújabb kor története, gazdasági földrajz stb); a különböző fajú iskolák (polg., gymn., keresk.) száma arányban van-e a szükségletekkel; van-e a szervezetben egység és az iskolafenntartókra, felügyeletre vonatkozó törvényes rendelkezések biztosítják-e az iskolaszervezet belső egységének kialakulását?

Az iskolán kívüli nevelés (szabadoktatás, testnevelés) ügye

azért kíván átvizsgálást, mert ennek a rendszeres kiegészítés, továbbképzés, mindenirányú népgondozás a feladata; gondoskodnak-e mindenütt a kellő módon arról, hogy a gyermekkorban szerzett ismeretek a felserdültekből nagy részt ki ne vesszenek, hanem az élet szükségletei szerint tervszerűen gyarapíttassanak, hogy a nemzet életének újabb meg újabb feladatairól, a munkálkodás újabb eszközeiről, a művelődés újabb eredményeiről mindenféle kör tájékozódhassék?

A tanító- és tanárképzés mindennél előbb való kérdés. A nemzeti jövő szempontjából ennek a megvizsgálásában az a vezető gondolat: vajon lehet-e egész tanítóságunkban azonos nemzeti tudatosság (állami, felekezeti, nemzetiségi tanítónevelés), lehet-e a különböző fokú tanítóságban azonos pædagogiai tudatosság, igyekszik-e a képzés szervezete felismertetni a különböző iskolafokok és iskolafajok céljának közösségét és munkájának egymásba fonódását? E kérdés fontossága szomorúan nyilvánvaló; a szakiskolák tanítóképzésére való tekintet itt különösen szükséges. Becses anyagot nyerhetünk az egész tanítórend magatartásának minden oldalú megvizsgálásából.

A nevelés eddigi eredményeit nagyon bajos tárgyiasan állapítani meg, de keresni feltétlenül szükséges. Az itthoni élet és a tábori élet jelenségeiből egyaránt, minden előzetes elfogultság nélkül lehetne adatokat szerezni arra nézve, hogy pl. mi a különbség a gymnasium és a reáliskola volt tanítványainak, a szakiskolák és az általában művelő iskolák, állami és felekezeti, magyar és nem-magyar iskolák neveltjeinek a magatartásában (nyilatkozó érzületében, értelmi fejlettségében, ismereteiben); mennyire értik meg egymást a különböző társadalmi osztályok tagjai; jelentkeznek-e az egyes osztályok, foglalkozási körök, felekezetek, nemzetiségek tagjaiban, különböző vidékek lakóiban közös és a többitől eltérő jellemvonások; miben látszik főként hiányosság a jellem és ismeret tekintetében? stb. Természetes, hogy egy-egy ember megfigyelése igen korlátolt körű lehet és fájdalom, nagy számmal pusztultak el éppen olyanok, a kiktől ilyen irányú tájékoztatást remélhattunk. De azért nem lehet lemondanunk arról, hogy mégis csak igyekezzünk efféle kérdésekben némi felvilágosítást szerezni. A magunk közvetlen környezetének a megfigyelése legyen a kiindulás és sok adatból próbáljunk majd kellő óvatossággal eredményt levonni.

A mai nevelésnek illetén átkutatásától s a mostani helyzettel való egybevetésétől remélhetjük annak a tisztázását: milyen alakulásra van hát szükség a nevelésben? S a mostani helyzetet nemcsak a külső, az ú. n. közállapotok számbavételéből ismerjük meg; ezt kiegészíti és érthetőbbé teszi:

III. *A néplelek vizsgálása.* A nevelés sikere érdekében ugyanis ismerni kell a nevelőnek azt a lelki állapotot, melyben a növendék van. S ha most a nemzet jövőjére gondolunk és magunk előtt látjuk a kívánt, jellemes, tudatos és tevékeny magyar ember eszményi alakját, ennek megközelítése érdekében lehetően meg kell állapítani, hogy milyen lelki állapotban van az egész nép, főként az ifjúság. Eljárásunkat csak ehhez szabhatjuk okosan. Így tudhatjuk meg, hazetéri és itthoni megfigyelésekből, hogy a népjellemnek mily vonásai a legerősebbek, melyik rétegben melyik vonás kíván különösen gondozást, ápolást vagy fékezést. Ezekből lehetne a nép lelki állapotát, az eseményeknek erre tett hatását is jobban megérteni.

A nép lelki állapotát (érzelmeit: reménységeit és keserűségét; gondolatait: a háborúról, a maga sorsáról való nézeteit; szándékait: a béke idejére való készülődését), a jövő alakulásának ezt a nevezetes forrását közvetlenül, teljes hitelességgel és általános érvénnyel megállapítani igen bajos. Erre való kísérletnek tekinthetjük a Gyermektanulmányi Társaság háborús adatgyűjtését és annak az eredménye minden ilyen vállalkozásra eleve jellemző: nagyon sok a becses részlet, de országosan nem általánosítható. Azonban sokféle ilyen adatgyűjtés mégis csak adna némely irányban használható eredményt. Így pl. az Orsz. Pædagogiai Könyvtárban össze lehetne gyűjteni a tavaly óta írt háborús dolgozatokat, minden egyes iskolából néhányat; a táborba és a táborból írt levelek (ilyen gyűjtemény van többféle) hamisítatlanul mutatják egyének és néprétegek lelki világát és annak fokozatos alakulását; a rokkantak hazatérése alkalmat ad ezek és az itthoniak gondolkodásának egy sajátos irányban való megfigyelésére stb. Az eféle gyűjtés nyilván bizonytalan, egyenetlen értékű lenne, feldolgozása igen nehéz, az egyes vélemények pedig nagyon egyéniek. Ezért szükséges volna e téren is lehetően tárgyias alapot szerezni s ez lehetséges, ha megállapítjuk:

1. az iskolai írásbeli feladatok tárgyából, az iskolában és azon kívül tartott háborús előadásokból, hogy milyen tárgyú gondolkodásra indították az ifjúságot és a felnőtteket (a gondolkodás anyaga);

2. mily törekvéseket észlelünk a nép lelki irányítása tekintetében a társadalom különböző köreiben, egyes érdekeltségek, pártok, testületek részéről (így pl.: az egyes hírlapokban található sajátosságok, főként a nélapok és ifjúsági lapok irányzata; a Hadsegélyző Bizottság, Katholikus Népszövetség, protestáns vállalatok, a Népszava-könyvkereskedés füzetei; egyes vidékeken folyó tevékenységek összehasonlítása; egyes vidéki pártkörök mostani működése)

és hol, miből észlelhető valami nyom a gondolkodás irányának, az érzelmek alakulásának szándékos befolyásolásra;

3. mely hatások alatt alakult az egész nép és az egyes részek lelki élete; e célból lélektani érdeklődéssel vissza kell idéznünk a magunk környezetének élete folyását a szarajevói gyilkosság óta: milyen volt a gyilkosság hatása, a mozgósítás, hadisegély, sebesültek hazatérése, veszteségek, rokkantak és árvák, hadi dicsőség, hadi szűgyen, harctéri szenvedések híre, itthoni élelmezési bajok, a munka körülményeinek változása, a felmentések, csalások, vagyonok keletkezése és pusztulása s megannyi más hogyan érintette az embereket és e hatásból mi maradt meg (az önkéntelenül befogadott, tervtelen, aprólékos hatások);

4. hogyan nyilatkozik a nép érzelemléleke a háborús költészetben, főként a népköltésben, katonadalokban, a ponyvairadalomban, a lapokban közölt esetekben (önkéntelen, tehát mesterekéletlen nyilatkozások).

Ezekből és hasonlókból alapot nyernénk arra, hogy legalább körvonalaiban felismerjük azt a talajt, a melyen a nevelők már most is dolgoznak s a melynek tudatos számbavétele a növendékek lelkéhez való alkalmazkodást tenné országosan lehetővé. Ugyanezek a tanulmányok azonban kényszerítő erővel juttatnának bennünket arra a gondolatra is, hogy népünk sokkal teljesebb, mélyebb pädagogiai gondozást kíván, mint a minő eddig történt. S ebből fakadna az a másik gondolat, hogy e szerint a nevelés ügyében ma a művelődési politikai feladat a legfőbb.

IV. Művelődési politikai tanulmányok megindítása halaszt-hatatlanul szükséges. Csak rendszeres, megállapított terv szerint folyó tanulmányozással lehet meghatározni az ország mindenik részének műveltségi állapotát, művelődési szükségletét, az élet-körülmények nevelési követelményeit értelmi, erkölcsi, egészségügyi tekintetben. Tehát alapos pädagogiai állapotrajzok (felvételek) kellenek. Ezeknek elkészítése most a megyei tanítóegyesületek országos jelentőségű feladata, saját működésük sikere érdekében is kötelessége. Ezen az alapon lehetséges pontosan tisztázni, melyik ponton mi a tennivaló a végre, hogy az egész köznevelés valósággal az új időhöz alkalmazva, a közös célát szolgálhassa. Ha ugyanis a nevelésben ma igazán a nemzetet a központi gondolat, ha a neveléstől a nemzeti erő fokozását várjuk (és pedig az erkölcsi és anyagi erőt egyaránt), akkor nem elég kimondanunk, hogy a nevelésnek közvetlen feladata: a nemzeti tudatosság kifejtése és minden polgárban közössé tétele, hanem azzal is gondolnunk kell: hol, milyen körülmények között kell

ezt a munkát folytatnunk? S ezen a ponton kétségtelen, hogy a művelődési politikai főkérdés a neveléstudományoknak is legelső problémája most.

V. A nevelői elmélkedés tudományos feladatai között ugyanis a mostani korszak azt a kérdést tette legfontosabbá: mi a módja a nemzeti tudatosság kifejtésének? E kérdés megoldása párhuzamosan tartozik haladni a pädagogiai állapotrajzok készítésével és csak e két irányú kutatás eredményének egybevetéséből származhatik a cselekvés.

A nemzeti tudatosságra való nevelés kérdése több irányú fejtegetést kíván. Ez a kérdés ugyanis

1. *lélektani* kérdés: a tudatosság mivolta; a tudatosság és értelmi fejlettség; a tudatosság és az érzelem; az értelmi és érzelmi elem kölcsönös hatása; a közös, azaz sok emberben azonos, tudatosság mibenléte; 2. *erkölcstani* kérdés: a tudatosság és az akarás (cselekvés) viszonya; 3. *társadalomtani* kérdés: a közös tudatosság feltételei és akadályai a társadalom mai tagozottságában (osztálytudatosság és nemzeti tudatosság viszonya); a különböző társadalmi osztályok tagjait, más-más érdekű embereket miként lehet azonos tudatosságra vezetni; ez tehát egyenesen 4. *politikai* kérdés is: a társadalmi alakulatok meghatározó befolyása tagjaikra, felekezeti tudatosság és nemzeti tudatosság (a vallásfelekezet szerepe), nemzetiségi tudatosság és nemzeti tudatosság (a nyelv, faj szerepe); a nemzeti önismeret alkotó elemei, nemzeti tudatosság, külpolitikai tudatosság (Ausztriával való viszonyunk és a német szövetség hatása); 5. *neveléstörténeti* kérdés: hogyan jelentkezett ez a gondolat eddig, tettünk-e érdekében valamit és milyen eredménnyel? Ebből kiderülhet a következetes nevelés hiánya és szükséges volta; 6. *oktatástani* kérdés: a tanítás feladatai a közös tudatosság létesítésére; az egyes iskolafokok és fajok közös szerepe és sajátos feladatai erre nézve, minde-
nik csak bizonyos részét végzi a munkának ebben is; a közös, nemzeti tudatosság, mint koncentráló gondolat; 7. *egészségügyi* kérdés: a szellemi és testi erő viszonya; az idegzet épsége és a tisztánlátás, az erő kifejtésének testi alapjai.

A nevelői gondolkodásnak ez a nemzeti tudatosság a kényszerítő irányeszméje, az egyének nevelésének ez a közvetlen célja. A nevelés ugyanis nem érheti meg azzal, hogy csak kövesse az eseményeket, hanem ha valaha, hát most irányító szerepére is rá kell eszmélnie. Hosszas vajúdasok után a mostani idő beláttatja, hogy az «új nevelés» központi gondolata csak a régi gondolat lehet: a nemzet. A nemzet-nevelés feladata a mai helyzetben a nemzetté való nevelés, vagyis

olyan személyiségek nevelése, a kik a bennök kifejlődő közös, nemzeti tudatosság által valóban egységet alkotnak és közös életcélokat szolgálnak sajátos módjukon. Így nyer határozott értelmet minden mai irányzat (állampolgári, politikai, egyéni, alkotó munkára való nevelés és a többi), valamint csak ez lehet a központja minden szervezeti reformtörekvésnek (tehát nem középiskolai, polgáriiskolai stb. reform, hanem a nemzeti köznevelés egységes újjászervezése). S ezen az úton jut a pædagogus oda, hogy a nemzeti tudatosság megteremtése érdekében rendszeres megvizsgálását kívánja ennek az öt kérdésnek is: 1. köznevelés és közigazgatás (állampolgári nevelés), 2. köznevelés és közegészségügy (a népnek egészséges életre való nevelése), 3. köznevelés és igazságszolgáltatás (jogérzék fejlesztése, a társadalmi rendre való nevelés), 4. köznevelés és közgazdaság (a vagyoni jólét tudatos munkálására való nevelés), 5. köznevelés és hadsereg (a honvédelemre való nevelés). Csak ezeknek gondos tisztázása győz meg bennünket arról, hogy a nemzeti jövő érdekében mindenkinek akarnia és segítenie kell a maga körében a nemzeti erő feltételének, a nemzeti tudatosságnak a kifejlését.

A mai, igazán sorsdöntő korszakot megértve, a cselekvésnek még nyitva levő lehetőségeit felhasználva, általános kérdések helyett a magunk nevelési problémáival kell foglalkoznunk. Minden részletben a mai viszonyokat kell alapul vennünk. Mindent magunkra kell vonatkoztatnunk. Így alakúlhat ki a magyar nevelés, a mit szükségesnek érez minden gondolkodó ember, de a minnek az eltervezéséhez sem elég egy ember, a megteremtéséhez természetesen még kevésbbé. Ezért szükséges immár haladéktalanul az erre irányuló munka szervezése. A nemzeti tudatosság nevelése ugyanis nem lehetséges a nevelők nemzetnevelési tudatossága nélkül. Ennek pedig olyan irodalmi feltételei vannak, a melyeket egyes emberek meg nem teremthetnek. Legelső feltétel: a magyar nevelői gondolkodás fejlődésének, valamint művelődési politikánk történetének megírása úgy, a hogyan most lehetséges; ennek az egész tanító- és tanárképzésben való felhasználása és azután gondoskodás a további kutatásról a magyar neveléstörténet egész területén. Ezt nem szabad a múltban való elmerülésnek és mellékesnek tekinteni, mert ezt a jövő követeli. Ezért nem is szabad halogatni, mert nem érünk rá. Mennél előbb kell a munkát az éppen nekünk való nevelés megállapítása céljából szervezni s tudományos feltételeinek előteremtéséről gondoskodni.

Ez a gondoskodás azonban csak egy magasabbrendű, *magyar tudománypolitika* részleteként volna igazán értékes. Ezen a ponton át kellene térnünk arra a kérdésre: mi következik a mai korszakból

a tudományos főiskolák feladataira nézve? A nemzeti egyetem és a nemzeten felül álló tudomány viszonya, a kutató intézet és a szakszerű főiskola ellentéte, a tudományos munka irányításának a lehetősége, az egyetemek belső szervezete kerülne így szóba. Ezeket a kérdéseket bizonyára szintén meg kell vizsgálni a nemzeti munkára való szervezkedésnek mostani korszakában, de ez bele nyúlik a művelődési politika legmélyebb kérdéseibe s a nevelési tennivalók eme felsorolásán túl esik.

A háború és a nevelés kérdése ezek szerint teljesen egy azzal: miként lehet biztosítani a nemzeti feladatok elvégzését. S ezért reméljük, hogy az iskola ügyét már senki sem tekinti valami mellékes ügynek.

Imre Sándor.

ÉRTESÍTŐ.

Eucken.

Az élet értelme és értéke. Irta Rudolf von Eucken. Ford. Schöpfung Aladár.
Kultura és Tudomány. Bpest, Franklin, 1914. Ára 2 K.

Eucken, saját állítása szerint, műveit nem tintával, hanem vérével írta: bennök a küzdő lélek komolyságával párosul a hit a szellem diadalmaskodó erejében és a világ igazságában; a vágy, hogy e nehéz időben feléleszsze és erősítse a hitet; — az élet optimistikus igenlése, az emberiség rajongó szeretete jellemzi. Helyesen jegyezte meg egyik életírója, hogy művei nem annyira ismereteket, mint inkább bizonyos philosophiai hangulatot feltételeznek, melyet a vágy érlel meg az élet elmélyítése, a személyiség felszabadítása és kialakulása után. Többször hasonlították össze Euckent Häckellel, de az összehasonlítás csak az ellentét kedvéért történhetik. Häckel túllépve tudománya körét, a világ rejtélyeit akarja megoldani és ebben inkább költő, mint gondolkodó; a természettudományi megismerés módszereit véli átvihetni és alkalmazhatni a szellemi tudományokra, elvet minden metaphysikát abban a meggyőződésben, hogy minden philosophia első alapja a természeti megismerésen alapszik.

Eucken mindenképen elismeri a természettudományok értékét és szükségét, sőt erősen hangsúlyozza is, de élete feladatának éppen azt tekinti, hogy a szellemi élet, a szellemi történet önállóságát biztosítsa; egy önálló, sajátos metaphysikát alkosson; hogy a természettudományokkal szemben a szellemi tudományoknak, különösen a philosophiának jogosultságát hirdesse és megőrizze. Az élet problémája áll előtérben, az élet értéke, célja, feladata. Az érdekli, hogyan nyerhet az én személyes subjectív érzésem, cselekvésem objectív értéket. Elforgul, mint a kor általában, oly philosophiától, mely az egyes tudományoktól és az élettől különvált, s oly philosophia elérésére törekszik, mely magán a tapasztalaton nyugszik, a mi mindnyájunknak mint valóság tűnik fel, — a pozitív tudományokban, az egyén és a társadalom életében keresi feleletének alapvonásait az

emberi szellem kérdéseire: mi a világ, mik vagyunk, hogyan cselekedjünk, hogy emberi rendeltetésünket betöltsük? Az a válság, melyen most a philosophia keresztülmegy, Eucken szerint csak úgy volna megoldható, ha a philosophusok az exact tudományok eredményeinek és módszerének figyelembe vétele mellett inkább a világ és az élet centralis kérdéseivel foglalkoznának és a tapasztalattal való szakítás helyett, a tapasztalás mellőzése nélkül hangoztatnák a szellemi élet önállóságát. A philosophiát ki kell ragadni az iskolák homályából, hogy a valóságban adjunk neki helyet, hogy részt vehessen az emberek és dolgok életében. Eucken megmutatta azt az utat, melyen haladva a szellem kifejtheti önállóságát, megőrizheti eredetiségét, ép a tapasztalat segítségével s nem a tapasztalat ellenére.

Eucken a konkrét idealismust akarja megalapozni Fichte értelmében. A szellem csak annyiban van, a mennyiben öntevékenységet fejt ki. A lényegében activ szellem legyen az úr minden fölött, ez nem cselekvésre képes dolog, hanem maga a tett és az élet, az alkotás. S a szellem nem mozog ürességben, hanem tevékenysége inkább abban áll, hogy a dolgokat magához vonja, azokat áthatja, átszellemíti. Hosszú út vezet a célhoz, nagyon fáradságos munkát kíván s a mű életképessége és tökéletessége csak hatása és sikere után lesz láthatóvá. S e szempontnak kell mindig vezetnie: a legnagyobb alkotások Eucken szerint azok, melyek a legnagyobb alkotást hívták életre.

Eucken mélyen érzi azt a mély szükségletet, mely a jelent áthatja s mely az élet elmélyítését célozza, hogy megóvjon az elsekélyesedéstől és bágyadtságtól. A dualismus meggyőződésére jut, melynél fogva látja, hogy bár lelki életével mélyen belenyúlik az ember a természet törvényszerű oksági hálózatába, azonban e mellett benne is nyilvánul egy természetfeletti szellemi élet hatása, mely őt a tökéletesedés felé vezet. Innen indulva oldja meg Eucken a vallás, a cultura és az antinomia problémáját: egy örök szeretet biztosítja a mi szellemi állományunk örökkévalóságát, de egyszerűsmind munkát követel tőlünk, hogy az élet ellenállásain diadalmaszkodhassunk. Belátja, hogy az eddigi rendszerek nem elégíthetnek ki s hogy nem elégedhetünk meg azzal, hogy egy nagy lánczolatnak egy lánczszeme vagyunk, hogy könnyörtelenül bele vagyunk szorítva egy hideg és érzéketlen természeti kapcsolatba. Él bennünk a vágy, lélek és nagyság után, annak átlátásával, hogy az életben lesújt a nyomor, végzet és szenvedés. Remélünk egy új, természetfeletti életet, mely felülemel minden szenvedésen.

Eucken első műveiben (*Geschichte der philosophischen Terminologie* 1879 és *Die Grundbegriffe der Gegenwart* 1878, mely utóbbinak

1904-ben jelent meg új kiadása ily czímen: *Geistige Strömungen der Gegenwart*) a philosophiai fogalmakat vizsgálta kritikailag, értékük és jelentőségük szerint. E fogalmak szerinte megkövesedéshez vagy kristályosodáshoz hasonlítanak: hosszú szellemi folyamat jutott azokban kifejezésre, és ő az útát visszafelé teszi meg, feloldja őket, a szellemi életet megfigyeli s változásait érthetővé teszi. *Die Einheit des Geisteslebens in Bewusstsein und Tat der Menschheit* (1888) cz. műve tartalmazza élete munkájának alapgondolatát, miután *Prolegomenáiban* (1885) már megalkotta a maga fogalomvilágát és terminológiáját. Nagy tudományát, elfogulatlanságát, mély értelmi erejét és ítélőkéességét mutatja a *Lebensanschauungen der grossen Denker* (1890). *Der Kampf um einen geistigen Lebensinhalt* (1896) után jelent meg korszakalkotó nagy munkája: *Der Wahrheitsgehalt der Religion* (1905). *Die Hauptprobleme der Religionsphilosophie der Gegenwart* (1907) három felolvasását tartalmazza, melyeket nemcsak tudósoknak, hanem mindenkinek, az összes kortársaknak szánt I. a vallás lelki indokolásáról, II. a vallásról és történetéről, III. a keresztyénség lényegéről. Legújabb munkái a *Grundlinien einer neuen Lebensanschauung*; *Der Sinn und Wert des Lebens*; *Erkennen und Leben*.

Az egyént Eucken szerint nem szabad kikapcsolni minden láthatatlan kapcsolatból, mert az az elsekélyesedéshez vezet. Az egyén nem egy elkülönített atom, hanem kapcsolatok nagyobb láncolatába van beleállítva és itt merül fel az akarat szabadságának problémája is, mely a cultura lehetőségét dönti el: vajon kérlelhetetlenül bele vagyunk-e szorítva a mechanikus természeti kapcsolatok láncolatába vagy pedig felemelkedhetünk-e önálló, független, teremtmény munkához? A culturproblema megoldása csak folytonosan megújuló, ifjító tevékenység által, az életnek átszellemítésével, fokozásával lehetséges. Idealismusát activismusnak nevezi: kiindulópontja egy természetfeletti szellemi élet létezése és hatása az emberben és a világban. Innen mutatkoznak a megoldás irányai; Eucken művének nagysága éppen abban áll, hogy nem pihenéshez visz, hanem új tetterre, új munkára szólít. A szellemi élet előtérbe nyomulásával fölmerül a vágy, hogy az összevisszaságba és zűrzavarba egységet hozzunk, hogy felül emelkedjünk az ellentéteken az egységesítés felé. Természettől fogva az ember egészen az idők folyamában áll, élete feltartóztatás nélkül rohan tova, az idők végtelenjéig. A szellem törekvésével felébred a vágy egy szilárd pont után, a mi állandó, mely kivonja magát az idő romboló hatalma alól; az ember arra tör, hogy mielőtt letűnik a színpadról, tevékenységének nyomát

169

hagyja maga után s az egyéni vágyak felett a cultura épületének örök alapjait kívánja az idők és körülmények változásaival szemben lerakni. A pragmatizmussal és positivizmussal ellentétben, melyek minden metaphysika nélkül akarnak boldogulni, Eucken kikel az életnek ily elviselhetetlen lealacsonyítása ellen. A jobb jövő megteremtésének lehetőségét a haladásban való hit adja meg. Semmi sem látszik az ember nagyságát jobban mutatni, mint a végtelenségig való haladás képessége.

A mult és jelen problémáját vizsgálva, helyteleníti a historismus felfogását, mert a multtal való pusztá foglalkozás nem hoz létre az idegen életnek átélése alatt új, teremtő munkát. Az életet mindig újra meg kell teremteni, s a világ életének nagy színjátékában nemcsak szemlélők, hanem activ résztvevők is vagyunk. Ámde nem szabad a történetet elvetni, se kizárólag a történeti életre hivatkozni. Platóra utal, ki bár újat és eredetit alkotott, a culturának akkori helyzetétől és a görög szellemtől függött: a nagy ember korának gyermeke, különben érthetetlen lenne.

Eucken hat rendszert különböztet meg, melyeket feloszt két főcsoportra: a régi életrend alapja egy láthatatlan világ, az újabb az embert a közvetlen, környező életbe helyezi. A régi rendszerekből csak lassan került felszínre a szellemi életnek csekély része; az új rendszerek visszahatásukban a külvilági segítség reményével szemben a munkát helyezik az új élet központjába, de ezzel a lélek érzelmei szorulnak háttérbe. A megoldást kereső naturalistikus életrend csak a tények birodalma: elveti a szellemi élet önállóságát, mely szerinte a természet birodalmának csak járuléka. A munka üzemében szétmorzsolódott az ember benső világa; a naturalistikus rendszer az embert teljesen az érzéki természethez kötötte; a socialistikus rendszer minden egyénit a társadalomba fojtott. A művészi subjectivismus reactio, de a pusztá hangulatot összetévesztette a lelki mélységgel. Az új élet a szellemi élet, melynek az egész világot körül kell ölelnie és áthatnia; a láthatót lélekkel tölti el a nem látható.

A vallás új problémáját vizsgálva arra az eredményre jut, hogy a gondolkodás egyedül sohasem érhet a valláshoz, saját erejéből nem hatolhat a dolgok lényegébe. Eucken a vallást magává az élet processusává teszi, az önálló szellemiségre alapítja; a vallás a létnek egy más fajtáját, magasabb rendjét állítja szembe a minket környező világgal. Isten a világon túl élő hatalom, de a világban hat. Az isteni cselekvés segítőleg nyúlik az emberi életbe, a nélkül, hogy az emberi szabadság megszűnnék. Egyetlen csoda a szellem nagy csodája: a vallás nem az ész, hanem a szív szava; minden szellemi

élet az istenségnek magaadottsága; a hol szellemi élet van, ott az istenség, ott a vallás.

Euckent többször vetették egybe Kanttal, hogy mennyiben indul Kantból s mennyiben épít és halad tovább. Eucken maga is többször világította meg Kanthoz való viszonyát, különösen a vallásról és erkölcsről szóló fejtegetéseiben. Mind Euckennél, mind Kantnál kiindulópont egy dualismus, egy antinomia. Euckennél az életben mutatkozik, természet és szellem között s nála ez nemcsak vallási, hanem egész philosophiai eszmekörére nézve döntő fontosságú. Kantnál a gondolkodásban a phänomenon és a noumenon világa áll egymással szemben, a theoretikus észszel a practikus ész s csak így lehetséges a felemelkedés Isten eszméjéhez, csakis ezáltal valósítható meg az erkölcsiség és boldogság elérése, megegyezése. Euckennél a vallás lényege: hogy segítséget nyújt egy új világból az élet antinomiájának megoldására, legyőzésére s a problema megoldása attól függ, vajon egy ilyen új világot, egy eredeti, öszszellemiséget felmutathatunk-e? Önálló szellemi életre útal már az, hogy cultura egyáltalában létrejöhetett, az életfolyamatból, az őt hajtó belső hatalom működéséből, melyet Eucken egy magasabb, egy metaphysikai én-re vezet vissza, mely az antinomia megoldására az életbe átmegy és az élet nehézségeivel szemben önálló s a világon felül álló (weltüberlegen) bensőséget tár fel. Eucken a theoretikus és practikus ész dualismusát egy magasabb szellemi egységbe olvasztja, erre alapítja a vallást s beleállítja az életfolyamat egészébe.

Az erkölcs jelentőségének a vallás megalapozása szempontjából nagy szerepe van mind Kantnál, mind Euckennél, mert mindketten egy új valóság forrását látják benne. Kantnál kötelességről, törvényről, parancsról van szó; a mint Eucken mondja: «nem tud létrehozni lényeket átható, nem csupán szabályozó, hanem mindenek fölött productiv morált». Eucken egész philosophiáján erkölcsi vonás húzódik végig; a tudomány, a művészet, mind ethikailag vannak meghatározva. Kant az erkölcsöt teszi a vallás alapjává, mely az előbbi betetőzését jelenti s erős lelkek számára nélkülözhető is. Kant szerint, ha a világ tünemény, akkor az erkölcs is az, csak egy történés az intellectumban. Eucken elismeri a morál nagy jelentőségét, de a vallás alapjává nem teszi, hanem az erkölcsöt is, a vallást is egy a világ felett álló szellemiségre alapítja. S ebben a szellemiségben olvad össze magasabb egységgé a theoretikus és gyakorlati ész. Ennek a szellemiségnek az egysége veszi körül a szellemi élet minden részét: a tudományt, művészetet, vallást, erkölcsöt stb.

A mi a vallás tartalmát illeti, Kant a vallást úgy definiálja, hogy az kötelességeinknek Isten parancsaiként való felismerése. Az alapconcepciókban Eucken megegyezik Kanttal. Hasonlítsuk csak össze gondolataikat a küzdő és diadalmaskodó szellemiségről. Euckennél a jónak harcát a rosszsals Kantnál a jó győzelmét a rossz fölött. Mindkettőnél az igazi vallás fejlesztésére szolgál az egyház, de mind Kant, mind Eucken elismeri azt a veszélyt, melyet ily vallási organisatio magával hoz. Kant rendszerében nem találjuk a szeretet istenét, ki az emberekhez szenvedéseikben közel áll. Isten csak törvényhozó és nem segítő. Euckennél Isten szeretettel segíti az embert s a tettnek élő Istene. Kant ismerte föl először világosan, hogy a vallásos érzés alapja létünk antinomikus jellegének érzésében van s Kant volt az, a ki az antinomiák megoldása által helyet szorított a hit számára. Kijelölte a területét mind a tudásnak, mind a hitnek; a tudásnak kell helyet engednie a hit számára. Eucken Kant megoldását nagyon is intellectualistikusnak találta. Eucken méltatja az intellectualismus fontosságát, elismeri érdemeit, de nem tartja kielégítőnek. Az intellectualismus azt akarja, hogy a vallás a valóságnak elmélyítése legyen a szellem felé; Eucken szerint az ellentétek fölé helyezkedő, az azok közötti conflictust legyőző hatalomnak kell lennie, nem az időn kívül, a dolgok alapjában ható, hanem a történeti élet folyamán mindig újból tevékeny szellemi világnak. Nem abban áll a vallás feladata, hogy egy ideális valóságot juttasson kifejezésre, mint inkább abban, hogy az ideális és empirikus valóság közti ellentétet legyőzze.

Rózsa Dezső.

Két új elbeszélés-kötet.

Berczellyné Gajáry Böske: *Mardocheus*. Budapest, Lampel R. könyvkereskedése. 1915. 8-r. 95 l. Ára 1.50 K.

Gajáry István: *Az utolsó Drághy és egyéb történetek*. Budapest, Athenæum, év nélkül. (Modern Könyvtár 394—395. sz.) 8-r. 60 l. Ára 40 f.

Ezt a két gyűjteményt csak a közszokásnak megfelelő túlzással nevezhetjük elbeszélés-kötetnek. Valójában csak füzetek, s a beléjük foglalt apró történetek sem igazi elbeszélések, csak pár vonással odavetett képek.

Berczellyné nem is száz kis lapon húsz történetet mond el olyan szellemben és stílusban, mely egy emberöltővel ezelőtt Turgenyevnek prózában írt költeményei nyomán irodalmunkban is divatozott. A recept, melyet a nagy orosz költő műveiből levontak,

egyszerűnek és biztos hatásúnak ígérkezett: kapj ki a körülötted lepergő életből egy-egy megindító mozzanatot, s fedd le könnyed, finom tollal. Az eredmény azonban nem felelt meg a várakozásnak, a gomba-módra fölburjánzott utánzatok csakhamar elvesztették varázsukat, mert a mester genialitásának leghatalmasabb tényezői hiányoztak belőlük: a biztos pillantás az emberi lélek rejtelmeibe, a mély kedély s a stíl művészete.

Turgenyev műfajának előttünk fekvő kései utánzatai sem tudják elkerülni a közös sorsot, noha nincsenek érdem híján. Ne keressünk bennük se ujságot, se mélységet; fogadjuk el kárpótlásul a szegény emberek, a szenvedők iránt nyilvánuló rokonszenvet, mely a legtöbbet áthatja. A rideg apától megkínzott nyomorék gyermek (*Miska*), az anyaságában megbántott leány, a ki leszúrja csábítóját (*Zsuzsa*), a társát egy kutyáért meggyilkoló koldus (*A pinczelyukban*), a részeseges munkás anyja halálos ágyánál (*Jani*), sötét, sivár jelenetek, melyeket a realista regények lapjairól jól ismerünk. Berczellyné is a maguk valóságában mutatja be őket, de gyöngéd, emberszerető szíve bizonyos érzelmi megindultságot áraszt el rajtuk. Mégis ezek a kis kötetnek figyelemre érdemesebb darabjai; a többi, az úri körök életéből vett jelenetek s az elképzelték, mind jelentéktelen. Az előbbiek pusztá ötletek, — kedvelt motivumuk az ifjúkor és öregkor szembeállítására ugyanannak az emberpárnak sorsában, — az utóbbiak nem elég színesek.

Általán a kis kötet egy művészi hajlamú úri hölgy szerény kísérlete. Hogy komoly igyekezettel készült, azt az a műgond igazolja, a melylyel a történetkéket elmondja. Látszik, hogy nem sebtiben vannak papírra vetve, hanem gonddal, szeretettel simítgatta, csiszolgatta őket. Ennek ellenére egyszerűnek, természetesnek érezzük stíljét; kevés szóval világosan és határozottan közli gondolatait és az azokat színező érzelmeit: stílje megérdemli a dicséretet.

A másik füzet, *Az utolsó Drághfy*, nem értékével szolgál rá, hogy e helyen foglalkozzunk vele. Csak azért szólunk róla, hogy az irodalmi ízlés nevében tiltakozzunk az ilyenfajta írásművek ellen. A benne foglalt hét történet közül egy a párizsi Moulin rouge-ban játszik, kettő a pesti orfeumban. Nem kedvünk szerint való e milieu, de ez még kisebb baj. A nagyobb, már egyenesen vétek, hogy ezek a történetek semmi egyebek, mint a mulatóhelyek erkölcstelen világában napjában többször megismétlődő esetek. Hogy nincs bennük költőiség s így írásban látva őket fölkavarják erkölcsi érzékünket, azt fölösleges említeni; de nincs bennük semmi jellemző vagy érdekes sem: köznapi, durva históriák, elég ügyesen el-

beszélve. Lesznek talán, a kik a realizmus szent nevében védelmére kelnek — mert hogy e történetekben az élet piszkos fele tükröződik, azt el kell ismerni. A füzet élére állított s a szerzőtől legtöbbször becsült elbeszélés azonban komolyabb jelentőségű, mert a rútat, a mit előbbi képeiben mint objectiv valóságot mutatja be, itt már mint ideált festi. Az utolsó Drághfy, miután egész vagyonát elköltötte egy színésznőre, a kivel «minden nap új kéjt, új gyönyörűséget», «az égiek boldogságát» élvezte, eldobta magától az életet. A mennyországban, mikor őseinek elbeszéli élete történetét, mely nem egyéb, mint a vad, érzéki mámor folytonos hajszolása, még a szerelmi kalandjairól híres huszárcapitány is fölháborodik gonoszságán, de «a szentéletű Boldizsár püspök vállára tette a kezét és a legmélyebb meggyőződés hangjánmondotta: Azt hiszem, megérdemled az örök üdvösséget, mert teljesen kihasználtad az Úr adományait. Te voltál az egyetlen közöttünk, a ki igazán tudtál élni». Ez már nemcsak cynismus, mely gúnyt űz az emberiség érzelmeiből, hanem egyenesen a léhaság dicsőítése. Fokozza súlyát, hogy az író erkölcsi fölfogásunkba ütköző világnézetét egy «szentéletű püspök» ajkára adja.

Fölemlítjük, hogy e munka nem az író saját kiadásában jelent meg, hanem egy gyűjteményes vállalatban.

r. r.

VÁMEGYESÜLÉS NÉMETORSZÁGGAL.

— Egy német-magyar-osztrák vámunió. —

A mai nagy háború az ellenségeskedést átvitte a gazdasági térre is. Gazdaságilag tönkretenni a német, magyar és osztrák népességet, elzárni előlük a nemzetközi forgalmat, mintegy várba zárva kiéheztetéssel kierőszakolni a fegyverletételt: — ez a brittek kezdeményezése folytán érvényre jutott haditerv.

Természetes, hogy az ellenségeskedésnek gazdasági térre történt átvitele a gazdasági kérdések tanulmányozására vezet; és természetes, hogy a szövetséges államok: Németország, Magyarország és Ausztria, a gazdasági védekezés közepett a jövőbe tekintve, szorosabb gazdasági csatlakozásban látják reményüket. A fegyverszövetség gazdasági szövetségben nyerje kiegészítését. A politikai barátság gazdasági egyetértésben erősödjék meg.

A midőn így a háború a jövődöbéli gazdasági politikának alapvonalát, — azt, hogy ezentúl Németországnak jobban kell simúlnia Magyarországhoz és Ausztriához, és viszont, — kijelöli: a világ gazdaságában uralkodó nemzetek nemzetközi kereskedelmi politikája is ugyanezen irány felé tereli a szövetséges államokat.

Franciaország, mely a múlt század közepén irányította az európai vámpolitikát, 1870 óta gazdasági politikájának alapelvevé a Németország elleni gyűlöletet tette. Minden, mi Németországnak árt, alkalmas volt nemzetközi intézkedéseiben. Ebből az elvből kiindulva állapította meg vámtarifáját, ellenezte a tarifa-szerződések kötését és gátolta, a mennyire csak lehetett, vámpolitikai téren is a német érdekek érvényesülését. Hogy a mai háború Franciaországban a közvélemény irányát nem változtatja meg, sőt hogy kebelbarátjaival, Nagy-britanniával, Oroszországgal és Olaszországgal, ebben az irány-

ban, ha lehet, tovább halad: arra következtetni lehet azokból a hírekből, melyek a négy ellenséges hatalomnak gazdasági érdekszövetséggé leendő kapcsolása tervezetében nyilvánulnak. Nem valószínű ugyan, hogy az efféle természetellenes gazdasági szövetségek tényleg létrejöhessenek, de az eszme felmerülése jellemzi az irányt, mely egyes népeknél s kivált a francziáknál uralkodik.

Nagybritanniában már hosszabb idő óta vajudik a Nagyobb Britanniának megteremtése utáni küzdelem. Az összes brit birtokok és országok váljanak egy hatalmas gazdasági területté, melynek egyes részei egymást vámkedvezményekben részesítsék és érdekeiket a nem-brit országok ellenében magas vámokkal védjék. Elszigetelni más országoktól a gyarmatokat és gazdasági érdekbe fűzni az anyaországgal: ez a jelszó vezette Chamberlain pártját. A háború ennek az iránynak új tápanyagot ad. Az óriási hadiköltségek fedezésére új pénzügyi források szükségesek; nem lehetetlen, hogy ismét vámok életbe léptetéséhez térnek,¹ s így a Nagyobb Britannia eszméjének keresztülvitelére szükséges alapelv, — hogy magának Nagybritanniának, az egyesült királyságnak határain szedessenek vámok és ekkép a gyarmatok számára előnyösebb vámokat lehessen engedni, a mely elv ellen eddig épen az angol nép a legnagyobb ellenszenvet mutatta, — a háborúval kapcsolatos pénzügyi helyzet következtében ki lesz kényszeríthető. Nagybritannia így esetleg elhagyja eddig követett szabadkereskedelmi politikáját és gyarmataival együtt ellenséges vámpolitikát, a gazdasági elszigetelés politikáját fogja követni.

Az Egyesült Amerikai Államok — ha új vámtarifájukban a szabadabb vámpolitikát követik is — a Monroe-elv alapján állanak. Egész Amerika az ő birodalmuk, és ezt legalább gazdaságilag, érvényre is akarják juttatni. Ez okból elzárkóznak a világ többi részeitől és lehetőleg megnehezítik különösen az európai országok közeledését. Elzárkózás itt is az irány.

Oroszország világbirodalmával már rég megbánta, hogy

¹ A midőn e sorokat a nyomdában szedik, a brit parlamentben már is törvényjavaslatot tárgyalnak, melyben vámok életbeléptetéséről van intézkedés.

vámpolitikai autokrátiájáról lemondott és a tarifaszereződések hálózatába be engedte magát csalogatni. A mai háború valószínű eredménye az lesz, hogy Oroszország ismét teljesen függetleníti magát és elzárkózik vámgyűrűvel.

Íme a jövő kilátása a nemzetközi kereskedelem terén. Ellenségeskedés vagy legalább is elzárkózás a szövetséges államokkal szemben és így ez csak újabb ösztön arra, hogy a szövetséges államok jobban simuljanak egymáshoz, és erősítsék kölcsönösen gazdasági állapotukat.

Mindezekhez járul az a körülmény, hogy Németország egy-egyében még jó termés idejében sem képes népességét egész éven át kenyérterményekkel ellátni, s így kénytelen Magyarországon oly szövetségesre támaszkodni, a honnan a hiányzó élelmezés megszerezhető, ha többi határait ellenségei elzárják. De Magyarország és Ausztria is rászorulnak ipari tekintetben Németországra, ha ellenségeik számos nyers árú, félgyártmány és készgyártmány tekintetében a nemzetközi forgalmat megbenítják.

Így a fegyverbarátság, a világ kereskedelempolitikai helyzete, az elzárkózás esetében szükséges kölcsönös támogatás mintegy rákényszeríti Németországot, hogy Magyarországgal és Ausztriával szoros gazdasági kapcsolatba jusson, és miután ezen kapcsolatoknak legszorosabb faja a vámunió, ez okból látjuk kifejlődni azt az élénk eszmecserét, a mely a háború dicsőséges befejezése után a német-magyar-osztrák vámegyesülés megteremtését követeli.

Ma, midőn a háború kimenetele még egészen ködfátyolban úszik, nehéz a kérdéshez hozzászólni. Egy vámunio jelentősége függ mindenekelőtt a leendő unio területétől és természeti viszonyaitól. Más lesz az unio jelentősége, ha Németország, Magyarország és Ausztria mostani területi állapotát vesszük, — és egészen más, ha Belgiumot, Oroszlengyelországot, a Balti-tenger mellekeit egyfelől, és Szerbiának dunamelléki részét, Lombardiát és Velenczét másfelől a mai területekhez csatolva képzeljük. De nehéz a vámunio kérdését ma taglalni azért is, mert a nemzetközi forgalomban uralkodó világhatalmak jövőbeli vámpolitikáját még nem ismerjük.

Egyedül egy az, a mi a háborúban kidomborodott, és ez

az, hogy Németország, Magyarország és Ausztria politikailag annyira egymásra vannak utalva, Európa szomszédos államai oly természetes ellenségeik, hogy szövetségüket minden eszközzel és első sorban gazdasági támogatással is meg kell erősíteniök. Németország gazdaságilag erős Magyarországon és Ausztriában politikai szövetségését erősíti, és így érdekében van, hogy oly kereskedelmi politikát kövessen, mely Magyarország és Ausztria gazdasági fejlődését biztosítsa és előmozdítsa. Vajon a vámunio az az eszköz-e, a mely ezt a célt legbiztosabban eléri; nem állanak-e egyszerűbb eszközök a vámpolitika fegyvertárában rendelkezésre: ez az a kérdés, mely annak idején megoldandó lesz.

Utalva így a szóban forgó gazdasági közeledés nagy jelentőségű kérdésére, egy német-magyar-osztrák vámunio természetével és föltételeinek egyes pontozataival akarunk foglalkozni.

* * *

Mindenekelőtt tisztában kell lenni a vámunio fogalmával. Vámunio által az egyesült gazdasági területek a külfölddel szemben egy gazdasági területté lesznek, melyet közös vámhatár vesz körül. A vámunio lényege tehát abban áll, hogy a vámunio más államokkal szemben egy gazdasági egészet, egy gazdasági testet alkot, kifelé vámpolitikai tekintetben egy akaratban jelentkezik. Ebből következik, hogy az egyesült államok egységes vámtarifával rendelkeznek, hogy ezen vámtarifát egységes akarral alkalmazzák és magyarázzák, hogy ezen vámtarifa tételeit kereskedelmi szerződések útján egységes akarral kötik meg vagy módosítják.

A vámunio első föltétele tehát egységes vámtörvényhozás, a törvénynek egységes végrehajtása és a vámpolitikának a külfölddel szemben egységes vezetése.

A német vámegyletben annak idején a fő vámcönferentia (General Zollkonferenz), 1867 óta a vámszövetségi tanács (Zollbundesrath) és a vámparlament, ma a német birodalmi tanács hozza a vámtörvényeket. A vámtörvény végrehajtása és a vámozás az egyes országok autonómiájában országos közegek által, de központi, ma birodalmi utasításra és ellenőrzéssel

történik; a külfölddel szemben a birodalmi képviselők és a birodalmi közegek vezetik a politikát.

A német vámegyesülés történetéből lehet látni azt a küzdelmet, melyet az egyes államok befolyásuk érvényesítésére a vámtörvény hozásánál folytattak és mely végre is a dolog természetének megfelelően az egyes államok külön akaratának megsemmisüléséhez vezetett. A vámegyesület első törvényhozói közege a General Zollkonferenz volt; ebben a határozatokat az államok képviselőinek egyetértésével hozták, tehát minden államvetővel rendelkezett. A Zollbundesrathban már csak Poroszországnak, mint elnöklő államnak volt vetőjoga. A német birodalmi tanács tisztán többséggel dönt. A német vámegyesület első éveiben figyelembe kellett venni az egyes államok függetlenségi hiúságát, nem lehetett még tisztán megmondani, hogy vámügyekben megszűnt rendelkezési joguk, és a vetővel felruházott képviselőt találták megfelelő alaknak, melyet lassan-lassan átídomítottak a mai rendszerré. Ma az egyes német államok vámpolitikai függetlensége teljesen megszűnt.

A magyar-osztrák egységes vámterületen a vámtörvényhozás ugyan a magyar országgyűlés és a birodalmi tanács külön határozatának van átengedve, de azzal a föltétellel, hogy teljesen megegyezőnek kell lennie (Bosznia és Herzegovina számára az így hozott törvények érvényesek); — a végrehajtás az egyes államok közegei által történik, de egyértelmű utasítások alapján és a másik fél ellenőrzésével, (Bosznia és Herzegovinában a közös pénzügyminister és közegei által, de a magyar és az osztrák kormányok egyetértő utasításai szerint és ellenőrzés mellett történik); — a külfölddel szemben a magyar és az osztrák kormány egyetértésével a külügyminister és külföldön működő közegei vezetik az ügyeket.

Milyen nehézkesen működik az egységes vámterületnek az a törvényhozási rendszere, mely Magyarországon és Ausztriában érvényes, az ismeretes azokból az éveken át tartó, ú. n. kiegyezési tárgyalásokból, melyek tíz évről tíz évre összes politikai életünket izgalomban tartják és melyeknek egyik fő tárgyük a vámtarifának és a követendő vámpolitikának megállapítása. Óriási nehézségek merülnek fel magának a vámtarifának magyarázatánál, vagy egyes vámrendeletek kibocsátásánál, midőn hóna-

pokon keresztül folyik a levelezés az érdekelt ministeriumok közt, hogy nagynehezen és többnyire compromissumok útján megállapíttassék a szükséges rendelet; hányszor történt, hogy egyáltalában nem jön létre egyezés és az ügy rendezetlenül marad. Mióta 1867-ben létrejött a vámtörvényhozás mai rendszere, készül a vámkezelési törvény és még ma is az idejét rég túlélt 1832. évi harminczad-szabály érvényes, és még ma is kinlódnak közönség és vámhivatalok majdnem lehetetlen rendelkezések alkalmazásával.

Egy német-magyar-osztrák vámuniónál a nálunk az 1867: XII. törvényczikkben szabályozott rendszer lehetetlen volna. Kellene egységes törvényhozó, törvényt magyarázó és végrehajtó szervről gondoskodni. Okvetlenül kellene egy közös külügyi képviselétről intézkedni, szóval meg kellene változtatni az 1867: XII. törvényczikknek a vám- és külkereskedésre vonatkozó intézkedéseit. Hogy az így létesítendő új szervezetben Németország volna a döntő, az nemcsak abból magyarázható, hogy népessége, gazdasága és eddigi külkereskedelmi szervezeténél fogva az erősebb rész a vámunióban, hanem az a tapasztalat és gyakorlat, melyet a hosszú évtizedeken át nagy sikerrel fennálló német vámegyesület kifejlesztett, oly előnyt nyújt a német kormánynak, mely nálunk sem Magyarországon, sem Ausztriában nincsen meg.

Egy ilyen, az országok politikai szervezetébe mélyen belenyúló rendszert egy évtizedre megteremteni, azzal a gondolattal, hogy e rövid idő lejárta után ismét visszaállítható a régi állapot, ismét elválhatnak a vámegyesült államok független területekké, oly föltevés, melynek nincsen életképes alapja. Próbálgatni e téren nem lehet. A német-magyar-osztrák vámunió létesítésének egyik követelménye, hogy hosszabb időre, 25—50 évre alapoztassék meg. Nemcsak a szervezettel járó nehézségek, hanem a vámunió politikai célja is megköveteli a hosszabb időre való megalkotását. Létesítésének fő oka, hogy a szövetséges államok politikai szövetsége a gazdasági egyesülésben nyerjen támaszt. Ez a politikai szövetség pedig abból az ellenséges helyzetből nyeri alapokát, melybe a szövetséges államok szomszédjaik és a világpolitikában döntő súlylyal bíró európai államok magatartása folytán jutottak, és mely a háború befejezése

után lényegében nem változik meg. A szövetséges államokkal szemben ma hadat viselők politikai törekvéseikben jövőre sem fognak irányt változtatni, s ép ezért a szövetséges államok fegyverbarátsága jövőben is nagy államérdek. Ha ezt a szövetséget gazdasági egyesüléssel erősíteni akarjuk, nem szabad azt rövid idő alatt az egyesülés felbontásával gyöngíteni. Tisztában kell tehát lenni azzal, hogy ha vámuniót teremtünk, azt hosszabb időre kell megalkotni.

Egységes vámterületen nagyon kívánatos, ha nem is nélkülözhetetlenül szükséges, az egységes valuta. A német vámegetlet első szakában a különböző államok külön pénzrendszerrel éltek, sőt maga a vámtarifa tallér és délnémet forint értékben volt megállapítva. Igaz, akkor a forgalmi viszonyok még nem voltak oly élénkek, mint ma, és az egységes valuta szükségét nem érezték annyira, és pedig annál kevésbbé, mert a német vámegetletben akkor működő jegybankok mind készfizetési köteleességgel dolgoztak. Ha Németország ma a magyar-osztrák vámterülettel egyesül, e nagy gazdasági területen a márka és a korona pénzrendszereket találja; a két valuta egyformán aranyra van alapítva, de egységeik aránya a forgalomban nagy akadály. Ez magában véve még nem volna elháríthatlan nehézség, de Németországnak egy készfizetés kötele-sége alól felmentett bankkal kell megbarátkoznia, és így azonnal rendezni kell a korona-jegyek viszonyát. Figyelembe kell még venni azt, hogy a mai világforgalmi rendszerben egységes gazdasági területen a külföldi fizetési viszonyok, első-sorban az aranyforgalom szabályozását egységes kézben kell tartani. Ma már minden nagy gazdasági területen a központi jegybank gondoskodik az aranyforgalom rendszerességéről. Ott az angol bank, ott a francia bank, ott a német birodalmi bank és itt van nálunk az osztrák-magyar bank. Okvetlenül rendezni kell egy német-magyar-osztrák vámterületen az aranyforgalom szabályozása céljából az osztrák-magyar jegybank viszonyát a német birodalmi bankéhoz, s így a bank- és valuta-kérdéssel is kell foglalkozni és ezt is meg kell oldani, még pedig itt is az egységes vezetés nélkülözhetlen; két felé terelni ezt a kényes ügyet, azaz két bank által függetlenül az aranyforgalmat szabályozni nem lehet.

Az a szoros kapcsolat, mely a vámpolitika és a forgalmi politika közt van, és az a körülmény, hogy a vámtarifák hatását vasúti és hajózási viteldíjakkal lehet ellensúlyozni, megköveteli, hogy vámunióban a vasúti és hajózási díjtételek felállítása ne maradjon teljesen függetlenül az illető ország, vagy különösen vasúti avagy hajózási igazgatóságok önkényes hatáskörében. Összeköttetésben álló országok kereskedelmi szerződéseiben is szoktak lenni határozatok, melyek az egyenlő és legkedvezőbb bánásmódot biztosítják vasúti és hajózási díjtételeknél a szerződő felek árúinak; annál inkább kell ezeket a díjtételeket, illetőleg a díjtétel politikáját szabályozni egy oly vámegyesületben, mely a keleti tartományokat a nyugattal köti össze és a melyen világforgalom uralkodik. A miként husz évvel ezelőtt a német-magyar-osztrák vasutak szövetsége irányította a vasutak nemzetközi viteldíjait: úgy kell gondoskodni egy vámunióban is a viteldíjak szabályozásáról, mindenestre annyiban, a mennyiben a viteldíjak a vám- és kereskedelmi politikát érintik. Az egyes országok, az egyes vasúti és hajózási igazgatóságok maradjanak meg továbbra is a viteldíjak megállapításánál független intézkedési jogukban, a korlátozás csak akkor áll be, mikor a vámpolitikát érintik.

A német-magyar-osztrák vámunió megalakításának egyik nehézsége a vámok pénzügyi része. Ma Németországnak vámjövödelme 775 millió márka, melynek egy harmada, 250 millió márka, mint kávé, dohány és déli gyümölcs után szedett, jövőre sem érintetnék. A magyar-osztrák vámterület vámbevétele 243 millió korona, miből gyarmatáruk, fűszerek és déli gyümölcs után 67 millió korona esik. Bizonyos, hogy a tervezett vámunió jövödelme lényegesen kisebb lesz az eddiginél, hiszen az egyesülésnek ép az a célja, hogy a külföldi behozatal helyét az egyesült országok cikkei foglalják el. Számítani kell tehát arra, hogy az egyesült országok vámjövödelme jövőre csökkenni fog. Ez a pénzügyi hátrány nálunk még azzal a nehézséggel is jár, hogy a közösügyi költségek fedezésének módjára is hatással bír. A vámjövödelmek ugyanis eddigi szokás szerint a közös szükséglet fedezésére fordíttatnak. Ha tehát kevesebb lesz a vámbevétel, az egyes államok hozzájárulása nagyobbodik.

Az a kérdés, hogy a német-magyar-osztrák vámegyesület

vámjövédelmé micsoda arányban osztassék meg az egyesült országok közt, nem elvi fontosságú és jóakarat mellett könnyen megoldható.

A vámunió kérdésében nehézség a fogyasztási adók különböző rendszere; ez oly nehézség, mely megköveteli, hogy adóügyi szempontból az államok külön területet alkossanak és adóvonal által továbbra is szétválasztassanak. Így volt az hosszú időn át Németországban is, hol a vámegeyesület kebelében fogyasztási adóvonalakkal elválasztott adóterületek állottak fönn. A mai vámhatár tehát ebből a szempontból mindenesetre mint adóvonal fenntartandó, és fogyasztási adók és jövedékek tekintetében az egyesült országok tetszésük szerint rendelkezhetnek. Idő kérdése marad, mennyiben és mikor kívánnak e téren is egységes rendszert és annak alapján teljesen szabad forgalmat teremteni.

Ez az adóvonal lenne egyúttal az ú. n. közbenső vámvonal gerince, mely az egyesülendő államok különböző fejlettségű gazdasági ágainak védelme szempontjából kívánatosnak mondatik és bizonyos átmeneti időig, pl. a vámegeyesülés első tíz évében, még vámokat enged szedni a közbenső forgalomban.

A vámunió eszményi lényege ugyan abban áll, hogy a vámegeyesült országok közt az áruforgalom teljesen szabad, az egyik fél a másik fél árucikkeitől vámokat nem szed. Ezt a teljes vámuniót a kilátásban levő német-magyar-osztrák vámunió első éveiben életbe léptetni sok érdekcsoport nézete szerint azért nem lehetne, mert a termelési viszonyok a különböző országokban oly eltérők, hogy teljesen szabad verseny esetében egyes termelési ágak csak veszteséggel folytathatnák üzletüket, sőt tönkre is mennének. Németországban például az árpatermelők a most fennálló magas vámok folytán nyereséggel termelnek és az árpatermelés nagy mértékben elterjedt. Ha most vámunió esetében Magyarországból és Ausztriából az árpa vámmentesen kerülne be Németországba, miután a monarchiában a termelési költségek kisebbek, a német árpatermelők a szabad verseny nyomása alatt hátrányba jutnának; ez okból az eddigi nagy vámoknak egy része a közbenső vámvonalon egy ideig még tovább szedethetnék. Viszont Magyarország gépgyárai eddig igen magas védvámot élveznek; ha ez a vám az erő-

teljes német gépiparral szemben azonnal megszűnnék, a magyar gépgyárosok talán oly versenynyel állnának szemben, mely létüket is veszélyeztetné; ennek elhárítására tehát a vámunió első éveiben még fenntartatnék Németországgal szemben is a vámnak bizonyos része.

A közbenső vámvonallal fenntartandó vámunió lényege azonban megkövetelné, hogy a külfölddel szemben érvényes egységes vámtarifa tételei a kölcsönös közbenső forgalomban lehetőleg mérsékeltesse, sőt nagyrészüket teljesen eltöröltessék, illetőleg a vámmentes forgalom biztosíttassék.

És ezzel eljutottunk a vámunió kérdésének leglényegesebb gazdasági részéhez, t. i. oda, hol meg kell vizsgálni, vajon a Németországgal való gazdasági egyesülés — illetőleg az az állapot, melyben Németország árúzikkeit vámmentesen hozhatja be hozzánk, és viszont mi terményeinket és iparcikkeinket szabadon vihetjük ki Németországba — a magyar, illetőleg az osztrák nemzetgazdaságra előnyös-e. Nem vizsgáljuk meg ezt a kérdést a német nemzetgazdaság szempontjából különösen, miután sajátos viszonyaink tárgyalásánál amúgy is figyelemmel kell lenni a németekre is.

* * *

A három ország közgazdasági erejét a népességi és foglalkozási viszonyok adataiból ítélhetjük meg. Ezek szerint: Magyarország összes lakosainak száma Ausztriához és Németországhoz úgy aránylott, mint 100 a 137 és 315-höz; kereső népe úgy mint 100 a 177 és 292-höz; őstermelő keresője úgy mint 100, 151 és 176, iparos keresője úgy mint 100, 235 és 705. Ezek a számok világosan mutatják azt, hogy Magyarország erősen őstermelő, mert keresőinek 62·5% az, holott Ausztriában 52·7%, Németországban 37·7% őstermelő; — de győnge iparában, mert míg nálunk a keresőknek csak 16·5% iparos, Ausztriában 21·4, Németországban 39·3%.

Magyarország szempontjából tehát a vámuniót Németországgal első sorban őstermelési, főleg erdő-, mező- és állatgazdasági tekintetben kell megvizsgálni.

Magyarország mezőgazdasági szempontjából a német vámegyesületbe való csatlakozásnak nagy jelentősége lett volna az

1880—90-es években, a midőn a tengerentúli gabona és mezőgazdasági termények előzönlötték Európa piacait, a mikor a mezőgazdasági termények árdepressiója gazdasági válságot hozott Európába, és a mikor Magyarország még a continens első gabona és lisztkivivő országai közt állott. Ha ekkor megnyerheti Németország piacait, ha ekkor egyesülhetett volna a német vámegyesülettel, ha ekkor lehetett volna a nagy lakosságú német-magyar-osztrák vámterületet azokkal a magas vámokkal elbástyázni Amerika és Oroszország ellen, a melyeket Németország 1885 óta ellenünk alkalmazott: akkor oly előnyöket élvezett volna a magyar mezőgazdaság, melyek nemcsak jövedelmezőségét, hanem intensitását is lényegesen fokozták volna. Ezért törekedett a kormány és utóbb a gazdaközvélemény abban az időben oly vámrendszerre, mely bennünket közelebb hozott volna Németországhoz; és ezért küzdött a magyar gazdaközvélemény egy középeurópai vámszövetség eszméje mellett.

Ma, a midőn Németország mezőgazdasága a magas védvámok hatása alatt erősen kifejesztette termelését; a midőn az Amerikából jövő nyomás már enyhült; a mikor előbb soha sem álmodott világpiaczi árak uralkodnak; és ma, mikor lisztkivitelünk hibás gazdasági intézkedések következtében eltörpül, és malmaink külföldi gyárakban le nem győzhető versenytársakkal találkozhatnak; ma, mikor a magyar-osztrák vámterület fogyasztása annyira fokozódott, hogy középtermésű években is alig elégíthetjük ki a vámterület belföldi szükségletét: — ma a Németországhoz való csatlakozás kevésbé tűnik fel oly vonzó alakban, ma a magyar gazdaság szempontjából nélkülözhetlenül elérendő célnak nem tekinthető.

De ezzel korántsem szabad arra az álláspontra helyezkedni, hogy a német vámegyesülethez való csatlakozás nem előnyös a magyar mezőgazdaságra. Minél nagyobb az a terület, melyen terményeink kelendőségre találnak, annál jobban tudjuk azt értékesíteni: annál jobb árak lesz. És minél biztosabb és jobb kelendőségre találnak mezőgazdasági terményeink, annál biztosabb lesz a termelés, annál jobban fog fejlődni gazdaságunk, annál intensivebbé alakíthatjuk át gazdasági rendszerünket.

Mezőgazdasági szempontból tehát a német-magyar-osztrák

vámunió mindenesetre előnyös, és ha nagy áldozatok nélkül elérhető, mezőgazdasági szempontból nem ellenezhető.

A vámunió szempontjából az őstermelés egyes részleteivel is kell foglalkozni. Erdőgazdaságunk az 1878 óta követett német vámpolitikát súlyosan érzi; erdőgazdaságunk és a vele kapcsolatos fűrészárú-ipar megköveteli a teljes vámmentes, szabad forgalmat, és ezen árúcsoportra közbenső vám fenntartása semmiféle előnyt nem adna ebbeli érdekeinknek; mert a gazdaság ezen ágában nem a külföldi verseny az, a mi kivitelünket akadályozza, hanem a német érdekek védelme, mely most gátolja fűrészárúink kivitelét.

Mezőgazdaságunk összes cikkeire a teljes vámmentességet kell követelni. Főzelék, gyümölcs, magvak, élő növények stb. a szabadforgalmat már azért is kívánják, mert a vámelékezés időt rabló módja a szállítás gyorsaságát gátolja és a gyors romlásnak kitett árú jóságát veszélyezteti. Különbözőek a vámok a «hazai termelés» védelmének kápráztató jel-száva alatt készültek, és sem nálunk, sem Németországban gazdasági jelentőségük nincs, a vámunió létesítésénél megszüntetésük nehézséget okozni nem fog.

Nagyobb jelentőségű a gabonavámok mikénti rendezése. Magyarország szempontjából a gabona teljes vámmentessége kívánatos. De több mint valószínű, hogy a németek közbenső vámokkal fognak egyelőre a magyar verseny ellen védelmet követelni, a mit a vámunió első éveire átmenetileg valószínűleg meg is kell engedni. A közbenső vám és a külfölddel szemben alkalmazandó vám közt azonban oly nagyra kell lennie a különbségnek, hogy ez a magyar terménynek elegendő előnyt nyújtson. Jó példát szolgáltat erre nézve Németország mai vámpolitikája, mely a 4 márka árpavám mellett az orosz viszonyokra szabott 1.20 márka vámot alkalmazza a takarmányárpára. A gabonavámok kérdésével tisztába hozandó a Németországban most szokásos behozatali jegyek ügye is; mert vámunióban levő államok ily eljárás alapján keletkező kiviteli jutalmakkal nem játszhatják ki szövetségeseik érdekét. Egyáltalában nagyon óvatosan kell majd az őrlési forgalomnak ezt az alakját és esetleg más változatait meggondolni akkor, midőn vámegyesült országok közt közbenső

kedvezőbb vámok megállapításáról van szó. A gabonavámokkal kapcsolatban a lisztvám akkép szabályozandó, hogy az ne adjon egyik félnek se vámvédelmet, hanem feleljen meg tisztán a gabonavámnak; mert az egyesülendő országokban a malomipar mindenkép annyira erős, hogy egymással szemben védelmet nem igényelhet.

Mezőgazdaságunk igen fontos ügye a vágó és igásmarha forgalmának biztosítása. Németország állattenyésztése oly erős, hogy e részben az ottani agráriusok által kierőszakolt védvámok velünk szemben bátran megszüntethetők, és ha vámunió létesül, Magyarország főkövetelése az állatok teljesen szabad forgalma. Mezőgazdaságunk főterményei a gabonafélék közül rendes körülmények közt az árpán és kukoriczán kívül már a magyar-osztrák vámterületen találnak elhelyezést; de állattenyésztésünk megköveteli a német állandó piacot, és itt nemcsak a vámmentes forgalom az, a mi biztosítandó, hanem első sorban gondoskodni kell arról, hogy az eddig állategészségi ürügyek alatt támasztott nehézségek és gyakori forgalmi tilalmak megszűnjenek és életbe léptethetők ne legyenek. Az egységes vámterületnek egységes gazdasági területnek is kell lennie és így egységes állategészségügyi szervezetről is kell gondoskodni, melynek alapelve az állatok egészségügyi állapotának oly módon való biztosításában áll, hogy a szabad forgalom lehetőleg ne korlátoztassék.

A többi állatok (baromfi, vad, hal stb.) vámjai nem oly védő természetűek, hogy német szempontból vámunió alkalmából fenntartandók volnának. Ugyanez áll az állati termények (méz, viasz, belek) s a zsiradékok és olajok tekintetében is, a mely cikkeknel a védekezés inkább Amerika és a déli országok ellenében, mint ellenünk van megállapítva.

A mezőgazdaság, az erdőgazdaság és állattenyésztés érdekeinél a szabad forgalom (illetőleg átmenetileg a különbözeti vámkedvezés) alapján létesítendő vámunió nehézségei Németország részéről állanak fenn; magyar vagy osztrák érdekek e cikkek szabad forgalmát, vámmentes behozatalát Németországból a viszonyosság föltétele mellett bátran engedik. A vámunió megalkotásánál tehát itt a német agráriusok szava lesz döntő és a részükről tapasztalando előzékenység foka fogja a vámunió

jelentőségét Magyarországra nézve megállapítani. A gabona és az állatok körül forog a jövőendő vámalkotmány sorsa; ez határozza meg az egyesülés lehetőségét és az egyesülés nemzetközi jellegét is.

Ezzel szemben Németország érdeke egy vámuniónál az, hogy ipara számára a magyar-osztrák gazdasági terület az eddiginél biztosabb piac legyen; megkívánja tehát, hogy az ipari vámok szüntettessenek meg, illetőleg az eddigieknél kisebbek legyenek. És itt első sorban osztrák érdekek jutnak előtérbe. Igaz, a magyar iparosok is védelmet követelnek, valahányszor a külfölddel szemben vámtételek állapíttatnak meg; de miután a magyar ipar legközelebbi és főversenytársa, az osztrák ipar, az egységes magyar-osztrák gazdasági területen már eddig is teljes szabad forgalomban árasztja Magyarországra iparcikkeit: a német verseny ellen bátran megnyughatunk azokban a vámokban, melyeket az osztrák ipar saját védelme szempontjából elégségeseknek talál.

A leendő vámunió ipari vámjai ez okból első sorban osztrák szempontból, még pedig mindenekelőtt a magyar-osztrák vámterület külforgalma alapján ítéleendőek meg.

Vámpolitikai intézkedéseknél mérvadó a külforgalom. Azok az iparágak, melyek a belpiacon kívül külpiaconkat kénytelenek felkeresni, a melyeknél tehát a forgalom nagyobb kivített, mint behozatalt tüntet fel, tulajdonképen vámvédelemre nem szorulnak. És ha ezen iparok cikkei tekintetében mégis erős növekedő behozatal mutatkozik, ennek oka egyrészt a földrajzi helyzetben, másrészt minőségbeli különbségben kereshető, melyet védvámokkal elhárítani úgysem lehet. A magyar-osztrák vámterületen 1878 és főkép 1885 óta oly magas iparvámok állnak fenn, melyek a védvámoknak azt a célját, hogy az erősebb külföldi iparral szemben a vámterület iparát a belső szükségletnek megfelelő arányban fejlesszék, ma már legtöbb iparágban elérték. Ma a vámterület legtöbb iparága oly erős, hogy külföldön kell piacot keresnie és ott a külföldi piacokon egyenlő viszonyok közt kell megküzdenie a versenyző államok azon iparcikkeivel, melyek a magyar-osztrák vámterületen védő vámsorompókkal találkoznak és a védvámok által versenyükben gátoltatnak. Ha így az osztrák

ipar helyt áll külföldön egyenlő viszonyok közt a versenyző államok iparával, méltán vethető fel az a kérdés, miért kell őt megvédeni saját székhelyén, ott, hol az otthon előnyeit élvezi. Ez okból, midőn a vámunió kérdését ipari szempontból vizsgáljuk, irányadóul bátran fordulhatunk a forgalmi adatokhoz és azt mondhatjuk, hogy erős kivitellel bíró iparok a jövődöbéli német-magyar-osztrák vámunió belsejében vámmentes forgalmat tőrhetnek el.

Azok az iparczikkék, a melyek a magyar-osztrák vámterület forgalmi adatai szerint erős kiviteli többletet mutatnak, az 1913. év adatai szerint a következők:

	behozatal	kivitel	kiviteli többlet
	k o r o n a		
pamutárú	52,029,000	142,557,000	90,528,000
lenfonál	5.758,000	24.932,000	19.174,000
lenárú	1.563,000	18.586,000	17.023,000
kötélverő-árú	1.568,000	3.183,000	1.615,000
gyapjúárú	42.379,000	65.361,000	22.982,000
confectió	25.524,000	109.347,000	83.823,000
kefe és sziták	2.281,000	2.689,000	408,000
papiranyag	1.891,000	22.111,000	20.220,000
papirlemez	2.458,000	5.615,000	3.157,000
papiros.....	12.285,000	21.528,000	9.243,000
viaszkos vászon	2.289,000	3.446,000	1.157,000
bőrárú	37.305,000	66.238,000	28.933,000
faárú	40.237,000	88.342,000	48.105,000
üveg és üvegárú	9.602,000	86.738,000	77.136,000
agyagárú	9.795,000	28.240,000	18.445,000
fémárú	21.314,000	60.463,000	39.149,000
járművek.....	22.902,000	28.594,000	5.692,000
hangszer	6.250,000	6.540,000	290,000
gyertya, szappan	2.072,000	3.069,000	997,000
gyújtószer	2.262,000	24.933,000	22.671,000

Mindezeknél az iparcsoportoknál az osztrák ipar olyan erős, hogy a kölcsönös szabad forgalom a leendő vámunióban minden nehézség nélkül megállapítható.

A felsorolt iparczikkék közül (1913. évben) kivitelnk Németországba nagyobb, mint az onnan való behozatal a következőknél:

	behozatal	kivitel	kiviteli többlet
		k o r o n a	
lenfonál	2.428,000	17.884,000	15.453,000
lenárú	873,000	2.622,000	1.749,000
confectió	11.902,000	29.352,000	17.450,000
papiranyag	909,000	3.708,000	2.799,000
üveg és üvegárú	6.701,000	14.411,000	7.710,000
agyagárú	7.609,000	7.635,000	26,000
gyűjtőszer	214,000	2.117,000	1.903,000

Ezeknél a cikkekknél tehát a teljes szabad forgalom osztrák részről nem kifogásolható, esetleg talán német részről várhatók nehézségek.

A többi iparcikkekknél a behozatal Németországból túlhaladja a magyar-osztrák területről Németországba kivitt árúk értékét. Így:

	behozatal	kivitel	behozatali többlet
		k o r o n a	
pamutárú	16.614,000	9.893,000	6.721,000
kötélverő-árú	715,000	225,000	490,000
gyapjúárú	16.188,000	8.561,000	7.627,000
kefekötő és szita	1.083,000	480,000	603,000
papiroslemez	2.098,000	657,000	1.441,000
papiros.....	8.299,000	2.535,000	5.764,000
viaszkos vászon	1.876,000	623,000	1.253,000
bőrárú	27.823,000	14.885,000	12.938,000
faárú	24.819,000	19.819,000	5.000,000
fémárú	17.795,000	13.877,000	3.918,000
jármű	15.148,000	6.409,000	8.739,000
hangszer	5.934,000	2.432,000	3.502,000

De az osztrák ipar mindezekben a cikkekben oly erős, hogy a vámterület szükségleteinek fedezésén felül a külföldön keres állandó piacokat.

Igaz, a bőrárúknál — az osztrák iparnak ezen régi erősségénél — az utóbbi 3 évben óriási módon emelkedik a behozatal, a mely a vámterület cipőgyárainál egész ijedelmet keltett; míg ugyanis Németország 1909-ben 2.315,000 K értékű cipőt hozott be, 1913-ban behozatala 19.180,000 koronára emelkedett, — és míg a magyar-osztrák vámterület cipőforgalma 1909-ben 15 millió koronával activ volt, 1913-ban már passivvá vált. Ugyanis volt összesen:

	behozatal	kivitel	
		k o r o n a	
1909. évben	4.416,000	19.309,000	14.893,000
1913. évben	25.100,000	24.299,000	801,000

Ép úgy a járműveknél is az utolsó évek nagyobb behozatalt mutatnak, de ez tisztán a nagyobb mennyiségben behozott autók forgalmából származik, míg a többi járművek (kocsi, hajó, vagon) erős ipara még ma is nagyobb kivitelt tüntet fel.

Czipóknél és autókknál tehát még megfontolandó, vajon közbelső vámok által czélszerű-e még a további védekezés Németország erős ipara ellenében, vagy nem állnak-e egy nagy vámunió létesítése esetén módok és eszközök rendelkezésre, melyek az erős német ipart Magyarország és Ausztria iparának megizmosítására kényszeríthetnék.

Azon iparcikkek közül, melyekben ma a magyar-osztrák vámterületen a behozatal nagyobb, mint a kivitel, felsoroljuk mindenekelőtt azokat a félgyártmányokat, melyeknek behozatala a vámterület erős iparára nézve múlhatlanul szükséges. 1913. évben:

	behozatal	kivitel	behozatali többlet	német behozatal
		k o r o n a		
jutafonál	5.509,000	383,000	3.126,000	2.974,000
pamutfonál (1909)....	39.093,000	12.527,000	26.566,000	7.425,000
gyapjúfonál.....	48.434,000	18.732,000	29.702,000	20.777,000
selyem fonadék	61.390,000	20.644,000	40.746,000	18.414,000
bőr	75.514,000	28.539,000	46.975,000	33.380,000
prémek	27.418,000	5.960,000	21.458,000	20.942,000
nyers ólom	6.687,000	594,000	6.093,000	6.300,000

A vámterület közgazdaságának csak előnyére válnék, ha ezekben az árucsoportokban Németország ellenében a mai vámok teljesen megszűnnének; annyival is inkább lehetne ezt tenni, mert a mai vámok többnyire nem is védő jellegűek, hanem tisztán pénzügyi hatásúak. Csak a pamutfonalaknál vannak az érték 10%-nál is magasabb vámok, de a magyar-osztrák vámterületen annyira fejlett a fonóipar, hogy az utolsó három évben, különösen 1913-ban mesterséges úton kiviteli praemiumokkal kellett a belső piacot a túltermeléstől megmenteni; ebben az évben ugyanis 31,855.000 korona értékű

pamutfonál behozatallal szemben 51.617,000 K kivitel volt, melyből 21,680,000 K Németországba ment (és onnan csak 7.647,000 K behozatal volt). Tagadhatatlan az, hogy a fonógyárak ép úgy, mint a bőrgyárak, a mai vámok megszüntetését éppen Németországgal szemben ellenezni fogják, és iparuk veszélyeztetéséről fognak beszélni; de ha a kivitelre dolgozó szövőipar és bőráruipar a német vámunió esetében éppen erős kiviteli képessége folytán a vámmentes forgalmat eltűri, nem lehet a neki szükséges félgyártmányt vámokkal terhelni.

Ugyancsak ipari és gazdasági segédanyagokat tartalmaz a vegyészeti cikkek két csoportja. Vegyészeti áruból a behozatal 75,566,000, a kivitel 50.765,000 K volt s így 24.801,000 a behozatali többlet; Németországból 38.657,000 K értékű vegyészeti cikket hozunk be. Ebből a forgalomból már most vámmentes 43.342,000 K értékű áru, úgy hogy csak 32.224,000 korona értékű cikk esik vám alá. A firnisz, festék, gyógy- és illatszerárú behozatala 45.566,000, kivitele 13.359,000, behozatali többlete tehát 32.207,000 K értékű; Németországból 34.730,000 K ért. érkezett. Vegyészeti cikkekre a ma fennálló vámok igen magasak, ha teljes megszüntetésük egyes cikkek-nél, egyes gyárak érdekében ma talán nem lehetséges is, lényeges leszállításuk mindenestre keresztülvihető.

Utoljára hagytuk a vámpolitika vaskalaposait, a mindenáron védelmet követelő nehézipart: a vasipart és a vele kapcsolatos gépipart. Az 1913. évben a forgalmi adatok ezen iparágban a következő képet szolgáltatják:

	behozatal	kivitel	— behozatali többlet + kiviteli többlet	Német- országba
	k o r o n a			
nyers vas	32.575,000	3.678,000	— 28.897,000	18.775,000
bucza vas, rúdvas ..	7.528,000	11.873,000	+ 4.345,000	6.663,000
pléh és lemez	7.050,000	9.868,000	+ 2.818,000	3.415,000
drót	2.229,000	2.143,000	— 86,000	2.061,000
vasárú	55.137,000	76.759,000	+ 21.622,000	45.945,000
gépek	122.970,000	54.063,000	— 68.907,000	89.197,000
köztük mezőgazd..	23.911,000	14.909,000	— 9.002,000	8.735,000
textil	11.451,000	2.268,000	— 9.183,000	6.679,000
electr. gép és készül.	35.012,000	21.205,000	— 13.807,000	31.996,000
közte dynamo ...	10.263,000	4.400,000	— 5.863,000	9.008,000

Ezekből az adatokból kitűnik, hogy a magyar-osztrák vámterület nyersvas szükségletének egy részét még külföldről kénytelen hozni. Ha tekintetbe vesszük, hogy a 32·5 millió értékű nyersvasból 13·7 millió K a kikészítési eljárás útján vámmentesen kerül be, tisztában vagyunk azzal, hogy vasárú és gépgyáraink kivitelképessége megköveteli a külföldi vas vámmentességét; ha még tekintetbe vesszük azt, hogy a nyersvas vámja ma az érték 20—30%-nak felel meg, közgazdasági szempontból e vámnak legalább is Németországgal szemben lehető megszűntetését vagy mérséklését indokoltnak tekinthetjük.

Félgyártmány és vasárúból a vámterület kivitele nagyobb a behozatalnál; a behozatalnak majdnem nyolcztizede Németországból származik s így vámunió esetén erős versenynyel számolhatni.

A gépek forgalma erős behozatali többletet mutat. Ha meggondoljuk, hogy a vámterületen gépek után 25 millió korona vám foly be és másrészt folyvást hangoztatjuk, hogy a mezőgazdaságot intensivebbé kell fejleszteni, hogy ipart kell teremteni és ezzel szemben a fejlesztés egyik fő eszközét, a gépek megszerzését magas, az érték 25%-kát meghaladó vámokkal megdrágítjuk: igazán közgazdasági visszásságnak kell tekinteni a gépek vámozását. Ebből a szempontból a vámuniótól megteremtendő helyzet, akár a teljes vámmentesség, akár mérsékelt vámok, mindenesetre nagy gazdasági előnyül szolgálhat.

Egészen más a gépgyárosok magán gazdasági felfogása. Ők utalni fognak arra a nagy, hatalmas német gyáriparra, mely évenként 680 millió márka értékű gépet visz ki a világ minden országába; utalni fognak arra, hogy a gépiparnál foglalkozó iparosok száma a magyar birodalomban 112,000, Ausztriában 252,000 és a német birodalomban 1.120,000, tehát az arány 100, 225 és 1000, vagyis a német ipar tízszer több munkással dolgozik, mint a magyar és ötször többel, mint az osztrák. Ily erős iparral szemben a vámterület gépipara küzdeni fog a német vámegyesülés ellen. Ha így a gépipar magángazdasági érdeke ellentétbe helyezkedik a közgazdasági érdekekkel és átmenetileg Németország ellen védelmet követel is, éppen a gépiparnál lesz lehetséges a gépek helyes osztályozása által a vámunió célját előmozdítani; textilgépek, bizonyos malom-

berendezési gépek, mezőgazdasági gépeknek számos fajai, papírgyártáshoz való gépek, kőmegmunkáló-gépek és mások Németországból teljesen vámmentesen hozhatók be, anélkül, hogy a vámterületen működő gépipar sérelmet szenvedne.

A vámunió megalakításánál az a követelmény, hogy az egyesülendő gazdasági területek közt a kölcsönös forgalom szabad és vámmentes (illetőleg átmenetileg kedvező vámok melletti) legyen az, osztrák ipar részéről fog nehézségekbe ütközni, ez azonban a rendelkezésre álló külkereskedelmi és közgazdasági adatok szerint nem indokolt. Az osztrák ipar megerősödött és egy nagyobb gazdasági terület előnyei által is képes lesz Németország versenyével a saját gazdasági területén megállni, miután ma is kénytelen külföldön vele egyenlő viszonyok közt megküzdeni.

* * *

A forgalmi adatok alapján szerzett véleménynyel ellentétben sok iparág a további vámvédelmet abból az okból követeli, hogy a versenyző államban, ez esetben Németországban, helyi, állami és más közviszonyok következtében az előállítási költségek kisebbek és így vámvédelem nélkül a behozandó árúk oly előnyben vannak, melylyel a verseny lehetetlen, vagy felette nehéz.

Igaz, Németország ipara régi és erős; már ebből következtethető, hogy tökéletesebben és jobban fel van szerelve, gyakorlottabb és ügyesebb.

Különösen az oktatás és tudomány behatása alatt rendkívüli előnyök felett rendelkezik. A technikai tudományok minden ágát, a mechanikát ép úgy, mint a chemiát, a német tanintézetek és buvárkodó tudósok állandóan művelik és tanulmányuk eredményét a különböző iparágak rendelkezésére bocsátják. A vasipar, a gépipar, a chemia, az optikai iparágak legújabb története a német tudomány fényes eredményei által lett nagygyá.

Mindehhez járul a bankügy concentrikus fejlődése, mely által a tőkét sikeresen vezetik az ipar támogatására, az új technikai és tudományos eljárások életbeléptetésére és

az óriási haladásra, úgy hogy ma a német ipar büszkén áll a világ gazdaságának élén.

A német iparnak egy további nagy előnye munkás elemének megbízhatósága, rendszeretete és fegyelme. A német munkás tanult és képzett, és ha a socialistikus mozgalmak folytán a capitalismussal és így vállalatával szemben hosszabb ideig ellenséges lábon állt is, ma már szakszervezetei útján a munkaadók egyesületeivel békés megegyezés útján megteremtette azt a helyzetet, hogy a munkás vállalata érdekében dolgozik; a vállalatot, melyben dolgozik, a magáénak tekinti és így javára törekszik.

A német ipar előnyéül fel szokták hozni azt, hogy ott a többnyire régebben fennálló vállalatok befektetett tőkéik nagy részét már leírták s így könnyebben versenyezhetnek. Végül felemlítik azt, hogy a német adórendszer sokkal kevésbé terheli iparát, mint a magyar vagy az osztrák; főleg áll ez a részvényvállalatokra nézve, melyek nálunk közel 20, Németországban 4 %-ot fizetnek kimutatott jövedelmük után. Föl-
említik még a német iparnak azt az állítólagos előnyét, melyet a jobb közigazgatásban, a hatóságoknak előzékenyebb eljárásában és a külföldön való erélyes képviseltetésben élvez, mi által könnyebben és biztosabban mozog, s így minden tekintetben olcsóbb termelési költségekkel számol.

Ha a felsoroltak közt van is több oly kiváltságos helyzet, mely a német közgazdaság kizárólagos sajátsága és előnye, nem szabad feledni, hogy vannak oly hátrányok is, melyek ismét a német ipar termelési költségeit emelik; és mutatkoznak nálunk is előnyök, melyek a némettel szemben a magyar és az osztrák ipar javára esnek. A socialis terhek sokkal messzebb menők Németországban, mint a milyenek akár Ausztriában, akár Magyarországon; igaz, a socialis terhek socialis előnyöket is nyújtanak és a német munkásügy mai helyzete sok tekintetben oly társadalmi megnyugvást teremtett, hogy legalább is kétségbe kell vonni ennek az egyes iparosokra nehezedő tehernek súlyát. Fel kellett mindazáltal említeni, miután a napi kiadásokban mindenesetre teherként szerepel. Nem szabad továbbá felejtetni, hogy a munkabér Magyarországon és Ausztria sok vidékén olcsóbb, mint Németországban;

szintűgy felemlíthető még az élelmezés előnye, miután a magyar-osztrák vámterületen mindenesetre rendes körülmények közt a munkás életszükséglete nem olyan drága, mint a milyen Németországban.

Ha így mérlegeljük is az egyesülendő három ország ipari feltételeinek különböző alkatát: általánosságban nem vonhatjuk azt a következtetést, hogy, mert a német ipar erősebb az osztráknál és főkép a magyarnál, a vámmentes szabadverseny tönkre teszi az osztrák és főkép a magyar ipart. Mikor a német vámegyesület megalakulásáról volt szó, a fejletlenebb északi tartományok szintén féltették iparukat, és milyen szépen fejlődött mindenfelé Németország ipara. Mikor az 1870/1. háború sikeres befejezése után az iparos Elzász-Lotharingiát kapcsolták be a német vámegyesületbe, sok oldalról hangzott fel a panasz, hogy kivált az elzászi pamutipar és a lotharingi vasipar tönkre teszi a többi német ipart; pedig azóta a német pamutipar és még inkább a vasipar óriási haladást mutat minden vidéken. De maga a magyar-osztrák vámterület is élénk példát nyújt arra, hogy egyenlőtlenül fejlődött iparterületek egy vámterületen megállhatnak anélkül, hogy a fejletlenebb területen az ipar elfojtatótnék. A magyar ipar fejlődése világosan mutatja, hogy állandóan, sőt az utolsó 20 évben nagy mértékben halad. Vas- és fémiparunk 35·4, gépiparunk 101·7, fonó- és szövőiparunk 56·6, vegyészeti iparunk 153·3 %-kal emelkedett kereső népességében az utolsó 20 év alatt, pedig évtizedek óta teljesen ki van téve az erős osztrák ipar versenyének.

Ezzel azonban nem akarjuk azt állítani, hogy vámegyesülés esetében, ha a vámzsilipek felhúzása után megered a forgalom szabad folyása, nem támadhat egyik-másik iparcikkben oly beözönlés, mely esetleg itt is, ott is egy-egy vállalatot halálosan nem ér. Nagy forgalmi események hatalmas áldásuk mellett itt-ott nyomort is támasztanak. Nagy vasúti vonalak is, ha megnyílnak, megtermékenyítik azt a vidéket, a melyen keresztül hatnak; de hány fuvaros, hány országút melletti vendéglős látja vesztét az intézményben; hány vidéki iparos és kereskedő károsodik azáltal, hogy most a fővároshból, a gyárakból, nagyobb vállalatokból szerzik meg szükségletüket a vidékbeli lakosok.

Igy van ez abban a szabad forgalomban, mely nagy terüle-

tek vámegyesülése által keletkezik. Mindaddig, míg évek folytán a gazdasági egyensúly helyre nem áll, a német mezőgazdák panaszkodni fognak a magyar termények versenye ellen, a német fűrésztelepek zokon veszik majd, ha Magyarországból deszkák és más fűrészárúk ismét Németországba jutnak, mint hajdanában, 1878 előtt; a német lenipar, üveg- és agyagipar nehezen veszi majd a cseh és sziléziai ipar erősebb behatolását; a német malomipar meg fog küzdeni a magyarral a cseh liszt-piaczok elhódításán; az osztrák gyapjúipar zokon fogja venni a német gyapjúczikkeknek felléptét, a magyar és az osztrák gépipar nehezen fogja tünni a német gépek versenyét. De miután ez a sokoldalú verseny a gazdasági életnek újabb lendületet ad és a fogyasztó közönségnek, tehát a közgazdaság legnagyobb részének előnyére szolgál, a fogyasztást fejleszti és ezzel együtt a termelést fokozza: több mint valószínű, hogy az első évek multával a kezdet nehézségei után csakhamar beáll az az általános közgazdasági fejlődés, mely minden vámegyesülésnek, a németnek ép úgy, mint a magyar-osztráknak, tényleges következménye volt.

Hogy az átmeneti időt egyik-másik iparnál a közbenső vámok segítségével lehet és talán kell is könnyebbé tenni: ez minden egyes esetben erős megfontolás tárgyául szolgál. Annyi bizonyos, hogy egyedi szempontból, magángazdasági érdekekből legtöbb iparág a verseny ellen közbenső vámot, és valószínűleg az eddiginél is magasabbat fog követelni. Ezeknél a tárgyalásoknál azonban szolgáljon zsinórmértékül a vámegyesülésnek célja, a szabad forgalom és az általa elérendő közgazdasági nagy előny, továbbá az, hogy a teljes szabad forgalmat rövidebb-hosszabb időben, fokonzó vámleszállítással mindenesetre el kell érni; — és szem előtt tartandó mindig a közérdek, a közgazdasági szempont, melynek sikeres keresztülvitelénél az egyedi érdek legtöbbszörre szintén kielégítést nyer. A magyar mezőgazdasági gépipar például mindenesetre veszélyeztetve látja helyzetét a német verseny által, és közbenső vámot fog követelni, — a magyar mezőgazdaság intenzitásának iránya ezzel szemben vámmentes gépeket óhajt; — a tétel megoldásánál mindazok a gépek, melyeket a magyar ipar aránylag csak csekély mennyiségben gyárt, sőt azok is, melyeket csak

az állam készít és a magánipar eddig nem állított elő, vámmentesen bocsátandók be, a többire a mai vámnak legfőlebb fele maradna meg talán 5 éven át, azután $\frac{1}{4}$ ismét további 5 évre, azontúl a szabad forgalom állna be.

Egy vámunió, melynek közgazdasági célja azt a fegyverbarátságot és szövetséget szilárdabbá tenni, mely a szövetséges államok politikai befolyását a határos világhatalmak ellenséges helyzetével szemben biztosítani akarja: megalakulásának pillanatától tisztában lesz arra nézve, hogy a megalkotandó vámegyesület egyes tagjaiban a gazdasági tényezőket nem szabad gyöngíteni vagy a megsemmisítésnek kitenni. A német-magyar-osztrák vámszövetség, melynek népessége az 1910. számlálás szerint 116·3 millió lakos, melynek vasúti hálózata 108.537 kilométer, melynek egyik tagja, Németország, a világ első vastermelője, a fonó- és szövőiparban, a gépiparban, a kémiában vezető szerepet játszik, melynek másik tagja, Magyarország, mezőgazdasági tekintetben Európa országai közt első helyen áll: — megalakulásakor tekintettel lesz azokra a gazdasági elemekre, melyek a beálló szabad kereskedésnél a rohamos áramot veszélyeztetésük nélkül meg nem állhatják.

Ma, a capitalistikus korszak delén és az államsocialismus uralmának kezdetén, a szabad kereskedés és a vele kapcsolatos *laissez faire* egymagában nem gyógyítja meg az általa netán keletkező sérelmeket. Ma, világra szóló intézkedéseknél, az államnak és capitalistikus szervezeteinek, a bankoknak, a cartelleknek is tevékeny rész jut a közbelépésre és a közreműködésre. Ma a német-magyar-osztrák vámunió megteremtésénél nem a vámtarifa megállapítása, nem a közbenső forgalom szabaddá tétele az egyedüli és főcél; ma a vámunió megteremtése az egyesülendő országok jólétének kölcsönös fokozását jelenti és ha ez vele el nem érhető, akkor meg se szabad csinálni.

A német-magyar-osztrák vámunió megalakulásakor a hatalmas német iparnak és a német tőkegazdaságnak nem az a célja, hogy a magyar és osztrák fogyasztási piacot az itt működő iparok tönkretételével könnyű szerrel elfoglalja, hanem hogy az osztrák és magyar ipar természetes fogyasztási terét megerősítse, fennállását biztosítsa és vele karöltve más világ-

piacok meghódítására induljon. Gyöngé vagy eddigi gazdaságában visszaszorított Magyarország és Ausztria sem a német iparnak, sem a szövetséges hatalmak politikájának előnyére nem lesz. Gyöngíteni vagy fejlődésében visszaszorítani Magyarországot és Ausztriát a vámunióval nem szabad.

És ha az egyesülendő hatalmak fegyverbarátsága szempontjából tekintjük a vámuniót, és figyelembe vesszük, hogy e célból egyik közgazdasági törekvésük abban áll, hogy az egyesülendő országok más külföldi államoktól gazdasági tekintetben mindenkép függetlenek legyenek, saját összes szükségleteiket, ha kell, saját maguk termelése és ipara által fedezzék: akkor lehetetlen oly helyzet, a mely az egyes országok iparágait hanyatlatni engedje.

A mai háború megtaníthatta az államokat arra, hogy az összes hadfelszerelési tárgyak készítése az országnak mennél különbözőbb vidékein legyen lehetséges. A létesítendő vámunióban a vasgyárak, a gépgyárak, a vasöntők, a fémárú-gyárak, az ágyúgyárak, a fegyvergyárak, a fonó- és szövőgyárak, a ruházati cikkek, a lábbeli, a szíjgyártó cikkek stb. telepei hadászati és katonai célokból minden egyes ország különböző vidékein gondozandók, fejlesztendőek és ha nincsenek, alapítandók. Az ipar ebben a háborúban megmutatta, mennyire nélkülözhetetlen harci tényező és ép azért nem szabad állami és honvédelmi szempontból az ipar jövődéli helyzetét szabadjára hagyni; gondoskodni kell, hogy ezek a nagy iparok ne csak mai fejlettségükben maradjanak meg, hanem erőteljesen fejlődjenek. Honvédelmi és így a szövetséges államok fegyvertársi viszonya megköveteli, hogy a katonai célokra is oly szükséges gyárak és ipartelegek minden egyes országban ne csak megmaradjanak mostani erejükben, hanem tovább is fejlődjenek.

De maga a tőke és a nagyipar nagy vámegyesületben a közgazdaság természeténél fogva is megköveteli a különböző vidékeken való elhelyezést. A miként láttuk, hogy az osztrák ipar és az osztrák tőke szívesen (esetleg talán kényszerítve is) telepedett le Magyarországon, nem kizárólag az állami kedvezmények vonzották hozzánk térfoglalásra, és a mint a tapasztalás mutatja azt, hogy, ha Magyarországon is van ipartelege, nem bánja meg: — úgy kell vámunió alkalmával a német tőkének és

német iparnak is Magyarországon és Ausztriában új telepek megteremtésével, esetleg fennálló telepek megnagyobbításával mostani iparunkat fejleszteni. A tényleges fogyasztás helyéhez kötöttsége, a nyersanyag (pl. vasérc, pyrit, só, kender) bősége, a munkások száma és sok más természetes körülmény oly előnyök, melyek a tőkét vámunió esetében vonzani fogják hazánkba s ez — ha kell, állami ösztönzésre, mely akkor már a német államokkal karöltve fog dolgozni — ide fog terelődni.

A földrajzi helyzet sem megvetendő tényező, mely javunkra vonzza a német ipart. A keleti piacok meghódítására legjobb fekvésű ipartelepek a Duna folyam mentén lenn Magyarországon kínálóznak. Tőkeerős vállalkozók itt találnak kedvező elhelyezésű telepeket és innen irányíthatják azt a nagy forgalmat, mely a szomszéd és kisázsiai kelet fejlődése esetén a vámunió közgazdaságára vár.

Mindezek a természetesen látszó ipari alakulások mindazáltal tervszerű előkészítést, rendszert, közös intézkedést követelnek. Erős ipari egyesüléseknek kell a rayonozást, az új terfoglalást és a világforgalom irányítását kézbe venni. Erős iparszervezeteknek saját jól felfogott érdekükben kell gondoskodniuk arról, hogy a vámunió létesülése alkalmából a gyöngébb iparvállalatok megállhassanak és fejlődhessenek; szóval a capitalistikus erőnek feladata lesz, hogy a vámunió kezdetén ne viharozzon fel a szabad verseny romboló hatásában, hanem terjeszkedjék a szabadság jótékony áldásaiban. A német tőkének egyik feladata lesz az, hogy elhelyezését ne messze tengerentúli vidékeken, hanem a vámunió egyik tőkeszegény országában, Magyarországon keresse, és emelje ekkép hazánk gazdasági viszonyait, ép úgy, mint a német érdekeket, és ezzel együtt a vámunió czélját, a szövetséges államok hatalmát.

* * *

Ezek után felvetjük a kérdést: lépjen-e Magyarország Ausztriával együtt a német vámegyesületbe, megalkítsuk-e a német-magyar-osztrák vámuniót? És az előadottak alapján e kérdésre csak föltételesen felelhetünk. A föltételek gazdasági és politikai természetűek, és mindkét irányban tisztában kell lennünk a következményekkel.

A német-magyar-osztrák vámunió kétségtelenül egy hatalmas gazdasági terület lesz, mely erdő-, mezőgazdasági, ipari- és forgalmi tekintetben kiváló; az országok, melyek alkotják, változatos természeti és kulturális gazdaságukkal népességük szükségleteit kölcsönösen fedezik; zárt gazdasági területet alkotnak, mely szükség esetében saját terményeiből és iparcikkeiből megélhet. A német-magyar-osztrák vámunió egy nagy, természeti gazdagsággal, óriási iparral, nagy tőkeerővel rendelkező terület lesz, mely a világ gazdaságban tényező és ép azért a nemzetközi kereskedelmi politikára hatást gyakorol. Hogy ily gazdasági szervezet az egyes alkatrészekre és Magyarország közgazdaságára jótékony hatású, ez a dolog természetéből következtethető és a tapasztalat igazolja.

A kezdet nehézségeit, főképp egyes iparágaink szempontjából, nagy gonddal kell elhárítani, és nem szabad a dolgok fejlődését magára hagyni. A vámunió létesítésének éppen egyik főltétele az, hogy akár közbenső vámokkal, akár más társadalmi vagy állami intézkedésekkel a meglevő gazdasági életképes alakulások a hirtelen szabad verseny ellen megvédessenek és további létükben fejlesztesenek.

Gazdasági fejlődés szempontjából egyike a főfeltételeknek a tervezett vámuniónál az, hogy a megalakulásnál gyöngébb gazdasági alakulatok, jelesen az egyes gyöngébb iparágak az unió folytán egységes gazdasági területbe lépő erősebb elemek által létükben veszélyeztetve ne legyenek. Gondos intézkedések szükségesek; és ha erről vagy nem lehet biztos intézkedéseket tenni, vagy az egyesületbe lépő államok nem akarnak intézkedni: — akkor gazdasági tekintetben a vámunió számos iparvállalat romjain fog felépülni, és ezeket a romokat első sorban a leggyöngébb részben, Magyarországon fogjuk találni. A vámunió megalakulásánál tisztában kell lenni két dologgal: először is, hogy az uniónak nem szabad a ma fennálló iparvállalatokat életükben veszélyeztetni, — másodszor, hogy ez a cél erélyes kormányintézkedést, állami beavatkozást, az unió ügyeinek, intéző közegeinek gondos megfigyelését és tevékenységét igényli. Ha az unió megalakulásakor efelől nem jutnak tisztába, vagy ha ezt nem tartják érdemesnek külön megoldásra: akkor számos érdek forog kockán, és sok ipari vállalat nehéz küzdelmeknek

néz eléje. A német-magyar-osztrák vámunió megalakulását nem szabad összehasonlítani a német vámegyesületnek 70—80 évvel ezelőtt történt keletkezésével. Akkor nem kellett a különböző vidékeken működő iparvállalatok sorsáról gondoskodni; akkor a vasutak még nem élesztették a közlekedést oly fokra, mely a távolságokat elenyészteti, s így maga a vállalat földrajzi fekvése nyújtott biztosítékot a távolabbi vállalatok versenye ellen. Ma a közlekedési és forgalmi eszközök óriási fejlődése egészen más versenyviszonyokat támaszt, ezek ellen védekezni kell.

Az unió létesítésének további feltétele az, hogy Magyarország mint különálló fogyasztási adó- és jövedéki terület, függetlenül az unió többi területeitől, fennállhasson és e végből külön adóvonalak által különíttessék el a többi unió-területektől. Pénzügyeink érdekében nem mondhatunk le történetileg fejlődött fogyasztási adó- és jövedéki rendszerünkről és annak további fejlesztéséről. Ezt a követelést nemcsak Németország, hanem Ausztria ellenében is fel kell állítani; mert pénzügyi helyzetünk még azt a függést sem engedi meg jövőre, melyben e tekintetben Ausztriával voltunk. Pénzügyi helyzetünk a fogyasztási adók és a jövedékek erősebb kihasználására, sőt új fogyasztási adók és jövedékek életbeléptetésére fog kényszeríteni, és e tekintetben nem köthetjük meg kezünket, a vámunióban ép oly kevésbé, mint nem hagyhatjuk megkötni Ausztria részéről.

Ha így a vámunióban a forgalmi terület egységes volta mellett is önrendelkezési jogunkat fenn kell tartanunk a fogyasztási adóknál és a jövedékeknél: — le kell mondanunk a vámpolitika intézésének eddigi formájáról. A vámpolitika és a nemzetközi kereskedelem kapcsolatos ügyek a vámunióban egy közös, német, magyar és osztrák törvényhozás és kormányközeg hatásába jutnak. Az ezen ügyekkel kapcsolatos külügyi képviselet egy közös — német, magyar és osztrák — hatóság teendője. Át kell szervezni nálunk az 1867: XII. t. cz.-nek a vám- és kereskedelmi politikára vonatkozó részét. Tisztába kell hozni, hogy a most már három állam küldötteiből álló törvényhozói és végrehajtó közeg mily viszonyban áll az egyes államok külön törvényhozói és végrehajtó testületeihez és közegeihez. Azoknak működése vonható-e egyáltalában, és mily módon vonható

felelősségre az egyes országok alkotmányos testületei által? Hogyan illik bele egy ily közös közeg a parlamentaris és nem parlamentaris kormányrendszerek keretébe? Mind oly kérdések, melyeknek megoldása számtalan nehézséggel jár és lemondást követel a nemzeti önállóság egy részéről.

Ugyancsak Németországgal közös ügy támad valutánk rendezése és az osztrák-magyar jegybank tekintetében. Ha nem kell is áttérnünk a német valuta rendszerére, lehetetlen egy vámterületen a kétféle valutának egymáshoz való viszonyát és a kétféle bankjegyeknek forgalmát szabályozatlanul hagyni. Egy új bonyolult helyzet támad, melyben a német felsőbbség önálló intézkedési jogunkat okvetlenül meg fogja szorítani.

Ha ehhez hozzávesszük még a vasúti viteldijak tekintetében mulhatlanul meghonosítandó együttes intézkedésnek szükséges voltát: — előttünk állnak azok a nehézségek, melyek a még oly kívánatosnak látszó német-magyar-osztrák vámunió megteremtése előtt állanak, és melyek, ha el nem háríttatnak és **kívánságaink** szerint meg nem oldatnak, legalább magyar szempontból, az unió ellen szólnak.

MATLEKOVITS SÁNDOR.

A PRAGMATICA SANCTIO ÚJ MEGVILÁGÍTÁSBAN.¹

Az első porosz királyt, I. Frigvest koronázták Königsbergben 1701 január 18-án. Egy nagy jövőre hivatott államnak ez volt első ünnepélyes elismerése, a Hohenzollernek családjának a nagy, független uralkodók közé sorozása. A király, miután maga tette fejére a koronát, megkoronázta nejét is, a hannoverai Zsófia Dorottyát, Leibnitz nagyműveltségű pártfogóját. A királyné, úgy szól a hagyomány, ebben az ünnepélyes pillanatban burnótszelenczéjébe nyult — és tubákolt. Még ünnepélyesebb időt élünk ma. Magyarország és Ausztria népei egy év óta küzdenek vállvetve életért, megmaradásért, győzelemért; mindenért, miért küzdeni érdemes. Ha volt időszak összetartozásuk óta, melyben a történelem kényszerítő hatalma megmutatja, hogy egymásra vannak utálva, nehezen állhatnak meg egymás nélkül, tehát ismerniök, becsülniök kell egymást — úgy a mai nap az. És ezt az időpontot választják ki egyes osztrák írók arra, hogy nem is tubákot, hanem borsot akarjanak törni orrunk alá. A Hohenzollernek ősanja a divatnak hódolt; azt tette, a mi neki jól esett, de nem bántott vele senkit. Bernatzik úr és társai szintén nem tudnak lemondani a megszokott élvezetről, arról a szándékról, hogy minket bántsanak.

Ne ijedjünk meg túlságosan. Tudományt, sajnos, keveset találunk benne: a sok citatum csak az avatatlant vesztegeti meg. De politikai czélzatát jó ismernünk. Lustkandl úrnak egy elkésett, valamivel tudósabb követőjéről van csak szó. Közjogunk már külön viharokat is látott. Bernatzik úr is megtalálta már a méltó választ Illés tanár úr tollából. Nem is azért

¹ *Neues über die pragmatische Sanction.* Von Edmund Bernatzik. Oesterreichische Zeitschrift für öffentliches Recht. Bécs, 1915.

foglalkozunk vele, mintha túlságosan komolyan vennők. De igenis, ki akarjuk mutatni, hogy ő maga sem veszi és nem is veheti tanait túlságosan komolyan. Nem is személy ő, hanem rendszer. A Tezterek és Turbák rendszere. Az, mely a magyar történetben és közjogban csak azt képes látni, a mi osztrák benne. Talán hozzájárulhatunk e sorokkal ahhoz, hogy ezentúl a kifakadásokat ne vegyük tragikusan. Hiszen ezek a mi Zubolyaink maguk is kénytelenek bevallani, hogy nem oroszlanok.

Bernatzik úr cikke Turba Gusztáv tanárnak a Pragmatica Sanctiőről írt művei ismertetéséből indul ki. Itt mindjárt ki kell mondanunk, hogy Turba úr kutatásai a nevezetes örökösödségről szóló ismereteinket nem igen gazdagították; lényeges dolgokkal meg épen nem. Mindegy: Bernatzik úr megtalálta bennök, a mit kerest. Igaz, hogy a magyar örökösödési törvényben található következetlenséget, sőt ellentmondást már évekkel Turba előtt kimutattam, de Bernatzik úrra nézve magyar auctor csak arra való, hogy ledorongolja, nem arra, hogy tanuljon tőle.

De menjünk sorjában. Szerinte a király elfogadta a magyar rendek felajánlását és viszont kiváltságai és szabadságai oldalmát ajánlja fel (*vicissim offerre*). Kötve is érzi ezzel magát, de azért ez a világért sem szerződés. Hosszú jegyzetben fejtegeti azután, hogy szerződésre a rendekkel nem is léphet, mert különben megadná nekik a jogot felkelésre, ha ők úgy hiszik, hogy a király nem tartja meg a feltételeket. «Ez azonban nem akadályozta meg Deákot abban, hogy az 1867 : XII. t.-cz.-ben helytelenül szerződésnek ne nevezze a Pragmatica Sanctiőt az uralkodóház és az ország, azaz a rendek közt.» A fordítás nem hű: Deák egyenesen alapszerződést mond. Még helytelenebb az értelmezése. Maga is beismeri, hogy a király «*vicissim*» tesz ajánlatot és hogy ő is kötve érzi magát. Tehát kölcsönös a viszony: az egyik felajánlásnak megfelel a másik, úgy, mint Deák kifejti. Még se szabad szerződésnek nevezni! Holott Bernatzik úr olvashatta volna, ha akarja, hogy mindjárt az országgyűlés alatt is szerződésnek mondták ezt a megállapodást magának a királynak legbuzgóbb hívei, az Erdődy grófok; mondták ezt pedig magának a királynak. Graeca non leguntur.

Beismeri, hogy a magyar örökösödési törvény különbözik az osztráktól, de azzal vigasztalódik «Turba legújabb kutatásai alapján», hogy «ez a különbség nem oly jelentékeny, minőnek eddig tartották». Hát nem elég különbség az, ha az 1713-iki Pragmatica Sanctio a dynastia országait örökösöknek nyilvánítja, még az 1719-iki renuntiatio is elismeri az I. Ferdinándtól eredő ágak örökös jogát, míg a magyar örökösödési törvény kizárólag magának a királynak és testvéreinek ivadékaira vonatkozik? Akkor bizony kevesen voltak és így a királyválasztás «jó szokására» való hivatkozásnak akkor volt értelme. Most, midőn talán nyolczvanra megy az örökségre hivatottak száma, alig több történeti reminiscenciánál. Megvolt tehát a világos ok, miért szorítják meg a rendek akkor az örökségre hivatottak számát. Mert, bármikép vélekedik Bernatzik úr, az örökös tartományokkal akkor kimondott «örökös» unió mégis csak az uralkodó egységén és a dynastia közösségén alapult. Ha az nincs meg, vége az örökösnek remélt és óhajtott szövetségnek is. Ha Bernatzik úr figyelmesen elolvassa az 1723. I., II. szövegét, tisztán láthatja, hogy az «inseparabiliter» és «indivisibiliter» (el nem választható és fel nem osztható) kifejezés kivétel nélkül csak ott található, hol a dynastia birtokáról van szó, mind az örökös tartományokat, mind Magyarországot illetőleg. Ha az örökösödési jog különbözik, törvény szerint beállhat a szétválasztás (természetesen csak az akkori viszonyokat tekintjük). Ha ez a gondolat nincs meg, a lehető királyválasztás emlegetése még hiú phrasissnál is rosszabb lenne.

Bernatzik úr szerint Turba bebizonyította, hogy nem lényeges eltérés az sem, hogy a magyar 1723: II. t.-cz.-ben megköveteltetik a katolikus hitvallás is, miről a Pragmatica Sanctióban nincs szó. Nem lényeges azért, mert hisz a régebbi családi törvényekben és egyezségeken, melyeket bemutatnak a rendeknek, erről szintén volt szó. Ez nem bizonyítás. Épen a II. t.-cz. bizonyítja, hogy a családi törvények csak annyiban érvényesek, a mennyiben a rendek elfogadják azokat. Azonkívül: magyarázzák meg Bernatzik és Turba urak: miért utasította vissza az udvar a stajer-rendek hasonló kívánságát? Ugyebár azért, mert ott és az örökös tartományok többi gyűléseiben egyszerű elfogadást, becikkelyezést követelt, a magyar ország-

gyűlésnek törvényhozó hatalmát azonban nem vonhatta kétségbe ?

Foglaljuk össze az eddigieket. A két örökösödési törvény különbözik, de nem oly lényegesen, mint hitték. A törvény nem szerződés, de köti a királyt is. El van ismervé továbbá, hogy Magyarország, ellentétben az örökös tartományokkal, nem patrimoniális birtok. El kell ismerni, hogy a magyar «Landtag»-gal mégis másképp kellett bánni, mint az örökös tartományok gyűléseivel. Más szóval: a magyar álláspont győz az egész vonalon. Magyarelles szempontból vajmi csekély a böngészet eredménye.

De ez csak előcsatározás. Következnek a Pragmatica Sanctio hézagai. Mi történjék az ezentúl szerzendő tartományokkal? Ezekről, mint Bernatzik úr helyesen megjegyzi, csakis a magyar törvény rendelkezik, az is csak a Magyarországra visszazállandó területek felől. Szerinte azonban ez a többi szerzeményre is magától értetődik és ezért felesleges volt Boszniára és Herczegovinára külön is kiterjeszteni. Hiányzanak a megállapítások az egyenjogú házasságról, a házasság érvényességéről, a császár beleegyezéséről. «A házasság érvényességéről Ausztriában a polgári törvénykönyv dönt, Magyarországon az udvarnagyi törvényszék felállítása óta, a magyar házassági törvény.» Hiányzik az uralkodó lemondásáról való intézkedés is. Erről, valamint az esetleges trónörökös lemondásáról is rendelkezik az 1867 : III. magyar törvény, úgy, hogy a lemondáshoz Magyarország alkotmányos hozzájárulása szükséges. «Tehát joga volna ezt megtagadni.» E rendelkezésnek, Bernatzik úr szerint, csak abban az esetben van értelme, ha a lemondó gyermektelen, de születhetnek még gyermekei. Ezeknek helyzetét szabályozni kell, mert erről nincs törvényes gondoskodás. Bernatzik úr téved. Nagyon jól tudhatná, hogy az 1867 : III. t.-cz. nem ezen célból, hanem nagyon nyilvánvaló és a törvényben el is mondott törvényes okokból keletkezik. Nincs szabályozva a regenség sem, «a mi beláthatatlan veszélyeket rejthet magában». De ez csak látszólagos, mert hiszen a házi törvény szerint a legközelebbi férfirokonok kormányoznak. Magyarországon nem lehet külön regens, hisz az országok «indivisibiliter possidenda». Megvallom, nem hiszem, hogy a possidenda, a birtoklás, vonatkozhatik

a regensségre, hiszen az nem birtokol, csak kormányoz. Azután meg Bernatzik úr tudja, hogy 1741-ben is a magyar országgyűlés választotta meg corregensnek, neje halála esetére gyámnak is, Ferenczet, Mária Terézia férjét, és hogy a királyi férj le is tette az esküt (1741 : IV. t - ez). Mi azt is tudjuk, hogy ez a választás épen nem ment simán. Nincs végre intézkedés arról sem: hány éves korában veheti át a trónörökös az uralmat.

Következik a főtámadás: «a magyar alkotmánynak a Pragmatica Sanctióval egy időben történt biztosításáról». Ezek közt az első a hitlevél és a koronázási eskü. Turba szerint ez az országgyűlés állapítja meg a magyar hitlevelet és a koronázási esküt, a mennyiben az 1715 : II-őt becikkelyezte. Változtatás lehetséges ugyan, de csak kölcsönös megegyezés alapján. Ez pedig, az uralkodónak helyzetére nézve, nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában is fontos. Így készült az utolsó hitlevél is, mely a jövő koronázásra nézve is kötelező, ha kölcsönös egyetértés alapján meg nem változtatják. Itt már kibúvik a szeg a zsákból. A biztosításokból tehát, tekintettel Ausztriára, ki kell küszöbölni mindent, a mi Ausztriára nézve sérelmes lehet. A szerző csak egy csekélyeségről feledkezik meg: arról, hogy a szerinte is kötelező hitlevélben benne van «Magyarország törvényes függetlensége» is. Ez a függetlenség pedig — tán elhiszi Bernatzik úr — épen Ausztriával szemben van megállapítva. Ebből következik, hogy a koronázási hitlevél és eskü megállapítása kizárólag a koronázandó királynak és Magyarországnak ügye. A magyar király, ki egy személyben Ausztria császára is, tudja, mivel tartozik mindkét államának.

Változtatni igenis lehet. Ezt bizonyítja az 1687-iki koronázási eskü, melyet az 1715-iki, az örökösödési törvénybe foglalt formula is átvett. Ennek illető záradékát Bernatzik úr egyenesen «Revisionsklausel»-nek nevezi. Az van benne, hogy a király Magyarország és melléktartományainak jogait, szabadságait stb. fenntartja úgy mint azok értelme felől Ő felsége a rendekkel diétán megegyezett.» Ez tehát nem annyira revisio, mint a törvényt magyarázatnak az országgyűléstől és királytól közös függése. Ez a formula már 1741-ben nincs benne a koronázási esküben, az 1867-ikiben sincs, a parlamenti kormány berendezése óta pedig, mint azt Bernatzik úr is elismeri, meglehetősen elavult.

De Turba úr kiásta és Bernatzik úr új életre akarja kelteni. Hiszen ez a clausula «megmenti a királyt, azon számos esetben, melyekben az alkotmányos törvények vagy szokások magyarázata kétes, azon kényszerből, hogy azt az értelmezést fogadja el, mely a parlamentnek épen tetszik». Fel lehet használni az obstructio ellen, sőt azokat az önkényes intézkedéseket is, melyeket az «exlex» tesz szükségessé, megfoszthatja alkotmányellenes bélyegüktől. «Ezért a király tanácsosai nem is figyelmeztették őt reá. A clausula feledésbe merült, mert a király érdekét szolgálta.» Turba előszedte, de ezért Andrassy és Apponyi erősen megtámadták. «A magyar közjogi tan-könyvek kivétel nélkül mellőzik ezt a clausulát.»

Kezdődik tehát a gyanusítás és pedig a nagyon alaptalan gyanusítás. Először is nem áll, hogy a clausulát mindenki mellőzte. Elolvashatja német munkám 14—15. lapján a clausulát, megújítását is az 1715 : III. által. De természetesen az alkotmánytörténetbe, nem az alkotmányjogba való. Mint láttuk, már rég kimaradt a koronázási esküből, aztán feleslegessé tette a felelős kormány, melyben egészen más eszközei vannak a királynak befolyása érvényesítésére. Különben is, szükségtelen mondani, ez a záradék ép úgy megszorítja a király törvénymagyarázó jogát, mint az országgyűlését. Helyébe az 1790—91-iki XII. t.-cz. lépett. Nem tűnt-e fel Bernatzik úrnak, hogy Mária Terézia és II. József aulikus tanácsosai, kik ugyancsak ismerték a Corpus Jurist, miért nem ajánlották alkalmazását, még Izdenczy és Balassa sem? Hiszen útját állja a király egyoldalú törvénymagyarázatának is. Turba úr pedig kiáshatta volna azt a vitát is, mely az 1712-iki diétán e záradék körül folyt. Akkor legalább Bernatzik úr, ki, úgy látszik, őt nézi egyetlen hiteles kútfőnek, egyebet is tudna hiteles alkotmánytörténetünkől.

E záradék alól, igen bölcsen, az 1712—15-iki országgyűlés kivett két ügyet. A király és az országgyűlés együttesen sem rendelheti el, hogy Magyarországot a többi tartomány normája szerint kormányozzák. Ez az önállóság elve. A másik a király kötelessége, hogy az ország területi épségét fenntartja. Az elsőről Bernatzik úr azt mondja, hogy nem állhat meg, mert már az 1723. törvény (107. cz.) elrendeli az intabulatiót, «a többi

tartomány módjára». Megjegyzem, hogy a törvényezikk nem az intabulationál, hanem csakis az elsőség jogánál említi a másutt divatozó szabályt. De vajon az intabulatio kormányzás-e? Ezt ugyan bajos volna Bernatzik úrnak és társainak bebizonyítani.

Szerző előtt ez mellékes. A főrohamot azon hitlevélbe foglalt törvény ellen intézi, mely a királyt kötelezi a birodalom elveszett részeinek visszaszerzésére és bekebelezésére. Panaszkodik aztán közjogi íróink ellen, e sorok írója ellen különösen, hogy ők ezt a tant támogatják és Magyarország jogát melléktartományaira fenntartják. Hiszen ez elavúlt, a nemzetközi joggal ellenkező, scholastikus, nem a mai világba illő ferdeség, melyről a magyar közjog még most sem mond le. «Ha a kormány is ezen az állásponton van, Magyarországgal nem is lehet szerződést kötni.» Szerinte maga a birtoklás = jog és eo ipso legitim. Szórolszóra citáljuk, hogy senki se higgye, hogy túlzunk. Hová vezet bizonyos jogi formulák következetes kifejtése, jogi és politikai belátás nélkül, íme megismerhetjük. Tehát a mi ma megáll, megáll jog szerint örökké, mert senkinek sincs joga megváltoztatni. Vajjon Bernatzik úr belenyugszik-e abba, hogy a lengyelek örökké az orosz martaléka legyenek, hogy az oroszok sanyargassák a finneket, a szerbek a bolgárokat stb. Tessék végig gondolni ezt a gondolatot: jogfolytonosság nincs, csak a nyers-erő határoz. Mivel pedig forradalom nem számíthat sikerre, örök és rendíthetetlen a hadsereggel rendelkező kormányok hatalma. Ez már nem is Bach vagy Schmerling, hanem Schwarzenberg és Haynau, teoriába foglalva. Már azt igazán nem kívánhatja, hogy ezt komolyan vegyünk, de azt sem, hogy a koronázási esküt miatta megváltoztassák.

Hogy miért förmed fel annyira e követelés ellen, annak nagyon is gyakorlati célját majd meglátjuk. A ki ilyen teoriával áll elő, azt bajos meggyőzni. De elmondunk egy tényt, mely talán gondolkodóba ejtheti. Mikor 1848-ban szentesített törvény ismerte el Magyarország független kormányát, Pillersdorf későbbi osztrák miniszterelnök az államtanácsban így szólott: többször is előfordult, hogy a felséges dynastiának nagy engedményeket kellett tenni, de azokat alkalomadtán vissza is lehet vonni. Tehát nemcsak pusztuló népek és trónvesztett dynastiák álmodoznak történeti jogról.

Nagyon megtámad engem azért, mert azt írtam, hogy Galiczia és Lodomeria birtokában Magyarország elismerte Ausztriát anélkül, hogy e tartományokról egyenesen lemondott volna. Pedig ez tiszta igazság és ez Ausztria jogából, melyet elismertünk, nem von le semmit. Itt nincs jogfenntartás, mint Dalmáciánál. Dalmáciáról még tudja, hogy »egyes részei» valamikor Magyarországhoz tartoztak, de azt elfeledi, hogy Galiczia és Lodomeria századokon át tartoztak Magyarországhoz; hogy Mária Terézia magyar jogon, magyar sereggel, magyar vezér alatt, magyar czímert tűzve ki a határon, foglalta el és hogy országgyűléseink 1790-től kezdve egy félszázadon át követelték visszakapcsolásukat. Itt nincs jogfolytonosság. De máshol meghajol előtte Bernatzik úr. 1848-ban és ismét 1867-ben Magyarország óhajtotta az uniót Erdélylyel. «Ezt az óhajtatást a király, tekintettel a Pragmatica Sanctióban foglalt 'jogfolytonosságra' visszautasíthatta volna, ha tárgyilagosan megismeretik vele a ténybeli és jogi helyzetet.» Hogy' tud maga-magának ennyire ellenmondani egy közjogász! No, hála Istennek, mégsem kívánja, hogy Erdély ismét fejedelemség legyen.

De Fiume már más; azt ő, történeti jogon, mindentől Horvátországnak adományozza. Velem még gorombáskodik is, mert azt állítottam, hogy Fiume sohasem tartozott Horvátországhoz, de mivel a gorombaság mindig ahhoz tér vissza, kitől kiindult, ezt nem viszonozom. Mivel Bernatzik úr beismeri, hogy Horvátország is Magyarországhoz tartozik, már is erősíti álláspontomat. De azonfelül maga idézi az 1779-iki oklevelet és az azt megelőző 1778-iki protocollumot. Ezek azt mondják: «Fiume városát ezentúl is a magyar szent korona külön kapcsolt tagjának kell tekinteni (*tamquam separatum sacræ regni Hungariæ adnexum corpus porro quoque consideretur*). Ha pedig ezentúl is külön tag, azelőtt is az volt: tehát ide és nem Horvátországhoz tartozott. A látszólagos ellenmondás pedig abból ered, hogy az a horvát helytartótanács, melyet Mária Terézia 1767-ben felállított és a melynek Fiumét is alárendelte 1776-ban, törvénytelen volt; annak tekintették a horvátok, kik csakis a magyar törvényes helytartótanács alá akartak tartozni. Épen a horvát tartománygyűlés kérdésére szüntette meg Mária Terézia 1779-ben. Ez a jogfolytonosság nehezen lesz Bernatzik úrnak ínyére.

A hogy' aztán a *seperatum corpust* magyarázza, csakhogy a magyar felfogást alaptalannak tüntesse fel, — bocsánat a szóért — az már gyerekes. Neki, mint minden egyéb dologban is, az 1848-68 közti időszak, az, melyben Horvátország erőszakkal szálította meg Fiumét, az egyedüli jogot formáló. Az a korszak, melyben igaz, hogy Ausztria elnyomhatta Magyarországot, de lakolt érte Itália és Németország elvesztésével, pénzügyei romlásával, szellemi életének elmaradásával. Furcsa romantikus az, ki ezt a kort sóvárogja vissza.

Fiume alkalmat nyújt neki egy rémmese elmondására. A horvát megegyezésben Fiumét illetőleg eredetileg más szöveg volt, de azt a bécsi horvát cancellariában leragasztották és így fogadtatták el az új, Magyarországnak kedvező szöveget a horvát tartománygyűlésen. A tartománygyűlés pedig, azt el kell ismernie, elfogadta; «olyan szörnyű pressiót gyakoroltak a választókra». Tehát itt is nagyot akart mondani és végre is nem mond semmit.

Nem mond, de azért, avagy tán éppen azért szitkozódik. Minden megjegyzés nélkül írjuk le, miket mond Deákról és Andrássy Gyuláról: A király 1868 nov. 8-án szentesítette az egyezmény horvát példányát. «Néhány nappal utóbb Gr. Andrássy miniszterelnök olyan csínytet követett el Deák műve ellen, az Ausztriával való kiegyezés tekintetében, melyet, mint ismeretes, Deák, a király ígérete szerint, eredetileg még szentesítése előtt az osztrák parlament és a horvát tartománygyűlés elé akart terjeszteni. A magyar politikának mindig Janus-feje volt. Akkor volt egy államférfiuk a «történeti jog», vagy «jogfolytonosság» számára, az Deák volt és egy másik, kinek vonásai azok, mint Goethe «nagypapájáé», gr. Andrássy, a *fait accompli* embere, ki a történeti jogon hatalmi parancssal túltette magát minden meggondolás nélkül, ha ez jobban felelt meg a magyar érdekeknek. Ilyen esetben aztán Deák szerényen visszavonult.» Aztán: A «correctség — ha Andrássy machinatióinál alkalmazható ez a szó — azt követelte volna, hogy az egész szöveget újra lemásolják.» Néhány sorral később aztán idézi Šišić tanár úr kutatásának bizonyára megbízható eredményét. A horvát alcancellár a régi fölé ragasztatta az új szöveget, hogy ne kelljen az egészet újra leíratni. «Und darum Räuber und Mörder.»

Értjük Bernatzik urat, nagyon is értjük. Csak azt nem értjük, mi köze mind ennek a Pragmatica Sanctióhoz. Oly férfiakról, kiknek sokszorta nagyobb az érdemük a dynastia és Ausztria körül is, mint az összes osztrák államférfiaknak 1848 óta, ily hangon ír, csak azért, mert magyarok, magyar hazafiak voltak. Andrássy mint hivatalos hamisító, Deák mint álnok meghunyászkodó, mindenesetre új beállítás. De ez az ítélet nem azokra a férfiakra süt bélyeget, hanem annak ítélőképességére és ízlésére, a ki fogalmazta.

A történeti jognak tehát semmi értelme. Ez a tan aztán Dalmáciát illetőleg furcsa kirohanásra ragadja Bernatzik urat. Dalmáciára nézve fenn van tartva a magyar szent korona joga, az a tartomány pedig mégis Ausztriához tartozik. «Kétféle jog egy területen nem lehetséges. Ha Dalmácia «de jure» nem a mienk, akkor az adószedő ott rabló és tolvaj lenne, a bíró és tisztviselő pedig mindenféle gonosztevő». Pedig a jogfenntartás is tény, a birtoklás is tény. Csakhogy a következetes előtt a tény nem számít, csak az a következtetés, melyet valami jogi formulából levon. A közjogászoknak ugyan már tisztába kell jönniök azzal az igazsággal, hogy a közjog = jogtörténet. Persze akkor vége lesz a dogmatikus phrasisoknak és az olesó theoriáknak. Oda dolgozni is kell.

Hasonló jogi zavart idézett elő szerinte a magyar kormány Boszniát és Hercegovinát illetőleg azzal, hogy e két tartományra is alkalmazza a szent korona el nem évülhető jogát. Bernatzik úr végre eljutott tana gyakorlati alkalmazásához és egész világos, hogy hosszú diatribáit csak azért írta a Pragmatica Sanctióról, hogy ide lyukadhasson ki. A koronázási diploma visszakapcsoló záradéka szerinte megoldhatatlan ellentétben áll a közös ügyekkel. Hisz az 1867. XII. közös ügynek declarálja a külügyet és hadügyet. Ezért Ada Kaleh is közös territorium, míg e felől Ausztriával nem történt megcsegyezés. Száz mérföldnyire minden osztrák határtól, félóránnyira Magyarországtól van egy kis sziget. De azért Ausztria ott nem mond le jogáról: úgy látszik, condominiumot akar 800 lakos fölött. És mi lemondjunk igazi, nemcsak írott, hanem történeti jogról?

Mert ha van történeti jog, mely egyúttal maig élő politika, akkor Magyarország régi déli és keleti határainak visszaállítása

az. Ez a Habsburg-uralomnak, ez az Ausztriával való örökös uniónak igazi, sőt erkölcsi alapja. Ezt fogadta I. Ferdinánd mindjárt trónralépésekor, különösen kiemelve Belgrádot is. Ne feledje Bernatzik úr, hogy úgy a Habsburg-ház férfiágának 1687-ben, mint a női-ágnak 1723-ban elfogadott örökösödése hálából történt az ország felszabadításáért és elszakított részeinek visszakapcsolásáért. Magyarország 1741-ben és utána visszaszerezte Mária Terézia nem-magyar országait, mert törvényünk szavai szerint: királyunk jogait védte. Hány ezer magyar vérzett, hogy Ausztria a napoleoni háborúban megmaradjon, visszaálljon és növekedjék! Követelt-e Magyarország részt belőle, vagy éppen condominiumot?

De Bernatzik úrmásképp nézi a dolgokat. Így szól: «Ti cseh, tiroli s többi osztrák emberek, mi egészen függetlenek vagyunk tőletek, semmi közünk hozzátok, várva-várjuk a tőletek való elválás napját, sőt királyunknak koronázásakor megköveteljük, esküdjék meg, hogy ez elválást nem akadályozza meg. Mégis elvárja Magyarország, hogy mindnyájan megtegyétek kötelességeket és örömet aldozzátok fel életeteket a magyar szent korona fényéért.» Igen találó, különösen a csehekre való hivatkozás.

És ezt írja Bernatzik úr akkor, mikor százezernyi magyar vérzett el az osztrák Galícia védelméért és visszaszerzéséért, mikor százezernyi magyar védi az Isonzónál és az Alpeseekben az osztrák határt.

Ez már nem jogtudomány; ez egészen más. Kárt nem tesz, de megszorít mindenkit, ki nemcsak a királynak és a dynastiának rendületlen híve, hanem meggyőződésből ragaszkodik az Ausztriával való törvényes kapcsolathoz is. A magyart végül «nemes, lovagias nemzetnek» nevezi. Azt hiszszük, az és az is marad. De oly tendenciákkal szemben, a minőknek Bernatzik úr a szócsové, nem lovagiasság kell, hanem erő.

MARCZALI HENRIK.

ZRÍNYI MIKLÓS ISMERETLEN LEVELEI.

Második és utolsó közlemény.¹

A linzi békesség megkötése után még nehezebb idők következtek az országra. Ez a békesség magában hordta a villongás magvait. S a mint az országgyűlés megnyílt, a vallási viszálykodás újult erővel tört ki. S ez a viszálykodás gyűlölködést támasztott még jobbaink között is. Kigyókövet fujtak egymásra; egymás ellen hadakoztak akkor, mikor az ország ezer sebből vérzett. Néhány emberért az egész országnak szenvednie kellett.

Zrínyi Miklós ezen önző tusakodók közül kivonta magát. A vallási villongásnak ő antagonistája volt. Az igazi nemzeti lélek nem melengethet magában olyan érzést, mely a nemzeti élet és a nemzeti egység megrontására vezet.

A míg tehát az országgyűlés tagjai egymás ellen hadakoztak s a míg a felekezeti villongás tüzeit élesztgették, Zrínyi Miklós a kardját villogtatta s lelke belső harmoniájában keresett megnyugvást.

Ki volt az, ki e nehéz időkben a töröktől fenyegetett vidékeket strázsálta és védte? Zrínyi Miklós és Batthyány Ádám. Ki áldozott vérével és pénzével a védtelenek és a megtámadottak érdekében? Zrínyi és Batthyány.

Nehéz idők jártak. A hosszú háborúk okozta gazdasági romláshoz, a végházak kimondhatatlan nyomorúságához járult még a török állandó portyázása. Szegény megmaradott falvaink egyformán szenvedtek a fizetetlen végbeliectől és a támadó töröktől. Egész faluk népe a szabad legénységre adta

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1915. évi 466. számában.

magát, hogy életét megtarthassa s hogy szablyájával kenyeret szerezhesen.

Zrínyi tudta és érezte, hogy menteni kell azt, a mit még menteni lehet. Tehát harczolt, bár a török ellen való hadakozást felülről erősen tiltogatták. Kisebbszerű harczok voltak ugyan ezek, de azért kicsinylenünk nem szabad; mert e harczok temérdek falut, vagy vidéket mentettek meg a végső pusztulástól s amellet a töröknek a harci kedvét is alább szállították. Ki tudta, ki értette volna ezt jobban Zrínyi Miklósnál?

Leveleiből látjuk, hogy szeme, füle állandóan résen van. Folyton kémli, minemű szándéka van ránk a töröknek. Minden pillanatban készen áll, hogy lecsapjon ott, a hol az ellenség megjelenik. Bátor, de óvatos; elszánt, de okos. A siker nem teszi őt elbizakodottá; a balszerencse nem veszi el kedvét. Gerjedez és gyullad állandóan az ország oltalmában.

Irodalmunk Zrínyinek e harczairól idáig alig tud valamit. Életírója a linzi békekötés után következő időről 60—70 lapos fejezeteket írt ugyan, de ezek mind oly dolgok, melyekben Zrínyi Miklósnak semmi része nem volt. Zrínyinknek ez időben kelt levelei tehát ujság-számba mennek. Nemcsak harczairól adnak ezek felvilágosítást, hanem egyéb dolgait is föltárják. Így aztán szemmel láthatjuk, hogy életírói adatok hiányában mennyi költött dolgot fűztek az ő nevéhez.

Széchy a Zrínyi Miklósról írt öt kötetes életrajzában a legapróbb részletig elmondja az 1646—1647. évi országgyűlés történetét. Elmondja azt is, minő hatással voltak az országgyűlés tárgyalásai Zrínyi Miklóstra. Mondanunk sem kell, hogy őt is a jelenlevők között szerepelteti. Sőt azt is kifejti, minő benyomásokot szerzett ott a költő s minő hatással voltak azok államférfiúi fejlődésére. «Épen azért — írja Széchy — jelenléte ezen a gyűlésen felette fontos és nevezetes mozzanat életében».

Kijelenthetjük, hogy Zrínyi Miklós az 1646—1647. évi országgyűlésen nem vett részt. A nevezett időt ő a török ellen való harczban töltötte. Leveleiben az okot is megmondja, mért maradt távol az országgyűléstől.

Az 1646. év elején Zrínyi a kanizsai basa seregét a Mura mellett megszalasztotta. Bár a támadó a török volt, ő felsége

dorgáló levelet írt Zrínyire.¹ A költőt mód nélkül bántotta e levél hangja s nem ok nélkül. Mindazonáltal a török támadásainak való ellenállástól nem tartotta vissza. Ott őrködött és vigyázott Csáktornya várában, honnét csak néhány napra távozott Körnendre, Zala-megye gyűlésére.²

Május havában Batthyány már kérdést intézett Zrínyihez, vajon elmegy-e az országgyűlésre. Zrínyi röviden felel: «A gyűlésre való menetelemtől kegyelmednek semmi bizonyosat nem írhatok».³

Úgy látszik, hogy Batthyány ez ügyben tárgyalni akart Zrínyivel, mert két levélben is kérte őt, látogatná meg. Zrínyi megköszöni a két levelet s kijelenti, hogy szívesen menne oda, de lehetetlen távoznia. «Sok dolgom — írja — melyekben untig úszok, nem engedik. Mindazonáltal, ha biztat kegyelmed annak az kevés adósságnak megnyerésével, mostani szűk voltomhoz képest elmennék».⁴

Junius havában Batthyány, Keglevich Peter és Dobos György külön-külön levélben panaszkodtak, hogy a muraközi vitézek a tormaföldieket Kralioczra hajtották szolgálatra. Zrínyi — mint maga írja — magához hívatta hadnagyait s kihallgatta őket. Kisült, hogy a vádból egy szó sem igaz. «Nem tudom — írja ekkor Batthyányinak — ki informálta kegyelmedet. Hiszen Kraliocz, mint kegyelmed maga is tudja, semmi oly félelmes hely, azkit paláncsolni kellene. Talán öcsémuram vitézei tették.»⁵

Zrínyi ugyanez időben a hódolt polgárokkal várerősítési munkát végeztetvén, Batthyány ezért szemrehányással illette őt. Zrínyi 1646 június 25-én Csáktornyan kelt levelében azt feleli, hogy a mi a hódolt polgárokat (jobbágyokat) illeti, nem tudja,

¹ Széchy e támadást márczius havára teszi. Azonban előbb történt; mert márczius 4-én Zrínyi már imígyen ír Batthyánynak: «Az öfelsége haragos levelét nem hiszem, hogy megérdemeltem volna annyi sok fáradságú szolgálattal és véres veritékemmel; főképpen most mely méltatlanul legyen, kegyelmed jól tudja.» (Csáktornya, 1646 márczius 4.)

² Csáktornya, 1646 ápril 6. Zrínyi kéri Batthyányt, adna neki szállást egy-két napra a körnendi várban. Zala-megye gyűlését kell vezetnie.

³ Csáktornya, 1646 május 16.

⁴ Csáktornya, 1646 május 19.

⁵ U. o. 1646 jún 24.

mivel mentse magát. De ha a dolog őfelsége elé kerül, az is neki ad igazat: «mivel az polgárok ha mit kéremés szerint magok jóakarataikból mívelnek, azt nem tulajdoníthatni erőnek¹ és így én körösztyén szerető úrnak ismeröm kegyelmedet, látván kegyelmed az mi nyavalyánkat, kit török, kit pedig jobbára mirigy miatt, számtalan kárunkat is, kiket vallottunk: ha szintén mi nem hagynánk is, kegyelmed parancsolná az idevaló polgárságnak természet szerint való ellenségink ellen segítségnek munkájára s magunk s több ő felsége országai oltalmának épületire hajtatni».

Zrínyi ismervén Batthyány lobbanékony természetét, ezt a levelet is békülő hangon fejezte be. «Ne vegye kegyelmed — írja — nehéz néven ez írásomat; a panaszokat félretevén tartson igaz atyafiának!»

Zrínyi a nyarat is Csáktornyan töltötte. Állandóan onnat írogat Batthyánnak.

Julius hó elsején például imígyen ír neki: «Az olaszországi posta minden jót hozott; az talán azért nem volna kedvünk szerint, hogyha velenczések törökkel megbékélnének, az mint kézzel-lábbal rajta vannak».²

Ugyanez év nyarán írja Batthyánnak: «Az török szüntelen látogat bennünket, ki miatt vagyunk nyughatatlanságban».³

A következő évben is jobbára Csáktornyáról keltezi leveleit.

Ez év tavaszán Zrínyi véres csatát vívott a kanizsai basa ellen. Az ütközetben száz török elesett, sokan pedig rabba estek. Zrínyi seregéből csak 20 ember esett el. De ezek között volt Erdődy Farkas is, az ő gyermekkori pajtása.⁴

A költő nemes szívét bánatba borítá ez a szomorú eset. Bár Erdődy Farkas halálát a saját hevessége és vakmerősége

¹ Erőszaknak.

² Csáktornya, 1646 júli 1. Münsterben — írja ugyanitt — az catholicusok beleegyeztek úgy hallom az egyházi jószágok abolineatiójába. — Ugyanez év július 20-án Csáktornyáról jó híreket kér Batthyánytól s megírja neki, hogy jó egészségben van.

³ Csáktornya, 1646 aug. 11.

⁴ Széchy erről a csatáról azt írja, hogy néhány hónappal az országgyűlés után történt. Tévedés ez; hiszen Zrínyi éppen azért nem ment az országgyűlésre, mert a király haragudott reá Erdődy Farkas halála miatt.

okozta, Zrínyi önmagát vádolá és gyötré halála miatt. Még május 21-én is így írt Batthyáynak ez esetről: «Az mostani próbáltatásunkban egyébképpen türethetssel esvén az dolog, szegény Erdődy Farkas uramon esött gonosz történet minden kedvünket szomorúságra fordítá».¹

Tán Erdődy Farkas halálának a híre okozta, hogy a kanizsai támadásról ijesztő hírek terjedtek el. Akadtak olyanok is, kik nyíltan hirdették, hogy Zrínyi Miklós is elesett. Sándor prédikátor például megfordulván Kanizsán, Batthyáynak megírta a «kanizsai veszedelem» lefolyását. «Szegény Hagymássy — írja a prédikátor — ötöd magával vagy az kapu fölött Kanizsán. Zrínyi Miklós gróf őnagysága feje volna az egyikben. Az hárma ki legyen, nem szólják; mert mind olyan horvát formán való üstökös katonák, hajokat is az szélnek bocsátták».²

Az országgyűlés ezenközben már a vége felé járt, de Zrínyi Miklós még mindig Csáktornyán tartózkodott. Május hó végén írta onnét Batthyáynak: «Édes bátyámuram! Elvettem az kegyelmed levelét, melylyel hogy látogat és hírekkel tudósít kegyelmed, megszolgálom kegyelmednek. Hála Istennek most türethető egészségben vagyok. Irja kegyelmed édes bátyámuram, hogy az gyűlés vége felé vagy. Talán én is el kezdek menni, hogyha az ő felsége haragjától nem tartanék ez mostani szerencsétlenségért Erdődy Farkas miatt».³

Bizony helyesebb volt, hogy Zrínyi otthon őrködött s a portyázó törököket üzőgette. Ezek ugyanis ez évben még a tél elején is rabolva kóboroltak.

A török portyázása ügyében írta Zrínyi Batthyáynak egyik legérdekesebb levelét, mely nemcsak az ő nemes gondolkozását tárja elénk, hanem hadi ismereteire is fényes világosságot vet.

Már hidegre fordult az idő, mikor Zrínyi Miklósnak pribék

¹ Csáktornya, 1647 május 21. Márczius hó 7-éről keltezett levele is van, melyben arra kéri Batthyányt, hogy egyik szolgálójának az apjától reá maradt lovát és fegyvereit adassa meg.

² Bajom, 1647 máj. 27. A tatár hírekről is megemlékezik a jó prédikátor, írván: «Azután ha valaki tatár hírt viszen a Rábán által, ajándékozza meg nagyságod az farát száz pálczával. Másszor meggondolja aztán, ki szava után hazudjon.»

³ Csáktornya, 1647 május 28.

jelentette, hogy Kanizsán 3—4 ezer gyűlt török van. A törökök a Rábán hidat akartak verni, hogy a Körmendhez tartozó három falut megrabolják. De — írja Zrínyi — nem vihették véghez, tehát tized napra megint összegyűlnek és megkísérik. «Én — írja — mindazonáltal nem hiszem, hogy mostanában ilyen sötétben és rossz útban oly messzi mehessenek. Talán lehetetlennek is gondolom. Hanem ha az holdvilág egész éjjel fog szolgálni — vagy hideg vagy meleg lesz — bizony azt tartom, bizonyosan eljönnek. Az török, az ki annyira megyen, fáradt, alélt. Egyszóval nem harcra való csak fele is. Most is hogy visszatértek oly szakadozva mentek, hogy száz jó lovasnak lett volna nyeresége az utolsó résziben. Édes bátyámuram! ezek így levén hazánkat, körösztényiségünket tekintvén, gondoltam magamban jónak lenni, hogy ezzel az levelemmel megtaláljam kegyelmedet, noha bizony jól tudom, hogy minden ember biztatásánál többre viszi az maga jó híre, neve s köröszténységnek szolgálni való buzgó kívánsága! És magától maga lesz kegyelmed másnak nemcsak biztatója, hanem példaadója s nem akarja látni szerelmes hazánknak utolsó üszökét boszuállás nélkül. Azért én édes bátyámuram, ha így gondolja jónak, én így végeztem magamban: én mihánt az török gyülekezetit meghallom Kanizsára, mindjárt póstán egy lovas által tudtára adom kegyelmednek Lentibe. Kegyelmed ottan hagyja meg, hogy Körmendre vigyék póstán az levelet, úgy az hírt. De legjobb volna, ha uyugodt lovat adnának Lentibe az én katonámnak, az mely szóval is informálni tudná kegyelmedet.

Nemcsak hírt adok én kegyelmednek, magam is minden tehetséggel mentül több lovas, gyalogost kaphatok, Lentibe sietek előbb, hogysen az török megindul Kanizsáról, ha lehet. Immár édes bátyámuram kívántatik az, hogy kegyelmed mihent az én katonámtól az hírt meghallja vagy levelemet látja, mindjárt nagy sietséggel Lentibe jövéen mentől több lovassal s gyaloggal, előbb ha lehet, hogysen az török addig jönne. De hogyha olyan hamar nem lehetne is, bár elmenne föl az török, mindjárt, mihent hallaná kegyelmed, hogy fölment az török, főképpen Szentgothárd felé, mindjárt utánna eljühetne kegyelmed Lentibe és ott egyezhetnének meg együtt kegyelmeddel. Ha penig ott Körmend táján menne által az Rábán

az török, úgy semmi félelem nélkül elgyühetne kegyelmed Lenti-be. Minden fundamentuma ennek az dolognak az hamar-ságon áll és az titkon! Ha egyikben ezek közül fogatkozás esnék, semmi jót nem várhatunk belőle.

Immár ha az Isten engedné, hogy megegyezhetnénk Lenti-ben, lassan utánna mennénk. Az üdő, az alkalmatosság és az Isten megtanítana tovább, mit kellene cselekednünk.

Ez az én discursusom édes bátyámuram, melyhöz ha kegyelmednek kedve vagyon, kérem sietséggel tudtomra adja. És ha immár egyszer elvégzi magában, az élő Istenért senki szavátul, tanácsátul ne hagyja magát elverni. Nem mindenkoron jobbak az különböző tanácsok, hanem azmint Sándor mondotta: diu delibera, cito fac! Az Úristen úgy adjon minden-höz jó szerencséket, ha ezeket, azmelyeket megírtam kegyel-mednek, mind megtartom. Viszont rontson el, ha meg nem állom. Csak viszont kegyelmed énnekem erre feleljen. Még egynéhány particularitásról kell írnom! Egyik, hogy kegyelmed Lindván, Lenti-ben es Szécsiszigetiben megparancsolja, hogy mind éjjel, mind nappal engemet beeresszenek és hogy Lindvárúl, Szécsi-szigetiből velem eljöjjenek ahová szükséges. Egy szóval nekem adja kegyelmed az commandót ennek az három helynek pro hac occasione és azmeddig kegyelmeddel lehetek szemben.

Másodszor, hogy mihent első fertálja lesz az holdnak, kegyelmed Körmendre gyűljön minden népével és ott legyen az utolsó fertálíg.

Harmadszor, hogy egymást gyakorta tudósítsuk, az ki mi hírt hall.

Negyedszer, hogyha lehet, ezt az végzésünket senki se tudja.

Én magam akartam kegyedhez mennem, de azt mondák, hogy Rohonczon vagyon kegyelmed. Énnekem pedig az messzi út. Ha kegyelmednek ehhez az fölül megírt dologhoz kedve lészen és valahová közelebb jön, én mindjárt kegyelmedhez jövök. Az Isten áldja meg kegyelmedet és azt az mi szándékunkat.¹

¹ Újudvar, 1647 november 26. (sürgős levél).

Kegyelmednek igaz szolgálja míg él és alázatos öcsese

G. Z. Miklós.

Utóirat: «Murai Szombatba hagyja meg kegyelmed, mikor hírt adok én nekik, mindjárt jőjenek oda, hová én megírom.»

Szokatlan jelenség, hogy Zrínyi még a tél derekán is a török csatákat leste. Bizonyára enyhe volt a tél, azért járogattak künt a török és a magyar csapatok. Az 1648. év januárjában Zrínyi köszöntvén újévkor Batthyányt, a többi közt imígyen írt vala néki:

«Talán paraszt voltam eddig édes bátyámuram, hogy az újesztendőben kegyelmedet levelem által meg nem láto-gattam; de mivelhogy kegyelmed engem præveniált, ugyan-úgy is kívánok kegyelmednek sok új esztendőket és boldog-ságos jókat, jó egészséget mind az maga kedvesivel egyetem-ben. Örömmel láttam az kegyelmed levelét, de kegyelmednek idevaló szándékját még nagyobb örömmel hallottam. Szívem szerint örülök rajta, hogy olyan szerencsés leszek, hogy kegyelmedet, mint jóakaró bátyámuramat házamnál láthatom együtt az en jóakaró öcsémurammal, Gróf Eszterházy László urammal. Én itt mind az törököket lesem, de az Úristen az sok esővel látva elfordítja minden szándékomat s azt gondolom, hogy kikeletig csak itt kell sárt gázolnunk s egyéb dolgunk sem lesz.»¹

Két héttel később írt leveléből kitűnik, hogy bizony még február havában is a töröknek vetendő lesen járt az esze. A les-vetésre Batthyányt is meghívta, írván neki:

«Édes bátyámuram! Ismég sok ideig nem leszen ilyen alkalmatosságunk az próbában. Ha kegyelmed akaratja, én jönak mondanám. Lentire jönne és Kányavárra alá, ottan én kegyelmedet elől találhatnám, vagy ha Szécsiszigetnél akarna kegyelmed. Az les felől itt nem szólhatunk, hanem összehozván Isten bennünket, akkor végezhetünk és tanács-kozhatunk. Az Bálint² most akart csatára menni és vissza

¹ Datum in Dekanocz, 1648 január 16.

² Zrínyi Miklós egyik kapitánya: Szabó Bálint.

Pölöske felé térni; de én nem eresztettem, meddig kegyelmedtől választom nem lézen.»¹

E levele végén melegen ajánlja Batthyáynak, hogy őrizze magát a hírtől s ne adja tervöket a végbeli kapitányoknak tudtára a terminus előtt, hanem csak az indulás napján.

Nem tudjuk, Batthyány mit válaszolt e felszólításra. Valószínűleg magához kérte Zrínyit s vele együtt lelkes barátját Eszterházy Lászlót is. Ez utóbbi ugyanis február 8-án Fraknóról örömének ad kifejezést, amért Batthyány fölajánlotta magát Zrínyinek. «Bizony — írja — én is mennyid magammal lehetek, el nem maradok!» Három nappal későbbén ugyanő írja, hogy sok galibás dolgai miatt nem mehet Batthyányhoz. «Zrínyi uram is ott lévén — írja — igen bánom, kinek kérem ne neheztesse kegyelmed szolgálatomat mondani.»²

A közösen megbeszélt lesvétel azonban elmaradt. Legáltalább Eszterházy László azt írja, hogy Zrínyi uram szándokának megváltozása neki is jól esett. «Úgy lévén az, mint kegyelmed írja; mert nagyobb lett volna annak füsti, hogy sem magában az dolog, ha valami történet szerint esett volna kegyelmeteken.»³

Ha a körülmények nem engedték is, hogy Zrínyi és Batthyány terve télvíz idején megvalósuljon, azért nem ejtették el azt. Csak alkalmasabb időt vártak a végrehajtására. Zrínyinek márczius hóban kelt levelei világosan mutatják, hogy a megállapított tervet állandóan szem előtt tartották.

Márczius hó 4-én Zrínyi jelenti Batthyáynak, hogy 13 légvári hajdú elhozta a baresi fő dezdár-agát negyedmagával. Szabó Bálint is künt volt csatán, de ő semmit sem hozott.⁴ «Az törökök — írja Zrínyi — tíz bőrhajót csináltak s mutogatják az polgároknak. De az nem egyébre való, hanem hogy minekünk arra veszzen az eszünk, ők pedig eljárjanak az dolgukban! De mi csak maradjunk megállapodott tervünk mellett.»⁵

¹ Csáktornya, 1648 február 3.

² Fraknó, 1648 febr. 11.

³ Pozsony, 1648 február 13. Eszterházy László Batthyány Ádámhoz.

⁴ Zrínyi leveléhez mellékelve van Szabó Balint kapitánynak horvát nyelven írt jelentése.

⁵ Ex Nova Curia (Újudvar) 1648 márczius 4

Egy héttel későbben ulariai udvarházából írja: «Én itt szorgalmasan tudakoztam mindenütt az török felől, de én is úgy találtam, hogy mostan csendességben legyenek. Hogyha azért valami bizonyos híreim érkeznek, kegyelmednek azonnal értésére adom. Mindazonáltal nem árt azon az holdvilágon vigyázásban lennünk.»¹

A rossz időjárás miatt a törökök nem mozoghattak. Márczius hó 17-én írja Zrínyi Batthyáynak, hogy a hegyeket ellepte a hó s lovon nem járhatni. Bőjtire tehát csak annyi tengeri marhát küldhet, a mennyit az emberek a hátukon által hozhatnak.

A következő napon kelt levelében pedig a nagy hideg miatt panaszkodik. «Mind kétségbeesnek az emberek — írja — az esztendőnek jóvoltáról.»

Ugyanitt megemlíti, hogy a török négy muraközi hajdút megszorított. «Istennek segítségéből még az idén az mostani cselekedéseket megtromfoljuk.»²

Márczius 27-én már Csáktornyáról írja Batthyáynak, hogy Fillér Mihály nevű prédikátor neki is megírta a török híreket, de ő nem hiszi azokat. «Mindazonáltal — írja — nem árt az vigyázás.»³

Úgy látszik, hogy Fillér Mihály mégsem piaczi híreket írt volt Zrínyinek. Néhány nap mulva ugyanis a kanizsai sereg rabolva indult a hódolatlan falvakra. Szerencsére Zrínyi talpon volt s két ízben is megverte a kanizsai sereget. Erről a szerencséről imígyen értesítette Batthyánt:

«Az minemű szerencsét adott az jó Isten kanizsai török ellen két nap egymásután, tudom eddig hírével vagyon kegyelmednek. Az egész kanizsai török ellen megharcoltunk pénteken csak az udvari és dragonerek seregeimmel, noha azok is a harcz után érkeztek. Nem tudjuk, még kik vesztek török közül. Mi mindnyájan egészségben jöttünk meg. Két sebes esett köztünk. Noha nem sok nyereségünk vagyon, de nagy szerencsén mentünk által... Egy szál kardot küldtem ke-

¹ In curia Ularia, 1648 márczius 11.

² In curia Ularia, 1648 márcz. 18.

³ Csáktornya, 1648 márcz. 27.

gyelmednek; szépnek is jónak is ítélem lenni. Kegyelmed az én jó akaratomat vegye, ne az ajándékot.»¹

Egy hét sem múlt el s a török már újra Zrínyi birtokaira tört. Ez alkalommal a törökök lesre akarták őt csalni, azonban Zrínyi mindjárt észrevette, mi legyen szándékuk, s nem engedte magát törbe csalni. Jó kedvvel és bizakodva írta aztán Batthyáynak:

«Szemlátomást látjuk az Isten irgalmát, hogy minden jóakarátját elvette az töröktől, mind magukon, mind másokon experiálhatjuk. Most esmég mikor írom ezt, hírem jöve, hogy számtalan török ment föl Ördöglika felé, de bizony engemet rá nem vesznek édes bátyámuram most, mikor az szerencsétlenség mindenütt forr az törökre. Serényen tartjuk magunkat, de okosan mindazonáltal és el ne bízzuk magunkat! Kegyelmed gonosz néven ne vegye, hogy ilyeneket írok kegyelmednek, ha egy conventiós szolgájának tanácsát csendes füllel hallhatni.»²

Ez időben történt az új kanizsai basának bevonulása. A bevett szokás szerint ez alkalommal igen sok török vitéz gyűlt össze Berzenczén és Kanizsán.³ Zrínyi azonban nem hitte, hogy gonosz szándékkal gyűltek össze. Hiszen — írja Zrínyi — «az éjszaka rövid és az holdvilág sem szolgál mostanában», tehát az idő sem alkalmas a portyázásra.⁴

Ismeretes, hogy a király még 1647 deczember végén bánnak nevezte ki Zrínyi Miklóst. A báni eskü letévése azonban csak az 1648. év tavaszán esett meg Bécsben.⁵ Mivel akkor a

¹ Csáktornya, 1648 ápril 6.

² Csáktornya, 1648 ápril 11.

³ Darabos György, Zrínyinek jeles légrádi kapitánya jelenti, hogy az új basa feles néppel bevonult Kanizsára. E jelentés mellékelve van Zrínyinek ápril 13-án kelt leveléhez.

⁴ Levele végén Zrínyi ezzel a kéréssel fordul Batthyányhoz: «Édes bátyám uram! Az kegyelmed jószágában az minemű falpalaczkot csinálnak, küldjön kegyelmed nekem olyat hatot; kettei egy pintes legyen, kettei egy icczés, kettei messzelyes.»

⁵ Zrínyi maga írja, hogy a király Bécsbe hívatta őt az eskü letévéseére. Széchy ellenben Prágába útatztatja őt márczius elején s ott téteti le vele az esküt. Azonban, mint láttuk, Zrínyi márczius havában hazulról írogatja a leveleit, tehát nem is mehetett Prágába. Széchy rendkívül hosszan leírja

török harcok már javában folytak, Zrínyi csak nehezen szánta magát az útra. Éppen ezért Bécsbe utazása előtt imígyen írt Batthyáynak:

«Az törökök reám jó okkal nem haragudhatnak; mert sem rajtok nem mentem, sem csatát nem bocsáttam. Avval is megbizonyosodik, hogy első nap egy ló-terh bőrhajót nyertünk tőlük, azkiken általjárván, két domasini hajdút vágtak le: úgy vártam meg Ördöglikánál. Mindkétszer ott vertem meg őket.»

Az bizonyos — írja tovább — hogy a török a kölcsönt visszaadni igyekszik. «De az Isten jó és az ő szerencséjük rossz ez idén. Ahhoz az mi vigyázásunk accedáljon. Én kegyelmeddel való végezésem szerint ahhoz tartom magamat s nem fogatkozik meg bennem és az én szómban kegyelmed. De tudtára akarom kegyelmednek adni, hogy király és császár urainktól Bécsben vagyok citatus az esküvés letételre, s ha akkor történik valami az én itt nem létemben, kegyelmed ne ítélje szóm meg nem tartásának.»

Levele végén megírja még Batthyáynak, hogy Bécsbe menet Grázba is befordul s hogy egy általag malosát, egy általag olajt, egy darab parmasant s friss tengeri halat küldött neki.

Levelének utóirata így hangzik: «Jó volna az kegyelmed írásaként rávenni most az törököt; de meddig az fűvön föl nem veszik az lovak magokat, nehéz volna.»

Zrínyi e fontos leveléről hiányzik a kelet és a hely. Batthyány Ádám azonban az 1648. év január havától június végéig írt levelek közé sorozta. Hogy a levél ez év tavaszán kelt, az bizonyos; mert hiszen a füvelésről ír, a mely április és május hónapokban szokott megesni. Mivel pedig Zrínyi május közepén már visszajött Bécsből és Csáktornyan tartózkodott, tehát az eskü letétele május első felében történhetett.¹

Prága városának fejlődését, palotáit, szépségét stb. Elmondja, minő hatással voltak Zrínyire Prága művészi emlékei, minő templomokat nézett meg stb. Végre márczius 16-án letéti vele Prágában az esküt. A valóságban azonban Zrínyi akkor otthon tartózkodott s márczius 17-én és 18-án hazulról ír Batthyáynak levelet. Ezt cselekszi e hó végén is. Sőt április hóban is a birtokáról keltezi a leveleit. Szóval Széchy könyvének ez a lelkesen megírt fejezete is költészet.

¹ Csáktornyáról írja Zrínyi 1648 május 17-én: «Ez elmúlt napokban

Hazaérkezése után természetesen ismét a törökkel való harcok foglalják el. Junius hó 2-án ugyan azt írja Batthyáynak, «az törökök oly nagy csöndességben vannak, hogy mióta felverettem volt őket, azóta csak egy török sem jött által Mura-közbe.»

Ez a csöndesség azonban a viharak előjele volt. A török készülődött.

Zrínyinek különben ezúttal Varasdon volt dolga. Az uszkokok ügyében tanácskozott ott a királytól kinevezett bizottság, melynek Zrínyi is tagja volt. A nevezett bizottság legelőször is elnököt akart választani. A grázi kamara feje azonban magának vindicálta az elnökséget. «De az magyar és az horvátországi commissariusok — írja Zrínyi — nem engedvén, ő felségét kellett megtalálnunk felőle; kire őfelsége kegyelmesen resolválna magát, engemet választott s ordinált azon comissionak fő-præsidentének.»¹

Ezenközben Zrínyihez is eljutottak a török készülődéséről szóló hírek.

Keglevich Péter vicegenerálisnak már junius elsején jelentették, hogy a törökök Iharos mellett a Csicsó nevű pusztát várhelyet, vagy a Légrád alatt fekvő Földvárat akarják megépíteni. E célból rendkívül sok boszniai és pozsegai munkást hozattak Kanizsára.²

A töröknek ez a készülődése aggasztani kezdé Zrínyi Miklóst. Junius 7-én már ímígyen készítette elő Batthyányt:

«Mindennap és minden órában számtalan híreim érkeznek az törököknek Kanizsára való gyülekezetéről, úgyannyira, hogy talán soha egyszer annyi számtalan török Kanizsára nem gyülekezett, a mint mostanában, sőt minduntalan gyű-

Bécsben mentemben Ivanovics nevű főember-szolgámat magammal elvittem több főember szolgálaimmal. Azonban míg odajártam, a szolgálja (t. i. Ivanovicsé) itthon maradván lovaival és fegyvereivel, legjobblik lovát pár pisztolostól s karabinostul, minden szerszámmal együtt úgymint lopva elvitte.» — E levélből kitűnik, hogy Zrínyi főember szolgálait és fővitézeit is magával vitte Bécsbe az eskü letevésére.

¹ Csáktornya, 1648 júni 2. Érdemes megemlítenünk, hogy Zrínyi az uszkokat állandóan ráczoknak nevezi.

² Türes Miklós levele Keglevichhez 1648 júni 1. Keglevich Türesnek levelét azonnal elküldé Batthyáynak.

lekezik ásóval, kapával s hunmi egyetmás hadakozó eszközzel. Nem ártana, ha kegyelmed az végházakhoz közelebb nyomakodnék meunél többedmagával és Lentibe szállna kegyelmed, hogy így egymáshoz közel lévén, correspondeálhatnánk. Mert azmint hallom és értem, Csicsót akarnák az törökök megépíteni, melyet ha véghez vihetnének, az országnak nagy kárára és præjudiciumára lenne.»¹

Két nappal később írja Zrínyi: «Az törökök tegnap korán reggel az légrádi parthoz jöttek volt ugyan felesen és az légrádi utat bévagták.»² Meddig vágják ezután, kegyelmednek mostanában meg nem írhatom. Hogy Csicsót és Földvárot megépíteni fogják, az volt az híre, de az mint én török barátimtól értettem, abból talán semmi sem lesz.»³

Az ember figyelmét akaratlanul is megkapják Zrínyi Miklós-nak e szavai: török barátimtól értettem. Hát Zrínyinek, a török legnagyobb ellenségének is voltak török barátai? Igenis voltak. Hiszen, hogy többet ne említsünk, Zrínyi maga mondá: «Melek basát én nagyon szeretem.» Batthyánnak is megírta, hogy Hasszán aga nevű barátja e napokban volt nála.⁴ Tudjuk azt is, hogy mikor a tudós Evlia Cselebi meglátogatta őt Csáktornyan, Zrínyi megölelte és megcsókolta őt s a török követséget fényesen megvendégeltette. Ezt a kanizsai török vitézekkel is többször megcselekedte. Jellemző Zrínyi Miklósunkra, hogy még bizalmas leveleiben sem használ soha a törökök ellen tiszteletlen szót. Pedig még Eszterházy Miklós nádor is pogány ebeket emleget, mikor a törökökről ír. Így tesznek a kortársai is. De Zrínyi, a törököknek legnagyobb harczos ellenfele, ezen a téren is különbözött kortársaitól. Az ő leveleiben a törökök mint szomszédok s nem mint pogány ebek szerepelnek. Soha magyar

¹ Csáktornya, 1648 júni 7.

² A bévágás nem egyéb, mint gyepű készítése hatalmas levágott fából. Az ilyen bévágásokkal az utakat tették járhatatlanokká.

³ Csáktornya, 1648 júni 9. — Keglevich Péter junius 7-én írja Batthyánnak, hogy tudósítsa rögtön Zrínyit a törökök készülődéséről. A kanizsaiak ugyanis mind talpon vannak és rabolni mennek valahova. — Keglevich junius 10-én már azt jelenti, hogy a török Komár felől őt zászlóval tart istrázsát s ott hál a kanizsai mezőn. Ha — írja — Zrínyit az Isten idehozná s Batthyány egyetértene vele, reájok lehetne ütni.

⁴ 1651 január 6.

író vagy költő nem írt úgy a törökök bátorságáról, vitézségéről stb., mint Zrínyi Miklós. Tudjuk, hogy a *Szigeti Veszedelem*ben is mily szépen énekelte meg Musztafa budai basa emberségét, Demir kán erejét, az ifjú Delimán vitézségét, a hős Rézmán vakmerőségét stb.

Mindez világosan hirdeti, hogy Zrínyi Miklósunk alaposan ismerte a hazai törököket. S a ki ilyen ismerettel és tapasztalattal rendelkezett, az durva szitkokat nem is használhatott a törökök ellen. Az igazi vitéz a vitézséget és az emberséget az ellenségben is megbecsüli. Ezt tette Zrínyi Miklósunk is.

Zrínyi és Batthyány az 1648. év nyarán felkészülvén a török ellen, szerencsét akartak próbálni. Azonban a beállott nagy esőzés miatt semmihez sem foghattak. Batthyány a rossz időjárás miatt alá sem jöven, levélben mentette magát. Zrínyi Miklós szeretettel feleli neki:

«Írja kegyelmed, hogy az rossz idő miatt szándékunknak el kellett mulni és e miatt engem követ. Nincs abban semmi vétek, jól tudja kegyelmed, hogy az vitézség nem az földi embereknek, hanem az hatalmas Istennek dispositióján áll! kitől még várhatunk oly jó és alkalmas időt, mely Istennek kegyelmességéből az töröknek gyalázatjára s veszedelmére eshetik.»¹

Zrínyi az 1648. év második felében is bizonyára több levelet váltott Batthyányval, de ezek közül egyet sem sikerült megtalálnunk.

A következő (1649.) évből is alig akadtunk egy-két levelére. Batthyány régi szokása szerint ez évben is meghívta Zrínyit farsangra. A költőnek azonban semmi kedve sem volt a mulatságra. Nem is ment el, hanem udvarias hangon kimentette magát, írván: «Istenért kérem kegyelmedet, ne tulajdonítsa idegenségnek, hogy kegyelmed szolgálatjára el nem mehettem.»²

Különben, mint minden évben, 1649-ben is «sok tengeri

¹ Csáktornya 1648 júni 22. — Keglevich Péter június 17-én írta Egerszegről Batthyáynak: «Ilyen gonosz időben, míg jobbra nem fordul, az próbát-nak ugyan nincs helye, az mint kegyelmed írja. De Zrínyi uram is tudom azont fogja gondolni.»

² 1649 febr. 7.

marhát» küld Batthyánnak szeretetreméltó sorok kíséretében bőjti eleségnek.¹

Augusztus hó 28-án kelt levelében arra kéri Batthyányt, tenne igazságot azon latrok ügyében, a kik dobrevölgyi jobbágyságra ütöttek s ökreiket elrabolták.²

Zrínyi Miklósnak ez évben igen fájdalmas megbántást kellett elviselnie. Hazája érdekében megvásárolta a szécsiszigeti jószágot, s rendbehozván a várat, a kapitányi tisztséget kérte a királytól. Jelentéktelen, apró kis tisztség volt ez fizetés nélkül. Szécsisziget azonban a dunántúli generális kardja alá tartozván, Batthyány Ádám közjogi szempontból ellenezte Zrínyi Miklós kívánságának teljesítését. S a király Batthyány információja alapján csakugyan megtagadta Zrínyitől a szécsiszigeti kapitányi címet.

Gondolhatjuk, mint esett ez a tűszúrás a hatalmas embernek. Fájdalmas voltát csak növelte az a körülmény, hogy egyik legjobb barátjától és rokonától kellett azt eltűrnie. S Zrínyi mégsem ragadtatta el magát; mégsem vezett össze Batthyányval. Komoly és férfias hangon írt levélben tárja föl panaszát s Batthyány belátására bízva az ügy elbírálását.

«Tudom, — írja — hogy tudja kegyelmed, miképpen és mi okokból s legfőképpen hazánk szolgálatjára nevezve indítottam szécsiszigeti jószágot várával együtt Malekóczytól megvennem, és mivelhogy örökös uraé törvényünk szerint az maga várának kapitánysága praetendálása, írtam volt öfelségének, hogy úgy mint annak, nekem conferálja a szigeti kapitányságot. De öfelsége kegyelmedtől más információt vevén, sem nekem, sem másnak nem adta. Én mindazonáltal nem búsultam azon semmit!»

E bevezetés után elmondja, hogy a szécsiszigeti várat a saját költségén nagyszerűen megesináltatta. «Egy végházban — írja — egy kapitány sem cselekedte azt, a mit én Szigetben.»

Mivel derék kapitányát, Kocsi Jánost nagyobb tisztségre emelte, helyébe Borbély István nevű katonát tette meg szécsiszigeti kapitánynak. Ez a Borbély Lentiben szolgált öfelsége

¹ Károlyváros, 1649 január 3.

² Csáktornya, 1649 aug. 28.

zsoldján, de szécsiszigeti szolga volt s Zrínyi engedélye nélkül ment Lentibe. «Én — írja Zrínyi — azt tartom felőle, hogy jó egy ember, vagy hogy pedig vakok országában félszemű király. Elvégeztem volt vele, hogy Szigetben szolgáljon őfelségének és mikor hazament volna, neki kapta Szecsődy az (lenti) kapitány, addig elverte mint az ebet, aztán az fogságban tette, az mely szokatlan dolog országunkban. Édes bátyámuram mi elköltünk immár arrúl az édes disciplinárúl, az melyet az atyáink is nem említhettek. És az jó vén kapitánynak megmaradhatott volna annyi esze, hogy lágyabban kell az vitézlő rendet zabolázni s elég lett volna megarestálni s kegyelmedhez az causát küldeni s kegyelmedtől az sententiát várni. De hogy meg is vereté, abban senkit nem mást, hanem az én böcsületemet sértette; mert én az mi kegyelmes királyunknak árulója nem vagyok! Nem idegen fejedelmet ment szolgálni! Másodszor szabad az vitézlő rendnek nagyobb promotióért az állásában elhagyni. Harmadszor arra is respectusának kellett volna lenni, hogy nagyobb szolgálatot tehetett volna Borbély István Szigetben gondviselőül, hogy sem Lentibe két lovú katonául. Negyedszer semmi dologért nem szabad az katonát megverni törvénytelenül. Hun van hát ennek az a törvénye? Én tudom, ezeknek mind fundamentuma leszen az, hogy nem szabad az végházból kimenni; generális szabadsága nélkül nem szabad az szolgálatot elhagyni.»

«Itten édes bátyámuram kitérek materiámból s az kegyelmed engedelméből teszek kegyelmedhöz egy kérdést. Muraközből az mely katonáim elmentek, miért kellett kegyelmednek azokat megfogadni, most azok három rendbéliek. Elsők, azkik jó engedelmemből mentek el; mások azkik elszöktek másoknak hitegetésére; harmadikok, melyeknek lopásokért akasztófán kellett volna függni. Ezek minden három rendbéliek kegyelmednél akadtak meg! De én nem bánom, talán kegyelmed szerencsésebb præceptoruk lészen, hogy sem én voltam. De az bizony dolog, valamint hogy nem országunk s urunk szolgálatja, hogy mi is ketten veszekedjünk, szinte úgy nem országunk szolgálatja, hogy kegyelmed ezekkel az aprólékokkal igyekszik az maga szolgálatjától elidegeníteni engemet, azki kegyelmednek oly jó-akaró szolgálja vagyok s atyafia. Azok bizony az kegyelmed szolgálatjától elröpülnek, mint az fecskék és én ugyan meg-

maradok! Más az, hogy kegyelmed azokat megfogadja, azkik az császár fizetéséről elszöktek.»

E jellemző sorok után arra kéri Batthyányt, hogy mint igaz bíró ítélje meg az ügyet s bocsássa Borbély Istvánt Szécsiszigetbe. «Holott pedig — úgymond — kegyelmed inkább kedvez úneki (t. i. Szecsődynek), én protestálok Isten előtt, hogy vétkeसे nem akarok lenni az véghely elpusztulásának és valami más nagyobb veszedelemnek. Eddig is többet cselekedtem, hogyses tartoztam volna.»¹

Bizonyos dolog, hogy Batthyány Zrínyi óhajta szerint intézte el az ügyet. A jó viszony ugyanis nem bomlott meg köztük. De Zrínyi lelkében azért megmaradt a sajtó érzés, a mit a méltatlanság keltett benne. Mikor Batthyány 1650 január havában a leánya lakodalmára hívta őt, Zrínyi az országos ügyekkel állott elő, melyeket semmi úttal el nem mulaszthat.

E levele végén olvashatjuk e figyelemre méltó sorait: «Az erdélyi fejedelemnek és az ő öcsésének örömet írtam volna, de nem tudtam, ha volna-e mód az elküldésben? Ha azért vagyon, avagy leszen mód benne, tudósítson kegyelmed felőle idején édes bátyámuram.»²

Zrínyi e soraiból világosan kitűnik, hogy Batthyány Ádám is levelezgetett az erdélyi fejedelemmel.

Batthyány másodszor is meghívta Zrínyit a leánya lakodalmára s egyúttal ezüstneműt is kért tőle kölcsön.

Zrínyi az egyik ezüst ládáját mindjárt elküldötte. A másikat nem küldhette, mert azt Horvátországban őrizték. «Ha — írja — a másikja itt lett volna, azt is szeretettel elküldöttem volna.»

A meghívást azonban ezúttal sem fogadta el. «Mivelhogy én — írja — bornemissza vagyok, az tánczról is fogadásom vagyon, nem vélem, hogy vigasztalhatnám kegyelmeteket. Sőt talán bánkódásra matériát adnék! Ennekem kegyelmed más dolgokban parancsoljon; mert az én elementumom az kegyelmed szolgálatja.»³

¹ Csáktornya, 1649 szept. 26.

² Csáktornya, 1650 január 23.

³ 1650 január 26.

Úgy látszik, hogy Batthyány még harmadik kísérletet is tett Zrínyi meghívására. Január 31-én ugyanis azt írja a költő, hogy a lakodalomra nem mehet el, «majd recompensálja távolmaradását.»¹

Bár Zrínyi vonakodása azt a hitet kelti az emberben, hogy némileg neheztelt Batthyányra, mégsem így volt. Bármit kért tőle Batthyány, a legnagyobb előzékenységgel teljesíté kívánságait. Február havában például arra kérte Zrínyit, adassa vissza Turós Miklós pénzét, melyet Légrádon visszatartottak. Zrínyi február 6-án a legudvariasabb hangon feleli, hogy a pénz visszaadása még Batthyány levelének vétele előtt megtörtént.²

Ápril 20-án meg Zrínyi kérte Batthyányt, hogy egy szegény, települt jobbágytól ne vonja meg jóindulatát.³ Ezúttal meg Batthyány sietett a kérés teljesítésével.

Zrínyi június havában Varasdon tartózkodott s vezette az uszkokok ügyében a tanácskozást. Onnét írta Batthyáynak: «Az ráczok felől való commissióról kötelességem szerint tudósítanom kell kegyelmedet. Azmely immár itt Varasdon elkezdett s jó móddal procedal. Ha kegyelmednek prætensiói volnának, küldje ide írásait és privilegiumait.»⁴

Zrínyi a varasdi tanácskozások után a nyarat betegen húzta át. A törökkel való harcokban épp azért nem igen vehetett részt. A mint azonban egészsége helyreállt, ismét serege élére állt s strázsálta a Muraközt.

A következő (1651.) évben a török mit sem törődván békességgel, már tavaszkor megkezdte a portyázást. Megtámadta Egerszeget es Pölöskét s nagy károkat okozott minden felé. S történt ez akkor, mikor a mieinket erősen tiltották a harctól.⁵

¹ Újudvar, 1650 január 31. — Zrínyi Péter is kimentette magát febr. 2-án kelt levelében. Tehát ő sem jelent meg a lakodalmon.

² Podbreszt, 1650 febr. 6.

³ Csáktornya, 1650 ápril 20.

⁴ Varasd, 1650 juni 20.

⁵ Ez év tavaszán Zrínyi Miklós Grázban járt. Eszterházy László írja 1651 ápril 16-án Batthyáynak Kismartonból: «Zrínyi Miklós uram itt vala nálam két napig. Az kegyelmed izenetét is megmondtam őkegyelmének, a

Ez a tűrhetetlen állapot nemcsak vezéreinket, hanem minden józanon gondolkozó emberünket mélyen elkésérítette. Pálffy Pál nádorispán írta Batthyáynak az egerszegiek és a peleskeiek romlása alkalmával: «Úgy vagyon bizonyára édes gróf uram, hogy a nagy Isten ostora s méltán bűnünkért való büntetése vagyon rajtunk; mivel szemeink előtt való veszedelmünket s fele nyájunknak romlását nézván, nem merjük ellenségünket bántani, attól tilalmaznak bennünket... Isten előtt adjon számot, valaki oka ennek.»¹

Néhány nappal későbbben ugyanő írja: «Az török csatázása soha meg nem szűnik mindaddig, míg az zablát szájakban, úgy a mint kívántatik, meg nem ránthatjuk s le nem ültetjük őket.»²

Az efféle dolgot Batthyány és vele együtt Zrínyi Miklós is félig-meddig biztatásnak vették s mikor a török mozogni kezdett, ők is sietve felkészültek. Nagyobb harcokra azonban csak az év nyarán került a sor.

Ez év elején különben Zrínyi és Batthyány között ismét némi elhidegülés támadt. Az okot erre a hajdúk fosztogatásai adták.

Kósza hajdúk kárt tévén Batthyány jobbágjának, elégtételért ismét Zrínyi Miklóshoz fordult. A költő e követelésre méltatlankodva felelte: «Elhigye kegyelmed, hogy ha az én hatalmamban volna, kegyelmed második levelét nem vártam volna. De én édes bátyámuram kegyelmed gondolja meg, hogy azki az öcsémuram idejében történt és hajdúk cselekedték, miképpen hozzam én azt helyére; holott azok a csavargó hajdúk közül csak egy sincs, kik azelőtt voltak Tornischán. Ha meg akarnának ölni érette, sem tehetném szerét! Hanem ha azt parancsolja kegyelmed, hogy én magam adjam meg az árát, azt megeselekedhetem.»³

ki ajánlja szolgálatát kegyelmednek s kéri is, hogy kegyelmed megbocsássa ökegyelmének, hogy avval az alkalmazhatósággal kegyelmednek szolgálatjára el nem mehetett; mert ide is csak alig érkezhettek dolgai miatt, terminusa lévén Grazban. Póstán kellett ökegyelmének Grazba menni.»

¹ Stomfa, 1651 május 23.

² 1651 júni 3.

³ Csáktornya, 1651 ápril 23.

Bár Zrínyi teljesen ártatlannak érezte magát ez ügyben, Batthyány levelét leküldi Légrádra. A légrádi vitézek Batthyány levelében olvasván, hogy őkegyelme Pandur Jankó vajdát vádolja azzal, hogy jobbágynak pénzét elragadta, Zrínyihez intézett levelükben kijelentették, hogy nem Pandur, hanem egy Telekóczy nevű pribék vitte el a pénzt több tolvaj társával. «Mi vajdák — írják a légrádiak — mindnyájan megfelelünk, Pandur Jankónak semmi vétke nincsen abban az dologban; mert mikor azt az pénzt elvették, igen beteg volt Pandur Jankó.»¹

Így állván a dolog, Zrínyi Batthyánynak szemére hányta igaztalan vádolásait. «Hogy mások cselekedetiért — írja — kegyelmed engemet és embereimet háborgasson és marhájokat elvegye, kegyelmed maga is gondolhatja, mely nehéz és csaknem szenvedhetetlen. Kérem kegyelmedet az Istenért, tegyen kegyelmed véget az ilyen idegenségnek; mert bizony ha kegyelmed atyámfia nem volna is, nem kellene ezt várnom kegyelmedtől.»²

Batthyány Zrínyinek e levelére május 10-én válaszolt. «Az mely panasz miatt — írja — igen korpáz engemet, azt lám csak Körmenten írja, hogy megértette kegyelmed s úgy annyival inkább ide jöhetett volna szolgáló atyafiához, mivel még eddig nem haragudott talán reám... Édes öcsémuram! nem tudom, kívánja-e kegyelmed úgy, mint én kívánom azt, hogy az szomszédságban s atyafiak lévén is, szeretettel s szépen élhénk. Hát én kívánom aztat, de mit tegyek, ha nincsen szerencsém hozzá s szolgálatomat se kívánják venni.»

Ilyen gondolkozású ember lévén Batthyány, Zrínyit hamarosan sikerült kiengesztelnie. Különb is a fontosabb események egymásra utalták a két nagy embert.

Augusztus hónapban a török sereg megszállta Kis-Komár várát. A mieink vitézül tarták magukat s a török kénytelen volt elvonulni. Zrínyi ekkor betegen feküdt Csáktornya várában. Onnét írta augusztus 20-án Batthyánynak, hogy Szécsiszigetet építteti s a várnak gondját viseli. «Noha nekem — írja —

¹ A légrádi vajdák fejenként gróf Zrínyi Miklóshoz, 1651 ápril 26. Ezt a levelet Zrínyi ugyancsak ápril 26-án elküldé Batthyánynak, hogy belássa tévedését.

² Körment, 1651 máj. 7.

onnan semminemű hasznom nincsen, nem is egyebért másért, hanem ország javáért és hasznáért vettem azt az kis jószágot, kinek az országgyűlésig gondját is viselem kegyelmed kedvéért. Akkor talán az nemes ország valami segítséggel fog lenni.

Én nem kívánom az kegyelmed generálisságából Szigetet kivenni, mert tudja kegyelmed azt, énnekem kicsiny böcsülem lenne abból az kapitányság titulusából. Hanem mindazonáltal gondját viselem, az mint kegyelmed írja, egy fokáig. Csak lássam micsoda gratuitus lábort rendel hozzá kegyelmed. Kiskomáromiakat, ha még egy nap késett volna az török alatta, megsegítettem volna varasdi generálissal együtt. Azután is megsegítem, ha szükséges leszén.»

Batthyány sietve értesítvén őt a komári támadásról, Zrínyi ágyban fekvé felelt neki:

«Ágyban talált az kegyelmed levele; mert hideglölés lefektetett. Immár szintén nyolcz órákor vagyon estve. Ma érkezék hírem, hogy ismét tegnap Komárom¹ alá volt az török. Sok lüvést hallottak Légrád felé. Mihánt hallottam ma, mindjárt Bálint kapitányomnak² megparancsoltam, hogy száz lóval Kanizsa alá menjen és lármát csináljon, hogyha az török most is Komárom alatt volna, térne meg az lüvésre.³ Azért akarám ezt kegyelmednek megírnia, hogy lássa kegyelmed, mely kicsin időm vagyon hozzá. Holnap kegyelmeddel alig gyűlhetünk össze; egy nap nem mehetünk Körmendre és úgy talán heáiban fáradnék. Mindazonáltal hónap mindjárt összegyűlekezünk és együtt leszünk itten Tornischa táján. Én valamennyi népet kaphatok, mindgyárást megyek Körmend felé, ha kegyelmednek második levelét veszem. Az Istenért írjon kegyelmed idején és hamar; én mindazt cselekszem, mit kegyelmed fog írni. Kegyelmed levelében megírta, hogy Rohonczon lesz, de nem írta meg, Körmenden mikor lesz kegyelmedek, hogy odajühetnék nagyobb alkalmatossággal. Azért azt is írja meg kegyelmed, mikor és hova kell jönnöm. De még jobb volna, ha az próbanapot tudnám, csak egyenesen mennék oda; mert ha Körmendre

¹ t. i. Kis-Komár.

² Szabó Bálint.

³ Zrínyi Miklós e cselfogása sikerült is, mert a török abbanhagyta Komár vívását.

megyek, nagy híre leszen. Én mindenképpen ráérkezem, de meg nem indulok, meddig kegyelmed nem ír, mit cselekedjem. Én magam odamennék kegyelmedhez, de az mint mondom beteg vagyok és ha elmennék, nálam nélkül nem gyülekeznék úgy a nép, sem úgy hír nélkül. Mégis kérem kegyelmedet az Istenért sietessen kegyelmed az írással és hozza végig egy ember nem úgy mint ezt, ha ugyan változtatni fogja is az lovat. Osztan olyat küldjön kegyelmed, azki szóval is tud engem informálni. Adjon Isten mindnyájunknak szerencsét. Szolgálok gróf Puchon¹ uramnak.²

Újudvaron az ágybúl ma hétfőn 21. aug.»

Az kegyelmed szolgálja

Zrínyi Miklós.

Bár a költőt a láz gyötörte, ígérete szerint azonnal felülteté katonáit. Augusztus 24-én már jelenti Batthyáynak: «Én ma Lentibe, holnap Egerszegre, szombaton kegyelmeddel Szentgrótra megyek s az kegyelmed ordinantiájára tartom magamat, csak idején tudhassam.³

Szept. hó 2-án már maga a nádorispán írta Batthyáynak, hogy Zerényi, Puchaim és Eszterházy László feles néppel Kanizsa alá ment. Valamivel későbben ugyanő írja, hogy Kanizsánál szerencsésen harcoltak s Zrínyi egyesülvén Batthyányval, Kiskomáromhoz szállott.

Szeptember hó 22-én Zrínyi már Csáktornyán volt. Mivel ez év nyarán a német katonák Lenti építésére hajtották szécsiszigeti jobbágysáit, őki gyelme e törvénytelenység ellen erősen tiltakozott. «Én — írja Batthyány generálisnak — annak az helynek épületire sem vigyázására egyáltalán véggel nem viselhetek gondot;⁴ mert ha magam jószágát más épületekre hajtják, soha nem tudom, miképpen kell cselekednem, hogy Sziget

¹ Puchaim.

² Év hiányzik. Batthyány szerint 1651-ben kelt a levél.

³ Tornischa, 1651 aug. 24. Ugyanezen napon Keglevich Péter vice-generális írja Batthyáynak: «Igen jó lesz, ha Zrínyi uram eljönne. De ha nem jönne, nem tudom kegyelmed hiába Alsóindvára parancsolt-e?»

⁴ Lenti ugyanis Batthyány generális kardja alatt állott.

pusztán ne maradjon . . . Azt is adhatom kegyelmednek tudására, hogy egy héttel ezelőtt négyszáz török jött volt az Mura partra. Ottan kiválogatván magok közül az jobb-jobb lovast, általküldötték az kotori mezőre. Szinte történet szerint ott találtam őket akkor lesni. Hála Istennek, jó szerencsét adott az Úristen. Oda basát hármat fogtunk, más köz törököket is; egynéhányat levágtunk bennök; alig szaladott hírnondónak egy vagy kettő. Az én katonáimnak is hála Isten jó szerencsájök vagyon. Csaknem mindennap hordják az törököt.»¹

Bár Zrínyi ez évben állandóan jó szerencsével harczolt, ellenségei mégis azt hirdették, hogy a török megverte őt. Akadtak itthon is, Bécsben is olyan emberek, a kik még az ilyen hírnek is örvendettek. Szomorúan jellemzi ez Zrínyi korát és egy némely kortársát!

Zrínyi ellenségei Bécsben is terjesztgették a Hiob-híreket. «Bécs — írja a nádorispán — rakva volt avval, hogy gróf Zrínyit az török megverte és az érsekújvári hostátot fölégette. De hogy mindezek különben vannak, Istennek legyen nagy hála. Mindezeket ki hirdette, megmondjuk, ha szemben leszünk.»²

A derék nádorispán Batthyány Ádámnak írta e jellemző sorokat; annak a férfinak, a ki fölvilágosította őt, hogy Zrínyi rágalmazói hazudnak, mint az ebek.

Valamivel későbbén a nádorispán újra fölkeresi levelével Batthyányt. E szép levele is mutatja, mily nagyra tartotta ő Zrínyi Miklóst s mennyire óhajtott boldogulását. «Zrínyi Miklós uram szerencsétlensége felől való hírt — írja Pálffy — mi sem tartottuk bizonyosnak s igaznak, tudván, hogy az olyan költött új hírek őkegyelme ellenségeitől jönnek s származnak. Írtunk két ízben őkegyelmének, de egyik levelünkre sem jöve válaszunk. Úgy kívánjuk, hogy a jószerencse szolgáljon őkegyelmének, hogy jobban nem is kívánhatjuk.»³

Ismerjük Pálffy Pál nemes gondolkozását, tehát ez a hang

¹ Csáktornya, 1651 szept. 22. — A derék Eszterházy László írja szeptember 26-án Batthyánynak: «Az törökök egyébaránt vesztegségben vannak, hanem Muraközre próbáltak. Feles magok kárával tértenek meg, kit örömet érttem. Azután is adja Isten, hogy így járjanak az ebek.»

² Bécs, 1651 nov. 16. Pálffy Pál nádor levele.

³ 1651 decz. 2.

nem lephet meg beennünket. Az azonban már ujság-számba mehet, hogy az erdélyi fejedelemmel és a fejedelemasszonyynyal való levelezést ő közvetíti! Pálffy nádorispán például december 6-án a következő sorokat írja Batthyáynak: «Fejedelemasszony őkegyelme írván e napokban nekünk, kért azon, hogy az adjungált, Zrínyi uraiméknak szóló leveleit pro celeriori transmissione kegyelmedhez dirigáljuk.»¹

Három héttel később Pálffy már újra jelenti Batthyáynak: «Az mi az fejedelemasszony Zrínyi uraiméknak szóló leveleit illeti, azokat mi megküldöttük őkegyelméneknek.»²

Zrínyi ez időtájt Tornischán tartózkodott s gyógyíttatta magát. Innét írta Batthyáynak november havában: «Nem is egyébért adtam magamat az doktorok kurája alá, hanem hogy az előbbeni, az elmúlt nyári betegeskedésimnek útját megátolhassam.»³

Van ez időből Zrínyinek még egy levele hely és év nélkül. Csak okt. 16-a olvasható rajta. A tartalma azonban azt sejteti, hogy ez a levél is 1651-ben kelt. Zrínyi e levele szerint Puchaimot várta magához s Batthyánytól kért felvilágosítást érkezése felől. «Kérem szeretettel kegyelmedet édes bátyámuram — írja — adja értesemre, mikor fog őkegyelme idejönni és mikor várjam kegyelmeddel együtt. Azt tartanám Regedére legjobb volna jönni, onnan aztán vizen alá Újudvarig.»

Hogy ez a találkozás a török harczokkal volt kapcsolatos, mondanunk sem kell.

A következő (1652.) évben Zrínyi és Batthyány ritkábban váltanak egymással levelet. Valószínű, hogy Zrínyi Miklósnak második házassága s egy ideig való elvonulása volt ennek az oka.

Batthyáynak két szolgája, Veér és Tenty Mihály uraimék,

¹ 1651 decz. 6.

² 1651 decz. 30.

³ Tornischa, 1651 nov. 27. «Parancsoljon kegyelmed — írja levele végén — szeretettel szolgálók.» — Batthyány egy szegény ember ügyében írván, Zrínyi azonnal teljesíté a kérelmet. Batthyány egy másik kérésére pedig imígyen felelt: «Azmi Sylvester uram dolgát illeti, megengedtem az idei dézmát és hegyvámot őkegyelmének. Az másik felől kérem kegyelmedet, ne terheljen. Jól tudja kegyelmed, hogy búcsúvétlen és sine ulla gratiarum actione ment el tőlem, az kinek én jó ura voltam.» (1651 okt. 15.)

Zrínyi szolgálait megrabolták. Zrínyi ezeket elfogatta, hogy törvényt tartson felettük. Áprilisban azonban Batthyány közbelépett érettök. Zrínyi április 6-án azt feleli Batthyáynak, adják vissza a nevezettek az elrabolt dolgokat s akkor ő föl-szabadul kötelessége alól. Máskülönb — írja — «úgy mint urok, mind pedig ennek az országnak feje, tartozom az igaz-sággal, az mely őkegyelmöknek súlyos lészen.»¹

Zrínyi találkozni akarván Batthyányval, Körmendre gyűlést hirdetett. Batthyány azonban nem jelenhetett meg Zala-megye gyűlésén. Zrínyi ezen nagyon sajnálkozott. Mivel Batthyány ugyanekkor megírta neki, hogy a végházakat fizetni fogják s a posztó elé szekereket küldjön, Zrínyi csodálkozva kiált fel válaszában: Micsoda újság ez? «Énnekem — írja — nincsen módom benne, hogy az posztóért küldjek. Nem is akarok első lenni, azki ilyen újságot kezdjek. Vagyon commissáriusoknak arra rendelt költségek s találnak elég szekeret azért. Bánom, hogy búsítanom kell kegyelmedet, de köteles vagyok vele, holott ha hasznát akarom venni az jobbágyomnak, oltalmaznom is kell.»

Ez évben halt meg Zrínyinek egyik legjobb barátja és bajtársa: Eszterházy László. A vezekényi csatában esett el még más három Eszterházyval együtt. A lesújtó hírt Batthyány írja meg Zrínyinek, a ki szept. hó 4-én feleli neki: «Bizonnyára nem kicsiny és kevés szomorúsággal és bánattal értettem Eszterházy László uram esetét. De kérem kegyelmedet szeretettel, tudósítson kegyelmed engem, hogy esett az dolog és ez az gonosz és véletlen szerencsétlenség.»²

Ismeretes dolog, hogy Zrínyi ez időben sűrűbben kezd érintkezni az erdélyi udvarral. Pálffy nádor és Batthyány Ádám is azt teszi. Pálffy Puchaim még a király előtt is vádolta, hogy Rákóczi-val tart. Mindebből csak annyi igaz, hogy a nevezett három nagy ember barátságosan érintkezett a fejedelmi udvarral s örült, ha a fejedelem sikereit hallhatta.³

¹ Csáktornya, 1652 ápril 6.

² Csáktornya, 1652 szept. 4.

³ Széchy Batthyány Ferenczet még negyed századdal halála után is szerepelteti s őt is azok között emlegeti, a kik II. Rákóczi György sikereinek «magyar szívük igaz érzésével örvendettek». (III. köt. 36. lap.)

Zrínyinek és Batthyáynak ez ügyben váltott leveleit idáig még nem sikerült megtalálnunk. De talán ezek is előkerülnek idővel.

Az 1653. évből is Zrínyinek csak egyetlen levelét sikerült megtalálnunk. Batthyány Ádám feleségének a halála alkalmával írta ezt. Mivel — mint maga írja — az országos ügyek miatt a temetésre nem mehet, tehát levélben fejezi ki részvétét. «Szívem szerint bánom — írja — hogy az Úristen asszonyomat ökegyelmét, az kegyelmed szerelmes házastársát ez világból kivette és magához szólította s kegyelmedet mostanában avval megsomorította, viszont meg is vígasztalja.»¹

A következő (1654.) év tavaszán Zrínyi és Batthyány egy föületlen pribék tolvajlásai ügyében váltanak néhány levelet.² Június hó 11-én Zrínyi Miklós Ráczkanizsáról ír Batthyáynak néhány jobbágy érdekében. Ezt, valamint későbben írt apró kívánságait is Batthyány készséggel teljesítette. Hiszen szept. 21-én ő maga írja Zrínyinek: «Kívánom ezután is édes öcsém-uram, hogy nemcsak ilyen, de más nagyobb dolgokban is szolgálhassak s kedveskedhessem kegyelmednek, maradván mindenkor az kegyelmed igaz jóakaró atyafia.»

November hóban Zrínyi birtokvásárlás dolgában ír Batthyáynak s jelenti neki, hogy Eördögh Péter, a kit Nyitrára a mester uramhoz küldött, nagyon megkésett.³

Ez Zrínyi Miklósnak az utolsó levele, melyet a körmendi levéltár rengeteg missilis levele között találunk sikerült. Mivel a körmendi levéltár missilisei rendezetlenek, valószínű, hogy még több Zrínyi-levél is akad ott, de ezeknek föl kutatása nagy munkába kerül. A fáradságot azonban nem szabad kímélnünk; mert ha valaki, úgy Zrínyi Miklós megérdemli, hogy élete teljes világításban álljon előttünk. Ez azonban csak úgy lesz lehet-

¹ Csáktornya, 1653 május 27. — Ez év augusztus 27-én Barkóczy László Zrínyi udvarába küldé fiát, hogy ott tanuljon. Ez alkalommal írta Batthyány Ádámnak: «Ez levelem præsentáló fiamat: Barkóczy Ferenczet bocsátottam s expedáltam úgy, hogy bán uramhoz, gróf Zrínyi Miklós uramhoz menjen és ökegyelmével legyen s ha alkalmatossága adatik, Velenczében is elmenjen.»

² Batthyáynak Zrínyihez írt levelei ez ügyben ápril 4-én és ápril 15-én keltek.

³ Csáktornya, 1654 nov. 21.

séges, ha a kutatók a családi levéltárak anyagát teljesen át-
nézik s a Zrínyire vonatkozó leveleket és följegyzéseket nap-
világra hozzák. Ma már elmondhatjuk, hogy Zrínyi Miklós
működéséről elsőrangú æsthetikai és politikai tanulmányaink
vannak. Ha a reá vonatkozó levéltári anyagot föltárjuk, akkor
a mai fogyatékos életrajzok helyébe Zrínyihez méltó, teljes
és hű életrajz megírása is lehetségessé válik. Tartozunk ezzel
Zrínyi Miklósnak is, meg magunknak is. Tehát fel a munkára!
Kutassunk és dolgozzunk, hogy a közhelyek ismétlése, az
üres és a valótlan motívumok fölhalmozása és az értéktelen
találgatások helyébe azt adhassuk, a mi Zrínyinkkel történt,
a mit Zrínyi cselekedett és teremtett.

TAKÁTS SÁNDOR.

AZ EGYETEMI ÉV KEZDETÉN.¹

Egyetemünk hagyományos szokása szerint énnekem — mint azon kar dékánjának, a mely az egyetemnek ez évi Rectorát adta — jutott az a megtisztelő és kedves feladat, hogy megnyitó ünnepünkön az egyetem ifjúságához néhány buzdító szót intézzek.

De a mikor ifjúságunkhoz akarok szólani s végig tekintek e gyülekezeten, megilletődve elfogódik a szívem: fiatalságunk javarésze távol van, nem ülheti meg ma velünk együtt az Alma Mater ünnepét! Hallgatóink száma ez idő szerint négyezerrel kevesebb, mint a béke utolsó éveiben: a királyi szónak engedelmeskedve egyetemünknek négyezer ifjú polgára fogott fegyvert a hazáért. A halállal szembe nézve ott küzdöttek ők is Szerbia földjén s a Kárpátok lejtőin, dicsőséget szereztek ők is a magyar névnek Galiczia síkságán és az orosz várak alatt, az Isonzo partjain és a tiroli bérceken, hősiezen harczolva mindenütt mindnyájunkért, nemzeti létünkért, szabadságunkért, culturánkért! Valóban csak most értjük és érezzük igazán a «szent tavasz»-nak, a *ver sacrum*-nak, a melyről az ókori írók regélnek, megrendítő jelentőségét, a mikor mi is odaadtuk a hadak istenének nemzetünk szent tavaszát, ifjúságunk színéjavát, virágát! Őket, a távollevőket üdvözljük erről a helyről is, köszöntjük őket szeretetünk egész melegével: adjon a Mindenható nekik, a küzdőknek erőt és kitartást, fegyvereiknek sikert és diadalt, — azoknak pedig, a kik sebesülten vagy betegen szenvednek, avagy idegen rabságban sínlódnak, enyhülést és boldog hazatérést! . . . És a kiknek számára nincsen többé visszatérés, a kik

¹ A budapesti tudomány-egyetem 1915 szept. 27-iki tanévnyitó ünnepén elmondott dékáni beszéd.

immár csendesen pihennek távol sírjukban, álmodjanak ők boldog hazáról, a melyért ifjú életüket adták, — mi pedig halánk hervadhatatlan koszorújával áldozunk dicső emléküknél!

* * *

De a míg északon s délen sorsdöntő harcok dúlnak, nekünk, az itthon maradottaknak sem szabad tétlenül maradnunk. Nekünk is ki kell vennünk a magunk részét a nagy küzdelemből, mindegyikünk fokozott tevékenységet fejtve ki abban a körben, azon a helyen, a hová őt a Gondviselés állította. A háború nemesak a csatatereken s a lövőárkokban folyik: érezzük, hogy e nehéz időben mindnyájunknak szenvednünk, de mindannyiunknak cselekednünk is kell. Magát a küzdelmet voltaképp nem is kell valami rendellenes és kivételes állapotnak tekintenünk: a természet körében s az emberiség fejlődésében ép a küzdelem az állandó, a normális állapot, s a háború csak fokozottabb nyilvánulása ennek a végtelen harcnak. Küzdelem az egyes ember élete is: *vivere militare est* (Seneca *Epist.* 96.5.), — enélkül nincsen sem siker, sem fejlődés, sem haladás; a nyugalom tespedést és enyészetet jelent. Az északi germánoknak egy ősrégi mondája, melyet Snorri *Eddá*-ja tartott fenn számunkra, a *Hjadninga vígról*, Hedin nemzetiségének mythikus viadaláról szól. A hősök reggeltől napestig harcolnak, sokan elhullanak, éjjel azonban a királyleány az elesetteket búvós erejével ismét életre, kelti s a viadal másnap megújul és tovább foly. Ez pedig folyton ismétlődik, a nappal elesettek éjjel újra felkelnek s így harcolnak nap nap után a világ végéig. . . Íme az emberiség örökös küzdelmének, nemzedékek minduntalan megújuló harczának képe: egyesek minden nap elhullanak, de utódaikban ismét életre kelnek, — a halált új élet váltja fel, az élet azonban harcot is jelent végtelen időkig!

A nagy küzdelemből, tudjuk, maga a tudomány sem vonja ki magát, sőt a maga eszközeivel, vívmányaiival, találmányaiival, az orvosi tudomány gyógyító erejével hatásosan támogatja katonáink fegyveres harczát. Vajon a tudomány, a mely — úgy látszik — csak a béke nyugalmaiban tud igazán fejlődni, nem jut-e ezzel ellenmondásba a maga igazi természetével és hivatásával? Bizonyára nem, — sőt a tudománynak is ép a harcz, a küzdelem a sajátos jellemzője. «Küzdelem a

tudomány igazi életformája — úgymond Paulsen, a jeles német bölcselelő s az egyetemi intézmények historikusa — a régi és az új igazságok harcza, a régiek a maguk birtokállományát védelmezik, az újak a maguk szükségyszerű voltát amazok fogyatékoságával bizonyítják». (Friedrich Paulsen, *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium* 1902. 263 l.). A tudomány területe valóban egy nagy csatatér, a melyen az ellentétes felfogások és irányzatok küzdenek, e küzdelem végső célja pedig az igazság. Harcias hangon szól gyakran a tudományos kritika is, a *polémia* pedig neve szerint is (a görög *πόλεμος* szóból) egyenesen háborúskodást jelent.

Így azután természetes, hogy a tudomány szolgálatában álló intézményünknek, az egyetemnek fejlődése és működése ugyancsak jórészt a küzdelem jegyében foly. Küzdelmes volt az egyetem fejlődése már csak azért is, mivel évszázadokon át harcolnia kellett azért, a mi az egyetemnek — épúgy mint a tudmánynak és a nemzeteknek is — igazi éltető eleme: a szabadságért. A tudományos kutatás szabadsága és a tanítás szabadsága: ez az, a miről az egyetem, ha igazán tudományegyetem akar lenni, soha senki kedvéért le nem mondhat; ezért küzdött a multban s ezért fog küzdeni, hogyha kell, a jövőben is minden földi hatalommal szemben!

Az egyetemi tevékenységnek ezt az egyrészt szabadabb, másrészt küzdelmesebb természetét önök közül első sorban azoknak kell érezniök, a kik a középiskola padjairól kerültek most ide, a tudomány csarnokába. A mi a középiskola feladata: az egyes szakok körében a megállapított igazságok közlése és megértetése, annak az egyetemen is fontos szerepe van, — hisz az egyetem nemcsak a tudomány szolgálatában áll, hanem egyúttal bizonyos életpályákra előkészíti ifjúságát, s így meg kell ennek adnia a szükséges szakismeretet, tájékoztatnia kell azt a tudomány mai állásáról is. Az egyetem magasabb feladata azonban az, hogy önálló tudományos munkásságra képezze ki hallgatóit, s így itt már nem lehet helye annak a nyugalmas passiv befogadásnak, melyet a középiskola egyenesen megkíván. Itt nincsen már helyén a *jurare in verba magistri*, itt a tanár együttes munkára szólítja tanítványait, ez a munka pedig a tudományos igazságért való küzdelmet jelenti.

Erre a közös küzdő tevékenységre utal az a régi eredetű megszólítás, a mely a külföldi egyetemeken tanárok és egyetemi polgárok közt most is dívik: *commilitones*, — együtt küzdők, bajtársak ők a tudomány harczerén!

Ez a szellem nyilatkozik meg már az egyetem elméleti előadásában is, a melyek a tudomány eredményeit úgy mutatják be, a mint létrejöttek: feltüntetve az egymással harcban álló ellentétes felfogásokat, állást foglalva velök szemben és ezzel a hallgatóságot is állásfoglalásra és kritikus gondolkodásra serkentve. Az előszóbeli előadásnak ép az a jelentősége az írott czikkkel vagy a könyvvel szemben, hogy az előadónak eleven tevékenysége a hallgatóban is együttműködő aktivitást ébreszt. Becsüljük meg tehát ezeket az előadásokat, s ne higgyék, hogy könyvek vagy éppen másoknak írott jegyzetei is teljesen pótolhatják őket. Bizonyára mi tanárok magunk buzdítjuk Önöket legnyomatékosabban könyvtárainknak, e szellemi fegyvertáraknak látogatására, könyvek és folyóiratok forgatására: ezek egészítik ki az előadásokat, a melyek nem terjeszkedhetnek ki minden részletre, s a jövőben, ha önök elhagyják az egyetemet, csak ezeknek segítségével követhetik majd nyomon a tudomány haladását. A könyv holt betűi azonban mégis híján vannak az élőszó hatalmának. A mikor az ember emberhez szól, az élőszó ereje a másokban is eleven energiát ébreszt. A tanárnak, a míg egy-egy problémára nézve a maga felfogását megalkotja, sokszor valósággal át kell küzdenie magát az eltérő és ellentétes felfogások tömegén: ennek a küzdelemnek nyoma marad az előadáson is, a mikor valamely tudományos nézetet a maga eleven meggyőződéseképen hirdet. A meggyőződés hangja, az egyéniség lehellelte pedig maradandóbb hatással van minden írásnál, s a hangsúly nyomatéka vagy egy mellékes megjegyzés jobban kiemelheti vagy megvilágíthatja a tények kapcsolatát, mint a könyvnek lapokra terjedő fejtegetése.

Az egyetemnek azonban az elméleti előadások mellett vannak más intézményei is, a melyeknek első sorban ép az a rendeltetésük, hogy a hallgatók öntevékenységet, alkotó kedvét ébresszék és kellő módon kifejtsék. Már a középkori egyetem is gondoskodott bizonyos mértékben ilyen irányú intézményekről,

s bár főfeladatául a megállapított tudományos anyagnak közlését, áthagyományozását tekintette, az előadások kiegészítéseképpen gyakorlati czélzattal főkép a vitatkozások, a disputatiók intézményét fejlesztette ki. Az aulában megjelentek tanárok és tanulók, magisterek, baccalaureusok és scholarisok, tudományos tételeket állítottak fel, ezeket az egyik fél megtámadta, a másik védelmezte, s e szenvedélyes vitában a tudományos igazságot igyekeztek diadalra juttatni (v. ö. Paulsen id. h. 20. s k. l.). Íme itt is a küzdelem, a szellemi fegyverek mérkőzése az egyetem csarnokában! A mai egyetem más intézményeket ismer, a melyekkel sikeresebben és módszeresebben érhető el a gyakorlati képzésnek s az önálló tevékenység fejlesztésének célja: ezek a tudományos gyakorlatok és seminariumok, a laboratoriumok és klinikák. Az ezen intézményekben és intézetekben való tevékeny részvétel ma már elengedhetetlen kötelessége az egyetemi polgárnak, itt válik ő, a «hallgató» cselekvővé, ezek készítik őt elő az önálló tudományos dolgozásra, ezek ismertetik meg vele a tudományos kutatás módszereit és eljárását. Alapos természettudományi és orvosi ismeretek megszerzését ily intézetek nélkül ma már el sem képzelhetjük, de ugyancsak nagy fontosságuk van a philologiai, történeti és jogi oktatás terén is: a hallgató itt hozzájuk jut magukhoz a forrásokhoz és gyakorlati úton elsajátítja a tudományos anyag használatát. Itt kapják meg önök a tudományos küzdelem fegyvereit, itt tanulják meg forgatásukat, hogy kellőkép előkészüljenek magasabb feladatokra, hogy egyetemi pályájuk végén egy-egy tudományos problémát sikeresen megoldhassanak s a tudomány küzdőterén a maguk hadvezéri tehetőségét kimutassák, helytelen felfogások ellen felsorakoztatva és harczba állítva a maguk tudományos argumentumainak csapatait, lerombolva elavult okoskodások bástyáit, hogy védve és támadva végül diadalra vezessék az igazságot!

Azonban alaposan elmélyedve azon tudományszak tanulmányozásába, a melyet életük feladatául választottak, óvakodjanak, ifjú hallgatóim, a szűk látkörű egyoldalúságnak veszedelmétől! Igyekezzenek a rokon szakokban is tájékozódni, sőt kísérjék figyelemmel távolabb eső tudományok fejlődését

is. Ne feledjék el, hogy majdan önökből, a mai ifjúságból kerülnek ki hazánk vezetői, önök lesznek a nemzet intelligentiája, ennek pedig nemcsak szakismeretre és tudományra, hanem műveltségre is van szüksége.

Ép e műveltségnek követelménye, hogy az ismeretszerzés, az értelmi képzés mellett æsthetikai képzésüket s ezzel együtt szívük, kedélyük képzését is mindig szemük előtt tartsák. A tudományosan képzett ember is gyönyörködhetik és gyönyörködjék is mindabban, a mi szép — az irodalom, a művészet és a természet körében egyaránt. A szépirodalom, a költészet remekeiről ne feledkezzenek meg szakszerű tudományos foglalkozásuk mellett sem. Éljk át újból a költővel az ő élményeit, élvezzék képzeletének ragyogását s előadásának lendületét és zengzetességét. A szépirodalom alkotásai közül azonban csak az igazán értékesekhez forduljanak, ne akarjanak minden áron «modern»-ek lenni, ne leljék csak abban örömeiket, a mi legújabb s a mit a lármás reklám nagy hangon magasztal. Hisz a világháború óriás tüze mellett most teljes jelentéktelen voltukban mutatkoznak azok a mindenféle «irányok», melyek a századvégi és századeleji irodalom talaján felburjánoztak: az ágyúk dörgeése mellett jórészt el is hallgattak azok a különféle kosmopolita, impressionista, futurista és egyéb írócskák, a kik előbb háborítatlanul játszották kisdud játékukat. S a háborúnak más tekintetben is hatása volt szépirodalmi olvasmányunk kiszemelésére. Bensőségesebb, melegebb szeretettel fordulunk megint nemzeti irodalmunk jelesei felé s kissé elhidegültünk a külföldi írókkal szemben. Sok volt a keserű csalódásunk, s az angol cselszövés, a francia bosszúvág, az orosz barbárság és az olasz hitszegés mintha elidegenített volna bennünket e népek irodalmától is. Ez emberi szempontból érthető, de azért mégsem volna helyes, ha teljesen elfordulnánk mindattól, a mit a béke napjaiban az egész emberiség örökértékű kincsének tartottunk. Elvégre Dante és Shakespeare, Molière és Tolsztoj most is oly magasan fölötte állanak honfitársaik minden gyarlóságának és gonoszságának, hogy hűséges szövetségeseink. a német nemzet irodalmának remekei mellett az ő műveiket továbbra is nyugodt lélekkel élvezhetjük. Mellesleg mondv: az irodalmi olvasmány mellett ne hanyagoljuk el az idegen

nyelvek tanulmányozását se, — ezek a nyelvek kulcsai nemcsak a külföldi szépirodalomnak, hanem a tudománynak is, ennek ismeretére pedig a jövőben is nagy szükségünk lesz. Kövessük ebben is derék szövetségesünk példáját: a németek ebben a tekintetben, az idegen népek nyelvének, irodalmának és tudományának tanulmányozásában s ezzel az idegen néplélek ismeretében is alaposabb készségekre tettek szert s a háborúra ebben a tekintetben is jobban felkészültek, mint közös ellenfeleink, a kik gőgös elbizakodottságukban nem tartották érdemesnek, hogy más népek szellemi alkotásait és nemzeti sajátosságait kellőképen megismerjék.

A szépirodalom, a költészet remekeiben való gyönyörködés mellett igyekezzenek behatolni a képzőművészetek és a zeneművészet alkotásainak tanulmányozásába és élvezetébe is. És keressék fel a legnagyobb művészek, a természetnek szépséges alkotásait is és gyönyörködjenek bennük: az élet küzdelmében ők nyújtanak az embernek erőt és megnyugvást. Ott, a szabad természet ölében teljesíthetik legjobban a test kultúrájának, edzésének és erősítésének feladatát is, — a minek fontosságára ugyancsak a mai idők tanítanak bennünket nyomatékosan, a mikor a hazának életérdeke, hogy gyermekei testben és lélekben egészségesek legyenek. Az ember pedig testének edzését, erejének fejlesztését is leghathatósabban küzdelem árán éri el, a mikor a természet hatalmas erőivel szembeszáll: átszeli a tenger hullámain, elkalandozik az örök hó és jég honába s felkúszik az égbe meredő bérczek sziklafalain. S ennek a küzdelemnek is mindenkép édes a jutalma. A mikor feljutunk a büszke hegyromra, elmerül alattunk a köznapi élet minden bújával-bajával, s a mikor bepillantunk a természet örök szépségeinek mélyébe, minmagunkat is jobban megismerjük, mert most már tudjuk, mily akadályokat képes a mi törékeny testünk legyőzni, s a gyönyörűséget is kétszeresen érezzük abban a tudatban: ezt magam küzdöttem ki magamnak! Ily percekben közelebb jutva a mennyhez, közelebb vagyunk az istenséghez is, — ily pillanatok emléke végig kísér bennünket életünkön, ily pillanatok hatása alatt úgy érezzük, hogy talán jobb emberekké is lettünk.

Valóban, erre is törekedniök kell, ifjú hallgatóim, hogy

jó emberekké legyenek. Mert minden szellemi és testi kiválóság csekély értékű lesz, értelmi és æsthetikai kulturánk fogyatékos marad, ha nem törekszünk arra, hogy az ethika követelményeinek is megfeleljünk. Az igaznak és a szépnek eszméje mellett a sokszor megénekelte trias harmadik tagjának, a jó ideájának ép a mai komoly időkben fokozott jelentősége van: ezek az idők újra mutatják, hogy az ideális javaknak minden földi kincsnél nagyobb az értékük. A renyhe béke éveiben oly gyakran kígyúvult erények, a vallásosság és a hazaszeretet, a kötelességtudás és a lemondás, a hűség és az áldozatkészség, a melyek előbb már-már divatjukat múlták, ma ismét régi fényökben tündökölnek, s visszatetszéssel fordulunk el az önzés és a materialismus jelenségeitől, a melyek, sajnos, e nagy időkben sem vesztek ki végképen.

Bizonyára mindnyájan ismerik Arany János szép szavait:

Előtted a küzdés, előtted a pálya,
Az erőtlen csügged, az erős megállja.
És tudod, az erő micsoda? — Akarat,
Mely előbb vagy utóbb, de borostyánt arat.

(Domokos napra.)

Legyenek rajta Önök is, hogy ily erős, szilárd akaratra szert tegyenek, de ne feledjék, hogy ennek csak akkor van igazi értéke, ha erkölcsi elvekhez igazodik. Az erkölcsi törvény tisztelete a tudós emberre is, sőt őreá nézve elsősorban kötelező. A német idealismus nagynevű bölcselője, Fichte mondotta azt a tudós hivatásáról szóló örökbecsű művecskéjében, hogy «a tudós legyen korának erkölcsi tekintetben legjobb embere». («Der Gelehrte soll der sittlich beste Mensch seines Zeitalters sein». *Über die Bestimmung des Gelehrten* 1794. 94. l.) Arra törekedjenek önök is mindnyájan, hogy minden cselekedetükben erkölcsi elvek szerint járjanak el s hogy minden tekintetben feddhetetlen, szilárd jellemű egyéniségekké fejlődjenek.

Ily akarattól áthatva, ily érülettel eltelve s minden egyebet ráhízva «az istenség vezető kezére», készüljenek fel az élet küzdelmére, a mely önök előtt valójában csak most nyílik meg. És míg a távollevők odakint fegyverrel kezökben végig har-

ezolják a nagy harczt, önök, az itthonlevők, szerezzék meg a tudomány fegyvereit lankadatlan erővel és kitartással!

S ha majd eljön az a nap, az az áldott nap, a mikor ők lobogó zászlókkal, diadalmas harsonaszóval visszatérnek ide körünkbe, hadd legyenek önök méltók ő hozzájuk, a harcokban edzetekhez, hogy velök versenyezve és vállvetve együtt folytassák a nemes harczt hazánk boldogságáért, dicsőségéért! Oh vajha ez a nap mielőbb ránk virradna ebben az új egyetemi esztendőben, a melynek küszöbét most átlépjük! Vajha közel volna az az idő, a mikor gondjaink felhői végképen elszállnak, eloszlanak, s ismét leragyog reánk a békének áldásos napja, — vajha közel volna az az idő, a mikor boldogan megnyugodva, hálával telve fogjuk rebegni az egek Urához azt a szent fohászt, melyet most még fegyverzörgés közepett intézünk hozzá: Isten, áldd meg a magyart!...

Ezzel a fohással ajkunkon, a bizalomnak és reménynek érzésével szívünkben az 1915/16-i egyetemi évet megnyitottnak nyilvánítom.

PETZ GEDEON.

A MONARCHIA HADI KÖLCSÖNEI.

Egy amerikai lap olvasói különféle elnevezéseket ajánlanak a most dúló világháború megjelölésére. A legsűrűbben javasolt megnevezések: a csalódások, a meglepetések háborúja. Soha a világtörténelem folyamán nem volt talán esemény, a mely a hiábavaló várakozások, a meghiusult remények, a szertefoszlott illúziók olyan tömegét temette volna maga alá, mint ez a háború. Az orosz gőzhenger, az angol hajóóriások, öt ellenséges nagyhatalom fehér és színesbőrű szövetségesei katonai téren jelzik a csalódások sorát. Pénzügyi téren sem voltak a meglepetések kisebbek vagy kevesebbek, a mire nézve a következő kis történet szolgálhat adalékkul.

A hágai békepalota felavatása 1913. év nyarán a nemzetek békés együttműködésének utolsó fellobbanása volt. A felavatást követő ünnepélyek keretében tartotta meg conferentiáját a világ parlamentjeinek szervezete, az Interparlamentáris unio, melynek összes határozatai a jövő háborújának megelőzését vagy legalább is borzalmainak enyhítését célozták. Állítólag utóbbi szándékkal került a conferentia napirendjére a belga senatus alelnökének, Goblet d'Alviella grófnak határozati javaslata, a mely a semlegesség megszégésének nyilvánította, ha a háborúban részt nem vevő hatalom, annak bankjai, vagy tőkései a hadviselő országok valamelyikének kölcsönt nyújtanak.

A világ első bankárja, Anglia, a világ legnagyobb tőkepénzese, Franciaország és a gazdasági erejében korlátlanul bízó Német-birodalom képviselői közömbösen fogadták a javaslatot. Oroszország követeit sem izgatta. A francia nép megtakarított milliárdjai békében is háborús céllal táplálták az orosz colossust, a mely joggal számíthatott arra, hogy szövetségese a

közös hadjáratban sem fogja tőle megvonni támogatását. Olaszország és Japán kölcsönszükségleteiket már jó ideje otthon elégitették ki. Az egyedüli nagyhatalom, a mely ellen a határozat éle irányulni látszott, az osztrák-magyar monarchia volt. Hiszen kevéssel korábban történt, hogy Zaleski osztrák pénzügyministernek szüksége volt 125 millió korona kölcsönre s ezt a csekélységet rövid lejárat mellett 7%-os kamatra volt kénytelen egy new-yorki bankháznál felvenni. Magyar pénzügyminister pedig még sohasem tett kísérletet a belföldi piac igénybevételére és a legkisebb kölcsön kibocsájtását sem kockáztatta meg anélkül, hogy a külföld érdeklődését korábban ne biztosította volna. Ilyen előzmények után, és az akkori politikai constellatio mellett, a monarchia elsőrangú érdekének látszott, hogy a semleges államokban való kölcsönfelvétel elé akadályok ne gördítenének. A monarchia ezen álláspontja kifejezésre is jutott az Interparlamentáris unio teljes ülésében. Az összes államok kiküldöttjeinek hozzájáruló szavazatával szemben egyedül az osztrák és magyar parlamentek képviselői foglaltak állást a határozat ellen.¹

¹ Az Interparlamentáris Uniónak Berzeviczy Albert elnöklése alatt álló magyar osztályában jelen sorok írója emelt szót a határozati javaslat ellen. Álláspontját magáévá tette a Plener Ernő elnöklése alatt álló osztrák delegáció s az Unió teljes ülésén kifejtette Oberleithner osztrák képviselő. Az Unió teljes ülésén a monarchia képviselőinek szavazatával szemben nagy többséggel elfogadott határozati javaslat a következő:

«Tekintettel arra, hogy manapság minden hosszabb háború ráutalja a hadviselőket arra, hogy a semlegesek pénzügyi segítségét kölcsönök útján igénybe vegyék, és ilyenformán a semlegesek ezen segítség megtagadásával a háborúk megelőzésére vagy legalább is megrövidítésére alkalmas eszközzel rendelkeznek; tekintve, hogy számos jogász ily kölcsönök nyújtásában a semlegesség megsértését látja és hogy különben is e kérdést nem kizárólag ebből a szempontból kell megítélni, hanem a béke fenntartásának magasabb érdekéből is; tekintve azt, hogy már több kormány amúgy is törvényes eszközökkel rendelkezik, a melyeknek segítségével piacait idegen kölcsönök elől elzárhatja, és a melyeket tetszésük szerint alkalmazhatnak minden hadi állapotban lévő hatalom kölcsöneivel szemben: ennek a jogosultságnak mégis kötelezettséggé való átváltoztatása a pártosság vádjá ellen is megóv; másfelől mivel kívánatos volna ezen jogállapotot külön törvények vagy nemzetközi szerződés útján minél nagyobb számú államra kiterjeszteni, ezekből az okokból felkéri az Interparlamentáris Unió a hágai tanácskozmányon képviselt

Egyike már most a nagy ironiáknak, a melyekben a jelenlegi háború olyan gazdag, hogy a monarchia lebecsült gazdasági ereje és hatalma megbirkózott a háború rengeteg követelményeivel, míg a bennünket pénzügyi bojkott alá helyező országok kénytelenek voltak megszegni saját határozataikat. Igaz, hogy ezt csak meglehetősen szűk körben tehették. A tőkeerős és kölcsönzőképes semleges államok száma igen megfogyott. Belgium, a melynek semlegességére mindenki számított, belekeveredett a háborúba, a mint utóbb kitűnt, nem is annyira a németek betörése, mint inkább saját korábbi szerződéses kötelezettségei folytán. Hollandia és Schweiz ugyan elkerülték a háború borzalmait, de nem a vele járó nagy mozgósítási és készenléti költségeket, a melyek anyagi erejüknek saját céljaikra való igénybevételét tették szükségessé. Egyedül az Északamerikai Egyesült Államok maradt megkímélve a világháború közvetlen veszteségeitől. A semlegesség amerikai felfogása azonban kizárólag ellenségeinknek kedvez. A hadiszerekkel megrakott hajók százait nyomon követte a legfontosabb hadiszernak, a pénznek szállítása. Belgium, Franciaország, Anglia, Oroszország és Olaszország lealázó feltételek mellett ugyan, de mégis milliárdokra menő tételekben, újból és újból igénybe vették az amerikai tőkepiacot. A német birodalom kölcsönért nem folyamodott Amerikához, a mint ellenségei tették, de közvetve mégis kapott a tengerentúli tőkéből, mivel hadi kölcsönei az amerikai német-ség körében jelentékeny összegekben jegyeztettek. Csak a monarchia, a mely a semleges tőke igénybevételének jogossága mellett foglalt állást, volt háborús pénzbeszerzéseinél teljesen önmagára utalva.

Ennek a ténynek horderejét jelzik egyfelől azok a phantastikus összegek, a melyek a monarchia hadviselése céljából szük-

kormányokat: utasítsák kiküldöttjeiket, hogy állapodjanak meg a nemzetközi jog oly kiegészítésében, mely alkalmas megakadályozni, hogy a semleges államok pénzpiacjai a hadi kölcsönök részére igénybevétesse; ide vonatkozó megegyezés hiányában felhívja azokat az államokat, melyek a kívánt tilalmat helyeslik, hogy saját törvényhozásuk útján azt érvényre juttassák. Az Unió XVIII. értekezlete felkéri a csoportokat, hogy támogatassák ezt a kívánságot kormányaiknál és megbízza a nemzetközi irodát, hogy közölje e határozatot azon államok kormányaival is, a melyeknek az Unióban képviselt nemzeti osztályaik nincsenek.

ségesek, másfelől azok a módok, a mint ezek az összegek előteremtettek. Közel egy milliárd korona az a szükséglet, a melyet hónapról-hónapra a két állam pénzügyministereinek fedezniök kell és ugyancsak egy milliárd korona az az összeg, a mely a monarchia eddigi háborús kiadásai folytán évi kamatteherként fog a két államra nehezedni. A milliárd számolási egységgé lett a hatalmas hadi költségek és a viselendő adóterhek kifejezésére és a jövőben komoly állampénzügyi művelet e nélkül a tízjegyes szám nélkül el sem képzelhető. Pénztári készletek, békeköltségvetések megtakarításai, természetbeni szolgáltatások, adóemelések, a jegybank igénybeyétele a háború rengeteg szükségleteinek aránylag kis hányadát fedezik. A háború pénzbeszerzésének legbővebb forrása nálunk is, mint másutt, a hadi kölcsönök kibocsátása volt.

Mi a hadi kölcsönök célja? Közvetlenül bizonyynyal az, hogy a hadviselés anyagi szükségleteit fedezzék. Az anyagi eszközök jelentőségét a háború szempontjából felesleges hangsúlyozni. Ha az egész szervezetet, a mely a háborúba vitt nemzeti erőtenyezőket egybekapcsolja, óriási gépezetnek tekintjük, a pénz az, a mi a gépezetet fűti, hajtja, olajozza, hogy kitermelje belőle azokat a hatalmas energiákat, a melyek a végső győzelmet biztosítják. A pénz előteremtése tehát egyike a legfontosabb hadi műveleteknek. De erre a célra hadi kölcsönökre nem volna okvetlenül szükség. Az állam egyszerűen nyomathatná a pénzt és meghatározva értékét, kényszerárfolyammal láthatná el. Módjában volna a költségeket a lakosságra vagyona arányában kivetni. Végül igénybevehetné korlátlanul a jegybankot azzal, hogy kötelezvényeket számoltat le nála.

Az osztrák háborúk pénzügyi műveletei a XVIII. század végén és a XIX. század első felében élénk változatokban mutatják a pénzbeszerzés ezen módjait és ezeknek a módoknak végzetes voltát. A monarchia történetének sötét lapjai azok, a melyeken a háború céljaira igénybe vett kényszerkölcsönök, papírpénz, bankadósság és különböző vagyoni adók tarka képe vonul el.¹

¹ A monarchia pénzügyi hadviselésének történetét az utolsó másfél száz évben leírja *A monarchia pénzügyi harczkészültsége* című munkánk 115. sk. l.

Mindezek a gazdasági merényletek súlyosan megbosszúlják magukat, tanulságul arra, hogy nem csupán az fontos, hogy rengeteg összegek álljanak rendelkezésre, hanem ennél is nagyobb jelentőségű, hogy a pénzt milyen módon teremtik elő.

A pénzügyi hadviselésnek két alaptörvénye van. Az egyik, hogy a hadviselés céljaira szükségelt tőke elvonása az amúgy is megrendült gazdasági életet továbbmenőleg ne gyengítse. A másik, hogy az állam pénzügyi műveletei a pénz értékállandóságát meg ne ingassák.

Ezekből a szempontokból a hadi kölcsön a legelőnyösebb módja az állam pénzbeszerzésének, mivel két előnyt rejt magában, holott minden más eszköz csak egygyel rendelkezik. A kölcsön nemcsak előteremti az állam részére a szükséges pénzt, hanem arról is gondoskodik, hogy a félelemből, túlzott óvatosságból vagy a kihelyezési lehetőségek hiányából felhalmozott pénzek egy része visszakerüljön. Gazdaságilag üdvös hatása különösen akkor van, ha a fedezetlen bankjegyek visszafizetésére szolgál s ezzel a pénz természetes körfutását elősegíti. A fedezetlen bankjegyek a háború elején a fizetési eszközökben beállott rendkívüli szükségletet, valamint a félelmi tartalékokra elvont összegeket kívánták pótolni. Az a közel két milliárd korona, a mit a monarchia két kormánya a háború első heteiben erre a célra, valamint a mozgósítási költségek fedezésére a közös jegybanknál felvett, nem párolgott el, nem ment külföldre, hanem itthon maradt. Ismételt kölcsön-kibocsátások ezeket az új tőkéket megint a közgazdaság szolgálatába állították egyetemben azokkal a pénzekkel, a melyek mint ijedtségi tartalékok parlagon heverték. Befejezve a folyamat azonban csak akkor van, ha az államok a polgáraiktól kapott pénzzel a jegybank forgalmát a régi keretek közé szorítják.

Időrendben a jegybank az első hitelező. A háború első heteiben, a mikor mindenki hitelért aggódik, nem lehet megkoczkáztatni a pénzbeszerzés legfontosabb módját, az államkölcsön kibocsátását. Mihelyt azonban a gazdasági viszonyok consolidálódnak, az első ijedelem elmúlik, az állam sikerrel léphet fel igényeivel eleinte rövid lejáratú és drágább, később hosszabb lejáratú és olcsóbb kölcsöneivel.

Az állam azáltal, hogy kölcsönt bocsájt ki, voltaképen

egyik hitelezőt teszi a másik helyébe. A jegybank helyett egyes polgáraival szemben adósodik el. Ennek a hitelezőcserének a célja a bankot az állam adósságaitól tehermentesíteni s a bankjegyek forgalmát csökkenteni. Még annak az eljárásnak is, a mikor a jegyzett kötvényeket a jegybank lombardirozza, megvan az az előnye, hogy az egyes polgár magántartozása lép az államnak banktartozása helyébe. Ez az eljárás azonban a bankjegyek forgalmát nem csökkenti, és ha az egész jegyzés hitelbe történnék, a hadi kölcsön kibocsátásának egyik főcélja nem volna elérve. Mennél tovább tart ugyanis a háború és főleg a háború befejezésekor a kimerülő készletek mellett a fizetési eszközökben túltengés fog mutatkozni, a mely állapot csaknem elkerülhetetlenül kifejezésre jut a pénz csökkent vásárló erejében.

A fizetési eszközök túltengését ezért már a háború folyamán kell megakadályozni. Lehetne végre várni a háború befejezéséig s ez állampénzügyi szempontból talán előnyösebb is volna, mert szerencsés kimenetel esetén kisebb áldozatokat kellene árfolyamban és kamatokban hozni. Az államadósság egy részének consolidálása mégis csak a háború tartama alatt időszerű. Mert háború után a gazdasági és üzleti élet ismét szokott medrébe terelődik, sőt előreláthatólag viharos fejlődésnek indul, és az állam versenyre kénytelen lépni a termelés és kereskedelem számos hitelszükségletével és mindenki választhat vagyonának különböző befektetési módjai között. A kölcsönműveletekben való részvétel készsége is nagyobb háború alatt, mint háború után, mivel a háború és győzelem mindent felülmuló gondolata, a nagy közlendületek átérzése a kölcsönjegyzéseknek is legerősebb rugója.

A monarchia két államának pénzügyministerei tehát helyesen cselekedtek, a mikor a hadviselés költségşámláját már a háború folyamán terjesztették elő. A számla nem szólt határozott összegről, de annál határozottabb volt a meglepetés, a melyet a reá történt fizetések keltettek. Ellenségeink már a háború első heteiben számítgatták, hogy a monarchia anyagi ereje mennyire futja és a számítgatások eredménye az lett, hogy a monarchiának nincsen annyi pénze, a mennyivel a hónapokig húzódó háború szükségleteit fedezhesse. Lloyd George, a modern

Montecuccolli, az utolsó milliárd hangoztatásával anyagi ki-
merülésünk lehetőségét is számításai közé sorozta.

Novemberben 3·3 milliárd, júniusban több mint 3·7 milliárd
korona jegyzés volt a válasz erre a lekicsinylésre. A hét milliárd
korona úgy hangzik, mintha egy modern mythologia roppant
számokkal dobálódzó képzelete gondolta volna ki; holott ezt
a rengeteg pénzt a hadi kölcsönökre valóban aláírták, jegyezték
és be is fizették.

Az első osztrák hadi kölcsönre 2135, a másodikra 2630,
összesen 4765 millió koronát, az első magyar hadi kölcsönre
1170, a másodikra 1120, összesen 2290 millió koronát jegyeztek.
Magyarország egymaga 2·3 milliárdot teremtett elő, a mi
annál inkább csodálatraméltó, mert hiszen az 1912. év végén
az egész magyar államadósság csak 5·5 milliárd korona volt,
a miből a Magyarországon elhelyezett címletek értéke nem tett
ki többet 2·5 milliárdnál. A helyzet tehát az, hogy idehaza a két
kölcsönből majdnem annyi címletet helyeztek el nyolcz hónap
alatt, mint a mennyit a hazai piac egész államadósságunkból
négy évtizeden keresztül felvemi képes volt.

És ez a szédületes eredmény nem holmi csodaszerekkel,
nem mesterséges eszközökkel, hanem a kölcsönteknika leg-
egyszerűbb módoszataival volt elérhető. Nem voltunk kénytele-
nek címleteinket fizetési eszközül ráerőszakolni a közönségre,
a hogy' azt a francia kormány «nemzeti védelem kötvényei»
segítségével tette. Nem convertáltuk magasabb kamatozásra
régibb kibocsátványainkat s nem lombardiroztuk bankkamat-
lábon alul az újakat, mint azt Anglia példája mutatta. Nem
csináltunk máról-holnapra szóló adósságokat, a minők az orosz
állami hitel változatos címleteiben megtestesülnek. Régi
csapáson és csaknem a szokott feltételek mellett szerezte be a
két állam egyidejűleg, de elkülönített műveletekkel a monarchia
hadviseléséhez szükséges anyagi eszközöket. A magasabb kama-
tozású új papírok megjelenése a régibb kibocsátásokra nem
hatott nyomasztólag, hanem ellenkezőleg, a többi befektetési
érték után való keresletet is növelte. A régebbiek árfolyama nem
alkalmazkodott az újabbak magasabb kamatozásához, jeléül
annak, hogy a legegyszerűbb kölcsönkibocsátási technika a
pénzügyi hadviselésnek leghelyesebb módja.

A magyar hadi kölcsön typusa a járadék, az osztráké a kincstári utalvány. Ennek az inkább formai eltérésnek magyarázata az, hogy az osztrák pénzügyminister az alkotmánytörvény 14. §-a alapján nem köthet állandó államadósságot a parlament hozzájárulása nélkül. Ha azonban a kibocsátott kötvények hitelpolitikai rendeltetését, pénzügyi természetét és a befizetési módok által nyújtott kedvezéseket figyelembe vesszük, a két állam kölcsönei között nincs jelentősebb különbség.

A november hó 16-ától 23-áig bezárólag aláírásra bocsátott 1914. évi 6%-os magyar királyi adómentes állami járadék-kölcsön (hadi kölcsön) aláírási ára az 1914 november 11-én kibocsátott aláírási felhívás szerint 100 K névértékért 97.50 koronát tett ki, ha az aláíráskor az egész aláírt összeg befizetett, és 98 koronát, ha a befizetés részletekben történt. A kötvények 1914 november 1-től kezdődőleg évi 6%-kal, minden év május 1-én és november 1-én lejáráó félévi utólagos részletekben kamatoznak, az első szelvény 1915 május 1-én volt esedékes. Az a kötvénytulajdonos, a ki az általa vásárolt kötvényeket az aláírás alkalmával zárolta és ezt a zárolást öt éven át fel nem oldotta, az ötödik év utolsó negyedében, legkésőbb 1919 november 1-én a kötvényen alapuló követelését e naptól számított egy évre névértékben leendő visszafizetésre felmondhatja. A kincstár köteles az ilyképen felmondott kötvényeket legkésőbb 1920 november 1-én névértékben visszafizetni. A pénzügy-ministerium fenntartotta magának azt a jogot, hogy előre közzéteendő három havi előzetes felmondás mellett ezt a kölcsönt, egészben vagy részben, névértékben visszafizethesse; azonban az esetleges felmondás 1920 november 1-jét megelőző időre nem eszközölhető. A kamatok, ép úgy, mint felmondás esetén a kölcsönkötvények tőkeértéke, minden fennálló és jövőben behozandó adó, bélyeg és illeték levonása nélkül fizettetnek ki.

Az első, a mi a kölcsönfeltételekből szembeötlő, hogy Magyarország hadi kölcsöneivel a 6%-os járadéktypusra tért át. Több mint harmincz esztendeje ilyen kamatláb ismeretlen volt állami hitelműveleteinkben. A 6%-os magyar aranyjáradékkötvények 1881-ben 4%-os aranyjáradék kölcsönkötvényekre változtak át. Azóta körülbelül ez a kamatláb járta. Hiba volna mégis a kamatláb magasságából következte-

téseket vonni állampénzügyi helyzetünkre s különösen téves volna egykori kölcsöneinket a mostaniakkal párhuzamba állítani. Annak idején a magas kamatláb és alacsony árfolyam a külföldi tőke javát szolgálta, most első ízben fordult a magyar kormány kizárólag polgáraihoz. Legfőbb érdeke nem az volt, hogy a kölcsönt az államra nézve mennél kedvezőbbé tegye, hanem inkább az, hogy a kölcsönnel mennél fényesebb sikere legyen, mind a jegyzett összeg nagyságát illetően, mind különösen abban az irányban, hogy a nemzeti kölcsön címletei a lakosság legszélesebb rétegeibe eljussanak, hogy az ország minden polgára megbarátkozzék a fix kamatozású papírok előnyeivel. Más országok sem cselekedtek különben. A Német-birodalom szükségleteit sok éven keresztül és még 1914 tavaszán is 4%-os kamatláb mellett elégítette ki és hadi kölcsöneit minden habozás nélkül 5%-os alapon bocsátotta ki, hogy részükre a kellő sikert biztosítsa. Az utolsó magyar kölcsönkibocsátás 1914 tavaszán valamivel többet jövedelmezett 5%-nál. A háborúban tehát Magyarország ép úgy felment 1%-kal, mint német szövetségese, de ezzel a kamatláb-felemeléssel még jóval mögötte maradt Franciaország és Anglia példáinak. Franciaország, a háromszázalékos járadék hazája, kénytelen volt 5%-ot 95-ös árfolyam mellett, valójában tehát $5\frac{1}{4}\%$ -ot engedélyezni. Anglia $2\frac{1}{2}\%$ -ról 5%-ra ment fel belföldi kölcsönével, több mint 6%-ra amerikai kölcsönénél.

Ha már most jövedelmezőség szempontjából vesszük a kölcsönt matematikai bonczkés alá, akkor azt látjuk, hogy a kölcsönadó kap: az első $5\frac{1}{4}$ hó múlva 3 koronát, azután félévi időközökben 11 félét át szintén 3 koronát, 11 félét és $5\frac{1}{4}$ hónap múlva 100 koronát. Ennek ellenében a kölcsön aláírásakor ad 11 félét és $5\frac{1}{4}$ hónappal előbb 97 K 50 fillért. Igen minutiosus számítás szerint ez a kamatláb félévi 3.28%, melynek megfelelő éves kamatlába 6.67%. Fokozódik a jövedelmezőség, ha tekintetbe vesszük, hogy az aláíró helyekül kijelölt bankok a pénzügyministeriumtól kapott $\frac{1}{2}\%$ -os jutalékot a legtöbb esetben egészében a közönségnek engedték át, lombardirozás folytán pedig a kamattöbblet emelhető abban az arányban, a melyben a lombardkölcsön a beszerzés árának teljes összegéhez közeledik. Az egy esztendőre biztosított lombardkamatláb

5½% lévén, abban az esetben, ha a lombardösszeg a beszerzési ár teljes összegét eléri, a kötvénytulajdonos minden befektetés nélkül ½% kamatélvezetkez jut.

A magyar hadi kölcsönnel egyidőben jelent meg és azonos aláírási időtartamra szólott az 1914. évi 5½%-os adómentes osztrák hadi kölcsönre vonatkozó felhívás. Az osztrák hadi kölcsön külső formára (kincstári jegy), valamint abban különbözik a magyartól, hogy fél százalékkal alacsonyabb a kamatlába. A kincstári jegyek 1920 április 1-én esedékesek, azaz akkor fizetendőek vissza. A kötvények 1914 november 1-től kezdődőleg 5½%-kal, minden év április 1-én és október 1-én lejáró félévi utólagos részletekben kamatoznak. A kamatok kifizetése és a hadi kölcsön visszafizetése mindennemű adó, illeték vagy egyéb levonás nélkül történik az esedékes kamatszelvevények, illetőleg kölcsöneczímletek beszolgáltatása ellenében. A kibocsájtási ár 97 és ½%-ban volt megállapítva, de valójában a közönség olcsóbban jutott a kötvényekhez, mert az aláírási helyekül kijelölt bankok a pénzügyministeriumtól kapott ⅝% jutalékot a közönségnek engedték át, úgy hogy az aláírási ár voltaképen 96 ⅞% volt. A ki 96 ⅞%-on egy 100 koronás kötvényt jegyzett, az 1920 április 1-én 100 koronát kap, közben pedig 5½%-ot kamatoznak a kincstári jegyek.

Az osztrák hadikölcsön jövedelmezősége tehát azon az alapon, hogy 97½ K tőkéért 100 K-nak 5½%-os kamatját adják, másrészt öt esztendő és négy hónap múlva 2½% tőkenyeresége van az aláírónak, a mi egy-egy esztendőre 0.42%, mindenestül 6.07%. Ha ehhez hozzáadjuk az ⅝% jutalékot, akkor az új kölcsön jövedelmezősége 6.2%. Ez a számítás azonban csak akkor helyes, ha a kölcsönt 1920 április 1-je előtt nem fizetik vissza. Már pedig az osztrák pénzügyminister fenntartotta magának azt a jogot, hogy a kölcsönt egészben vagy részben előbb is visszafizethesse. Ezen jog gyakorlása esetén a jövedelmezőség még növekedik, mivel a tőkenyereség rövidebb időre oszlik el.

Félévvel az első hadi kölcsön jegyzése után a monarchia mindkét állama újabb hadi kölcsön kibocsátásához folyamodott.

A május hó 8-án közzétett két rendbeli aláírási felhívással kibocsájtott második magyar hadi kölcsön két különböző típust

állapított meg: a korábbi hadi kölcsön-kibocsátásból ismert 6%-os járadékkötvényen felül az 5 és $\frac{1}{2}$ %-os járadékkötvény típusát.

Az 1915. évi 6%-os magyar királyi adómentes állami járadékkölcsön (II. 6%-os hadi kölcsön) aláírási feltételei azonosak voltak a hasonló első kölcsönével. A kötvények 1915 május 1-től kezdődőleg évi 6%-kal minden év május 1-én és november 1-én lejáró félévi utólagos részletekben kamatoznak, az első szelvény 1915 november 1-én esedékes. A zárolt kötvényeket legkésőbb 1920 november 1-én lehet egy évre névértéken leendő visszafizetésre felmondani. A pénzügyministerium fenntartotta magának azt a jogot, hogy a kölcsönt névértékben visszafizethesse, az estleges felmondás azonban 1921 május 1-ét megelőző időre nem szólhat.

Az 1915. évi 5 és $\frac{1}{2}$ %-os m. kir. adómentes állami járadékkölcsön (5 és $\frac{1}{2}$ %-os hadi kölcsön) aláírási ára 100 korona névértékért 90 korona 80 fillér, ha az aláíráskor az egész aláírt összeg befizettetett, és 91 korona 20 fillér, ha a befizetés részletekben történt. A kötvények 1915 június 1-től kezdődőleg évi 5 és $\frac{1}{2}$ %-kal minden év június 1-én és december 1-én lejáró félévi utólagos részletekben kamatoznak, az első szelvény 1915 december 1-én esedékes. A pénzügyministerium fenntartotta magának azt a jogot, hogy a kölcsönt névértékben visszafizethesse, az esetleges felmondás azonban 1925 június 1-ét megelőző időre nem eszközölhető.

A mi már most a két kölcsön-típus jövedelmezőségét illeti, a 6%-os járadékkötvény kamata, ha a kibocsátási árfolyam kamatját levonjuk, vagyis ha 97.08% nettoárfolyamot veszünk alapul, egy esztendőre 6.28%, sőt, ha a zárolt darabok beváltásakor keletkező tőkenyereségre is tekintettel vagyunk, 6.65%. Az 5 és $\frac{1}{2}$ %-os járadékkötvényt 90.8% bocsátják ki, ennek egy esztendőre szóló kamata csak 6.43 lesz, vagyis az első pillanatban azt lehetne hinni, hogy ez az új típus a réginél kedvezőtlenebb. Miért volt mégis oly nagy az 5 és $\frac{1}{2}$ %-os járadékkötvény sikere, a mikor a közönség ugyanoly biztosíték mellett magasabb kamatozásra is adhatta a pénzét?

A felelet egyszerű. A kölcsönjegyzési feltételekből megállapítható, hogy a 6%-os darabok már 1921. évi május 1-től

kezdődően convertálhatók, vagyis a kötvényekbe helyezett tőkének ezt a magas kamatozását az állam csakis hat esztendőre biztosítja, holott az 5 és $\frac{1}{2}\%$ -os járadékkötvények kedvező kamatozását teljes tíz esztendőre biztosítja. Már pedig az egészen bizonyos, hogy a béke megkötése után az állam keresi és ha keresi, meg is találja azokat a módokat, a melyekkel a hadi kölcsönből származó kamatterheket fedezi és idővel csökkenti. Ezeknek a módoknak természetes következése lesz a normális járadék-árfolyamhoz való visszatérés is és az erre irányuló actiónak egyik igen fontos, talán legfontosabb célja a hadi kölcsönök convertálása lesz. Csaknem bizonyos ezért, hogy a 6% -os járadékkötvényt az 1921. esztendőben convertálják és más, kisebb kamatozású kötvényre cserélik el. Az a különbözet, mely a kibocsájtás és a beváltás árfolyama közt van, 2.92% , a mi esztendőnként 0.37% -nak felel meg, vagyis meg lehet állapítani, hogy a szabad darabok kamatozása csak úgy, a mint zárolt daraboké, 6.65% lesz. Az $5\frac{1}{2}\%$ -os kötvények árfolyamkülönbözete, ha t. i. azok a kötvények 10 esztendő alatt a pari árfolyamot érik el, 9.2% lesz és ez 0.71% kamatozást jelent évente, vagyis az $5\frac{1}{2}\%$ -os kölcsönkötvények 6.84% -kal kamatoznak.

Az 5 és $\frac{1}{2}\%$ -os kötvények nagyobb árfolyameshetőségével és magasabb kamatozásával szemben viszont a 6% -os hadi kölcsönök zárolásának lehetősége áll, a mi a kötvénybirtokosnak jogot ad arra, hogy a zárolási határidő leteltével névértékben való visszafizetést követeljen. Ezáltal a hadi kötvények azok részére, kik súlyt vetnek reá, a kincstári utalványok jellegét öltik. Ha a kötvények árfolyama lejáratkor alacsony volna, akkor a birtokos névértékre való visszafizetést fog követelni, míg viszont Ausztriában abban az esetben, ha a kincstári utalványoknak lejáratkor kedvező árfolyamuk volna, semmi sem állaná útját annak, hogy a kormány azokat hosszúlejáratú címletekre kicserélje.

A magyar hadi kölcsön felhívása meg sem jelent még, a mikor a második osztrák hadi kölcsön prospectusa május hó 6-án a nyilvánosság elé került. Az 1915. évi adómentes 5 és $\frac{1}{2}\%$ -os osztrák hadikölcsön címletei 1915 május 1-ről vannak keltezve és 1925 május 1-én fizetendőik vissza, de a pénzügy-ministerium fenntartja magának a korábbi convertálás jogát.

A második hadi kölcsön kötvényeit 1925 májusában váltják be 100%-on. Az aláírási ár 95·25%, holott az első kölcsönnél 97·50% volt. A kölcsön félévi utólagos részletekben kamatozik, a mely részletek május 1-én és november 1-én esedékesek.

A kölcsön jövedelmezőségének megállapítása szempontjából figyelembe kell vennünk, hogy a bankok fél százalékos jutalékukat ezúttal is az aláíróknak engedték át, úgy hogy a tényleges árfolyam, a melyen a címletek megszerezhetők voltak, 94 $\frac{3}{4}$ %, a mi 5·8% kamatozásnak felel meg. Ehhez azonban még hozzá kell számítani a tőkén elérhető nyereséget, a mi tíz esztendő alatt 51 $\frac{1}{4}$ %-ot, esztendőnként 0·43%-ot jelent. Az tehát, a ki készpénzzel jegyez, 6·23% kamatozásra tesz szert.

A monarchia harmadik hadi kölcsöne körülbelül egy évvel az első hadi kölcsön kibocsátása után került aláírásra. A harmadik osztrák hadi kölcsön október 7-én és a harmadik magyar kölcsön október 10-én közzétett aláírási felhívásai túlnyomóan ugyanazokat a feltételeket tartalmazzák, a melyeket korábbi alkalmakból már ismerünk. Ausztria ismét 5 és $\frac{1}{2}$ %-os kincstári jegyeket, Magyarország 6%-os járadékot bocsát ki. A magyar járadék, eltérőleg a második kibocsátástól, most egységesen 6%-os típusú, mint az első hadi kölcsön volt. Az elsőhöz való visszatérésben közrejátszhatott az a körülmény, hogy a harmadik kölcsön sikere új gazdasági és társadalmi rétegek bevonását teszi szükségessé s az egységes címlet inkább alkalmas a gazdaságilag kevésbé képzett elemek jegyzési elhatározását és készséget megkönnyíteni.

A harmadik hadi kölcsön feltételei az eddigiektől a következő főbb pontokban térnek el:

A harmadik adómentes 5 és $\frac{1}{2}$ %-os osztrák hadi kölcsönnél kibocsátott kincstári jegyek esedékessége a korábbi kölcsönökével szemben kitolatott. Az első hadi kölcsönt 1920 január 1-jével, a másodikat 1925 május 1-én kell az államnak visszafizetnie, míg a harmadik kölcsön esedékessége 1930 október 1. E szerint az első hadi kölcsön öt esztendőre, a másodikat tíz esztendőre bocsájtották ki, míg a harmadik már 15 esztendőre szól. Az egymást követő kölcsönök lejáratának meghosszabbítása és ezen révén az évi tőkenyereség kisebbedése kárpótlást talál a

kölcsönök csökkenő aláírási áraban. Az első kölcsönnél $97\frac{1}{2}\%$ -ot, a másodiknál $95\frac{1}{4}\%$ -ot, a harmadiknál $93\cdot6\%$ -ot tesz ki a kibocsájtási ár. Igaz, hogy mind a három kölcsönnél kikötötte magának a kormány azt, hogy három hónapi felmondással a kölcsönöket korábban is visszafizetheti, a minek lehetősége megfelelő hadisarcz esetén nem is kétséges.

A kölcsön jövedelmezősége a bankok részéről a közönségnek biztosított $\frac{1}{2}\%$ -os engedmény, vagyis $93\cdot10\%$ átvételi árfolyam mellett $5\cdot9\%$ -ot tesz ki, ha az árfolyamnyereséget 15 évre elosztjuk, az évi hozadék $6\frac{1}{4}\%$ -ot.

A 6% -os magyar királyi adómentes állami járadékkölcsön (harmadik hadi kölcsön) aláírási ára a jegyzés időpontja és természete szerint különböző. Ha az aláíráskor a jegyzett összeg egész ellenértéke befizettetik, az aláírási ár október 30-ig 97 kor. 10 fillér, ezután 97 korona 40 fillér. A részletekben történő fizetés igénybevétele esetén az egész aláírási időben változatlanul 98 korona. A jegyzési helyek $\frac{1}{2}\%$ -os jutalékot téríthetnek meg. A jövedelmezőség szabad daraboknál félévenként $3\cdot09\%$ -os kamatok tekintetbevételével évenként $6\cdot28\%$ -ot, zárolt daraboknál pedig félévenként $3\cdot28\%$ -ot, évenként $6\cdot67$ -ot tesz ki. A kölcsön többi feltételei úgyszólván azonosok az első két hadi kölcsön 6% -os kötvényeinek kibocsátási módozataival.

Az összes felsorolt hadi kölcsönöknél lényegesen fokozható a jövedelmezőség, illetőleg a kamatnyereség, ha a fél az általa jegyzett címleteket nem teljesen készpénzzel fizeti, hanem az Osztrák-Magyar Bank vagy ennek vezetése alatt álló hadi kölcsönpénztárak lombardhitelét is igénybe veszi.

Az aláírási felhívások kivétel nélkül biztosították azt a könnyítést, hogy az Osztrák-Magyar Bank és az osztrák, illetőleg a magyar hadikölcsönpénztár a jegyzett kötvényeknek kézi zálogul való lekötése mellett a névérték 75% -áig a mindenkori hivatalos váltóleszámítolási kamatlábon nyújt kölcsönt. Ugyancsak a mindenkori váltóleszámítolási kamatlábon kapható a kölcsön egyéb megfelelő értékpapirokra, ha a felveendő összeg igazoltan a hadi kölcsön befizetésére szolgál. A kedvezményes kamatláb, a mely az első kölcsön kibocsátásakor 5 és $\frac{1}{2}\%$ -ot, a második és harmadik hadi kölcsönnél 5% -ot tett ki, az első két hadi kölcsönre történt befizetések utolsó határnapjá-

tól számított egy évig volt biztosítva, a harmadik hadi kölcsön-nél a jegybank szabadalmának lejáratáig 1917. december 31-ig, tehát 2 és $\frac{1}{4}$ esztendeig marad érvényben.

A kölcsönjegyzések megkönnyítésére az osztrák postatakarékpénztár járadék-takarékpénztárt alapított, a melynek célja, hogy közvetítésével 100 koronán aluli (25, 50 és 75 korona) részjegyeket is lehessen jegyezni. Ha valakinek 24 és $\frac{1}{2}$ korona postatakarékpénztári betétje volt, akkor ezt az első osztrák kölcsön jegyzésekor 25 korona névértékű hadikölcsönre alakíthatta át. A járadékpénztárnál az első kölcsön alkalmából 33,027 aláírásra 1.290,000 korona összeget jegyezték. Ez a csekély anyagi eredmény mutatja, hogy a járadék-takarékpénztár hozzájárulhat ugyan az állami kölcsönök népszerűsítéséhez, de a papírok kelendőségét számbavehető módon emelni nem képes.

A kölcsön sikerének további biztosítására az osztrák kormány illetékmentességet biztosított oly jelzálogos kölcsönöknek, a melyek a jegyzés céljára vétettek fel. Ezzel segített a földbirtokosoknak azon panaszán, hogy mozgó tőkével nem rendelkeznek s ennek beszerzése nekik többbe kerül, mint az ingó tőkék tulajdonosainak. A második kölcsön jegyzése megkezdésekor biztosított azon kedvezmény, hogy a hadi kölcsönpenztár a jegyzés céljaira jelzálogos követeléseket leszámítolhat, nem mutatkozott gyakorlatinak, mivel a földbirtokos osztály rendszerint jelzálogos adós és nem követelések birtokosa. Ez a kedvezmény inkább a takarékpénztárak és bankok céljait szolgálta, azonban ezek részéről is csak kis mértékben vétetett igénybe.

Hasonlóképen kevés gyakorlati eredménynyel biztat a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségének az a kedvezése, a mely szerint kellő fedezetet nyújtó birtokokra 50 ezer koronát meghaladó tételekben jelzáloghiteleket nyújt. Az igénybe vett hitel kamatterhe azonos a kötvények valóságos kamatjövödelmével, de a bank viseli a felmerülő összes költségeket. A földbirtokos osztály bevonása ily módon alig remélhető, mivel az itt tekintetbe jövő nagyobb földbirtokosoknak jelenleg bőven áll hitel rendelkezésükre, melynek igénybevételével a lombardkamatláb és a kötvények valóságos kamathozama közötti különbséget is élvezik, a mi a hitelbe való jegyzéseknek legfőbb ingere.

A felsorolt módozatok a hitelbe való jegyzések megkönnyítését czélozzák. Békeidőben értékpapiroknak hitelbe vásárlása nem kívánatos, a mit a budapesti és részben a bécsi tőzsde eseményei az 1913. és 1914. években bőven igazoltak. Háborúban is az ideális állapot az volna, ha az összes jegyzések készpénzben történjenek. A hadi költségek és a háborús szükségletek ismert nagyságazonban ezt a lehetőséget csaknem kizárják. Ezért nemcsak kívánatos, hanem szükséges is a hitelnek messzemenő igénybevétele. Mert a mit a közönség előteremteni nem tud, azt az állam csak a pénzcserinálás legprimitívebb eszközével, bankjegyprés útján képes beszerezni. A bankjegy-kibocsájtás nagyarányú fokozása azonban visszahat a pénz vásárló erejére és ezen réven a pénzbeli követelések, az értékpapírok elértéktelenedésére. A közönségnek tehát nemcsak az állam iránti kötelessége, hanem jól felfogott érdeke is, hogy készpénzén felül, vagyonával és jövőbeli keresményével, jövedelmeivel is a hadi kölcsönök szolgálatába álljon. Ha az egész igénybevett hitelt a jegybank adná, akkor persze a bankjegyforgalmat a kölcsönjegyzések nem csökkentenék és a kölcsönkibocsátások egyik főczélja elérve nem volna. Az eddig kibocsájtott kölcsönök tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy sem a jegybank, sem a vezetése alatt álló kölcsőnpénztárak hitele a hadi kölcsönökre nagy mértékben igénybe nem vétetett. A felvett hitelek túlnyomó részét a monarchia pénzügyintézetei nyújtották a náluk felhalmozódott nagy pénzkészletekből, a melyeknek visszafolyása az államhoz, illetőleg a jegybankhoz csökkentette a fizetési eszközök túlságos forgalmát. De még a jegybanknál igénybevett hitelnek is megvan az a jótékony hatása, hogy az állam közvetlen eladósodása helyébe az egyes fél kötelezettsége, girója lép, a ki igyekszik idővel ettől a girótól szabadulni, akár úgy, hogy jövedelmének, vagy vagyonának egy részét a visszafizetésre fordítja, akár azáltal, hogy kölcsönkötvényeit értékesíti. Ezért valamennyi állam jegybankja messzemenő kedvezményeket biztosított a jegyzések megkönnyítésére. Legtovább talán az angol jegybank ment, a mely a hitelt a jegyzett összeg névértékére a bankkamatlábon alul 1%-kal három évi időtartamra biztosította.

A jegyzések más természetű megkönnyítése, melylyel a

kormány a moratórium rendeleteknek a betétekre vonatkozó intézkedéseit felfüggesztette és kimondotta, hogy a hadi kölcsönre történő befizetésekre igénybevehető a betéti üzlettel foglalkozó intézeteknél elhelyezett és egyébként moratórium alá eső betétek. A betétek mozgósításának ez a lehetősége, egyetemben a lombardirozás kedvezményeivel sok esetben nehéz helyzetbe juttatta a pénzintézeteket, melyeknek hitelezői inkább betét-elvonási szándékkal jegyezték kötvényeiket.

A mutatkozó visszasságok enyhítésére a magyar pénzügy-minister még az első hadi kölcsön jegyzésének befejezése előtt kénytelen volt körülbelül 30 millió korona értékű jegyzést törölni, a mely törlések túlnyomó része az ellenséges betörés által fenyegetett északkeleti vármegyék pénzintézeteire esett. Hasonló jelenségek mutatkoztak Ausztriában, a hol különösen a székhelyüket Bécsbe áttett galicziai és bukovinai intézetek betevői igyekeztek hadi kölcsönjegyzés révén követeléseikhez jutni, a melyek kifizetése az akkori viszonyok között az intézeteknek nem állott módjukban. Végül is a moratóriumhoz a jegyzési határidőn belül kiadott pótrendelet az intézeteket a kifizetési, illetőleg átutalási kötelezettség alól feloldotta.

A későbbi magyar hadi kölcsönök alkalmából már kíméletesebb elbánást tanúsítottak a betétkezelő intézetekkel szemben. Az összes betéteknek a moratórium alól való kivétele helyett a második hadikölcsönnél már csak a jegyzés idejében fennálló összeg 25%-a, a harmadiknál 50%-a vehető igénybe, ez is legfeljebb a betét tulajdonosa által jegyzett összeg 25%-a, illetőleg 50%-a erejéig. Nehéz határozottan állítani, de valószínűséggel mondható, hogy a második magyar hadi kölcsönnek az elsőnél kisebb számszerű sikere első sorban erre az egyébiránt indokolt betét-elvonási korlátozásra vezethető vissza.

A tényleges siker azonban a második hadi kölcsönnél mégis meghaladta az első, mert a jegyzések nagy része, ellentétben az első kölcsönnel, nem betétekre történt, hanem készpénzbefizetésre, a mi a hadi kölcsönök kibocsájtásának egyik lényeges czélja. Hogy a monarchia mindkét államában a második hadi kölcsön jobban sikerült, mint az első és a harmadik minden valószínűség szerint nagyobb lesz a másodiknál, az épűgy, mint Németországban, a változott katonai és gazdasági helyzetre

vezetendő vissza. Ha az állami kölcsönöknél általában, úgy a hadi kölcsönöknél különösen fontos a kibocsátás időpontjának szerencsés megválasztása.

A mikor 1914 novemberében a monarchia két államának pénzügyministerei első ízben folyamodtak hadi kölcsön kibocsátásához, a háború alig volt több mint egy negyedéves és a szembenálló erők viszonya korántsem volt annyira áttekinthető, hogy a jövő fejleményei elé gondtalanul nézhettünk volna. Galicziában csapatainknak nagy erőfeszítésekre volt szükségük, hogy az orosz áradatot feltartóztassák. Nyugaton a német seregek villámgyors rohamát lassúbb ütemű hadműveletek váltották fel. A monarchia gazdasági élete még nem tért teljesen magához az első hetek megrázkódtatásaitól és nem alkalmazkodott a háború változott viszonyaihoz.

A körülmények, melyek között a második hadi kölcsön jegyzései megindultak, már jóval kedvezőbbek voltak. Az orosz előnyomulás a Kárpátok ellen hetekkel korábban megtört, a szövetséges német és osztrák-magyar csapatok döntő diadalt vívtak ki (Gorlice), a melynek hordereje ugyan akkor még nem volt teljes mértékben belátható, mely azonban végleges győzelmiünket biztosította. Ugyanakkor német szövetségünk a nyugati harctéren (Flandria) újból erőteljesen nyomult előre, török szövetségünk pedig oly szívós ellentállást fejtett ki a Dardanel-láknál, a mely méltán bámulatba ejtette az egész világ katonai szakértőit. De gazdaságilag is jelentősen javult a helyzet november óta. A monarchia gazdasági felkészültsége csak lassan és későn bontakozott ki teljes mivoltában. Az első hadi kölcsön kibocsátása a moratóriumi rendeletek tömkelegében ért bennünket, míg a második hadi kölcsön időpontjában a moratórium czél tudatos és fokozatos feloldása megindult. A monarchia mindkét államának közgazdasága berendezkedett a hadsereg és a polgári lakosság változott szükségleteire. A második hadi kölcsön sikerére rendkívüli hatással volt egy külpolitikai esemény, Olaszország hitszegése. A nyolczadik ellenfél fellépése nemcsak tömeges új jegyzésekre készítette a közönséget, hanem azok is, a kik már jegyeztek, felemelték jegyzéseiket. A jó példával itt is a bankok jártak elől. Az osztrák hitelintézet, a Bankverein, az osztrák földhitelintézet egyenként tíz millió koronával növelték

jegyzéseiket. Ezt a példát követték egyes közjogi testületek, valamint a nagy és kis tőkések hosszú sora. Az általános felbuzdulás tette szükségessé mind Ausztriában, mind nálunk a kölcsön-aláírási határidők meghosszabbítását. A május 23-iki olasz hadüzenet után a monarchia két államában kerek egy milliárd koronát jegyeztek mintegy válaszképen Olaszország felháborító eljárására.

A harmadik hadi kölcsön sikerét is nagy mértékben biztosítja az előnyösen változott harcztéri helyzet. A monarchia úgyszólván teljesen megtisztított az ellenségtől. A szövetséges csapatok meghódították Lengyelországot, a Keleti-tenger mellett elterülő tartományok túlnyomó részét és messze Oroszország belsejében állanak. Nyugaton a francziák és angolok rég előkészített és nagy arányokban megkísérlett támadása összeomlott. Délnyugati határainkon eredménytelen rohamaikban elvéreznek olasz ellenségeink, ép úgy mint franczia és angol szövetségeseik a Dardanelláknál. A déli harcztéren sikerrel nyomulunk elő a szövetséges seregekkel, a melyeknek száma Bulgáriával megnövekedett. A helyzet súlya alatt Görögország komolyan tiltakozik a szalonikii partraszállás és ezzel semlegeségének megsértése ellen; Románia már nem gondol arra, hogy ellenségeinkhez csatlakozzék. A háború diadalmas befejezése csak idő kérdése most már. Gazdasági téren a hadi kölcsönök jegyzésének imposáns sikere fogja biztosítani a diadalmas véget.

A kölcsönjegyzések megkönnyítésének technikai eszközeinél és a kibocsájtási időpont helyes megválasztásánál is nagyobb mértékben mozdította elő a hadi kölcsönök sikerét a háború tartama alatt jelentkező, a háborús állapot megnyúlásával egyre fokozódó, soha korábban nem tapasztalt nagy pénzűség. Pénz, a mely rövid lejáratú befektetést keres, el sem helyezhető. Egyre nagyobb és nagyobb pénztömegek özönlenek a bankok pénztáraiba, anélkül, hogy ezek a felgyülemelő készleteket megfelelően továbbítani tudnák mobil anyag, főleg váltók hiányában. A nem hasznosítható pénzek a monarchia bankjainál minden hadi kölcsön kibocsájtása előtt megközelítették az egy milliárd koronát és állandó zavarban tartják a bankok vezetőit. A bécsi bankok a náluk elhelyezett pénzekre folyószámlán 3%-ot, takarékbetéti könyvekre 3¾%-ot térítettek,

a budapestiek átlagban $\frac{1}{2}\%$ -kal többet. Kamattételek, a minők a háborúban járnak, korábban ismeretlenek voltak a monarchiában. Elsőrangú bankelfogadványokat Bécsben átmenetileg $1\frac{5}{8}\%$ -on vettek, a második hadi kölcsön kibocsájtásakor a magánkamatláb ugyan 2% -ra emelkedett, de a korábbi pénzbőség nem csökkent.

A pénzpiacz vázolt helyzetével magyarázható, hogy mind a bécsi, mind a budapesti bankok még az egyes kölcsönkibocsátásokat megelőzőleg saját és üzleti feleik jegyzésére sok száz milliókra menő előlegeket bocsájtottak a pénzügyministerek rendelkezésére. A pénzügyministerek kegyesen fogadták a befizetéseket, s annak bizonyosságát, hogy ezzel előzékenységet akartak tanúsítani a bankokkal szemben, abban látjuk, hogy a bankkamatlábon alul $\frac{1}{2}\%$ -ot térítettek, holott rendes körülmények között folyószámla-előlegeknél legalább $\frac{1}{2}\%$ jár a bankkamatláb felett. De a bankok ezen is kaptak, mivel pénzeket, melyek egyébként kamatozatlanul heverték volna, ilyformán legalább a magánpiacz kamatlába felett értékesítettek.

A harmadik hadi kölcsön még nagyobb pénzbőségben éri a monarchiát. A jó termés más években is némi pénzbőséget vagy legalább megkönnyebbülést szokott hozni. Az idén a hallatlanul magas árak valóságos aranyesőt hoztak a mezőgazdaságra. A kereskedők is igen előnyös árak mellett értékesítik régi és új áruikat, a hitelforgalmat a legtöbb szakmában készpénzügyletek váltották fel. Ennek következtében nemcsak az intézetek betétállománya nőtt meg, hanem kintlevőségeik is nagy mértékben megcsappantak. Széleskörű és egyre nagyobb arányú tehermentesítés indult meg az országban, mely az intézeteket eddig alig ismert liquiditáshoz segítette. A pénzbőség némely vidéken valóságos teher gyanánt nehezedik a pénzintézetekre.

A hadi kölcsönök kibocsájtása ebből a szempontból is gazdasági szükségletet elégített ki. Még néhány év előtt mosolyogtunk annak a pénzügyi tudósnak elméleti megállapításán, a ki az államkölcsönöket azért mondotta kívánatosaknak, sőt szükségeseeknek, hogy az emberek tőkéiket jövedelmezően és biztonságosan elhelyezhessék.

Ez a tétel úgy hatott reánk, mintha valaki azt mondaná, a betegségek kívánatosak és szükségeseek, hogy az orvosok meg-

élhessenek. Most látjuk, hogy az állam kölcsönei valóságos jótéteményt jelentenek a tőkegyűjtő közönségre.

A pénzbőségnek és vele hadi kölcsöneink sikerének egyik okát abban a körülményben kell találnunk, hogy a háború egész tartama alatt a monarchia mind a hadsereg, mind a polgári lakosság ellátása dolgában teljesen önmagára volt utalva. Míg Oroszország, Anglia, Franciaország és Olaszország szükségleteiknek tetemes részét külföldről voltak kénytelenek beszerezni, mi kizárólag saját mezőgazdaságunkat és iparunkat vehettük igénybe és azt a pénzt, a melyet máskülönben külföldre vittünk volna, ellenségeink jóvoltából itthon költhettük el. Ennek következtében az első hadi kölcsön eredménye, a mely hadseregszállítások fizetésére folyósítottatott, a második hadi kölcsön javára volt fordítható, a második hadi kölcsön jövedelme a harmadik kölcsönt fogja megkönnyíteni s ez a folyamat tart mindaddig, a míg a hadvezetőség újabb pénzt kap, hogy újabb megrendeléseket eszközöljön. A pénznek ezen természetes körforgása folytán a háború táplálja a háborút. Ellenségeink rendszabályai, a melyekkel bennünket gazdaságilag károsítani, sőt kiéheztetni akartak, ily módon sokban hozzájárultak gazdasági erőnk gyarapodásához. A hadseregszállítások haszna a hazai ipar, a hazai mezőgazdaság és hazai tőke birtokában marad, a minek következménye lett, hogy számos ipari vállalat a háború alatt nem várt pénzügyi megerősödéshez jutott s liquid eszközeit nagy mértékben hasznosította. Ipar és kereskedelem ezért az egymást követő hadi kölcsönjegyzésekben fokozódó arányban vett részt és a hadi kölcsönjegyzéseknek egyik főforrása lett.

Vizsgálva az egyes forrásokat, a melyekből a hadi kölcsön táplálkozik, kutatva azok után, kik a kölcsönjegyzési mozgalomból részüket leginkább kivették, sajnálattal kell megállapítani, hogy e részben statisztikai adatok nem állanak rendelkezésünkre. Szükség volna ez adatokra azért, mert pontosan kellene ismerünk azokat az érdekesoportokat, melyek az államnak első hívására segítségére siettek. A szükséges tanulságok levonására ennél megfelelőbb alkalom még aligha volt.

A lapokban megjelent jegyzési lajstromok keresztmetszetéből megállapíthatjuk, hogy a háború sikerének anyagi biztosításán legnagyobb buzgalommal és legtöbb eredménynyel

a már említett kereskedelmi és ipari érdekeltségen felül a bankok, takarékpénztárak és biztosító intézetek buzgólkodtak. A nagytőke emberei ismerik a hadi kölcsönök előnyeit és ezen jártasságukat igazolják jegyzéseik. A művelt középosztály, különösen ennek szerényebb jövedelmű rétege, elismerésre méltó hazafisággal igyekezett, hitel igénybevétele útján is, szorongatott hazája anyagi gondjain segíteni.

A szerzett vagyonok áldozatkészségével szemben áll az öröklött vagyonok érthetetlen tartózkodása. A nagybirtok és a holtkéz sem az első, sem a második kölcsön alkalmából nem jegyzett abban a mértékben, a milyen mértékben azt tőle várni lehetett volna. Némely nagy történelmi név dúsgazdag hordozója olyan csekély összeget jegyzett, hogy az majdnem tüntetés számba megy a hadikölcsön ellen. Hogy földművelő népünk is messze elkerülte az áldozat oltárát, bizonyára nem hazafiassága hiányának, mint inkább csekély gazdasági műveltségének tulajdonítható. Úgy látszik, nincs olyan bonyolult szerkezetű páncélszekrény, melyhez hozzáférni ne volna könnyebb, mint földművelő népünk ládafiához. A rejtett tőkék száz ezreit haszon nélkül heverteti, mert nem bízik az állampapirokban.

A pénzügyileg képzett elme nehezen tud abba a gondolatvilágba beleilleszkedni, a mely oly időben, a midőn az állam a jegybank legnagyobb adósa, azt képzel, hogy a bankjegyek jobban fogják megőrizni értéküket, mint az állam címletei. Hiszen, ha az állami járadék nem jó, az államtól igénybe vett bankjegyek is szükségét szenvednek. Épen a kölcsönjegyzőknek minél nagyobb áldozatkészsége biztosítja, hogy az áldozat ne legyen áldozat.

Áldozatról és áldozatkészségről voltaképen csak nagy meggyőződéssel lehet beszélni. Hiszen láttuk, hogy a tőkés rideg szempontjából vizsgálva a hadi kölcsönöket, gyümölcsözőbb, biztosabb, annyiféle előnyt nyújtó befektetésre alig volt alkalom. Ha mégis folyton áldozatkészséget emlegetünk, ez azért van, mert a kölcsönjegyzők nagy tömegénél talán mégsem az üzlet az elhatározás közvetlen indoka. Nem a hat százaléért jegyeznek, különösen nem a kisebb jegyzők, a kik ezelőtt sem vásároltak járadékot, noha jövedelmezősége már

békében is jóval nagyobb volt, mint a takarékbetéteké. Számukra külön elhatározás, hogy a pénzelhelyezés szokott formáitól eltérjenek, elhatározás, a melynek alapja az a gondolat, hogy a veszély órájában fillérjeiket felajánlják. Nem áldoznak semmit, nem is kell áldozniok, mert az állam nem adományt, hanem bizalmat kér tőlük. De mivel, ha kellene, áldozni is készek volnának, ezért áldozatkészeknek is nevezhetők.

A kölcsönjegyzések erkölcsi sikerét nem is annyira a felhajtott összegek nagysága, mint inkább a jegyző felek nagy száma juttatja kifejezésre. A hadi kölcsön a legszélesebb néprétegek ügye, valóságos népkölcsön. Szükséges ez a jövő szociális békéje szempontjából is, nehogy utóbb a hadi kölcsönökre való kamatfizetés a nagy néptömegek megsarcolásának tekintessék a tőkés kis csoportja javára. A népek millióinak nemcsak erkölcsi, hanem anyagi solidaritást is kell vállalniok a háború nagy kockajátékában. A mód, a hogy' ez Németországban történt, mintaszerűnek mondható. A munkás bérét, a hivatalnok fizetését, a gazda termését kötötte le, hogy a jegyzésben résztvehessen. Az a szünnap, a melyet a harmadik hadi kölcsön sikere alkalmából a német császár a birodalom összes iskoláiban elrendelt, elismerése volt annak a buzgóságnak, a melyvel apró gyerekek összekuporgatott filléreiket a jegyzés céljaira fordították. A széles néprétegek buzgólkodása kifejezésre jut abban a számszerű adatban, hogy a harmadik német hadi kölcsön összesen 3,551.746 jegyzési tételéből 3,281.375 tétel, vagyis az összes jegyzések 92⁰/₀-a esett ötezer márkán aluli jegyzésekre. Nálunk is szükség, hogy a hadi kölcsön címletei családi papirokká váljanak, a melyek egy magánháztartásból sem hiányozhatnak.

Az érzelmi és erkölcsi szempontok mellett azonban sohase szabad szem elől tévesztetni, hogy a kötvények nemcsak az állami eladósodásnak, hanem a polgári vagyonosodásnak is eszközei. Okos emberek minden időben érdeklődéssel viseltek a hadi kölcsönök iránt. Családok, városok és államok gazdagságának lettek forrásaivá. A Fuggerek, a Sinák, a Rothschildok hadi kölcsönökkel alapozták meg későbbi nagy gazdagságukat. Hollandia a XVIII. század végén idegen államoknak nyújtott hadi hitelekbelől merítette irigylet jölétét. Frankfurt a

mult század második felében az amerikai polgárháborút financiozta és erre a célra az akkortájt még hallatlan milliárdnyi összeget hitelezte. A négerrek felszabadításából ilyformán támadtak milliós nyereségek és *Tamás bátya kunyhójának* megértéséből büszke paloták. Frankfurtot hadikölcsönök tették a continens leggazdagabb városává.

A háború a monarchiában is sokaknak nyújtott új keresetet, másoknak lényegesen szaporította eddigi jövedelmeiket. Ezek a háborús szerzemények most hadi kölcsönökben keresnek elhelyezést. A magas kamatozású hadikötvényeket idővel alacsonyabb kamatozású békekötvényekre fogják kicserélni és a hat százalékos kötvények nyoma rég ki fog veszni államadóssági könyveinkből, a mikor elmúlt idők kutatója elsárgult ujságlapokból fogja megállapíthatni, hogy számos nagy vagyonnak eredete a most folyó kölcsönjegyzésekre vezethető vissza.

HANTOS ELEMÉR.

MÁTYÁS KIRÁLY KÖNYVTÁRA.

Első közlemény.

A renaissance korszak fejedelmi bibliophiljei között egy sincs, a kinek nagy szeretettel, féltő gonddal egybehordott könyvtára oly mostoha sorsra jutott volna, mint épen a Mátyás királyé. A Beatrix útján vele rokonságba került nápolyi királyok gyűjteményét 1495-ben erősen kifosztotta VIII. Károly francia király és a könyvtár javarészt III. Frigyes, az utolsó aragoniai fejedelem Nápoly trónján, maga adta el 1501 körül Georges I. d'Amboise roueni érseknek és pápai legatusnak. De a mit a sors ekként kettészakított, azt később ismét egyesítette a véletlen s ma az aragoniai királyok gyűjteményének a zöme, több mint 300 kézirat, a párisi Bibliothèque Nationale birtokában van. Jó Fülöp, burgundi herczeg nagyszerű könyvtárát csakúgy megdézsmálták a szűkölködő örökösök, mint Ulászló és II. Lajos a Mátyás királyunkét, a XVI. század vallásháborúi is ártottak neki s végül 1731-ben a tűz is kikezdte, de azért igen tekintélyes része ma is sértetlenül megvan a bruxellesi Bibliothèque royale címeliái között.¹ Mátyás király könyvtára azonban a szélrózsa minden irányában szétszóródott. Az a 116 kötet, melyet eddig sikerült belőle felkutatni, hat magyarországi és 32 külföldi gyűjtemény közt oszlik meg. Ebből is igen sok nagy kerülővel, Törökországon át, jutott ismét Európába s így hosszú ideig el volt zárva a tudománycs világ elől. Nem csoda tehát, hogy e könyvtár, melynek hírért a Mátyás király pazar bőkezűségét élvező humanisták Európaszerte széthordták, s a mely a mohácsi vész után török kézre jutva, hozzáférhetetlenné vált a nyugateurópai kutatóknak,

¹ V. ö. E. Bacha : *Les très-belles miniatures de la Bibliothèque royale de Belgique*. Bruxelles, 1913. VII—VIII. 1.

élénken foglalkoztatta az írástudó körök képzeletét s a legenda bűvkörében csakhamar nagy, szinte phantastikus méreteket öltött.

A túlzás három irányban is nyilvánult: nevezetesen a könyvanyag számbeli gazdagságát, a reá fordított pénzáldozat nagyságát s a kéziratok régiségét, belső becsét illetőleg. A modern kor kritikájának feladata megrostálni s kellő mértékükre leszállítani a humanista áradozók föllengző túlzásait. Ez nem épen könnyű, tekintve, hogy a Mátyás könyvtárára vonatkozó egykorú, actaszerű följegyzések eddigelé csak fölöttebb szórványosan kerültek napfényre s hogy sem a királyi udvar számadáskönyve, sem pedig a kéziratok leltára — a mint ez pl. az aragoniai udvarnál, vagy az Esték könyvtáráról fennmaradt — nem áll rendelkezésünkre.

Maga Bonfinius is, a ki Mátyás-korabeli közművelődési állapotainkról oly színes képet festett, szinte megfoghatatlan szűkszavúsággal végez a könyvtárral, melyet pedig oly közlel volt alkalma megismerni: *«Bibliothecam statuit, mira utriusque linguae foecunditate completam: cultus quoque librorum luxuriosissimus»*.¹ Ez minden, a mit róla érdemesnek tart följegyezni.

Jórészt tehát sejtésekre vagyunk utalva, melyeknek a pusztá föltevésnél több valószínűséget csak a külföldi analógiák adhatnak.

Mindjárt az első kérdés, melyre a könyvtár történeténél szükségkép meg kell felelnünk, olyan, hogy csak föltevésekkel hozakodhatunk elő. Mikor alapította Mátyás könyvtárát, erre biztos adat nem áll rendelkezésünkre. A könyvtár fennállására legrégibb adat Fraknoi Vilmos szerint² az 1467. évből való, a mikor is Vitéz János Nagyszebenben emendálta Victorinus Cicero-commentárját, mely a kétségtelen Corvin-codexek egyike. Csak az a baj, hogy e kéziratnak a Corvinába tartozását csupán jellegzetes bőrkötése bizonyítja, a melynek azonban 1467 után kellett készülnie s így nem lehetetlen, hogy a kézirat, melynek belsejében Mátyás czímerével nem találkozunk, csupán az emendálás után került Mátyás gyűjteményébe. Ha tehát ezen 1467-iki

¹ IV. D. 7. c. ed. Sambucus 1568. 654. l.

² Szilágyi-féle *Magy. nemzet története*. IV. köt. 536. l.

adatot, mint kétes bizonyító értékűt kiküszöböljük, a könyvtár létezését igazoló legrégibb hiteles adat 1471-ből való, még pedig magától Mátyás királytól. Ekkor említi föl Pomponius Lætus tudós humanistához írt levelében «*Blandium miniatorem nostrum*»-ot, a ki az imént tért vissza Rómából, kéziratokkal megrakva, Mátyás udvarába.¹ Ez természetesen nem zárja ki, sőt valószínűvé teszi, hogy Mátyásnak már 1471 előtt is voltak könyvei. De talán helytelen is a könyvtár alapítási évéről beszélni. Azt hisszük, Mátyás — mint tudománykedvelő uralkodó — valószínűleg legott trónralépte után be-beszerzett könyveket s a fejedelmi elődei hagyatékában talált kéziratokat is megbecsülte, de csak jóval később, a mikor a birtokában lévő kéziratok száma lassankint felszaporodott, gondolt arra, hogy az olasz fejedelmi Mæcenások mintájára rendszeresen gyűjtse a codexeket s nagyszabású építkezéseivel kapcsolatban budai palotájában a gyűjtemény számára külön helyiséget létesítsen.

Ez elhatározására döntő befolyással lehetett második felesége, aragoniai Beatrix. nápolyi királyleány, a kit 1476-ban vezetett oltárhoz. Beatrix. csakúgy mint nénje, Eleonora a ferrarai udvarban, nagyban előmozdíthatta a bibliophilia ügyét. Oly családból származott, melyben a könyvek szeretete immár közel egy századon át apáról fiúra szálló hagyomány volt s maga is tartalmas classikus neveltetésben részesült. Beatrix «személyes érdeklődését a tudomány es irodalom iránt kiemelik mindazok az olasz írók és szónokok, a kiktől jellemrajzát bírjuk»,² több codex címlapján a király és királyné egyesített czímerét látjuk, jeléül annak, hogy e könyvek a közös érdeklődés gyümölcsei. Beatrix ily irányú befolyását a közviszonyok is elősegítették. «Mátyásnak addig körülményei nem engedték meg — írja Berzeviczy —, hogy az irodalom és művészet iránti hajlamát méltóan kifejtse. Első neje beteges volt s rövid ideig élt, majd az özvegyiség évei következtek, országos nagy gondok, válságokkal teljes háborúk; második házassága óta Mátyás is

¹ V. ö. Ábel: *Die Bibliothek des Königs Mathias Corvinus*. (Különlenyomat, 1878) 2—3. l.

² Berzeviczy: *Beatrix királyné*. (Tört. életrajzok XXIV. köt. 1908). 282. l.

jobban ráért a pompakifejtésre, a művészetek és tudományok ápolására».¹

A könyvtár nagyarányú fejlesztésére azonban egy másik tényező is hathatott, melyre Schönherr Gyula mutatott rá először Corvin János életrajzában. Abból a kétségtelen tényből indul ki, hogy a könyvtár fejlesztésének különös lendülete az uralkodó életének utolsó éveire esik, tehát arra az időre, a mikor természetes fia trónutódlásának a kérdése felmerül s a könyvtár gyarapítását a herceg nevelésének előhaladásával hozza kapcsolatba. Közvetetlen bizonyítékok hiányában a következő közvetett érvekkel támogatja nézetét: 1. «Corvin nevelője egyúttal a könyvtár élén áll s midőn pædagogiai feladatát befejezte, visszatér hazájába, a király őt bízta meg, hogy könyvtára érdekeit Olaszországban képviselje». 2. «Naldi, a ki a firenzei másolók munkájára felügyel, úgyszólván reámutat a helyzetre, midőn a budai könyvtár dicsőítését Corvin neveltetésének leírásával vezeti be.» 3. «Bartolommeo Fonti, a ki Ugolettit a könyvtárnokságban felváltja, Mæcenásai egyikét ismerve fel a királyfi-ban, verseinek dedicatiója által igyekszik megnyerni jóindulatát.» 4. Több kéziratban «a királyi pár arczképei mellett gyakran találkozunk egy hosszúfűrtös, tógába öltözött ifjú képével, melyet joggal gyaníthatunk a serdülő királyfi képmásának». 5. 1488-ban «leendő sógora, a milanoi herceg, a Testor-codexért, mit a budai könyvtárban, vagy Ugoletti könyvei közt gyanít, ő hozzá fordul, kérve, hogy küldje el azt neki használatra, vagy másoltassa le számára».² Azt hiszem, a Schönherr által egybehordott ezen külső tények megannyi bizonyítékok arra, hogy Mátyás király könyvgyűjtő tevékenységét, legalább élete utolsó szakában, a fiára való tekintet is fokozta.

Ily módon hármias ok irányíthatta Mátyás nagyszabású könyvgyűjtését: saját tudomány- és pompaszeretete, második nejének családi hagyományai s a természetes fiára vonatkozó pædagogiai tekintetek.

Mekkora lehetett az a kéziratgyűjtemény, melyet Mátyás az évek folyamán összehordott, erre a fontos kérdésre — egy-

¹ U. o. 281. l.

² Schönherr Gyula: *Corvin János*. (Tört. életrajzok X. köt.) 65—68. l.

korú leltár híján — csupán valószínű feleletet adhatunk. A régiebb írók azon állítását, mely a könyvtár állományát 50,000 kötetre becsülte, ma már mindenki képtelen túlzásnak tartja. Ábel Jenő¹ a könyvtárt közelebbről meg nem jelölt egykorú olasz gyűjteményekre hivatkozva 9000—10,000, de «valószínűbben» 5000 kötetre becsüli. A mai historiai köztudatban ez az utóbbi szám vert gyökeret, habár újabban akadnak történetírók, a kik még e számot is túlzottnak tartják. Így Fraknoi már 1896-ban — tekintettel arra, hogy még a vaticáni könyvtár is 1481-ben csupán 3498 kötetet számlált s hogy Frigyes urbinói herceg 14 évi áldozatok árán összegyűjtött bibliothecája alig 1000 kötetre rugott — nem habozik kimondani, hogy «a budai könyvtár köteteinek száma, Mátyás uralkodása alatt, az egyezret talán meghaladta, de a negyedfélezret aligha érte el».² Fögel József II. *Ulászló udvartartása* cz., különben derék munkájában, egy értékes adatot meg nem engedhető módon kifogatva, a kötetek számát 3000-re becsüli.

Az az adat, melyet Fögel is idéz, de kellőkép nem tud értékelni s a mely a Corvinával foglalkozó tudósaink legtöbbjének elkerülte a figyelmét, noha már 1877 óta hozzáférhető, Bretagnei Anna egyik fegyverhírnökének a jelentésében fordul elő, mely Candalei Anna és II. Ulászló egybekeléséről számol be. E jelentés 1502-ben, tehát oly időben, a mikor a könyvtár még nem volt szabad préda s legfeljebb a csontmezei ütközetben szenvedett némi veszteséget, így emlékezik meg róla:³ «Aussi y a grande et belle librairie jusques au nombre de troys ou quatre cens livres escript(s) en latin, grec et hongre et la plus grant part hystoriez». A derék fegyverhírnök bizonyára nem számolta meg darabonként a könyvtárat, de azért még nem kell, sőt nem is lehet feltennünk, hogy ezekkel tévedett volna. A burgundi hercegeknek a XV. sz.-ban méltán világhírű könyvtára 1487-ben csupán 746 codexből állott.⁴ Ercole I. d'Este nagyszerű könyvtára, a mely pedig közel egy egész század

¹ I. h. 4. l.

² I. m. 536. l.

³ Marczali H.: *Közlemények a párizsi nemzeti könyvtárból*. Történelmi Tár XXIII. 112. l.

⁴ V. ö. Bacha i. m. VII. l.

czéltudatos gyűjtésének eredménye, az 1495. leltár szerint 512 művet számlált.¹ A görög Bessario híres gyűjteménye, melyet a jeles philologus 1468-ban a velencei S. Marcóra hagyott, 746 codexre rugott.² A firenzei San Marco-kolostor könyvtártermében, mely egy 10 méter széles s 50 méternél hosszabb csarnok volt, 64 pulpituson 400 kötet nyert elhelyezést.³ Az aragoniai királyok tulajdonában volt codexekből eddig 629-et kutattak ki.⁴ II. és III. Pius pápák egyesített magánkönyvtára alig haladta meg a 400 kötetet stb.⁵ Ha tehát ez adatokat figyelembe vesszük s a túlzás vádját el akarjuk kerülni, úgy Mátyás királyunk könyvtárának állományát 500—1000 kötetre kell tennünk.

Mind e könyvek többféle úton-módon juthattak a nagy uralkodó birtokába. Kétségkívül voltak kötetek, melyek fejedelmi elődeitől szálltak megbecsült örökségkép reá, s arra is lehetett eset, hogy hadjáratai alkalmával hadizsákmány gyanánt vitte magával a kezeügyébe eső s neki tetsző köteteket. Valószínűleg vele szemben is voltak oly figyelemmel katonái, mint I. Alfonz nápolyi királylyal szemben az övéi, a kik Antonio da Palermo tanúsága szerint, a mikor valamely várost kifosztottak, a könyveket mindig félre tették a király számára, mert tudták, hogy ilyesmivel kedveskedhetnek a legjobban neki.⁶

A római Casanate-könyvtárban Schönherr Gyula által fölfedezett Corvin-codex, valamint Haly Aberudiánnak Ptolemæus quadripartitumához írt magyarázata, mely jelenleg a bécsi udvari könyvtár egyik dísze, a könyvtár gyarapításának mind e két módját bizonyíthatják. Mindkét codex eredetileg Venczel cseh király számára készült s egykép lehetséges, hogy a cseh trónnal együtt örökségkép Zsigmond királyunkra szállva, a codexek még e pompaszerető uralkodó idejében Budára jutottak s elkerülve azt a sorsot, mely Albert alatt a kéziratok túlnyomó részére várakozott, itt is maradtak, vagy pedig —

¹ V. ö. Bertoni: *La biblioteca Estense*. Torino, 1903. III. függelék.

² R. Sabbadini: *Le scoperte dei codici latini e greci nei secoli XIV e XV*. Firenze, 1905. 68. l.

³ Reumont: *Lorenzo de' Medici* 2. kiad. Leipzig 1883, I: 413—14. l.

⁴ Sabbadini i. m. 202. l.

⁵ U. o.

⁶ *De dictis et factis Alphonsi*. Id. Delisle, Cabinet des manuscrits. I: 219. l.

a mire mindkét codexen a Mátyás utólag befestett czímerében szereplő cseh oroszlánból következtethetünk — hogy Mátyás mind a két kéziratot akkor szerezte meg, a mikor Podiebrad ellen Csehország királyává választatván, fegyverrel indul új trónja elfoglalására.¹

A gyarapodás tekintélyes hányadát a korabeli humanista írók dedicált példányai teheték, a kik a bőséges jutalom reményében díszpéldányokban ajánlották fel a dunamenti nagy Mæcenásnak Mátyást dicsőítő panegyriseiket, görögből készült fordításait s egyéb philologiai vagy történeti munkáikat.

Ily úton kerültek a Corvinába Naldus Naldius dicsénete Mátyás király könyvtáráról (jelenleg a thorni gymnasium könyvtárában), Anthonius Theobaldusnak Benvenuti de Rambaldis *Liber Augustali* cz. művéből készített s Mátyás királynak ajánlott kivonata (jelenleg a velencei Marcianában), Alexander Cortesius panegyrise Mátyás hadi erényeiről s Marsilius Ficinus epistoláinak Philippus Valor által Mátyásnak dedicált példánya (mindkettő a bécsi udvari könyvtárban).

Mint Berzeviczy nagyszabású Beatrix-életrajzából tudjuk, egyes tudósok a királynét is megörvendeztették műveik dedicációs példányaival, a melyek hihetőleg belekerültek a királyi gyűjteménybe. «Mint ilyen egyedül neki, vagy legalább neki is ajánlott könyveket ismerjük a Diomede Carafa emlékiratának a páрмаi könyvtárban lévő latin kiadását s ugyane szerzőnek *Trattato dell' ottimo cortesano* cz., a milanoi Trivulzio-féle könyvtárban őrzött művét; úgyszintén a Christophoro Persona latin fordítását Agathiasnak a gót háborúról szóló görög műve nyomán, melyet a bécsi udvari könyvtár őriz. Továbbá tudjuk, hogy Bonfin jöttekor két könyvet ajánlott fel a királynénak.»²

Arra is volt eset, hogy az írók az uralkodó-párnak ajánlották fel műveiket. A legérdekesebb eset e nemben a M. N. Múzeum Ranzanus-kéziratáé, melyet a következőkép mond el Berzeviczy: «Pietro Ranzano püspök, mint a nápolyi király követe, hosszabb magyarhoni tartózkodás után megírván Magyar-

¹ Schönher Gyula: *A római Casanate-könyvtár Corvin-codexe.* (Magyar Könyvszemle, 1904) 448. l.

² Berzeviczy. I. m. 285. l.

ország történetét, ezt fényesen kiállítva, címlapját Mátyás és Beatrix képeivel és címérével díszítve, ajánlással a királyi párnak szánta. Időközben azonban Mátyás is, Ranzano is elhalván, a codexet a szerző egy rokona Bakócz Tamás esztergomi érseknek ajánlotta fel és e célból a címlapon Mátyás címérét átfestette II. Ulászló Jagello-címérévé, a Beatrixét pedig a Bakóczévé.¹

A Mátyással összeköttetésben álló fejedelmek s kegyeit kereső főpapok szintén meg-megörvendeztethették egy-egy fényesen minált kézirattal. Volterrában ma is őrzik Marlianus Epithalamiumát, mely 1488-ban oly célból készült, hogy Corvin János és Bianca Maria Sforza egybekelésakor az örömapának kedveskedjenek vele. A királynak szánt ajándékot láthatunk továbbá a vaticani könyvtár Ottobon. 501 jelzésű pontificalejában, melyet ifjabb Vitéz János, 1489 június 3. óta veszprémi püspök, rendelt meg, s a melynek díszében a Hunyadiak hollója többször is előfordul, hihetőleg azért, mivel a főpap uralkodójának szánta a díszes és épen Mátyás közbejött halála folytán befejezetlenül maradt kötetet.²

Sok valószínűség szól a mellett is, hogy — a mint ezt már Angelo Mai 1839-ben föltételezte — Vitéz János és Janus Pannonius kegyvesztésekor könyvtáruk tetemes részére rátette Mátyás király a kezét.³ Egyik-másik Vitéz-codexre ez alkalmalmmal kerülhetett a Mátyás címere, bár az sem lehetetlen, hogy — miként Fischer gyanítja⁴ — a királyi címér annak a jele, hogy Mátyás ajándékozta e kéziratokat egykori nevelőjének. Mindenesetre feltűnő, hogy a kor szokásával ellentétben e codexekben nem szerepel a donatióra vonatkozó felírás. Lám, a jezsuiták lainzi könyvtárában lévő Missalén ott szerepel a donator arczképe is, e fölírás kíséretében: *Ego Mathias rex Hungariae concessi hoc missale fratri Thomae de Hungaria post cuius obitum maneat praesens liber in provincia qua claudit diem extremum.*⁵

¹ U. o. 308. l.

² Weinberger: *Beiträge zur Handschriftenkunde* I. (Sitzungsbericht der kais. Acad. d. Wiss. Wien. Phil.-Hist. Klasse. 158. köt. V. ért.) 49. l.

³ U. o. 6. l.

⁴ *König M. Corv. u. seine Bibliothek.* Wien, 1878, 9. l.

⁵ V. ö. Tietze: *Die illum. Handschriften der Rossiana.*

A gyarapítás e módjai azonban mind csak másodlagos jelentőségűek: a legtöbb kézirat vagy vétel útján került Mátyás király könyvtárába, vagy pedig egyenesen az ő rendeletére készült a korabeli könyvmásoló műhelyekben. Mátyás e végből egyes bizalmi embereit küldte szét a nagyvilágban, hogy összevásárolják mindazokat a kéziratokat, a melyeket még meg lehetett szerezni akár a régi idők maradványai közül, akár a korabeli műhelyek raktáron álló termékeiből. Ha a keresett codexek készen nem voltak kaphatók, úgy kiküldötteti új másolatok készítésére adtak megbízást. Ezen, a korabeli fejedelmi könyvgyűjtőknél általában szokásban volt eljárásra Mátyást illetőleg csupán két egykorú s így teljesen hitelt érdemlő adatunk van: az egyik 1471-ből Mátyás elébb idézett levele, mely a Rómából könyvekkel megrakodtan visszatérő Blandiusról tesz említést, a másik Corvin János volt nevelője, Taddeo Ugoletti olaszországi küldetése, a ki az olasz kéziratkereskedés góczpontjaiban, elsősorban Firenzében, összevásárolta, illetőleg saját felügyelete mellett másoltatta a kívánt codexeket.

Oláh Miklós, a kinek legtöbbszor hallomás útján papírra vetett állításait — legalább a Corvinát illetőleg — csak a legnagyobb kritikával használhatjuk, ugyan azt mondja, hogy «részben Görögország közepéről, részben más keleti királyságokból» is hozatott Mátyás kéziratokat, de erre eddigelé semminemű tényleges bizonyítékunk sincs. Görög nyelven mindössze két kétségtelen Corvin-codexet ismerünk, melyeket jellegzetes bőrkötésük által a Mátyás gyűjteményébe. Ezek egyike a XI., másika a XII. századból való s valószínűen görög földön is készült, de ez még nem bizonyítja, hogy közvetlenül Hellasból jutott el Mátyáshoz. A görög codexek XIV—XV. századi nagy olaszországi invasiója valószínűbbé teszi, hogy e kéziratok egy kis kerülővel — Itálián át — jutottak Budára. Mindenesetre feltűnő, hogy a korabeli humanista irodalomban, melynek alapján Sabbadini¹ oly szemléletes képet nyújt egy Guarino, egy Aurispa vagy egy Filelfo görögországi kutatásairól, nyoma sincs annak a hellenistának. — pedig csakis kép-

¹ I. művében.

zett philologus vállalkozhatott erre a kényes feladatra, — a ki Mátyás megbízásából járt volna a Keleten.

Mátyás király könyvvásárlásairól szólva nem lesz felesleges néhány szóval vázolni az olaszországi kéziratkereskede s e korbeli viszonyait. A kéziratkereskedő, akkori olasz kifejezéssel «cartolaro», nem maga írta a codexeket, hanem ő szerezte be a hártját, készítette ki végkép, metszette a kellő alakra, fűzte quinterniókba s adta át azután a másolóknak és miniatoroknak. Ha ez utóbbiak elkészültek a munkájukkal, a cartolaro dolga volt a bekötésről gondoskodni, melynek réz- vagy ezüstvereteit, csatjait és köldökeit az ötvös erősítette fel.¹

A korszak legnagyobb szabású kéziratkereskedője a Sta Lucia a Bisticci arnovölgyi községből származó Vespasiano volt, a ki 1421-ben született Firenzében s 1498 júl. 27-én helyeztetett örök nyugalomra a Sta Crocéban. Eleinte Cosimo de' Medici megbízásából Fra Giuliano Lepaccinivel együtt Luccában és Sienában maga másolgatott és vásárolt össze codexeket. Majd, a mikor 1453-ban a fiesolei apátság újjáépítésével kapcsolatban a Mediciek az apátság könyvtárának nagyobbmértvű fejlesztését tervezték, nagyszabású másoló-műhelyt rendezett be, melyben 45 másolóval 22 hónap alatt 200 kötetet volt képes előállítani.² E boszorkányos gyorsasággal megnyerte minden könyvéhes bibliophil kegyét s a Mediciek mellett V. Miklós pápa, Federigo da Montefeltre urbinói herczeg, Ercole d'Este ferrarai herczeg, továbbá a főpapok, humanista tudósok hosszú sora vette igénybe szolgálatait. Hazánkból Vitéz János és Janus Pannonius állt vele sűrűbb üzleti összeköttetésben, a kikről meleg szavakkal emlékezik meg *Vite* cz. becses munkájában. Mátyás király, úgy látszik, nem tartozott rendes vevői közé, különben az ő híres könyvtárának is szentelt volna egy fejezetet. Erre látszik vallani az a körülmény is, hogy az eddig ismert kétségtelen Corvin-codexek közül — Weinberger jegyzéke szerint ³ — csupán egyetlen-egyen szerepel Vespasianoneve: a budapesti egyetemi könyvtár Theophrastusán.

¹ V. ö. Bertoni i. h. 41—42. l.

² V. ö. Reumont, I. m. I: 415. l

³ I. h.

Mátyás király megbizottai, úgy látszik, közvetlenül bonyolították le üzleteiket. Erre vallanak azok a kéziratok, melyek zárósoraiban a másoló kifejezetten jelzi, hogy Mátyás király rendeletére dolgozott. Ezek: a Laurenziana Ambrosius-codexe Martinus Antonius presbytertől s a vaticáni Breviarium ugyane másolótól, amaz 1489-ből, emez 1487-ről keltezve; a firenzei Appianus, melyet 1489-ben másolt Carolus Geminianensis firenzei notarius; a párisi Cassianus Petrus de Abbatis Burdigalensis másolatában; a firenzei Augustinus és a párisi Hieronimus a nápolyi király híres scriptora és miniatora Antonia Sinibaldi műhelyéből stb. Néhány más codexről a megrendelő neve elmaradt s csupán a másolóé szerepel az explicitben, úgy hogy nem tudjuk, vajon Mátyás rendeletére készült-e, vagy pedig csupán a gyűjteménye számára megvásárolt kéziratokkal van dolgunk. Az a körülmény u. i., hogy e codexek egy részébe is bele van festve Mátyás király czímere, még nem dönti el a kérdést, mivel a kézirat-piaczon raktáron tartott kötetekben a czímer helyét üresen hagyták s utólag töltötték ki a vásárló stemmájával. A codexek e második csoportjában szereplő másolók a következők: Alexander Verazanus, a ki 1444-ben Sigismondo de' Sigismondival közösen szerződött a portugál király nyolczkötetes bibliájának elkészítésére; Franciscus presbyter Florentinus (1457 szept. 31.); Henricus Amstelredamnis (1469.); Joannes Franciscus de S. Geminiano (3 köt.); Leonardus Job, Nicolaus presbyter Faventinus; Petrus Cenninius (1467.), a XV. sz. második felének egyik leghíresebb firenzei scriptora és Sigismundus de Sigismundis (3 kézirat 1487, 1488.), a Mediciek egyik legszorgalmasabb másolója, a kitől a Laurenziana a codexek egész sorát őrzi.

Ez utóbbiról, a ki 1525-ben halt meg Carpiban mint jegyző, kétségtelen, hogy Mátyás királynak dolgozott. A ferrarai herceghez 1510-ben intézett levelében felajánlva szolgálatait, arra hivatkozik, hogy «hosszú ideig volt Firenzében Lorenzo de' Medici és Mátyás király másolója s Piero száműzetése után a portugál király scriptora».¹

Arra is van eset, hogy kifejezetten más számára készült

¹ Bertoni i. m. 264. l.

kézirat került vétel útján a budai könyvtárba. Nevezetesen két codexen, a milanói Trivulziana Diogenes Laërtiusán s a modenai Este-könyvtár Cornelius Neposán, a Francesco Sassetti neve szerepel mint készítettőé, azé a Sassettié (1420—1491.), a ki, mint a Mediciek lyoni bankházának a főnöke, számos éven át Franciaországban tartózkodott s ott vetette meg könyvtára alapját, mely később 67, nagyrészt latin és olasz nyelvű kéziratra szaporodott fel. Tőle szerezte meg Francesco Todeschini, a későbbi III. Pius, XII. századi Martialis-codexét.¹

Úgy látszik, Franciaországból került Mátyás gyűjteményébe a bécsi udvari könyvtár pazarúl miniált antiphonáléja, melynek címlapja Mátyás és Beatrix címérét mutatja. Varju Elemér, a ki e codexszel behatóan foglalkozott, azt hiszi, hogy XI. Lajos francia király küldte ajándécul Mátyásnak a nála 1487-ben követségben járt Pruisz János váradi püspök útján.² Ha azonban figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy Mátyás Sassettilal összeköttetésben állott, úgy ép oly joggal föltehetjük, hogy a lyoni bankár közvetítésével jutott a nagyszabású szerkönyvhöz, melynek néhány olasziskolára valló díszbetűjét Sassetti pótolthathatta bele. Megjegyzem, hogy Sassetti azon olasz gyűjtők közé tartozott, a kik Franciaországot átkutatták kézíratok után.³

Miként a bibliophil-fejedelmek legtöbbje, Mátyás is tartott udvarában könyvmásolókat és miniatorokat. Ez abban az időben oly magától értetődő dolog volt, hogy a milanói herczeg 1488 nov. 10-én kelt s már idézett levelében felkéri Corvin Jánost, hogy küldje el neki, vagy másoltassa le számára Fastust, ha az megvan királyi atyja könyvtárában. Sajnos, az egyetlen tanuságtétel e műhely létezése mellett Oláh Miklós egy passusa, melyben a régiekre való hivatkozással állítja, hogy Mátyás király a dalmát származású Petrus Ragusinus vezetése és felügyelete alatt 30 írnokezt foglalkoztatott, a kiknek feladata volt a görög és latin kézíratok másolása. Ha tekintetbe vesszük, hogy még a nápolyi király sem tartott egyszerre nyolcznál több scriptort,

¹ V. ö. Sabbadini i. m. 139. l.

² *Magyar Könyvszemle* 1908: 20. l.

³ Sabbadini i. h.

a kikhez még 2—2 miniator és könyvkötő járult,¹ úgy Oláh 30 irnokát humanista túlzásnak kell minősítenünk. Ne feledjük továbbá azt se, hogy nagyszabású másolói tevékenység csak régi codexekben gazdag helyeken fejlődhetett ki igazán, így Firenzében, a hol Niccolo Niccoli megvetette az első újkori közkönyvtár alapját, vagy Velenczében, a hol Bessarion kézíratai váltak közkinccsé. Budán legfeljebb Mátyás könyvkedvelő főpapjainak codexei szolgálhattak minta gyanánt, mert nem valószínű, hogy e célra a távoli olasz udvarok kölcsönözték volna ide kincseiket. Lám, a velencei signoria 1474-ben elég könnyelmű volt Eustachius-codexét lemásolás végett Rómába kikölcsönözni Marcello di Rusticinek, — a mint erről a velencei állami levéltár egy iratsomójában Coggiola által felfedezett töredékes lajstrom tanúskodik, mely az 1474—93. évekről vagy tiz kötetet sorol fel *Libri non restituti* sokatmondó felírás alatt ² — s a kötet többé sohasem került vissza jogos tulajdonosához. Az efféle tapasztalatok nagy óvatosságra intettek s a gyűjtők bizony még a szomszédos városokba sem igen kölcsönözték ki egymásnak kincseiket. Így a mikor 1488 szeptemberében Lorenzo de' Medici másolásra kölcsön kérte Ercole d'Estétől Dio Cassius olasz fordítását, tagadó választ nyer, mert a ferrarai herczeg éppen ezt a könyvet «szinte naponkint olvassa». Inkább gyorsan lemásoltatja a kívánt fordítást s már november 18-án megküldi Lorenzónak.³ Ily körülmények mellett nem igen hihetjük, hogy Budán valami túlságos nagy könyvmásolói munka folyt volna. Erre látszik vallani az a körülmény is, hogy egyetlen Budáról datált Corvin-codex sem maradt reánk. Hevesy, a ki a Corvina maradványainak miniatürjeiről legutoljára írt tanulmányt, az előbb említett bécsi antiphonalét, a cod. urb. lat. 110, jelzésű vaticáni missalét⁴ s legalább részben a bécsi Regiomontanus-codex díszítéseit tulajdonítja a budai műhely termékeinek, de állításait döntő érvekkel nem tudja támogatni.⁵

GULYÁS PÁL.

¹ Müntz: *La renaissance en Italie et en France*. Paris, 1885. 117. l.

² *Zentralblatt für Bibliothekswesen*. 1908: 52—53. l.

³ Bertoni. I. m. 58—59. l.

⁴ Weinbergernél tévesen Breviarium szerepel.

⁵ *Revue de l'art chrétien*. 1911. évf. 12. és 120. l.

A BÉKE.¹

Az 1650. év húsvétjának hajnalán a nap nem örömtűznek virradt föl; a napfény, mint egy világítótorony lángja vad, elhagyatott tengerparton, ködbe borultan, csak bágyadtan szűrődött át a nehéz tavaszi felhők mögül. A falu papja, Hohburg Krisztián, leányával és kis unokájával egy parasztnál lakott, mert a paplak leégett és még nem építették föl. Épen az udvaron volt és a többiekkel együtt a jóság etetésével volt elfoglalva. Odakötözött egy kecskét a sövénykaróhoz, megrázta a karót s úgy találta, hogy inog a helyén. Újra megoldotta a kötelet és egy almafára hurkolta. Aztán odaszólította a paraszt fiát, hogy erősítsék meg együtt az ingó karót.

— Legjobb volna a reves fát egészen elhajítani és egy újat beverni, szólt odalépve a paraszt, de hirtelen elhallgatott, a mint a kerítés fölött eltekintett a hullámos síkságon; kezét szeme fölé emelte és azt mondta, mintha valami mozgó, sötét tömeget látna a határban. Ha nem hirdették volna ki a békét, még katonáknak nézné.

A pap is látni akarta és kérdezte, merre vannak. A paraszt megmutatta, hogy egyenes irányban nézzen a pusztán keresztül, oda, hol a lutteri csata előtt egy falu állott.

A pap leánya, ki abban az időben még világon sem volt, érdeklődni kezdett a falu meg a csata felől. A paraszt pedig elmesélte, hogy ott, a merre az a nagy kőhalom látszik, a malom állott. Különben meg kell kérdezni a foltozó vargát, a ki valaha jó módban élt abban a faluban, felesége és szép gyermekei voltak.

¹ Az író *Der grosse Krieg in Deutschland* című három kötetes regényéből, melynek tárgya a harmincz éves háború kora.

De csak egyet tudott megmenteni, az is megnémult és eszét vesztette, mikor az égő faluból megfutottak.

— Még azt is meséli a varga, folytatta a paraszt felesége, hogy valahol odaát, egy elhagyatott helyen nagy kincs van elásva. Több menekülő katonatiszt elrejtette a prédáját egy istállóban, nagy tömeg aranyat, ezüstöt és drágaságot. Azt hitték, hogy csata után majd érte mehetnek, de mind elesetek és sohasem tértek vissza.

— Miért nem ásta hát ki a varga a kincset? kérde a pap. A szegény ember bizony hasznát vehetné.

— Sokszor megpróbálta, felelte a fiatal legény, de nem tudott többé ráakadni a helyre.

A parasztasszony aggódva nézett a fiára és azt mondta, hogy jól tudja, mi jár az eszében, de ne merje megtenni, mert a kincsásás ördögi mesterség és az ember ne kívánozzék ilyen pokoli praktikával meggazdagodni.

— De hiszen valamit kiásni, a mit más ember elásott, szólt a pap, egész természetes dolog és semmi köze sincs az ördöghöz. — De azért azon a véleményen van ő is, hogy sok időt és fáradságot tékozol el vele az ember és jobban teszi, ha a földet életért bolygatja meg, mit a maga kezével vetett és isten adja rá az áldást.

A pap leánya, egy karcsú, barna, leányos külsejű asszony, a beszélgetés alatt ábrándozva nézett át az eltűnt falu romjai felé, majd lopva hirtelen, nevető pillantást vetett a fiatal legényre, mintha buzdítaná, hogy vele együtt kísértse meg a kalandot.

A mint az istentisztelet órája elérkezett, a pap csekély-számú híveivel a czinterembe ment, mely a templomot körül-vette. A háború alatt egyszer egy csapat katona elsánczolta ott magát, a templomot harc közben összelőtték; leégett, elpusztult, kirabolták. A szegény község nem tudta a kárt helyrehozni és így a pap illendőnek látta a húsvéti ünnepeket a templom előtt a szabadban megülni, kivált mikor az idő szépnek ígérkezett. Egy asztalt állíttatott oda a temetőbe, egy darab kenyeret és korsó bort hozatott az úrvacsora számára; a templomi szerek-ből semmi sem volt már meg.

A pap, negyven-ötven éves ember, a kit a gondok és az

élet küzdelmei erősen megviseltek, végignézett hallgatóságán, főlegyenesedett és így kezdte beszédét:

— Mindnyájan szegények vagytok és sokat szenvedtetek; de ne engedjétek a búskomorságnak, mert ma örömnép van, a föltámadás napja! Ez az a nap, melyen a világ urának sírjában halk moraj hallatszott, mint egy tűzhányó hegy belsejében és a szent, sokat szenvedett test tüzes kardként kitört sírjából, a sírkövet félre taszítva, keresztülsuhant a levegőn és eltűnt a felhők mögött. A mi szeretett német hazánkat is megcsúfolták, megostorozták, keresztre feszítették, most pedig eltemetve fekszik; bár az elemek megkeverednének és felforrnának sírjának mélyén és egykor, bőrtönét széttörve, mint a szárnyra kapott hernyó, a meghódított világ fölé röpülne. De ez csak úgy valósulhat meg, ha mindegyiktek saját szívében átéli ez újjászületést és föltámadást. Ezt pedig nem lehet pusztá szóval megszerezni, ezt ki kell küzdeni, ezért meg kell harcolni. Ne higyetek a kövér barátoknak, hogy elegendő a hit és a káté megtanulása, és hogy az Isten kegyelme, mint a sült galamb, a henyelők tátott szájába fog röpülni. Nagy erő és akarat lakozik bennünk, mert mi, a mint írva van, nem a szolgálóleány gyermekei vagyunk, hanem szabad embereké; és ezzel kell az Úr országát meghódítanunk. Ne higyetek a csábításnak, hogy mi a jót nem tudjuk megcselekedni, mert bűnre születtünk s ez belénk évedt: így mondják a herék, a fényűzők, a közömbösek, hogy terméketlenségüket mentegessék. Sámson ereje él bennünk és Sámson, ha józan, akkor legyőzhetetlen harcos, a ki megrázza sörényét, mint az oroszlán és szétzúzza a bűn birodalmának oszlopait, hogy az romba dől. Nem víz és imádság, hanem tűz és kardvas kereszttel meg minket az újjászületésre és a föltámadásra. Legyetek vigyázók, bátrak, hamisság és félelem nélkül valók, ezek erények minden erények fölött; a ki ezeket bírja, nemessé leszen, ha parasztnak született is. Porból és sárból teremtet benneteket Isten a maga képmására; de ezt a képet nektek magatoknak újra kell alkotnotok lelketekben, mint azt a művész a márványból kivési. Tegyétek rá az élteteket és jószágtokat és minden erőtöket, akkor új emberré váltok, a ki széttépett szívéből újra támad és isten arczvonásait viseli.

Csak most vette észre a nagy buzgósággal prédikáló pap,

hogy hívei között valami nyugtalanság támadt. És a mint pillantásaikat a temető falán túl követte, egy csomó lovas látott a falu felé vágtatni. Megkérdezte a parasztokat, vajon jól elzárták-e házaikat. Azok igenlően válaszoltak, de hozzátették aggódva, hogy a katonák mindenütt ajtót találnak, ha valamit keresnek.

— Hiszen kihirdették a békét, nyugtatta meg őket a pap, de azért szorosan követte szemével a lovasokat, ne tudva, vajon folytassa-e az istentiszteletet vagy ne. Azalatt a katonák hiába zörgettek néhány ajtón, majd mikor a gyülekezetet észrevették, a temető felé indultak.

Vezetőjük, egy fiatal katona, leugrott lováról, odament a paphoz és azt mondta, hogy parancsa van a helysége ezer tallér hadisarczot kivetni; a pap kerítse elő a pénzt, közben pedig készítsenek nekik ebédet, a lovaknak meg abrakot.

— Ez lehetetlen, uram, felelé a pap, hiszen béke van és a prédálásnak vége. Kenyeret és zabot a lovaknak szívesen adnánk keresztyén szeretetből és jó pénzért, de többre nem lehet minket kötelezni és előbb be is akarnám fejezni az istentiszteletet.

— Minek néz minket a pap? — kérde a hadnagy ingerülten. — Nem vagyunk mi juhnyáj, hanem katonák. Nem vagyunk mi kíváncsiak a beszédére, hanem magunk prédikálunk és a ki a jó szóra nem hallgat, annak karddal beszélünk a fejéhez.

De a fenyegetőzés nem használt, a pap megszokta az ilyen beszédet. A hadnagy azonban dühös lett, hirtelen megragadta a pap leányát a karjánál és kijelentette, hogy magánál tartja kezeseül, míg a pénz rendbe nem lesz. A fiatal asszony önkéntelenül is védekezésre gondolt, de mivel karján volt a kis gyermeke és azt féltette, könyörgő pillantást vetett apjára. Az első pillanatban a pap odakapott kezével a késéhez, melyet övében viselt; de a sok fegyveres láttára ura maradt mozdulatának és kérte a hadnagyot, gondolja meg, hogy mindnyájan testvérek és adja vissza a leányát gyermekével; inkább kész arra, hogy a pénzt vagy annak egy részét összekoldulja a szomszédos falvakban.

— Te gaz, eretnek luteránus, kiáltott a fiatal ember, ámbár megérdemelnéd, hogy a legelső fára felkösselek, ez egyszer

irgalmas akarok lenni és visszaadom neked ezt a fehéreselédet, de előbb kerítsd elő nekem a pénzt, különben nem engedek.

A pap elhatározta, hogy megpróbálja a lehetetlenséget is, a parasztok gondjába ajánlotta leányát és útnak indult.

Mikor néhány óra múlva visszatért, nagy lármá és esőddület volt a temetőben. Egy asszony elébe szaladt a megfjedt papnak és hírül hozta, hogy a hadnagy leszúrta a leányát, most ott hever vérében és mindjárt rákerül a sor mindnyájukra. A pap egy ugrással a dulakodók között támadt, gyermeke után kiáltózott és mikor önkéntelenül utat engedtek neki, odaborult a még élő testre, a mely egy sírdombon hevert. De egy percz múlva újra fölugrott s erős hangon fölkiáltott: «Uram isten, ha valóban te vagy az Úr, állj bosszút szolgádért a gyilkoson!» S azzal, kését övéből kirántva, a tömeg közé rohant. A parasztok azt hitték, hogy az Úr angyala szállt le közéjük és jött segítségükre; nagy indulattal a hadnagyra rohantak, a ki a lökéstől egyensúlyát veszítve hanyatt bukott. Míg az emberek és asszonyok visszatartották a katonákat, a pap a gyilkos mellére térdelt.

— Te istentől elrugaszkodott! — ordított. Te Júdás! Te Júdás! Az Úr, a kit elárultál, most kezembe juttatott. Most kitépem testedből álnok szívedet és a szemétre dobom, hogy a disznók ormányukkal széttúrják és fölfalják. Csak nyöszörögj kegyelemért! Jajgatásodat már meguntam, most hörgésedet és fuldoklásodat akarom hallani. Igen, az Úristen megbosszúlt engem és örökre fogom hallgatni üvöltésedet a pokolból. Az én leányom angyali teste galambszárnyakon fog az égbe szállani, míg a te átkozott tetemed tüzes kínok között fog görnyedni, enyhülés nélkül, örökre!

Ily szavakat kiáltott a pap eszeveszett dühében a vonagló ember fölé hajolva, mikor a hirtelen beállott csend közepett hangos paranasszó hallatszott. A pap hátrafordult és egy katonatisztet látott fényes egyenruhában, a ki összehúzott szemöldökkel, villogó kard a kezében, mellette állott. Az ezredes volt, kinek seregébe tartozott a hadnagy és kinek váratlan megjelenése egyszerre lecsendesítette a zavargást.

— Majd személyesen megvizsgálom az ügyet, — szólott, mikor mindenfelől beszélni kezdtek hozzá, — de a pap engedje

szabadon a hadnagyot; ha vétkes, akkor majd megkapja a maga büntetését!

A pap tagadóan rázta fejét. A farkast, a ki kedves gyermekét megölte, úgymond, maga akarja agyonverni, maga az Isten adta őt a kezébe.

Közben a dulakodók csoportja teljesen széjjeloszlott, úgy hogy az ezredes is láthatta a meggyilkolt asszony kihúlt tetemét. De a tettes, a ki látta az ezredes elkomoruló arczát, kissé fölegyenesedett a pap gyöngülő szorítása alól és azt nyöszörögte, hogy nem akarta megölni az asszonyt; csak megölelte tréfából, de ez úgy ráugrott, mint a vadmacska, és bizonyára megfojtotta volna karmaival, ha erőszakkal meg nem szabadul tőle.

— Te gyilkos és béketörő, szólt az ezredes sötéten, majd elnyered jutalmadat a hóhér kezéből. Véreddel fogom lemosni azt a vért, melyet orozva kiontottál. A pap mondja meg, hogy mily módon szolgáltassak neki elégtételt; mindenre kész vagyok, a mi módomban áll!

A pap e szavak alatt magához tért, mint valami görcsös fájdalomból; keze, melylyel a vétkes mellét megragadta, lassan kiegyenesedett, ingatag lépésekkel átment leánya holttestéhez, letérdelt melléje és könnyekre fakadt.

Az ezredes összeránczolt homlokkal tekintett a földre és jelt adott, hogy a hadnagyot, a kinek kezét már megkötözték, vezessék el. Mikor aztán megpillantotta az elárvult gyermeket, a mint néhány parasztasszony foglalatoskodott körülte, meg nézte közelebbről, kissé elgondolkozott, azután a pap felé fordult. Ha nincs ellenére, mondotta, akkor majd magához veszi a kis leányt és otthon saját gyermekeivel együtt nevelteti, hadd legyen belőle egykor gazdag és előkelő úrnő.

A pap fölállott, kezével megsimogatta a gyermek szösze fejét és azt mondta, hogy nem teheti. Az Úr rábízta a gyermeket, inkább legyen nála koldusleány belőle, mint máshol hercegnő.

Az ezredes elégedetlen volt és furcsállotta a beszédet. Legalább azt engedje meg, mondotta, hogy a gyermeknek valami ékszer ajándékozzon, emlékül és egyszersmind engesztelésül. Ezzel leoldotta melléről az aranylánczot, melyen a Szűz Mária zománczos képe függött. A pap először vissza akarta

utasítani az ajándékot, de mikor látta, hogy a gyermek nevetve kapott utána, meggondolta a dolgot és hallgatagon engedte, hogy az ezredes a kis leány nyakába akasztja a lánczot.

Azalatt minden pillantás arra fordult, a hol a gyilkost épen a vesztőhelyre vitték. A papnak arczába szökött a vér és hirtelen az ezredeshez fordult azzal a kéréssel, hogy a vétkeket engedje szabadon, ő maga Istennek áldozza bosszúját és nem kívánja többé a gonosz halálát.

Ez lehetetlen, felelé az ezredes, nem szabad egy gonosztevőt tisztességes katonák közt megtúrni, ez rossz példa és a büntetés nem maradhat el.

De hiszen húsvét van és béke, mondá a pap, harmincz év óta először béke. Kár, hogy ezt a szép napot bűnnel szennyezték be; ezért vezekelni kell, de több vér már ne omoljon. Bízunk a vétkesre, hogy bűnét valahogy lemossa!

Az ezredes végre engedett, de látható kedvetlenséggel; nem szívesen teszi, mondotta, és csak azért, hogy a papnak megmutassa jóakarátát.

A pap megköszönte és meghagyta a parasztoknak, hogy a temetőt hozzák kissé rendbe, mert be akarja fejezni az istentiszteletet és őket az úrasztalából részesíteni. Az ezredest is meghívta, hogy katonáival tisztelje meg őket. Rövid habozás után az ezredes kijelentette, hogy ők nagyrészt katolikusok és tulajdonképen nem illenék, hogy egy evangélikus ünnepélyen részt vegyenek, de ez alkalommal és ilyen időben nem szabad a dolgot oly szigorúan venni és a végre elért béke öröme szívesen beleegyeznek.

Közben beesteledett és az enyhe égbolt lágyan ráhajolt a szürkületbe hanyatló dombvidékre, mint egy fehér rózsacsokor a sírhalomra. Az asztalt helyére állították, a kiömlött bor helyett vizet hoztak.

— Ilyen úrvacsorát még nem láttam, — szólalt meg az ezredes, a ki csodálkozva nézte az előkészületeket.

— Mikor Krisztus föltámadott, — mondotta a pap, miközben a kenyeret gondosan megtisztította a földtől, — kezdetben idegen volt az arca és tanítványai nem ismertek rá.

Az ezredes nem értette, de elhallgatott és mikor mind-összegyülekeztek, leemelte tollas kalapját, parancsoló tekintet

vetett katonáira és letérdelt. Mindnyájan követték példáját. A pap először neki nyújtott egy darabka kenyeret, melyet engedelmesen, bár nem nagy kedvvel, nyelt le.

Mire a csendes szertartás véget ért, leszállt az éjtszaka. Mint mikor ministráns fiúk meglóbálják a tömjéntartókat és a dómnak pillérei illatos felhőbe burkolóznak, úgy borultak árnyékba a feldúlt templom romjainak eltűnő körvonalai, a sírkeresztek és a térdelő emberek.

— Lám, minden megújult, szólt a pap, mikor elmondotta az áldást. Mindnyájan még néhány pillanatig úgy maradtak lehajtott fejjel, azután fölállottak a nedves földről és a katonák várakozó szemmel néztek az ezredesre.

— Lóra, indulj! adta ki ez a vezényszót.

Mindnyájan lovaikhoz siettek és sebes vágatva elnyargaltak a faluból. A pap karjára vette halott gyermekét és hívei élén kemény léptekkel hagyta el a temetőt.

HUCH RICHARDA után németből

K. Gy.

KÖLTEMÉNYEK.

Álmatlan éjek.

Elég a nappal gyötrelme, gondja, —
Várom az éjt, mely fátylát kibontja;
Várom az éjt, de hiába várom, —
Mit ér, ha nem jó szememre álom!?

Mind, a mi zaklat, háborgat ébren,
Megsokasodva támad az éjben;
Repdesve, mint az éj denevéri,
Rút szárnyuk folyvást homlokom' éri.

Vergődöm kínos álmatlan ágyon,
Pedig pihenni, feledni vágyom.
Hogy ne gyötörjön a gond marása,
Jőjj, tavaszomnak tiszta varázsa!

Nyílj, színes álmok mák-koszorúja,
Képek a multból, keljetek újra,
Ringassatok mind, lebegve, szállva,
Álomba, dalba vagy a halálba!...

A juhar.

Juharfának kivirágzott az ága,
Rózsaszínű selyem-rojt a virága;
Rózsaszín rojt száz piczinke haranggal,
Tavaszi nap telehinti arannyal.

Ilyen dísze nincsen bár a királynak,
Meg se látják, nem is nézik virágnak,

Nem töri le bokrétának a legény,
Nem hervad el szűz leányszív melegén.

Szegény juhar, mit bánják a virágját, —
Majd becses lesz, a mikor majd kivágják,
Holta után haszna lesz a deréknek,
Kifaragják járomfának, keréknek.

Rakott szekér megindul a határon,
Ostor pattog, recseg-ropog a járom;
Mintha lassan egész asztag mozogna,
A négy kerék mélyen vág a homokba.

Járom, kerék, juharfából faragott,
Sohsem okoz bosszúságot, haragot,
De már arra nem gondol a szekeres:
Volt-e fája virágos és leveles.

Régi szüretetek.

Elmúltak örökre már rég, bizony el,
A víg szüretetek.
De mulatni a mult emlékeivel
Most is szeretek.

Még látom a dombot s dombon a kemény,
Sárgás agyagot;
Sárgás a levél is az ért venyigén,
De a tőke rakott.

Az ormot, alig kezd bár oszlani még
A szürke homály,
Mint a seregélyhad, a szüreti nép
Úgy ellepi már.

Menyecske, leány, sok fürge szedő,
Sort hajtva halad,

A piros kendőkben az arcz nevető,
Nótás az ajak.

A tőke csak ontja, telik a veder,
Színig tele, sok.
Ide csak szaporán, te legény, siheder,
Ti puttonyosok!

S a hetyke legényke, ha puttonya telt,
Tánczolja szalad,
És önti a kádba a drága tehert
A völgyben alant.

Kádakban a fűrt, csomoszolva pedig,
Habzó leve méz;
Karcú darazsak dőzsölve lepik,
S száz méh csemegéz.

Színes, meleg élet, mit pezsgeni látsz,
Bármerre tekints.
Bortaposó zsákon kezdődik a táncz,
És szünete nincs.

Csikorg a sotú; mint sárga arany,
Megcsordul a must;
Amott a pohár cseng s a banda vigan
Rárántja a tust...

De húrja szakadt-é? Elnémul a banda ...
A kép tovatűn ...
Hadd tűnök el én is, hónom alá csapva
Kopott hegedűm.

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

Háborús könyvek.

A világháború másfél esztendeje, a mely a physikai és szellemi élet minden megnyilatkozását a maga számára foglalta le, az irodalmi termelésnek eddig megszokott folyamatában is észrevehető szakadásokat okozott. Sajnos, jelentős változások, a melyek biztató alapúl kínálkoznának a jövő fejlődés számára, ezen a téren még nem mutatkoznak az erőszakos törések hézagai között kissé gyámoltalanúl jelentkező, új formát és elhelyezkedést kereső alakulásban. Egyelőre inkább csak az constatálható, a mi elmaradt, a minek helye most üres, de a mit — be kell vallanunk — nem nélkülözünk túlságos megilletődöttséggel, leszámítva a minden általánosítás igaztalanságát enyhítő kivételeket. A szűkebb értelemben vett irodalom mögött, a mely az utóbbi években mintha elébe helyezte volna a quantitást a kvalitásnak, a háború kitörése napján föltűnt a kiadó egyedül irányító keze s nem épen elegáns mohósággal emelte be a kirakatból mindazt, a mi nem üzlet. Ennek a kizárólagos szempontnak ennyire nyílt beismerése — a melylyel szemben lehangoló ellentétképen elég a Németországban nemrég megjelent irodalmi értesítőkre utalnunk — jóformán az egyetlen komoly és gondolkodásra érdemes tanulsága nálunk a háború irodalmi vonatkozásainak. A könyv, a mely Magyarországon már jó ideje csak az ujságon, tehát jórésztben szintén kiadói érdekeken keresztül jutott el a maga formájához, természetesen magával hozva és magába olvasztva a journalistika nem épen kívánatos sajátosságait, a háborúban megbukott. Csak külső formáját tartotta meg, tartalmában teljesen az ujság igényeinek kielégítésére törekszik. A háborús könyvek túlnyomó része tizenhatod ívrétbe tördelt hírlapi cikkek gyűjteménye.

Tagadhatatlan, hogy a háborús esztendő a külföldön is hasonló irányba terelte a könyvpiacz hullámozását; Németországban is nagyon sok ujságíró menti át könyvalakba a fronton vagy a sajtóhadiszálláson szerzett impressióit, ennek aránya azonban távolról sem oly megdöbbentő, mint nálunk. A magyar könyvre valósággal végzetessé

lett a világháborúnak sarkaiból mindent kifordító vihara s még inkább végzetessé válik — ha a jelek nem csálnak — a közel jövőben. A háború a consolidáltabb viszonyok között fejlődő irodalmakban is érzékeny megrázkódtatásokat okoz s szükségképen a journalistus homlokterbe jutását és uralmát segíti elő. Nálunk ezt a fenyegető uralmat kizárólagossá tette.

A háború ugyanis, mint ezer és ezer képben kifejeződő esemény, első sorban az újságíró tollára tartozik megindulása percétől a békekötésig. A mozgás, a történés gyors papírra-rögzítése, mintegy tettenérése legsajátosabb jegye a journalistikának, a mely a múlt percczel meghal és a következővel újjászületik. Az újságírót, a nap krónikását a változó érdekl, ebből következőleg a külső alakulás, az életnek folyton új és más formákban történő nyilatkozása. Ezért a mozi az ő legigazabb kísérő, segítő társa, a pillanatonként változó képek sora, a mely a gép két perczenése között, mint maga az élet, előre ki nem számíthatóan, gyorsan, fontolgatásra nem hagyva időt, hozza a pillanattal születő új sensatiót. Csak a színt és a formát áhítja, a melyben a történés kifejeződik; a rendszer, a törvényszerűség, az élet compositiója mellett elsuhan új változatok, új sensatiók felé, ellentétben az íróval, a ki a külső változások legszeszélyesebb fordulatai között is mindig az állandót, az élet örökegy normáit nyomozza és hangsúlyozza. A háború tehát, a míg forгатaga napról-napra, óráról-órára magával sodorja képzeletünket, vágyainkat és gondolatainkat, szóval a míg a mult távolságába süllyedve áttekinthetővé nem válik, a journalistának kedvez, a ki az adott helyzetet iparkodik is kihasználni. Ennek első nyoma az újságokban volt észlelhető, a melyekből a hadüzenet napján kiszorult a tárcza, a vers, az ismeretterjesztő czikk, az apróság és anekdota, mindaz a szépirodalmi elem, a mit az újság nálunk a könyvből absorbeált s a mit néhai Neményi Ambrus az újság veszedelmének tartott. (Ma már megállapíthatjuk, hogy ez az aggodalom épen ellenkezőleg teljesült be: nem a könyv ette meg az újságot, hanem az újság a könyvet.) Sokan azt hitték, hogy ez a különválás újból az őt megillető szerephez fogja juttatni a könyvet s az újság tisztán a hírszolgálat organuma lesz. Csakhamar kiderült azonban, hogy a magyar újságírás — a melyet sokan szerettek első helyre állítani az európai journalistikában — nem tud meglenni a kiküszöbölt irodalmi elemek nélkül. Kiderült, hogy alig van egy, legfeljebb két igazi újságírónk, a ki csakugyan reporttal tudja ellátni a lapját, a többi tehetégtelen novellista vagy érzelmes lyrikus, a ki gyenge szépprózai dolgozatokká higitja a hadijelentéseket. Dicséretére mondjuk azon-

ban a magyar újságírásnak, hogy alig egy esztendő alatt e tekintetben sok fattyúhajtást lenyesett magáról, sokban javult és fejlődött s ma már összehasonlíthatatlanul komolyabb, mint a háború első pár hónapjában volt. Az újság kezd határozottabban színt vallani hírlap-volta mellett, a könyvek sorsán azonban eddigelé nem sokat segített ez az átalakulás.

A könyv, a háborús könyv, ma szinte kizárólag journalista kézre került, a mely jelenség első oka a háborúnak az újságíró részére fentebb vázolt, kedvezőbb érvényesüléssel biztosító sajátosságában, másodika pedig a kiadók üzleti szempontjainak döntő erejű kizárólagosságában keresendő. Az újság, a *sensatio* ma minden érdeklődést lefoglal, tehát a könyv is újsággá alakul, hogy minden kockázat nélkül úszhassa meg a befektetés költségeit a nyomasztó gazdasági helyzet s az egyre lanyhuló irodalmi érdeklődés keserű levében. A füzetes vállalatok mintegy természetes átmenetül kínálkoztak az újságtól a könyvig, a mely utóbbiba belevitték az újság ephemer jellegét, az aktualitást s rövid idő alatt odáig juttatták a dolgot, hogy ma már az egész irodalom az újságírást uralja. Ez pedig már csak a czélok különbözősége miatt is — a melyeket a journalistika és az irodalom szolgál — egészségtelen állapot s minden komolyabb törekvés meggátolásával és elsekélyesítésével fenyeget.

Természetesen az újságból átvedlett könyv a vele szemben alkalmazott kritika szempontjait módosítja, sőt bizonyos tekintetben lehetetlenné is teszi. A report-könyv csak a journalistika mértékével mérhető s miután ennek követelményei között legelső a megbízhatóság, hogy úgy mondjuk a történeti hűség, a kritikának első sorban erre kellene kiterjesztenie figyelmét. Ez az ellenőrző szerep azonban ma még lehetetlen. Marad tehát az érdekesség, világosság és mennyiség kérdése. De, mert a legtöbb esetben mégsem tiszta journalistikáról van szó, hanem egy hybrid műfajról, a kérdések is összekeverednek, complicálódnak, anélkül, hogy túlságosan érdekes eredményekkel kecsegtetnének. A mi pedig a formával, a megírás módjával szemben támasztott igényeket illeti, azok egyszerűen illusoriusakká válnak, ha arra gondolunk, hogy a hírszolgálat háborúban a rendesnél is fokozottabb gyorsaságot kíván. (Viszont az is igaz, hogy a könyvalakban megjelenő újságtól senki sem kívánja azt a szédületes tempót, a mely a magyartalanságtól az érthetlenségig mindent megbocsáthatóvá tenne.) Végül az a kérdés is kísért: vajon nem szerénytelenség-e napi fogyasztásra szánt értékeket a könyv tisztos köntösébe bujztatni, vagy kerülgetés nélkül: van-e értelmük, céljuk ezeknek az összegyűjtött háborús reportok-

nak? Erre a kérdésre röviden és határozottan felelhetünk mindjárt: minden könyv, még a legrosszabb is, a mely közvetlen tapasztalatok alapján íratott a háborúról, documentum, parányi fényképtörédeke a nagy világkatasztrófának, melynek végső, egységes képéhez minden manapság írott és nyomtatott betű hozzá fog tartozni egykor, s azoknak, a kik majd ennek a képnek ma még szétszórt darabkáit egybeállítják, nagy könnyebbésére fog szolgálni, ha a lapokban elhullajtott törmelékekből itt-ott egész groupe-okat találnak összegyűjtve. Ez, de csakis ez a praktikus belátás teszi indokolttá a háborús újságcikkeknek újból való kinyomtatását. Hogy ez nem irodalmi szempont, az bizonyos, sőt, hogy ez az egész ígérező könyváradat esztendőkre meg fog bénítani nálunk minden más irányba kívánczó törekvést, az még bizonyosabb, de ez a jelentősége mégis megvan s teljesen céltévesztett feladat lenne ellene minden tiltakozás. Az irodalom, az más lapra tartozik s annak jogát más úton, más fegyverekkel kell kiverekedni a jövőben.

Az általános vonatkozások, a melyek nálunk háború és irodalom, illetőleg journalismus között észlelhetők, távolról sincsenek kimerítve e vázlatos vizsgálódással, de mert az általános megállapítások legteljesebb rendszerénél is többre világítanak a pozitív példák, áttérünk néhány háborús könyvünknek közelebbi ismertetésére.

Nemcsak a megjelenés sorrendjében, hanem journalistikai érték tekintetében is Fényes Lászlónak *A szerb harctérről* írott könyvét kell első sorban említenünk. Egyéni szemmel látott és markáns, bár kissé pongyola stílusban előadott, változatos, helyenkint drámai erejű mozgóképek sorozata az egész könyv, a melynek minden sorát átfúti a közvetlen átélés izgalma. Fényes minden írásának suggestív ereje jórészt abban a vérbeli újságíró jellemző lelkiismeretességben rejlik, a mely nem elégszik meg a legmegbízhatóbb információval sem, hanem mindent, a miről ír, a maga szemével akar látni, mindenről a maga tapasztalatai alapján kíván beszámolni. S mert ez nem túlságosan gyakori jelenség nálunk, épen ritkaságá miatt kétszeres megbecsülést érdemel. Ha jól emlékszünk, ő volt az első magyar haditudósító, a ki közvetlen közelből nézte, látta, sőt valósággal végigcsinálta a háború egy-egy mozzanatát. Szerbiai lövészárkokban vetette papírra szűkszavú, erős megfigyelésről tanuskodó jegyzeteit, mint az egyetlen «magyar komitácsi» — a hogy a bakák nevezték — ott futott a rohamra induló sorokban, elkísérte a katonákat földérítő útjaikra, velük túrt, rettegett, örült s közben mindenről becsületesen, őszintén beszámolt, a mi megelevenítheti az olvasó előtt a háború egy-egy részletét. Cikkeiben az egyes ember, a szakasz, egy roham,

egy futóárok történetét adja, sohasem nagyobb részletét a háborúnak, mint a mekkorát a fürkésző éles szem áttekinthet. Az öcsényi papról, a görbedi lévitáról közölt reportjai valósággal mintái annak az ujságírásnak, a mely gondosan elkerüli a novellistikus túlzást, a keresett színezést és hatásra számító pointe-ot; izgalomtól forró, lihegő, töredezett szavaival, a melyek szemérmesen takar-gatják írójuk fájdalmas elfogódottságát, tökéletesen felkelti az eleven élet illúzióját. A tableau-kát, — a melyek, ha a harcztéren nem is, de a haditudósításokban veszedelmesen egyformák — a hosszas reflexiókat, általában mindazt, a mi az élénken perdülő képek gyors egymásutánját akadályozná, ösztönszerűleg elhagyja; minden erejével egyetlen cél megközelítésére törekszik: mennél kevesebb vonással, mennél valószerűbb képét adni az előtte, vele vagy benne történt változásoknak. S mindezt egészen ujságíró mód-jára, «kiválogatva mozaikjához azokat a színes cserepeket», a melyek-nek láttán mindenki ben foltámad a közös együttérzés visszhangja. Ez legfőbb erénye s ez hatásának titka: az anyagszerűség fölismerése, a melyen keresztül minden lyrai vallomástételnél határozottabban rajzolódik ki előttünk írójuk elfogulatlan, kemény cha-raktere.

Fehéri Armand könyve — *A nyugati harcztérről* — már kevesebb egyéni vonást árul el. Hiányzik belőle az a közvetlenség, a mely a személyes tapasztalatok nyomán készült írásművek legfőbb vonzereje. Becsületes, de kissé száraz, általánosságokban mozgó reportok. Mintha csak a hivatalos jelentésekben kurtára fogott, csapatmozdulatokról szóló értesítéseket olvasnánk bővebb lére eresztve. A belgiumi szörnyű tragödia, az Argonne-okban lezajlott véres drámák, ha mélyebb nyomot hagytak is a szerző lelkében, ennek kevés jelét találjuk meglehetősen színtelen, sokszor hosszadalmasan magyarázgató írásaiban. Különösen a localis színeket nélkülözzük, a melyek a nyugaton lezajlott harcokat minden más háborútól különbözővé teszik. Előszavában azt írja Fehéri Armand, hogy könyvének célja «fokozni a szeretetet azok iránt, a kik velünk együtt küzdenek, megsebesülnek és meghalnak. A német harcosok verejtékes, a német sebesültek véres, a német halottak viaszszárga arczára emlékeztessen minden sor». Csakhogy épen a német katona psychéjének rajzával marad adósunk a szerző, épen az a más, idegen szellem, érzés- és gondolkodásmód, a mely szövetségeseinket jellemzi, hiányzik könyvéből. Nap-nap után olvasva ezeket a jelentéseket az ujságban, valószínűleg több érdeklődést keltettek, de a napi sensation túljutva elvesztették minden jelentőségüket s egy-két oldalt leszámítva,

a hol az író hangját közvetlenebbül halljuk felcsendülni, nem tudják lekötöni az olvasó figyelmét.

Landauer Béla hadinaplója *A nagy esztendő* czímen jelent meg s a trónörökös meggyilkolásának napjától majdnem egy év történetét foglalja össze, természetesen csak a legvázlatosabb formában. Nem is a történeti áttekintés adja meg érdekességét a könyvnek, inkább azok az egyéni impressiók, a melyek nélkül a haditudósítókat teljesen fölöslegessé tennék a hivatalos jelentések. Landauer sokfelé megfordult a háború folyamán, sokat látott s ha megfigyelései nem árulják is el mindig írójuk nagyobb elmélyedésekre hajlandó egyéniségét, hanem a legtöbbször megelégszenek a hangulat külső rajzával, könyve mégis leköti érdeklődésünket változatosságával, eleven, könnyed stílusával. Kár, hogy ez a könnyedség itt-ott germanismusokra csábítja. A helyenkint pongyola mondat szerkesztéseket, nem mindig szerencsés jelzőket sem ártott volna átfésülni kissé, mielőtt a frissen készült reportok könyvvé vastagodtak. (Fogadások köttetnek az időpontra . . . nem-e robban fel alattunk . . . eleve kétséget ne képezzen . . . parancsok adattak, jelentések tétettek . . . mosdatlan, szűrő tekintet . . . stb.) Ezeket a szépséghibákat leszámítva azonban Landauer könyve a háborús journalistika sikerültebb termékei közé tartozik.

Herczeg Géza könyve — *Sarajevótól Lodzig* — szintén nem annyira írójának egyéniségével, mint inkább a tarkán változó képek szédületes tempójával hat. Mozifilm könyvben, csupa mozgás, csupa elevenség, közvetlenség s a mi ezzel itt természetesen együtt jár, kevés válogatás a kifejezés eszközeiben. Az ujság ingerét ennyire még nem éreztük háborús könyvben. Valaki száguldó gépkocsiról nézi a körülötte elsuhanó életet és sürgőnystílusban jegyez fel mindent, a min a tekintete megakad. De ez a valaki nem Herczeg Géza, hanem az ujságíró, a riporter, a ki szinte a Jules Verne-i caricatura túlzott élethűségével mutatja meg magát minden cikk mögött; a journalista, az az örökké nyugtalan, egy sensatióért mindent kockáztató, mindenütt otthonos typus, a melyik előtt sohasem az interview tartalma a fontos, hanem legfőképpen annak a nehézségnek legyőzése, a melylyel az interview esetleg jár. A könyvnek ugyan ez nem mindig válik hasznára, de viszont praeventive útját vágja minden zavaró kitérésnek.

Nyáry Andor dr. *Sírnak a hősök* czímen gyűjtött össze egy csomó apró, jelentéktelen impressiót katonák virtusáról; mulatságos és

kevésbé mulatságos kalandok, sentimentális, legtöbbször hamis lelkesedések és ellágyulások, új helyzetekre applicált régi adomák váltakoznak könyvében «megtörtént» esetekkel, a melyekből minden egyéni íz és látás hiányzik, ha csak azt nem vagyunk hajlandók ilyennek elfogadni, hogy egy helyen Jókait összetéveszti Descartes-tal. («Cogito, ergo sum! — mondta egyik könyve elején Jókai a megdönthetetlen igazságot.») Könyve tipikus terméke annak a romantikus ideológiának, a mely a harczoló katonában mindenáron csak a hőst látja, függetlenül minden emberi igazságtól s a mely komolyan hiszi, hogy a hazáért csak meghalni dicső dolog, élni nem. Ez a meglehetősen szűkkörű gondolkodásmód s a dilettans, lapos előadás jellemzik Nyáry könyvét, kivéve talán a kötet címfejezetét, a melyben még akad egy-két közvetlen, melegebb hang.

Lázár Miklós hangulatos könyve *Fronton* címmel jelent meg s a galicziai harcztérről küldött, olykor egész novellává kerekedő reportjait tartalmazza. Minden túlzott subiectivsége mellett is egy nagy erénye van ennek a könyvnek: a magyar katona, helyesebben a magyar paraszt aranyos, szeretettől tüzelő színekkel elevenedik meg benne. Az író mérhetetlen rajongása azzal a megható közvetlenséggel nyilatkozik, valahányszor a Bódi Gyurkák, Géber Jóskák telizengésű mondatai kerülnek a tolla alá, a mely rögtön elárulja, hogy itt valaki régen elszakadt kedves, meghitt ismerősökkel találkozott össze újra. Csak a ki gyerekkorát, az élete szebbik, jobbik részét közöttük töltötte, az tudja így érteni, szeretni a magyar parasztot, a kit most Lázár Miklós újból felfedezett, ha nem is egészen az irodalomnak, de annak a közönségnek mindenesetre, a mely már jó ideje csak a Göre Gábor úr figuráján keresztül emlékszik rá. Lázár nemcsak külső sajátosságait festi magával ragadó lelkesedéssel, nemcsak az egyesekben nyilatkozó, könnyekig megindító, hihetetlenül úri és nemes karaktert világítja meg, a mely különben egy-egy orthographiai hibákkal teli paraszt-levéltben olykor a naiv költői szépségeknek szinte öserejű gazdagságával lep meg. hanem mélyebb vonatkozások után kutat, a melyek a paraszt és a föld között a legrégebb idő óta elválaszthatatlan kapcsolatot létesítenek. Különösen érdekes az a megállapítása, a melylyel ezt a kapcsolatot a mai háborúval hozza összefüggésbe: «Ez a háború voltaképp életveszélyes mezei munka, talán ezért bírja legjobban a magyar és az orosz. Fejlettebb iparral, kereskedelemmel megáldott országok népe nehezebben viseli a modern katona szenvedéseit. Ásni a földet, csúszni a földön, hálni a földön, étlen-szomjan masirozni, újra ásni, ásni,

ásni, ehhez a földet érteni, szeretni kell, ehhez évezredes paraszt cultura kell» Stilusa, megjelenítő erejével, keresetlen, mégis színes, eleven magyarossággal mindvégig kellemes s helyenkint, mint például a *Hogy hal meg a magyar huszár?* és a *Magyar paraszt a világ-háborúban* című följegyzésekben, itt-ott a népballadák tömörségének tanulmányára vall. Kár, hogy lyrikus kitöréseit sohasem tompítja hangfogó. Így sokszor minden lendülete mellett sem tud megmenekülni bizonyos monotoniságtól, a mit kissé nagyobb fegyelmezettséggel könnyen elkerülhetett volna.

Szomory Emil két füzetben adta ki hadileveleit. A *Sárossy munició!* címet viselő az északi, a *Havasi gyopár* című pedig a déltiroli sajtóhadiszállásról keltezett cikkek gyűjteménye. Mindkettőben inkább csak a front mögötti életből kapunk némi ízelítőt, ezt is jórészt másodkézből, mások elbeszélései nyomán. Úgy látszik. írójuknak nem volt elég alkalmja a közvetlen megfigyelésekre s ezen azzal óhajt segíteni, hogy valószínűtlen, olykor hajmeresztően romantikus novellákká gömbölyíti sovány mondanivalóját (*Az ezredes szíve. Egy holt lovas az éjben.*). Lázár könyvében is sok a novellistikus elem, de az ő színezésében összehasonlíthatatlanul több a mérték, a megfigyelni és leírni tudás. Szomory amellet a magyarsággal is hadilábon áll. Könyveiben egymást kergetik a gyámoltalan mondatszerkesztések, affectáltságok a germanismusokkal. (Csak úgy találok egy-két példát: Nem tudjuk eléggé magosan értékelni. Egy angyal megý végig a szobán, mondtuk ilyenkor; a mi és az ellenség tüzérharca; Világosnézésűek és lelkesedéssel teli; a céljuk elérését epekedve; A finom lábai inognak; olyan magyart beszél; ekkor az ezredes a künnlógó szívével (!?) rákiáltott; egyetlen gépfegyver, mely az utánpótlási utat uralta.) A *Havasi gyopár* még aránylag sikerültebb, bár ez sem tesz tanuságot arról, hogy szerzője többet látna a háborúban valami különleges látványosságnál, a melyről úgy számol be, mint például a Dunaünnepélyről. A mi pedig a szépírói hajlamokat illeti, a melyek a háború folyamán nemcsak Szomory Emilben, de a legtöbb journalistában feltámadtak, azok teljesen meddő talajban próbálnak gyökeret verni akkor, a mikor azt hiszik, hogy a háború ezrével ontja az olyan megtörtént eseteket, a melyeket a jó Isten is novellának teremtett. A mint békésebb napokban sem nagyon gyakoriak az efféle «igaz történetek» s csak a dilettantismus számára virulnak kifogyhatatlan gazdagságban, épúgy a háború derűs és tragikus epizódjai között is csak elvétve akad olyan, a mely az anekdotaszerűségeen fölülemelkedve, igazi író tollára érdemes lenne. A lyrai intermezzók kedvelői viszont most arathatnak.

Franyó Zoltán könyve — *A kárpáti harcokról* — kivételes helyet foglal el a háborús iratok áradatában. Szerzője nem hívatásos újságíró; író, sőt bizonyos mértékben æstheta, s ezt könyvének már első lapjai elárulják. A mi legelőször szemünkbe tűnik, az épen a fentebb vázolt, irodalom és journalistika között húzódó határvonal okozta különbségből következik. Franyó az író szemével nézi a háború eseményeit, a melyekben mint activ résztvevő szerepelt s teljesen emancipálódott a nyárspolgári felfogás alól, a mely a háborúból a dicsőség aranyfüstjét tartja egyetlen, megőrzésre és lelkesedésre méltó értéknek. Könyve úgy hat, mint egy változatokban és veszedelmekben gazdag útirajz, a melyben nincs semmi előre eltökélt pathos, de annál több elmélyedés a látott, hallott és történt dolgok belső rúgóinak föl kutatásában. Legtöbbször nem elégszik meg a hangulat puszta constatalásával, hanem megkeresi az elrejtett szálakat; a szenvedő, bizakodó vagy nekidühödött embert kérdezi, faggatja s kényszeríti, hogy őszintén feleljen. Ez a törekvés adja könyvének sajátos, érdekét. Iyraiságát, a mely azonban az író ízlésétől szabályozva bizonyos ponton a legmesszebbmenő őszinteségnek is határt szab. Franyó könyvének egyik legsympathikusabb vonása, hogy ezt a határt sohasem lépi át, még a túlzott szerénység kiélezettségével sem. Mégsem tarthatjuk tisztán írói munka eredményének könyvét, a mely az írótól függetlenül, önmagában zárt egészet alkot; úgy vagyunk vele, mint minden mémoire-ral: elválaszthatatlan tőle az az érdeklődés, a mely az irodalmi értékeknek elébe helyezi magát az író személyét, az embert, a kivel mindez megtörtént. Ezért mondjuk, hogy Franyó könyve nem tisztán irodalom, a mint nem is az életnek merev photographiája. Amannál kevesebb, emennél több.

Dr. Vasadi Balogh György *A hol az ágyú szól* című könyve szintén az intimitás jegyében készült. De ez a közvetlenség veszedelmes, mert lépten-nyomon elárulja a nem elég fejlett ízlésű dilettánst, a ki minden csillogásban értéket sejt s válogatás nélkül kap utána. Bizonyos, hogy az én az élet és halál mesgyéjén első és legfontosabb személylyé növekszik, a kinek minden vonatkozása a környező léttel hatványozott jelentőségűvé válik, de csak önmaga előtt. Az irodalmi formába öntött élményektől azonban megkívánjuk, hogy mindig föltüntessék azt a távolabbi kapcsolatot, a mely az elbeszélt történeten túl, egyetemenleges jelentőséggel érezteti erejét mindannyiunkkal. Vasadi Balogh György nem elég mély és eredeti írói egyénisége csak nagyon ritkán jut el idáig, legtöbbször megelégszik azzal, hogy szóragoztató apróságokat mond el, minden különösebb megérőltetés nélkül. Könyve kellemes, de igénytelen notes-jegyzetek

gyűjteménye. Egy derült kedélyű, melegszívű, úri gondolkodású népfölkelő-hadnagy naplója a szerbiai harcztérről.

Pilisi Lajos könyve — *A kárpáti harcokból* — a kissé hangos és várakozástkeltő előszó után némi csalódást okoz. Magából a háborúból alig látott valamit az író, leginkább mások elbeszéléseit közli, könnyed tárczahangon, helyenkint affectált modorossággal. («Hegyek. Hegy, Katonák, ágyúk, katonák. Völgyek. Völgy. Ágyúk. Munka. Háború. Munka . . . » Vagy: «Víz. Árvíz és sötétség. Víz . . . víz . . . A víz a legnagyobb úr, a víz. Mindeneket lebir a víz . . . víz . . . víz») Olykor átsap a novellába, mondanivalója azonban így sem kap igazán életre, közepes írói készség, színtelen egyéniség, a mely erőszakolt fordulatokkal kíván érvényesülni, alig itt-ott egy szerencsésen megérzett helyzet rajza (*A gödöllői négy oroszok*): Ime a könyv resuméje. Egy könyv a sok közül, minden különösebb jelentőség nélkül.

Még két könyvet emelünk ki az egyre növekvő áradatból: az egyiket Sven Hedin írta (*Egy harcban álló nemzet*), a másik *Aage Madelung hadinaplója*. Sven Hedin a német fronton töltött két hónap impressióit jegyezte fel könyvében, a mely megjelenésekor — talán mert a legelső hadinapló volt — sokkal elevenebbnek, érdekesebbnek hatott, mint most, a mikor hosszabb idő után újra átlapozzuk. (Milyen sok dicséret elmaradna, ha divatba jönne a könyvekről megjelenésük után három esztendőre írni kritikát!) Akkor még érzékenyebbek, fogékonyabbak voltak a kedélyek, a háború minden rezdülésére idegesen vigyáztunk s Sven Hedin könyve az ujság ingerével sokakat lebilincsel. Ma már kissé kifakultak a színei, bár az író művészi ereje az actualitásukat vesztett sorokon keresztül is kiérzik. A minden benyomás iránt fogékony szerző apró részletrajzokat gyűjtött össze könyvében, a melyeket markans vonalakkal foglal egybe a nyugvópontokon s szinte egy cönturba szorítva az egész háborús Németországot bemutatja. Határtalan sympathia és becslés hangján ír a németekről (*Közeledés a főhadiszállásra, Hajnali kirándulás a lövészárokba, Találkozás az Imperatorral* stb.), különösen a császárrol, a kinek személyes varázsát pár kurta mondatban suggestiv erővel érzékelteti. Okos könyv s a mit külön kell hangsúlyoznunk, a végletekig szerény; csak kissé színtelen.

Aage Madelung hadinaplója egy északi temperamentumtól nem várt, szinte zavarba ejtő rajongó, lelkes köszöntéssel kezdődik: «Ave Hungaria! . . . Folyamszelte rónáid, hegyeid, vadászataid, hegedűid éltek bennem, idegenül és mégis oly meghitten, mint a hogy kaland és lovagkor mindig közel álltak lelkemhez . . . Aranyszínt tükrözve, édességgel, balgasággal és szilajsággal telve ott égtél a poharamban,

feltörtél a szívemig, meséltél a tokaji napsugárról . . . beszéltél kalászról, hegedűről és aranyos borodról — és én nem ismertelek. Vajjon ismerlek-e ma, mikor már négy holdváltozást éltem benned és veled? Beszélhetek-e ma rólad . . . mikor részegre kábítottál adományaidal, kegyeddel és nyájasságoddal? . . . Légy üdvözölve és köszöntve te isteni nép, gyöngye a monarchiának!» A neves német író hízelgő dicsérete, lelkes áradozása nagyon alkalmas arra, hogy megvesztegesse elfogulatlanságunkat, már csak azért is, mert a külföld nem túlságosan kényeztetett el bennünket hasonló hanggal. De ha igazságosak akarunk lenni minmagunkhoz, — miután szíves barátsággal szorítottuk meg Aage Madelungnak felénk nyújtott jobbját — el kell ismernünk, hogy még ez a lelkes, okos, intelligens író sem tudott megszabadulni attól az egyoldaluságtól, a mely első sorban és csak az exotikumokat veszi észre a Kárpátok koszorúján belül. Leszámítva a magyar honvédek hősiességéről írott fejezeteket — a melyekből különben szintén hiányzik a magyar paraszt lelkének, karakterének igazi fölismerése, — Aage Madelung is «a hegedűk vad dalnokáról» a puszták barna fiairól, a sírva vígadásról, a tokaji borról ismeri meg Magyarországot s ha a tschikost és gullást ízlésesen elhallgatja is, mégsem tudunk megszabadulni attól a lehangoló érzéstől, hogy titokban mégis csak ezt tartja bennünk legtöbbször. Igaz, hogy az a négy hónap, a melyet ilyen rendkívüli viszonyok között töltött a Kárpátokban, nem sok alkalmat nyújtott arra, hogy culturánkat, faji értékeinket — a melyek talán mégsem kizárólagosan a cigánymuzsikán keresztül revelálódnak — a maga igaz mivoltában, közelebbről megismerhesse; de ez semmit sem változtat azon a nem épen lelkesítő tényen, hogy a külföld most már Aage Madelung könyvéből is csak régebbi feltevésének helyességéről bizonyosodik meg, mondván: Magyarországon csakugyan nincs más érték a tokajin, az édesbús nótán, meg a virtuson kívül, mert ha lenne, olyan kitűnő megfigyelő, mint Aage Madelung, észrevette volna. Ezért nem tudunk őszintén örülni minden sympathiánk mellett sem Aage Madelung különben érdekesen megírt, rendkívül eleven és változatos, romantikus színekben gazdag könyvének, hanem inkább sajnálkozunk, hogy ennyi jóindulatot és jóhiszemű, szinte testvéri lelkesedést ilyen hiába pazarolt ránk. Nagyon szép, nagyon kedves az Aage Madelung pohárköszöntője, de szeretnénk már egyszer olyan valakire találni, a ki talán kevesebb rajongással, de mindenesetre elfogulatlanabbul, a mi mélyebb, igazabb értékeinket — kezdve a magyar paraszt culturára való hajlamosságától, az Aage Madelungot is meglepő, genialis találmányokat szerényen rejtegető magyar úrig — gyűjtögeti össze és mutatja meg Európának.

Bennünket érintő vonatkozásait nem tekintve azonban a háborús könyvek sorában Aage Madelung könyve igen előkelő helyet foglal el. Kiváló írói kvalitásai közül plastikus kifejező ereje, különösen a tömegek beállításánál, egy-egy roham vagy tüzérségi harc rajzolásánál érvényesül teljes mértékben; közben tartalmas reflexiókkal szövi át a képek közötti átmeneteket. Különösen megkapó a mennydörgő gépről szóló, Hugo Victori színekben pompázó rajza. A könyvet dr. ifj. Bókay János fordította magyarra s néhány szembeötlő germanismust leszámítva, munkája elég sikerült. Szerzőnek egyes, kellemetlenül ható tévedéseit azonban bátran kijavíthatta volna, mint például azt a helyet, a hol Aage Madelung az «alispáni öltönyt» reclamálja.

A felsorolt könyvek korántsem adják teljes, minden irányban kimerítő képét a magyar háborús irodalomnak, hiszen ez az irodalom jóformán napról-napra gyarapodik újabb hírlapi cikkekkkel, a melyeket csak pár hét választ el — a könyvtől. Mi csak ennek a journalistairodalomnak egyre erősebb jelentkezését, térfoglalását kívántuk constatalni, bemutatva néhány jellemző képviselőjét minden különösebb válogatás nélkül. Könyveik érdekes documentumai a mai napoknak, de hogy az irodalom mennyi maradandó értéket könyvel el belőlük a maga javára — arról az idő ítél.

Kárpáti Aurél.

Nationalismus és imperialismus a német háborús irodalomban.

Megszoktuk a német birodalmat erős államszervezetnek tekinteni, mely egységes nemzeti alapon épült fel s melyet nemzeti egységében sem külső, sem belső erők nem támadnak. A «bekerítő politika» sem számított Németország benső szétdarabolására úgy, mint Ausztria-Magyarországnál, hanem valaminő politikai legyöngítésére.

Kezdetől fogva feltűnő, hogy Németországban a háború a nemzeti gondolatnak rendkívüli megerősödését mutatja, sőt aligha túlzás annak a megállapítása, hogy a háború egy sajátságos fajú, új nemzeti gondolat megteremtésére vezetett, mely új terméke a német culturának, új támasza világpolitikai szempontjának és helyzetküzdelmének. Ennek az új nationalismusnak elemzése, a német háborús irodalomból való kiemeléseinek problémája legérdekesebb feladatunk, a midőn megpróbáljuk ezt a német háborús irodalmat egységes szempontok köré csoportosítani.¹

¹ Az előző közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 464. és 465. számában.

A német nemzeti eszme korántsem oly erős politikai fermentum, mint a minőnek sokáig tartottuk. Jelentkezése kései s csak a XIX. század második felében ölt reális alakot — akkor, a midőn a modern államot gazdasági belső szervezése és társadalompolitikai kérdések már sokkal erősebben foglalják le. A mikor a birodalom megalakul, a gazdasági liberalismus és socialismus már megkezdí küzdelmét, s az első birodalmi gyűlésen ott vannak a socialisták is, a gazdasági liberalisták is — mindketten mint többé-kevésbbé ellenségei a birodalomnak.

Ma pedig, midőn a német nationalismus hatalmas felszárnyalását látjuk, már ott van a világállamok újabb, súlyos gondja: az imperialismus, csábító kilátásaival, de új nemzetközi bonyodalmaival.

Innen van, hogy a nemzet- és államnak oly szorosan egybekapcsolódó és másutt oly egyszerű problémája Németországban sokkal bonyolultabb kérdés s mindenesetre sokkal gazdagabb, mint iskolás tudásunk a XIX. századról, a nemzetállamok megteremtőjéről. A német történelmi tudomány kevésbé szokta rövid formulában összefoglalni, hogy a birodalom nem egyéb, mint a poroszságnak, a *ruling race*-nek győzelme, egy politikai gondolatokban és tapasztalatokban kiváltképen fejletlen Németországon, hol hagyomány, francziás-európai cultura uralkodtak és a hol Bismarck, szavával, a német érzelem csak egy közegen keresztül érvényesülhetett: «a részleges nemzetiségeken át, a melyek nálunk a dynastikus családi birtokok alapján épültek fel». Ez a dynastikus, avagy inkább kisállami érzelem még korántsem vesztett psychikai virtualitásából akkor, a midőn a politikai egység már régen megvolt. A porosz politika egyik legjobb ismerője, Delbrück legújabb könyvében¹ élénken elenizi azt az egész átmeneti kört (1848—1890), mely a legsúlyosabb nemzeti kérdések tárháza s melyet biztos kézzel, hatalmas elmével Bismarck tudott áthidalni. Ő volt az, ki bámulatos parlamenti technikával a német kisállami nationalismust — mely a történetben, a forgalom századában későn jött — folytonos államgazdasági és egyéb kérdések között úgy elrejtette, hogy a pártalakulásokból, a parlamenti problémákból alig lehet kibontani. A mit e korról mondani szoktak, azok — symptomák s nem maga a kor, legizmosabb fejlődésfonalával, mely rajta végighúzódik. Bismarck harcza a foederalismus ellen eltüntetését jelentette annak a kisállami nationalismusnak, mely oly kicsinyes, archaistikus és terméketlen volt. Midőn a politika

¹ *Bismarcks Erbe*, 1915.

«realitásáról» (*Realpolitik*) szóltak, főképp Bismarckra vonatkoztatva, jelzője volt ez annak, hogy ellentéte, a törpeállami nacionalismus megvolt, folyton ébren leselkedett s fölöttébb terméketlennek bizonyult.

Gyakran elkerüli figyelmünket, hogy a nacionalismus Németországban jórészt mesterséges, politikai alkotás. Alakulása szemeink előtt játszódott — s játszódik — le. «Quest-ce qu'une nation? — kérdezte Renan. L'existence d'une nation est un plébiscite de tous les jours.» Ebben az értelemben a német nemzet sohasem alakult volna meg. A történelemnek világosan kitetsző tanítása, hogy a nemzeti eszmét az ellenhatások fakasztják ki és fejlesztik. Egy hatalmas szomszédos szervezet támadása egyszerre magasra fokozódva mutatja ki, mintegy új hatalomként hirtelen tűnik elő. A XIX. század nacionalismusa érthetetlen volna Napoleon messzire vivő militarismusa nélkül, a mely végre is, ha túl látunk a francia forradalomnak általános emberi eszméket propagáló technikáján, egy francia nacionalismusra, a grande nation eszméjére támaszkodott.

A nemzeti eszmének így két stadiumma van: egy ősi, öntudatlan s egy későbbi, reactió útján feleledő, tudatos kora. Reactio az «idegennel» szemben már «a nemzeti érzelem egy őskőzete» (ein Stück Urgestein) — mondja egy újabb író, bár inkább azt mondhatná, hogy oly valami, a mi feltárja azt az őskőzetet, mely a társadalomszervezetben régen megvolt. «Ez a népies eposz, a *Gudrun*, az *Ilias* hőseinek szellemi világa, a kik nem viselhetik el, hogy idegenek parancsoljanak országukban. Törekvés nem csupán nemzeti, nem is csupán állami, hanem végső értelemben heroikus autonomia után.»¹

A német nacionalismust nem kiválólág ily ellenhatások hozták létre; politikai folyománya Bismarck rendszerének, stratégiai eredményre épült s azért mindig gyöngé is volt. Hiszen állandó volt a küzdelem a «porosz vezetés» ellen avagy egy «tisza parlamentarismusért»; a nemzeti eszme akkor ideál és nem valóság s távol esett egy erőteljes porosz nacionalismustól.

Szükséges egy újból és újból meginduló korösszehasonlítás, hogy elibénk táruljon minél élesebb vonásokban a német nacionalismus genesis, természete, mert csak így válik világossá viszonya az imperialismushoz. A német eszme, mint Bismarck jól jelezte, egy «theoretikus stadiumon» ment keresztül. Még a század első felében a német nép nem állami nemzet (Staatsnation), hanem culturnemzet volt, a melynek belső egységet adott a közös cultura, hagyomány,

¹ Meinecke : *Weltbürgertum und Nationalstaat* ³ 1915, 310. l.

leszármazás, irodalmi emlékek, viszont «patrimonialis hatalmak és testületek szaggatták szét és absorbeálták a közszellemet». A cultur-nemzetek «vegetatív jellege» ép abban áll, hogy nem mutatnak fel «maguk magukból eredő hajlamot állami nemzetté lenni». Fordulat akkor áll be, a midőn a nemzet és állam fogalmába beleviszik a személyiség erőteljes, élő képét. «Személyiség nem csupán lehető autonómia, hanem minden benső erő, hajlam lehető autarkája, harmonikus egysége és fejlesztése.» Nem véletlen tehát, hogy «a modern nemzeti gondolat korszakát közvetlenül megelőzi az egyéni szabadságvágy kora». «Die Nation trank gleichsam das Blut der freien Persönlichkeit» — mondja tömör erővel Meinecke.

Ebben a német felfogásban sok jellemző van. Nem állami actus, nem a természetjogászok volonté générale-ja, nem plébiscite szükséges az államhoz, hanem a hatalmas, diadalmas-egyén (Persönlichkeit). Ebből egy százada még semmi sem volt meg. Csak néhány példát említünk. A nemzetállamot valamikép összhangzásba óhajtották hozni az európai «egyensúly» követelményeivel, a birodalmat kivarázsolni egy államszövetség jogi complexumából. Hiányzik az állami és nemzeti önállóság, a Machtstaat amaz ősrégi fogalma, mely a nemzeti államkeletkezés alapjait ott keresi, a hol kell: az erő tényében. Csak az ily állam életképes: «fenntartja őket minden érdek, minden szenvedély, de minden eszme is, a mely az emberekre hat; zsarnokok valamennyien, az egész embert követelik, de meg is adnak az embernek mindent, a mire szüksége van.» Marczalinak e jellemzése igaz minden kor államára, mely erős, szilárd, actióképes. Herdernél mintha neve sem volna az államnak, «hazák» küzdenek «hazák» ellen (Vaterländer gegen Vaterländer). Hiányzott a nemzetállam képe, azé, mely organikus egység, hiányzott élni akarása, önálló szelleme, önálló érképfogása, független élni akarása. A német nemzeti gondolat a század fordulóján nem több, mint az emberiség culturösszességének képviselte (Menschheitsnation). Fichte a Napoleon elleni legnagyobb erőfeszítések korában (1813) még jellemzően kiált fel: «bár csak volna kényszerítőnk (ein Zwingherr zur Deutschheit)»

Különösen sajátos ma olvasni egy százéves tervről, a mely oly gyakorlati ember elméjében fogant meg, minő Frh. vom Stein. Angliától várja a beavatkozást, mely mint leading power megalkosson két államot: az olaszt és németet, a mi égetően szükséges az európai egyensúlyhoz — a «francia szörnnyel» szemben. Németország e felfogásban nem egység a németiségért magáért, hanem egység Európáért, annak belső összhangjáért, egység és erő egy franciaellenes liga érdekében. Anglia partraszálló csapatai — mondja tovább —

Németországban egy dietaturát alkotnának — úgy mint akkor Portugáliában — a melyben egy tanács (Verwaltungsrat) alakítatnék. Ebben Anglia és a czár, «néhány kiváló német», egy-egy angol és orosz minister volnának a vezetők.

A reális politika ily hiányaiból, mikor a legjobbak sem láttak előre, kellett felnevelni a német eszmét, ama nagy önálló, actióképes államét, mely másfél emberöltő alatt fejlődésével meglepte a világtörténelmet. Bismarck öröksége, mondja Delbrück, Bismarck művének tovább fejlesztése. Műve szükségszerű alapja a mai állapotnak, de hozzá kell tennünk, mint már távozásakor megjegyezte valaki: öröksége nem valaminő, kezünkbe készen helyezett birtok; a történeti ember munkája főkép abban áll, hogy nem nyugodt tulajdont, hanem egyre nagyobb problémát hagy hátra maga után. Feladata — a porosz nationalizmusra, a mely végre is szintén particularis volt, mint bármely kisállami nationalizmus, ráépíteni egy új német nationalizmust — részben sikerült.

Bismarckról szokták mondani, hogy a német alkotmányt, mint valami köpönyeget, egyenesen magára szabta. Delbrück tagadja, bár van benne valami igaz. A cancellár szerepköre robustus elmét kíván, minő ő volt s utódai közül nem egy kényelmetlenül érezte magát. Waldersee gróf, midőn mondogatták, hogy a cancellárságra pályázik, röviden ezt mondotta: «Bismarck utódának lenni? — minden körülmények között a legrosszabb üzlet.» A német alkotmány megállta a helyét, Delbrück hangsúlyozza rugékonyságát. Nyomatékosan mutat a történeti folytonosság követelményeire. Festői jelenetei, melyeket szakavatott kézzel vázol fel, semmiképen sem a régi porosz conservativok egyoldalúságaira vallanak; soraiban azonban, kivált a gyarmatkérdés tárgyalásában mindenütt érezni, hogy szerinte az imperializmus felé való alakulás nem egy újabb kosmopolita állam kialakulását jelenti, hanem új fejlődési stadiumot a német nationalizmus alapján.

Hogy német nationalizmus nem volt, szemléletes előadása minden lapján láthatjuk. Főleg három jelenség volt a symptomája: a birodalmi gyűlés megkötötte a birodalom kezét a pénzügy, a hadseregfejlesztés és a flotta szempontjából. A «takarékoság elvét», mely antimilitarismussá kezdett nőni, a «nem adózunk» elvét úgy fogták fel, mint a melylyel féltékenyen megőrizhetik a parlamenti adómegszavazás modern eszméjét, holott mindebben fonák törekvés, particularis, nemzetellenes tendentia rejtett. «Megkezdődött az a hallatlan állapot, a mely folytatólagosan egészen 1913-ig fennállott: a béke kellős közepén kölcsönöket kellett felvenni, hogy folyó ki-

adásokat fődözhessenek. 1876-ban a birodalomnak még nem volt adóssága; Bismarck távozásakor, 1890-ben már egy milliárdon felül volt, a jelen háború kitörésekor majdnem öt milliárdra nőtt» (94. l.) A maga nemében páratlanul áll a parlamentarismus történetében a Frankenstein-féle clausula. A német pénzügyi írók régen rámutattak e visszásságra, akkor, a midőn szilárd közgazdasági szempontok eléggé tisztázódtak s benyomultak a pártkérdések közé. Az 1879-iki első védvám-tarifa mázsánként egy márkával terhelte meg a behozott gabonát. Miután a világgazdasági ár jelentékenyen hanyatlott, a belföldi árat pedig fenn akarták tartani, 1885-ben a vámot három márkára emelték. Ez azonban a birodalmi kincstárnak — a centrum nézete szerint — oly óriási jövedelmet jelentett, hogy folytonos függése a parlament adómegszavazó jogától meglazult volna. A Frankenstein-féle clausula szerint azonban az új jövedelemből csak 130 millió márkát (később, de csak az utolsó évtizedben felemelve, többet) tarthatott meg a birodalom; a többit szétoztották a kisállamok között, — ez a kisállami eszme felülkerekedését jelenti.

1887-ben alakult ki újból a mérleg, akkor, a midőn a «septennatus» kérdésében Bismarck győzött és a hadseregfejlesztésre szükséges összegek nem három, hanem hét évre szavaztattak meg. Parlamentaris ügyessége, sőt vakmerősége megtalálta a módját, hogyan lehet végre is a kisállami eszmét alárendelni a nemzeti védelem ellentmondást nem tűrő eszméjének. Abban a hat évben (1881—87), mely oly jellemző, Bismarck folytonos pactálásra volt utalva a centrummal, de korántsem ugyanúgy, mint pl. 1866—70-ben a nationalliberalis párttal, mely végre tényleges kielégülésre vezetett az egységes állam megteremtésében. A centrum, különösen az eszes hannoveri minister, Windhorst idején egy taktikai elvért látszott küzdeni: megmutatni a kormánynak, hogy a hatalom a pártnál van; törléseket eszközöltek a budget-ben tárgyi alap nélkül e taktikai ténykérdés leszögezéséért.» Törvényeket hoztak, maradandó értékűeket is, de «minden törvényt azon szempont alá helyeztek, hogy a birodalmi vagy állami hatalmat erősíti-e, a mit pedig meg akartak akadályozni». Az akkori német nationalismus megítélésénél sohase szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a birodalom sok tekintetben a particularis német közvéleménnyel — joggal mondhatnók: közvéleményekkel — szemben jött létre. «A német népnek túlnyomó többsége ezt a birodalmat ezzel az alkotmányával voltakép nem akarta».¹

A század végén halványan, a XX. század elején azonban már

¹ Delbrück, 115. l.

feltűnő symptomákban változik meg a közhangulat. Világosan kibontakozik a német állam egységes erő kifejtésének szüksége. Új veszedelmek tornyosultak kívülről, melyek a nemzetet anélkül, hogy tudott volna róla, erőyes ösztönszerű cselekvényekre sarkalták. A közlekedés fejlődése, a század legnagyobb nemzetpolitikai ténye is megtette a magáét. A társadalom ipari irányú fejlődése belülről váltott ki cselekvőképes tendenciákat. Új, gazdaságilag jelentős területekre van szükség. Ezt csak egységes nemzeti állásfoglalás, egységes erő kifejtés útján érhetni el. A «bekerítő politika» valósága szélesben érzett nemzeti sejtelemmé lett. Így ma egy sajátos fordulathoz vagyunk szemtanúi: a birodalom új nemzetközi, imperialista problémával találja magát szemben s éppen ez szolgál a nemzeti eszme erősítésére. A specificum az, hogy az új nacionalismus támasza az imperialista problema.

* * *

A háború, mint mindenütt, itt is az a nagy tisztító tűz, mely elsöpör kicsinyes hagyományokat; mindenekelőtt a particularismus utolsó maradványait. Mint az a forgószele Petőfi rónáján, felsodorta a népet a földről, ki a városok zugaiból. De csak ott csinálhat tabularását, a hol nem voltak élénk, friss tendenciák. A német fejlődésben sajátos zömök eredetiségeket látunk, amellet logikus egymásra következést. Az új nacionalismust a háború csak általánossá tette, de nem kellett fiatal sarjat egyszerre mesterségesen, politikailag felnevelteni. Nagy propagálói közül Rohrbach, Dix régóta ismeretese; eszméik előkészítették a háborút, nem szítva gyűlöleteket és érzelmekeket, hanem bonczolva, megvilágítva a történeti jelent. Rohrbach harsány szava — ő most elismerten a legolvasottabb német publicista — a gyarmatok felé tereli a német közfigyelmet, de nem materialis célokból: «Ki a német eszmékkel, törekvésekkel a messze világba!» — A mellett hűnek maradni a német eszmékhez, német érdekekhez.

Az európai történet kora elmúlt. A világtörténelem azzal kezdődik, hogy az európai cultura szétárad idegen continensekre. Ez európai cultura azonban, mondja Rohrbach, nemzeti cultura. Egyik legszebb műve igazolása és kifejtése e tételnek. «Nem valamely abstract európai cultura vettetik, mint ötvöző elem ama nagy olvasztótűzbe, a mely a Föld minden sarkán szétáradt, hanem nemzeti cultura — mindenekelőtt angol-szász cultura.»¹ — Az imperialistákban van valamely

¹ *Der deutsche Gedanke in der Welt*, 1912. 85 l.

nemes történetphilosophiai tágasság, elfogulatlanság és hév; van leleményes hajlékonyság, lendületes előadás — az ő német nyelvük a régi tömör nyelvvel szemben új, könnyed, szemléletes. Dix Arthur könyve¹ bizonyosság az imperialistáknak komoly fölkeszültségéről is. Más a szellem, a hangulat az új politikusoknál. Vágygyal beszélnek új áldozatokról, örömmel a «nagy» pénzügyi reformokról, az 1909-iki-ről, a «kisebbről», az 1912-ikiről, a «nagyobborról», melylyel feloldották a birodalomnak sokáig lenyűgözött szárnyait. Más szempontok uralkodók a közgazdaságban is. A régi vezetők sociálpolitikusok, tehát belpolitikusok voltak. Schmoller, Wagner helyett új, mozgó-kony elnök működnek a közgazdasági irodalomban: Bernh. Harms² és legújabbán több gyarmatpolitikus; Rohrbach és Jäkh új kétéhetes szemlében³ alakítják ki az új szempontokat, a melyekkel átítatva a német átlagos közvélemény megszűnik kisállami lény lenni. Ma oly messze vagyunk már attól az időtől, a midőn List «német» szempontból arról írt, érdemes-e a Rajna mentén vasutat építeni!

Dékány István.

¹ *Deutscher Imperialismus*, 1914.

² *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1913 óta.

³ *Das grössere Deutschland*, 1914 elejétől.

ERTESÍTŐ.

A szláv kérdés ismertetéséhez.

Bonkáló Sándor: *A szlávok. A szláv népek és a szláv kérdés ismertetése.* Budapest, é. n. 8-r. 153+3. lap. Ára 1 K 20 f. (*Modern Könyvtár* 471—476. sz.).

Valóban szükséges, hézagpótló könyveeskét adott Bonkáló a magyar olvasóközönség kezébe. «Földrajzi elhelyezkedésünknel és politikai viszonyainknál fogva állandó érintkezésben vagyunk a szlávssággal, szükséges tehát, hogy megismerkedjünk vele», mondja a szerző előszavában munkája megjelenésének megokolásaképen. De meg kell ismerkednünk a szlávssággal azért is, mert «hazánk népességének csaknem az egyhatoda szlávajkú». Ha a szerző a szláv népek világpolitikai helyzetének jelentőségét még élesebben kidomborította volna, mint a hogyan műve folyamán tette és főleg ha még szembe-ötlőbben föltárta volna a szláv kérdésnek azokat a vonatkozásait, a melyekkel a moszkovita imperialismus a maga céljai érdekében első sorban Ausztriának és Magyarországnak kárára állandóan visszaélt, akkor sokkal jobban vonzotta volna könyve a szláv kérdésben tájékozatlan, de a politikai vonatkozások iránt fogékony, sőt érzékeny magyar olvasóközönséget.

Munkájában a szerző rövid ismertetést nyújt a szlávokról és a szláv kérdésről. Mindenesetre kár, hogy a hely szűkre szabott volta miatt tárgyalása nem válhat a kíváncsú mértékben részletezővé és elmélyedővé. Igaz, hogy a munkában tárgyalt kérdéseknek némelyike önálló közlemény alakjában, részletesebben kifejtve folyóiratokban már előbb is megjelent, és a szerző ezekre a közleményekre a maguk helyén fel is hívja olvasói figyelmét, de ezek a folyóiratok az olvasók nagy részére nézve nehezen hozzáférhetők, sok olvasónak nincsen ideje, sem kedve folyóiratokat felkutatni és belőlük az illető közleményeket elolvasni, de ha egyik-másik elolvassa is, nem tudja az önállóan és részletesebben tárgyalt kérdéstörédekeket, épen ki-

szakított tárgyalási módjuk miatt, a kérdés egészébe helyesen beleilleszteni: szóval nem lesz belőle annyi haszon, mintha a teljesen hozzáértő szerző illesztette volna a részleteket a maguk helyére.

Munkája megírásánál a szerző első sorban minden egyes szláv népnek irodalmára és a maga személyes tapasztalataira támaszkodott. A külföldi szlávokra vonatkozó adatokat azok hazájában gyűjtötte, de természetesen az odavágó irodalmat is fölhasználta. Felesleges külön említeni, hogy a munka értékét és megbízhatóságát rendkívül fokozza az a körülmény, hogy a szerző a maga személyes tapasztalataira és helyben gyűjtött adatokra is támaszkodhatott. Kár, hogy a munkának *Az egyes szláv népekről* szóló II-ik részében Bonkáló a felhasznált forrásművekről nem állított össze irodalmi jegyzéket akár az egyes fejezetek, akár az egész II-ik rész végén olyanformán, a mint *A szlávokról s a szláv kérdésről általában* szóló I. rész végén megtette.

Teljesen pártatlanul az igazság megírására törekedett a szerző. Egyet-mást, saját bevallása szerint, opportunusból elhallgatott, de meggyőződése szerint a mai viszonyok közt nem tehetett máskép. A szerzőnek opportunusból eredő discretióját mindenesetre tiszteltben kell tartani. Kérdés azonban, nem volt-e a szerző aggodalmasan opportunus és nem hallgatott-e el olyasmit is, a mit épen a mai viszonyok közt napfényre kellett volna hoznia?

Bonkáló arra az álláspontra helyezkedett, hogy «a történet tanítása szerint . . . nem a származás s nem a nyelv, hanem a közös védelmi, gazdasági és culturalis érdekek folytán tömörültek a különféle néptörzsek államokba s alakultak ki idővel nemzetekké». (Előszó.) Épen a szláv népek történetéből hasonló módon, de több joggal azt a tanítást is le lehetne vonni, hogy a különféle néptörzsek bizonyos ösztönszerű kényszerűség hatása alatt elsősorban mindig a közös származás, de főleg a közös nyelv alapján igyekeznek államokba tömörülni és nemzetekké alakulni; és csak, ha ez valami okból nem sikerül, akkor törődnek bele abba, hogy tisztán csak a közös védelmi, gazdasági és culturalis érdekek alapján alkossanak más származásúakkal és más nyelvűekkel egy államot és egy nemzetet. Hogy sok néptörzs rá nézve idegen származású és nyelvű néppel tartozik össze egy államba és egy nemzetbe, ez a történeti tény magában még nem igazolja Bonkálónak előbb vázolt államtömörítő és nemzetkialakító principiumát, hanem csak annak a jele, hogy például az illető néptörzset fegyverrel meghódították, leigázták és idegen származású meg idegen nyelvű nép állami és nemzeti kötelékébe kényszerítették.

De ha az illető néptörzs a maga hajlandóságát követhette volna, valószínűleg közös származású és közös nyelvű néptörzsekkel tömörült volna egy államba és fejlődött volna egy nemzetté, feltéve, hogy a földrajzi helyzet és más körülmények ezt megengedték volna. Hogy megfelelő bánásmód mellett az idegen származású és nyelvű nép állami és nemzeti kötelékébe belekényszerített néptörzsek idővel sorsukba beletörődnek, sőt jól is érzik magukat, az csak természetes, mert hiszen idők folyamán az egy államban élő különböző származású és nyelvű népeknek multja és hagyománya közössé válik, gazdasági és culturalis érdekeik azonosulnak. Ennélfogva a történetre Bonkáló módja szerint éppen Bonkáló megczáfolása céljából azt a tanítást is rá lehetne fogni, hogy első sorban a közös származás meg nyelv és csak másodsorban a közös védelmi, gazdasági és culturalis érdekek folytán tömörülnek a különféle néptörzsek államokba és alakulnak ki idővel nemzetekké. És ez a felfogás Bonkálóénál természetesebb, könnyebben érthető és valószínűbb is.

Mindenféle társulás és tömörülés ugyanis első sorban a természetének legmegfelelőbb tényezők alapján történik. Már pedig az államalakulásnál szóba jöhető tényezők közt a közös származásnál és a közös nyelvnél nincsen sem megfelelőbb, sem természetesebb, ennél fogva erősebb sem. A különféle néptörzsek tehát ösztönszerűleg első sorban mindig a közös származás és a közös nyelv, mint a legtermészetesebb és legerősebb kapcsok alapján igyekeznek államokba tömörülni és nemzetekké fejlődni, de katonailag szervezettebb és így erősebb néptörzsek, népek, nemzetek vagy uralkodók ezt sokszor megakadályozzák, rokon és idegen származású meg nyelvű néptörzseket levernek, leigáznak és őket saját állami és nemzeti kötelékükbe kényszerítik, a melylyel a meghódítottak vagy leigázottak idővel sok esetben megbarátkoznak, benne jól érzik magukat és belőle el nem kívánnakoznak. Szóval ilyen esetben a történetnek az lenne a tanúsága, hogy primarius államtömörítő és nemzetkialakító principium a közös származás és a közös nyelv, de ezt a principiumot sokszor akadályozza vagy pótolja vagy kiegészíti vagy helyettesíti egy másodlagos principium: néptörzseknek, népeknek, nemzeteknek, államoknak vagy uralkodóknak nagyobb katonai erőn alapuló hódító vagy leigázó akarata. Valószínűleg bajos lenne a történetből csak egyetlenegy népet is kimutatni, a mely önként tömörült volna idegen származású és nyelvű népekkel egy államba. Különben is államok alakulása és szervezése oly sok mindenfélén fordul meg, hogy nagyon bajos általános érvényű államalakulási és államszerződési

principiumokat felállítani. Majdnem minden egyes állam máskép, más és más okok meg érdekek alapján, más és más tényezők hatása alatt alakult. Sok államalakulásnak gyökere pedig egyszerűen a történetelőtti korba nyúlik vissza, a hová a kutatás nem tud visszahatolni.

Ebből látható, hogy a történeti tényeket nagyon jól meg kell vizsgálni, mielőtt az ember általánosítást épít rájuk. Igaz, hogy a történet események dolgában mindig mindenki számára ugyanaz, de a történeti tanulság, sajnos, nagyon változó, mert mindenki azt olvassa ki belőle, a mit épen akar, csak ügyesen vagy ravaszúl kell az eseményeket kiválogatnia, elhallgatnia, átformálnia és csoportosítania. Különben, dicséretére legyen mondva, Bonkáló az előszóban hirdetett és ottani fogalmazásában igazolhatatlan államkeletkezési, vagy mint ő mondja, államtömörülési elméletét magában a műben nem alkalmazta, hanem erősen egészséges constatólómódszerrel a szláv népekről megállapította azt, a mit kellett vagy lehetett.

A szlávásra vonatkozó óriási anyaggal Bonkáló sikerülten birkózott meg. Majdnem minden sora arról tanuskodik, hogy derekas ambícióval, szorgalommal, lelkes szeretettel és szerencsés módszerrel tanulmányozta a szláv népekre és a szláv kérdésre vonatkozó anyagalmazt. Teljesen uralkodik tárgyán. Sikerült az óriási anyag legszükségesebb és legfontosabb adatainak kiválogatása, csoportosítása és felosztása. A szláv kérdés néhány problémája a műből, sajnos, hiányzik, egyik-másik problémának bonczolgatása nem elég mély, de az anyag óriási méreteihez viszonyítva a mű kerete oly szűk, hogy többet nem lehetett beléje szorítani. Sajnáljuk, hogy a szerző nem vonta be munkája megoldandó feladatai közé a szláv népek nyelvi és irodalmi viszonyainak bármennyire vázlatos ismertetését is. Felesleges valamely nép életében a nyelv és az irodalom fontosságát hangsúlyozni. A ki valamely nép nyelvét és irodalmát nem ismeri, az nagyon keveset tud az illető népről, bármennyit tudjon is róla különben. Hiszen valamely nép élete és tulajdonságainak sajátossága a nyelvben és az irodalomban nyilvánul meg igazában. Viszont Bonkáló művében a keret kisszerűsége miatt könnyű megérteni e hiány okát.

A szerző munkájában a pravoslaviáról és az orosz egyházzól kissé sötét képet rajzolt. A pravoszlavia a katholicismus és protestantismus mellett a keresztyénségnek egy fajtája, a melynek nagy történeti multja van, a mely százmilliónál jóval több embernek

vallási szükségletét elégíti ki és hogy ezt a feladatát csak rosszul teljesítené, ilyesmit hihetőleg a pravoslaviának még a legelkeseredettebb ellenségei sem mernek állítani. A fényben, vagyonban, több irányú befolyásban és tekintélyben a katolikus egyházzal vetekedő orosz egyházzal lehetett volna valami jót is írnia a szerzőnek. Itt a különben ideálisan elfogulatlan szerző tendenciosusan megírt forrásoktól engedte magát befolyásoltatni. Inkább előnyére vált volna könyvének, ha a pravoslavia és az orosz egyház ismertetésénél is a constatóló módszert alkalmazta volna. A jelen ismertetés szűk keretében nem lehet vitába bocsátkozni és elsorolni azokat az adatokat, a melyek Bonkálónak a pravoslaviáról és az orosz egyházzal kissé sötétben rajzolt képét kiigazítanák. Legyen szabad azonban rámutatni arra, hogy az orosz nép a világ egyik legvallásosabb népe, és hogy ezt a vallásosságot benne a pravoslav orosz egyház neveli és fejleszti. Ennélfogva a pravoslavia alapjában nem lehet olyan romlott, mint Bonkáló feltünteti; továbbá kitűnően kell értenie a pastoriációhoz az orosz világi és szerzetes papságnak, hogy olyan eredményt tud felmutatni, a milyen az orosz nép vallásossága. Végül nem szabad elfelejteni, hogy a pravoslav orosz egyház vallási téren pastoriációval kártalanítja népét politikai és szellemi elnyomottságáért. A pravoslavia és az orosz egyház egyoldalúan sötét rajza Bonkáló sikerült hézagpótló művének egyetlen számbajelölhető szépséghibája.

Munkácsy Mihály.

Két új novellás kötet.

Tengerentúli történetek. Írta Gubányi Károly. Budapest, 1915. Singer és Wolfner bizománya. 8-r. 181 l.

Emberi írások. Elbeszélések, írta Erdősi Dezső. Budapest, 1914. Singer és Wolfner kiadása. 8-r. 190 l.

A két kötet címét meg lehetett volna cserélni: az *írások* meghatározás sokkal inkább megilletné Gubányi könyvét, a *történetek* Erdősiét. A *Tengerentúli történetek*ben épen a történeti, az elbeszélő elem kevés; az a hat dolgozat, inely a kötetben helyet talált, nagyon távol áll a novella műfajától. Annál inkább illik rájuk a tengerentúli jelző. Mindegyik messze földön játszik, három Ausztráliában, három Kelet-Ázsiában, Kínában. Az exotikus színtér itt nem affectatio, hanem egyenes következménye a szerző életviszonyainak: Gubányi

Károly, magyar mérnök, miután megépített hazánkban egypár érdekes vasúti vonalat, kivándorolt s a Csendes-Oceán mellékén folytatta tevékenységét. Messzeföldi emlékeinek és élményeinek irodalmi eredménye az új kötet.

Az exotikus milieu hozza magával, hogy dolgozatai két alkatrészből állanak. Egyik a környezetrajz, a keleti tájak, szokások, típusok képe a sajátos keleti életfölfogás bemutatásával, másik a köztük kifejlő történet. Intelligens ember munkája mindkettő. Az ethnographiai rész nagyon megcsínyli, hogy járulékos elemmé, a történetek háttérévé van súlyesztve. Esetlegesen kikapott, nem tervszerűen összeválogatott vonásokból áll s nem tud, de nem is akar rendszeres képpé alakulni. Így is tanulságosak, sőt érdekesek is, különösen az ausztráliai városi és falusi élet képe — az előbbi a *Gladys*ben, az utóbbi *A két madárban* — valamint a kínai munkások életmódjának (*A kölcsönkért — isten*) s egy kínai színi előadásnak (*Han-li-hoa*) rajza. Látszik, hogy nyílt szemű, jó megfigyelő ember munkája, a ki biztos kézzel tudja kiragadni a kelet tarka világából a sajátos, jellemző, az európai viszonyoktól elütő vonásokat. A szerzőnek azonban hiányzik a stilművészete, melylyel a valóság pompás, ragyogó színeit papírra vesse. Annak a varázsnak, mely p. o. Pierre Loti kínai és egyiptomi képeit oly hangulatos festményekké teszi, Gubányinál még csak visszfénye sincs meg; látjuk, hogy megragadta lelkét a kelet sok színe, erős fénye, de benyomásait és hangulatait tolmácsolni nem igen van ereje. Nem művész, csak jóízű műkedvelő.

Ezt bizonyítják története is. A mesék, a melyeket elmond, magukon viselik a valóság bélyegét; nincs kétségünk, hogy nem a képzelet termékei, hanem igaz történetek, melyeknek ő maga hőse vagy legalább szemtanúja volt. De vagy nagyon közönséges, kevés lelki mozgalmat föltáró események, mint a kötetnek leghosszabb, terjedősen elbeszelt története, egy ausztráliai kis leánynak, Gladysnek átalakulása nagy leánynyá, vagy egyszerűen ötletek, mint az, a melyben a kínai munkások egy magyar művésznő arczképét — magyar képeslapból kivágva — imádják Buddha gyanánt. Egyik-másik tárgyából azonban erősebb képzeletű s gyakorlottabb, művészibb tollú író tudott volna értékes novellát alkotni, így főként *A real-gentleman* címűből. Magja egy magyar globe-trotternek idylli kalandja az egyik Szamoa-szigeten, s ez igen hangulatos, érdekes elbeszélésnek lehetett volna alapja. Mivel azonban az író inagáról az idyllről keveset tudott s képzeletével nem merte a hiányokat

kiegészíteni: az egész elbeszélésből épen ez a rész teljesen homályban marad s mindenféle, a meséhez alig vagy egyáltalán nem kapcsolódó eseménynyel van kitoldva.

A mi azonban elvész a réven, megtérül részben a vámon; s ezek az egyszerű történetek a maguk sajátyszerű milieujében nem maradnak minden hatás nélkül.

Valamint Gubányi kötete, akként Erdősié sem tartozik az irodalomnak egészen mindennapi jelenségei közé. Némi figyelmet érdemel, de egészen más értékek alapján. Könyve valóban *emberi* documentumok gyűjteménye. Nála az ember már nemcsak az érdeklődés előterében áll, hanem csak az áll ott, őt más nem érdekli, mint az ember s annak is csak lelki világa. Elmegy a kis emberek körébe s az ő mindennapi, szürke életüknek problémáit ragadja meg. Jobbára nem kieszelt, az íróasztal mellett nagy raffineriával elképzelt problémák ezek, mint a drame à these-ekben — bár van ilyen is, az *Ahasverus*, a mely a zsidó-kérdést élezi ki igen mesterkéltén, s *A sebész*, az orvos-tanár esete, a ki kedvese assistálása mellett megoperálja öregedő, már nem szeretett feleségét. A többi természetesebb; tárgyuk az élet köznapi forgatagából kényszerűen kisarjadó, az egyest fojtogató nagy kérdések. Nagy részük az anyagi lét és nemlét kérdéseit világítja meg, a fenyegető nyomort, mely a sors valamilyen hirtelen változása következtében lesújt az emberre. Egyik hőse öreg munkás, a kit az új gép fölöslegessé tesz s ezzel egyidőben betanított majma is elpusztul (*Penkala*); a másik a bűnös életből a tisztesség útjára tért nő, a kit férjének betegsége újra visszataszít a sárba, anélkül, hogy áldozatával férjén segíteni tudna (*Tuntuska visszajött*); a harmadik a tehetséges, de életterlen író, a kit rideg anyja és lelketlen szeretője kifosztanak (*Slappay Samu élete és halála*) és így tovább. Mélyebben *Az eszme* cz. szánt. Azt az erős hatást rajzolja, melyet egy szocialista-agitator szavai a magyar paraszt lelkére tesznek s mellékesen egy nagy tragödia hangulatát is érezteti: az agitator megkívánja a paraszt feleségét. Ezek is, a többiek is az emberi élet igazi, reális kérdései, s az írónak van ereje valószínű történettel érzékeltetni őket. Erdősi fölfogásában is, meséi megalkotásában is valódi realista s hogy az életet borús feléről látja és rajzolja, az olyan jog, mely őt megilleti. S annál szívesebben megadjuk neki ezt a szabadságot, mert minden túlzás, erőltetés nélkül él vele: nem hamisítja meg az élet képét, csak a neki tetsző mozzanatokot értékesíti. Embereit szürkeségük ellenére

érdekesekké és jellemzőkké tudja tenni s szájalmat keltvén irántuk, megnyeri nekik szívünket.

A kötet az újabb elbeszélő irodalom jobb természetéhez tartozik, de két nagyobb kifogást kell ellene tennünk. Az egyik művészi, a másik ethikai természetű. Művészi szempontból hibáztatnunk kell, hogy egyik-másik elbeszélését nem fejezi be. Így éppen az említett gyári munkás történetét abbahagyja abban a pillanatban, mikor a gyárat készül fölrobbantani; a szintén említett s kieszeltsége ellenére is igen érdekes *Sebész* címűt sem fejezi be, sőt nem is sejteti a befejezést s *Az eszme* is csak megvillantja, de éppen nem oldja meg a tragédiát. Nyilvánvaló, hogy nem véletlen, hanem szándékos ez az eljárás, egyik elkésett, elavult hagyománya a realismusnak még abból a korból, mikor ez a költői irány minden téren s kellő ok nélkül szembehelyezkedett a romanticismussal, így a szerkesztés terén is s a régimódi befejezett történetek helyett szándékosan hagyta függőben az érdeklődést. A másik kifogásom tárgyaira vonatkozik. Hogy Erdősi szereti a kényes tárgyakat (zsidó-kérdés, perditaproblema), az ellen nincs szavunk, mert a kérdés fölállítása is, megoldása is elég discret, nem sérti az ízlést; néha azonban még merészebb s egyenesen olyan tárgyakat választ, melyek a jóízlést és sokak érzését sértik. Azokra az elbeszélésekre célzok, melyeknek katolikus papok a hősei. Az egyik elbeszélés, a *Templomos Stupeckzy*, inkább csak a kegyeletet sérti: a szép pap, Theobaldus atya, segédkezik törvénytelen fiának primitiáján. Súlyosabb természetű ellenérzést kelt a *János pap*, egy ifjú szerzetes, a kit az író érzéki vágyak kísértései közben mutat be. S azáltal, hogy a hatás fokozása kedvéért realista elveit megtagadja és a romantika rikító fegyvereit is harczba viszi, kétszeresen sértő a novella s ha talán — bár ezt is bajos állítani — ment is a tendenciától, a látszatát nem tudja elkerülni. Ez az elbeszélés, a kötetnek egyébként is egyik legkevésbé értékes darabja, bátran elmaradhatott volna.

r. r.

Háború és iskola.

Prof. dr. Richard v. Wettstein: *Der Krieg und unsere Schulen*. Wien, Ed. Hölzel, 1915. 8° 27 l. Ára 80 fill.

Bécsi egyetemi tanárok, az Ausschuss für volkstümliche Universitätskurse kezdeményezésére, még a háború első hónapjaiban előadásokat tartottak a háború különböző vonatkozásairól azzal a

kifejezett czéllal, hogy a nagyközönséget tanítva tájékoztassák és megnyugtatóssal erősítsék. A számszerint hét előadás *Zur Zeit- und Weltlage* gyűjtőcímmel jelent meg. A sorozatot Fournier Ágost, a híres történettudós, nyitotta meg *Ma és száz évvel ezelőtt* című előadásával és jan. 30-án Wettstein fejezte be az előttünk fekvő tanulmányt. «Háború és iskola»: hányszor és mennyit írtak már erről a thémáról! De azért tévedés volna azt hinni, hogy már kimerítették. A mostani, nagyobbára impressionista és tapogatózó kísérletek után voltaképpen majd csak a háború után jön el ezen súlyos probléma higgadt és tárgyilagos megvitatásának az ideje, a mikor, reméljük, a mai szélsőségek és egyoldalúságok mintegy önmaguktól fognak megszűnni. E tekintetben a bécsi egyetem idei prorektorának ez az előadása kellemes csalódást kelt: a szerző kevesebbet, de egyúttal többet ad, mint a mennyit a cím sejtet; nem mint pädagogus, hanem mint culturpolitikus szól a tárgyhöz és ehhez képest nem merül el aprólékos babrareformokban, hanem a tudóshoz illő magas szempontból nagy vonásokban és egyúttal bátor, szókimondó kritikával mutat rá a mai osztrák közoktatásügyi szervezet legvégtetesebb hiányaira és a kivezető útakra. Fejtegetéseit még tanulságosabbá teszi az, hogy a jelzett bajok jórészt nálunk is megvannak és hogy a középiskolát mintegy culturális tengelyként mindvégig kiváló, központi figyelemben részesíti.

A szerző bevezetőleg a háborúnak célját kutatja, mely szerinte nem lehet más, mint az egész birodalomnak újjászületése politikai és közigazgatási tekintetben. Nem tagadja a mai rendszernek értékes elemeit, de a bajokat főleg abban látja, hogy iskolaügyünk túlságosan a politikai viszonyok és tényezők befolyása alatt áll, holott abban kizárólag egyetemes culturális és pädagogiai szempontoknak kellene érvényesülniök; továbbá, hogy a mi fiatalságunk felette nagyigényű és híján van a feltétlen kötelességtudásnak s az egyéni érdeket az egyetemesség és a tekintély alá rendelő belátásnak. Részletesen foglalkozik a középiskolákkal, ügyesen csoportosított statisztikai adatokkal rámutat egyoldalú fejlesztésükre, egészségtelen túltengésükre, a polgári iskola elhanyagolására, végül arra, hogy ezek a visszás állapotok mily károsan hatnak a főiskolai tanulmányokra, a tanárok tudományos működésére és politikai tevékenységére. Commentár nélkül idézzük a következő részletet a 18. lapról: «A legkülönbözőbb politikai pártok felismerték, hogy középiskolák felállítása és államosítása mily kitűnő eszköze a politikai küzdelemnek, a mennyiben ez nemcsak a választók kielégítésével jár, hanem olyan

nemzedék nevelését is lehetővé teszi, mely fokozottabb mértékben fogékony a politikai befolyás iránt.» A jövőre nézve a középiskolák ügyének politikától mentes olyan kiépítését sürgeti, mely egyúttal elejét veszi a főiskolai zsúfoltságnak és abból származó proletáriátusnak.

Megelégedéssel olvastuk végig a szerzőnek mindvégig komoly és e nagy időkhöz méltó fejtegetéseit, a melyekben egy szebb és jobb jövő útját igyekszik egyengetni. De joggal kérdezhetjük, vajon a tárgyalás gerinczét alkotó bajok nem voltak-e meg már a háború előtt is? Bizonyára, és a háborúnak csak annyiban van köze hozzájuk, hogy a közfigyelmet fokozott mértékben rájuk terelte és az ellensúlyozó reformok sürgősségét annyira kiélezte, hogy megvalósításuk már nem késhet sokáig. Ezt a becses tanulságot mi is megszívlelnünk.

K. F.

Magyarországi német irodalom.

Dr. Robert Gragger: *Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn. Von Maria Theresia bis zur Gegenwart.* I. Vormärz. — Sonderabdruck aus der Nagl-Zeidler-Castle-ischen Deutsch-Oesterreichischer Literaturgeschichte. — Wien und Leipzig, 1914. — N. 8-r. 38 l.

A Nagl-Zeidler írta osztrák-német irodalomtörténetben bár nem megfelelő, de jelentékeny szerepe volt eddig is a magyarországi német irodalom történetének. Örömdetes, hogy e rész arravaló kézbe jutott, midőn a tárgynak a ránk nézve legjelentősebb részéhez ért a mű. A német-magyar irodalmi érintkezésnek részünkről activ fejezete II. József korával kezdődik és Lenau felléptével jut tetőpontra. A most megjelent füzet annak a ritka szorgalmas, élénk irodalmi tevékenységnek hű rajza, melyet az újjászületés évtizedeiben a magyarországi német írók is kifejtenek. Röviden, tömören ismerteti a nagy német költők hatását az egykorú magyar irodalomra, önálló fejezetet szentel a magyarországi német színészetnek és jórészt új, önálló kutatások alapján ismerteti az időszakai sajtó és a hazánkban megjelent német Musen-almanachok történetét és íróit. Általában nemcsak a magyar mozzanatoknak ez úton a német irodalomban történt megjelenése az, a mi a dolgotat becsessé teszi — mert e téren már voltak részletkutatások — hanem e részletek rendszeres összefoglalásai, melyek eddig figyelemre — legalább magyar részről — eléggé

nem méltatott irodalmi életet tárnak fel. Schröer irodalmi társasága, Röslerék almanach-irodalma az, a mire célzunk — s az az irodalmi áramlat, a melyen mint legkiválóbb, a sokféleképpen megítélt Pyrker tehetsége fejlődött: azé a Pyrkeré, a kinek műveiből Kazinczy is méltónak tartotta fordítani s a kit némelyek új Homérnak ünnepeltek, ki a magyar irodalomba is sok szállal kapcsolódik — s a kit egyik irodalomtörténet sem méltatott elég figyelemre. A Pyrkeréről írt fejezet e dolgozatnak a java, kis kerek egész a nagy műben, mely egész munkásságának méltatására kiterjeszkedve megállapítja, hogy a költő-érsek alkotásai elavultak ugyan, de művészi nyelve maradandó érdeme marad, hexameterének tisztaságával pedig Vossot, de talán Klopstockot és Goethét is túlszárnyalta.

Ugyanebbe a körbe, melybe Pyrker is tartozott, sorolható néhány költőnő is, kiknek alkotásait főúri salonok szívesen olvasgatták. Innen kerültek ki a Gaál Györgyök, Mailáth Jánosok, Mednyánszkyak — az «irodalmi közvetítők», mint Gragger nevezi őket, a kik magyar irodalmi s első sorban népi termékeket ültettek át német talajba. A magyar táji és ethnographiai elemeknek magába a német irodalomba vegyülése azonban már Lenau érdeme, a kinek nyomaiba mint legméltóbb követője, az ugyancsak magyar születésű Beck lépett, e füzetnek Pyrker mellett másik tulajdonképpeni hőse. Beck jelentőségével Gragger már előbb részletesen foglalkozott. Befejezésül Hugó Károlyról is részletesen szól. A dolgozat, várható folytatásával, a magyarországi német irodalomnak érdekes és becses összefoglalása.

Gálos Rezső.

Szomaházy István új regényei.

1. *Hellerné.* 3-ik kiadás. 8—9. ezer 156 l. — 2. *A karmester úr.* 2-ik kiadás. 156 l. — 3. *Az elvált asszony.* 4—6. ezer. 159 l. — 4. *Mariska.* 4—6. ezer. 141 l. — 5. *Egy kém története.* 174 l. — Budapest, Singer és Wolfner kiadása, 1915. 8-r. Egy-egy kötet ára 3 K, az 5-iké 2.40 K.

Szomaházy kétségkívül egyike nálunk az olvasottabb íróknak s mint a népszerű regényírók általán, szinte hihetetlenül termékeny. Mintha a két jelenség között valami circulus vitiosus-féle kettős oki-kapcsolat állana fenn: a népszerűség fokozódó tevékenységre izgatja az író s viszont a közönség is megkívánja attól az írótól, a kit kedvenczévé avat, hogy új meg új táplálékkal elégítse ki mohó

érdeklődését. Szomaházy és közönsége egymásra találtak s az elmúlt félévben is öt, részben teljesen új, részben csak friss köntösben megjelenő Szomaházy-regény került könyvpiacra. Ez a kritikának is kötelességévé teszi, hogy Szomaházy regény-költészetével foglalkozzék.

Először egy optikai csalódást kell megigazítanunk. A címbe leírt öt regény valójában csak három, mert az 1. és 2., meg a 3. és 4. nemcsak egy-egy cyklust alkot, — az első kettőnek összefoglaló címe *VIII. Henrik Vilmos*, a másik kettőé *A nagy színjáték* — hanem szorosan összetartozik, olyan szorosan, hogy kettészakításuk egyenesen művészietlen. Nem oly viszonyban vannak, hogy a második folytatása ugyan az elsőnek, mégis mind a kettő kerek, befejezett egész, hanem valósággal egy regényt alkotnak: első felük önmagában befejezetlen, a második érthetetlen, külön címük nincs motiválva, sőt ellenkezőleg, félrevezeti az olvasót.

Az 5. kötet, a *Kém*, nem is regény; hanem a mint már a címe is sejteti, a mostani nagy háborútól életre keltett alkalmi mű, kalandos elbeszélés, egy német hadnagy kémkedő vállalkozása Franciaországban. Valójában semmivel sem több, mint egy mozi-dráma a *dibretto*-ja. de híján a mozi-drámiának leghatásosabb elemének, a sensationnak. Azt a sokat enlegetett mondást, hogy a költők phantasiája meg sem közelíti az élet gazdag színpompáját, Szomaházy regénye szomorúan igazolja: milyen szegényes, kicsinyes az ő képzeletében fogant kalandok sorozata a világháború hasonló természetű megtörtént eseményei mellett! Milyen törpe ez a szegény német hadnagyocska, a ki álruhában bujkál a francziák között, itt-ott jegyezget, de rendszerint elfogják és fölakasztással fenyegetik — hogy azonban ezzel a bujkálásával egy mákszemnyit is használva nemzetének, abból semmit sem látunk. Csak gondoljunk azokra a nagyszerű kémiszolgálatokra, — újságjainkban mindennap olvasni — a melyeket egy-egy vitéz őrmester s egy bravuros huszárkapitány, pilóta-főhadnagy tesz, s menten kitűnik Szomaházy képzeletének végtelen szegénysége a föltalálás terén. Béke idején talán megdobogtatott volna egy-egy érzelgős szívet a hadnagyocska veszedelmes vállalkozása és vissza-visszatérő halálfélelme, most, mikor egy év tapasztalatai mindannyiunkat megismertettek a háború technikájával, csak mosolygunk az író egyszerű és mégis képtelen fogásain, a melyekkel elhurcolja hősét Bordeauxig s kiszabadítja a legkritikusabb helyzetekből. Kedvelt fogásai az örök részegsége s a katonák együgyűsége — újabb tapasztalataink szerint mind a kettő mint a

romantikának teljesen elavult fegyvere legföljebb ócskavas értékű. A könyv ma nemcsak hamis, hanem határozottan unalmas is, a miben része van annak, hogy az egymáshoz logikailag nem kapcsolódó kalandok külön-külön részletesen kivitt s minden czél nélküli helyszínrajzzal, tájfestéssel vannak bekeretezve és idejét mult sentimentalismussal átítatva. A detective-regényszerű fajhoz nincs elég leleménye s ügyessége Szomaházy-nak.

A *VIII. Henrik Vilmos* király-idyll, de a rosszabb fajtából. Igazi hőse nem a király, hanem Hellerné, a világ legnagyobb ének-művésze. Szereti-e férjét, a jelentéktelen, közönséges kis Hellert, nem tudjuk, — igaz, hogy ő maga sem, még kevésbbé az író, de ez mellékes; a fő az, hogy tisztességes, sőt kispolgári erkölcsiségű asszony, ment minden romantikától. Mégis szeretőjévé lesz a királynak. Mit szeret ezen az élettelen bábon, nem látjuk; minek adja magát oda, mikor fejedelmi jövedelme van s fejedelmileg ünneplik, azt ép oly kevésbé értjük, mint hogy miért szakít vele, mikor egész lelke csüng a viszonyon. Tetteinek indoklására az írónak nincs gondja; egyetlen törekvése, hogy a párisi boulevard-lapok chronique scandaleuse-it megszégyenítse meséjének váratlan, botrányos fordulataival. Ezt többé-kevésbbé el is éri, de nagy áron: teljesen eljártssza jogát a valóságosságra, arra, hogy története a belső igazság elengedhetetlen követelményére igényt tarthasson. A Szomaházy nyújtotta lelki rajz teljesen valószínűtlen. A regény hőseinek lelki strukturája annyira zavaros, annyi egymást keresztező és megfojtó szálból van szöve, hogy a művészno és környezete emberileg teljesen érthetetlen.

A másik cyklust, *A nagy színjátékot*, hősről országházi, hősnőjéről gentry-idyllnek nevezhetnők. A férfi, Saáry Géza, nem egészen ismeretlen typos; a mióta a képviselőház eldemokratásodott, gyakran találkozunk vele. Self-made-man; szegény árvagyermekből keresett vidéki ügyvéddé, majd képviselővé lett s már első föllépésével az országgyűlésen magára vonta a közfigyelmet. Öltözködni nem tud, modora félszeg, maga esetlen, de nemes, bátor és lánglelkű szónok. Eddig rendben van a dolog, noha a hős bemutatása nem lélektani ismeretekre, inkább csak újságírói clichékre támaszkodik. A fordulat akkor következik be, mikor ez a harapós politikus megismeri a hősnőt, Masát. Ez csak 19 éves, de már elvált az urától, egy 20,000 holdas birtok fiatal, jólelkű gazdájától, mert az rajta kívül másokat is megtisztelt szerelmével. A folyamat a színpalak mögött mesés gyorsasággal pöröghetett le, a mit annál kevésbbé vagyunk hajlandók elhinni,

mert Masa kedves, vidám asszony és oly gyönyörű, hogy a félország szerelmes bele, a másik fél csak azért nem, mert nem ismeri őt. Saáry az előbbieik sorába tartozik, s mivel az asszony igen kedves vele, némi halvány remény ébred a szívében, hogy viszonszerettetik. Miután a két regény háromnegyed részén át érzelgett, észreveszi, hogy Masa nem őt, hanem volt férjét szereti, sőt éjjelenként pásztorórán fogadja a cigányképű jólelkű óriást, — így jellemzi Szomaházy a férjet — kigyógyúl szerelméből és nőül veszi a 20,000 holdas gentry hugát.

A regénynek, a mint látható, bonyodalma nincs. Valójában csak egy fontos esemény történik benne, az. hogy az elvált asszony szerelmi viszonyban él volt férjével. Ez a motivum azonban nem új, megvan már Ambrus Zoltánnál, de sokkal ízlésesebben, több tapintattal és hasonlíthatatlanul nagyobb művészettel meg pszichológiai igazsággal a *Solus eris* című regényében. A mi két kis kötetű duzzasztja *A nagy színjátékot*, az mesélgetés, fejtegetés meg csevegés, melynek a cselekvényhez kevés köze van. A jellemrajzzal itt még kevesebbet törődik az író, mint az előbbi ciklusban: miután pár vonással rajzolta a két alakot, a lelki rugókat figyelmen kívül hagyja — ennek aztán az az üdvös következménye, hogy nem követhet el a jellemzésben hibát: a hol nincs, ott ne keress. Helyette társadalmi rajzot ad, s ezzel regénye jogot formál ahhoz, hogy a társadalmi regények közé emelkedjék. A társadalom rajza azonban a regény leggyöngébb pontja. Sajátos képet formált magának az író a magyar úri világ életéről. Micsoda üres, léha társadalomban élünk! Még az egyetlen derék férfi is föláldozza egy ízben politikai ideálját, hogy szerelmesének kedvében járhasson, a többinek meg egyáltalán nincs más ideálja, mint mulatni, szeretkezni, és ha ezen a koron már túl vannak, befolyásukat jogtalan anyagi előnyök szerzésére fölhasználni, vagyis mindannyi — mint az író untig ismételteti — vén panamista, különösen az ellenzéki képviselők, a kik a pártvezérrel élükön önérdékből a kormány ágensei. S az asszonyok! Jellemzésükre csak annyit, hogy mind olyan megszólításokkal illetik udvarlóikat, melyek nem salonokban, hanem úri asszonyoktól nem látogatott s úri férfiaktól is került körökben otthonosak. A politikai keret, melybe a cselekvény illesztve van, a képzeletbeli miniszerelnökkel az élén, költött; a regény ezáltal elveszti maga alól a reális alapot, de használ az írónak: nem haragszanak meg érte a politikusok.

Az ízléses közönség nem sok gyönyörködtetőt talál Szoma-

házy új regényeiben; olvasói nem is ebből a körből kerülnek ki. Az ő törzsközönsége ezekben a kötetekben sem fog csalódni, noha kedvelt írójának egyik adománya, a szellemesség, hiányzik belőlük. Szomaházyt, bármint vélekedjünk is írói érdemeiről, eddigi munkáiban szellemes írónak ismertük; voltak új, meglepő ötletei s olykor érdekesen tudta beállítani az ötletes mesét. Erről most nem lehet szó. De népszerűségének többi eszközével most is rendelkezik, érdemes lesz megismerkedni velük, hogy rámutathassunk hatásának gyökereire. Egyik, nem legmélyebb, de legerősebb, a milieu-rajz. Szomaházy a nagyváros üzlet után rohanó, munkában elgyötört férfiai s napjukat a kávéház meg szerény otthonuk között megosztó polgárasszonyai számára olyan környezetet fest, a melyet ők nem ismernek, de a mely minden vágyuknak célpontja: a művészek, nagy urak, pénzaristokraták fényes termeit, fényűző életmódját. Mily jól esik a közönséges, anyagi javakkal mérsékeltlen megáldott embernek az élet szürke prózájából ebbe a csillogó világba menekülni! Nem csodáljuk, ha olvasóját Szomaházy-nak egy-egy ilyen képe megvesztegeti, noha e milieunek némi keresett, parvenu-íze van, s a mi nagyobb baj, kevés benne a változatosság s regényei során végighaladva, mindig ugyanazon külső vonásokkal találkozunk. Nem kevésbé tetszetősek alakjai. Férfi olvasói a mesés szépségű asszonyokért rajonghatnak, a kik minduntalan «decolletált» nyakkal jelennek meg — Szomaházy annyira szereti a meztelen női nyakat, hogy ha más módja nincs, még hasonlat alakjában is szerepelteti — s kaczeron mutogatják fehér bőrüket, pompás vállukat és formás bokáikat, mind az öt regényében; a női olvasókat pedig a cigányképű huszártisztek és gentry-fiúk igézik meg, a kik, ha más nem, udvarolni, táncolni, inni igen jól tudnak. Olvasói demokratikus gondolkozásának mindenesetre igen kedvez mind a két cyklus; hogy' fog dagadni a szívük, mikor a kisvárosi szatócs leányából világhírű művésznővé lett Hellerné megszégyeníti fejedelmi udvarlóját, s a kis Heller cynikus gorombaságokat vág a felséges úr fejéhez, mikor a szegény esztorgályos fia megvetően visszautasítja a miniszterelnöknek, egy feudális főúrnak közeledését. Milyen szép az élet, sóhajtják majd érzelmesen s nem veszik észre, hogy a mit maguk előtt látnak, abban ép oly kevés igazság van, mint a bábjátékos színpadi világában. — Végül ne feledkezzünk meg Szomaházy stylusáról. E regényeiben helyenként kissé sok a szó, fárasztó a beszéd, melylyel a cselekvény szegénységet leplezi, de rendszerint könnyedén ír és élénken;

mondataiban súly nem igen van, de természetesen, erőltettség nélkül ömlenek.

Egy finom érzékű asszonyismerősöm mondta egyszer: «Én nem tudom, ennek a Szomaháznak a könyveiben nincs egy egyetlen szó sem, mégis a maguk egészében sértik az erkölcsi érzéket.» Az ítélet mindakét fele kissé túlzó, de annyi kétségtelen, hogy szétárad rajtok némi érzékiség, mely bennünket bánt, az ő saját olvasó köre előtt azonban még élvezetesebbé teszi Szomaházy írásait, ezeket a felnőtt gyermekek számára írt meséket. Reájuk gondol elsősorban Szomaházy s elmondhatja könyveiről Kazinczyval: A ki közrebocsát minket, ismeri publikumát. Ebben van népszerűségének titka.

Cs. E

TANULMÁNYOK A HÁRMAS-SZÖVETSÉG TÖRTÉNETÉHEZ.

A világháború titáni küzdelmei és megmérhetetlen hordereje fokozott hatást gyakorolnak a történetíróra, a ki az események kapcsolatát, okait és következményeit fürkészni megszokta. Figyelmét lekötik, szemében a letűnt századok kiemelkedő alakjainak jelentőségét, fejleményeinek értékét csökkentik.

E sorok írója sem tudott ellenállani azon kísértésnek, hogy egyéb föladatait elodázva, a hadviselő hatalmasságok által közrebocsátott diplomatiái iratok tanulmányozásában használja föl a történeti kritika módszerét és azokból hivatászerű tárgyilagossággal tanulságokat vonjon le, a melyek a jövő nagy problémáinak megoldásánál talán értékesíthetők lesznek.

Ezen kiadványok kivételes vonzerejét érthetővé teszi az, hogy egyedül álló esettel állunk szemközt: a történeteket legfőbb tényezőik által, hét különböző oldalról megvilágítva szemlélhetjük; abban a helyzetben vagyunk, mint a bíró, a ki előtt a legilletékesebb tanúk teljes sorozata vonul el.

Igaz, a közzétett okiratgyűjtemények a diplomatiái levelezésnek csak kis részét tartalmazzák, összeállításukat pedig irányzatosan végezték a kormányok, azon célból, hogy a háború kitöréseért a felelősséget maguktól elhárítsák; sőt a francia és orosz szerkesztők egyes esetekben az iratok megcsonkításától és meghamisításától sem tartózkodtak.¹ Mindazáltal mivel általánosságban a hitelesség biztosítékait nyújt-

¹ Ilyen eseteket kimutat Ludwig Bergsträsser: *Die diplomatischen Kämpfe vor Kriegeausbruch*. (München—Berlin, 1915.)

ják, egymást kiegészítik és kölcsönösen ellenőrzik: a megnyílt történeti forrást megbecsülhetetlen értékűnek kell tekinteni.

Az osztrák-magyar, német, orosz, angol, francia, belga és szerb okmánytárakkal, melyek a világháború diplomatiái előzményeit derítik föl, egyenlő fontosságúak azok, melyeket Olaszország hadüzenete után az osztrák-magyar és az olasz kormányok bocsátottak közre. Ezeknek alapján a hármasszövetség haldoklását és kimúltát szándékozom ismertetni.

Előzőleg a szövetség megkötéséről és a szerződés föltételeiről kell szólanom.

A szövetség létrejötté (1882) után az ezzel kapcsolatos politikai kérdéseket évről-évre behatóan tárgyalták Berlinben, Rómában, Bécsben és Budapesten a parlamentek és delegációk. Ezen alkalmakkor a külügyministerek rendszerint nagyérdekű fölvilágosításokkal szolgáltak; de gondosan óvakodtak attól, hogy a szerződés szövegét és tartalmát közöljék; az ezirányban időközönként nyilvánított kívánságot teljesíthetetlennek mondták.

A hármasszövetségnek e mellett egész nagy irodalma van. Termékei sorában terjedelemre és tartalomra nézve az első helyen áll Luigi Chiala olasz senatornak 738 lapra terjedő könyve,¹ a melyben a berlini és bécsi olasz nagykövetek kiadatlan levelezése használtatott föl. Azonban sem neki, sem a nagyszámú többi publiczistának nem sikerült a szigorúan őrzött titok fátyolát föllebbenteni. Sőt Bismarck egy alkalommal úgy nyilatkozott, hogy a szövetség felbomlása után sem lesz lehetséges a szerződést nyilvánosság elé hozni.

Nem csekély meglepetést okozott tehát báró Burián külügyminister azzal, hogy hivatalos kiadványaiba 1915 május végén a hármasszövetségi szerződés III., IV. és VII. cikkei fordítását, július elején I., III., IV. és VII. cikkei eredeti francia szövegét fölvette.²

A történetíró köteles lévén oda törekedni, hogy a legteljesebb forrásokból meríthessen, ezen tanulmány szerzője a cs.

¹ *La triplice è la duplice alleanza. 1881—1897.* (Torino. 1898.)

² a) Az olasz háború előtörténetéhez. b) Diplomatiái ügyiratok Olaszországnak Ausztria-Magyarországhoz való viszonyáról.

és k. külügyministeriumtól engedélyt kért a hármasszövetség történetére vonatkozó hivatalos iratok felhasználására; abból a felfogásból indult ki, hogy az immár eltemetett szövetség az actualis politika köréből a történetírás birodalmába került. Sajnos, a külügyministerium nem osztozott ezen felfogásban és a kívánságot nem találta ezidő szerint teljesíthetőnek.

Így tehát a hármasszövetség egész történetének megírása ma még lehetetlen; de némely fejezetéhez a rendelkezésre álló anyag elégségesnek bizonyul.

A hármasszövetség megkötése 1882-ben és megújítása 1887-ben.

Azon állam-csoportosulások, melyeknek versengése előkészítette és összeütközése meghozta a világháborút, a kiindulópontot abban a szövetségben bírják, a mely 1879 október 7-ikén Németország és Ausztria-Magyarország között létrejött. Ebben Bismarck és Andrássy, világos látásukkal és elfogulatlan ítéletükkel, emelkedett felfogásukkal és becsületes szándékukkal az újabbkori diplomácia remekművét alkották meg.

Államaik érdekeinek közössége és ezeknek az európai béke érdekeivel összhangzása felől teljesen meg voltak győződve. «Az európai béke fönntartásának biztosítása» elméjük irányadó gondolata volt, nem üres phrasis ajkukon. Ezért támadó és hódító célok kizárásával, védelmi szövetséget létesítettek, a mely nem is minden támadás ellen ígért segítséget. Egyrészt a Németország és Franciaország között, másrészt az Ausztria-Magyarország és Olaszország között keletkezhető háborúban részvételüket kizárták, nehogy a háborúnak európai méretekre kiterjedését idézzék elő.

Mivel nézetük szerint Oroszország részéről fenyegette államaikat és Európa békéjét a legnagyobb veszély, a szövetségzett két hatalom azon kötelezettség vállalására szorítkozott, hogy ha Oroszország támad, vagy pedig egy másik támadó államnak segítséget nyújt, kölcsönösen egész erővel támogatják egymást; minden egyéb támadás esetén pedig egymást csak a jóakaratú semlegesség kedvezéseiben részesítik. A szerződés

azon reménynek ad kifejezést, hogy éppen ezen szövetség Oroszországot a támadó föllépéstől visszatartja; ezért megállapította, hogy a mikor a támadás veszélye fönnforog, az orosz császárral a szerződésnek egyébként titokban tartandó rendelkezései közölni fognak.¹

Alig másfél esztendő mult el ezen szövetség megkötése után, a mikor egy harmadik nagyhatalom, Olaszország jelentkezett csatlakozásra.

A világtörténet lapjain alig találkozunk a népek közvéleményének és politikájának irányzatában olyan hirtelen fordulattal, mint az, melynek Olaszország az 1881-ik év tavaszán volt színhelye.

Az olasz nemzetet a fajrokonság és a hála legszorosabb kötelékei csatolták a francia nemzethez, a mely vére ontásával és diplomatiája erőfeszítésével megteremtette Olaszország egységét.

Az olasz nemzetet a fajkülönbség és a mult idők gyászos emlékei választották el az osztrák-magyar monarchiától, a mely egysége teljességének és biztonságának legfőbb akadályá gyanánt tűnt föl és a mely az iránta uralkodó ellenséges érzést azzal táplálta, hogy Bosznia és Hercegovina megszállásával az Adria keleti partjára irányuló olasz törekvéseknek útjába állott, hogy Franciaország ellenségével szövetkezett, hogy a királylátogatásnak Rómában való viszonzását megtagadta.

A helyzet azonban teljesen megfordult 1881 május 12-ikén. Ezen a napon ugyanis Franciaország, az olasz diplomatiát kijátszva, Tunist a maga fönnhatósága alá helyezte, a mivel Olaszország hatalmi célzatait a Földközi-tenger partjain meghiúsította, kereskedelmi érdekeit veszélyeztette.

Ezen esemény Olaszországban közfelháborodást keltett. A sajtó úgyszólván egyhangulag követelte a szakítást Franciaországgal és a szenvedett sérelem megtorlását.

A történetíró a nemzetek tévedéseinek és bűneinek bíráló

¹ A szövetség előzményeiről fontos részleteket tartalmaz Wertheimer Ede *Gróf Andrássy Gyula élete és kora* című munkája, a III. kötet kilencedik fejezetében. (Budapest 1913.)

latánál nincs feljogosítva tiszteletlen kifejezéseket használni. Azonban ezen esettel szemközt nem hallgathatja el, hogy az olaszok magaviselete a gyermekre emlékeztet, a ki, mivel egy csekély jelentőségű kívánsága nem teljesült, sok nagy jótétéményről, melylyel elhalmozták, megfélekedzik.

A francia-ellenes áramlattal egyidőben mozgalom indult meg, a mely Németországhoz és Ausztria-Magyarországhoz való csatlakozásban vélte föltalálhatni Olaszország hatalmi állása megszilárdulásának és középtengeri politikája sikerének biztosítékait.

Nagy mértékben feltűnő, hogy a hármasszövetség létrehozásában a kezdeményezés dicsősége azon államférfiút illeti meg, a ki azt sírba dönteni hivatva volt.

Sonnino, akkor már egy csekélyszámú, de nagytehetségű, merész férfiakból álló párt (centro parlamentare) vezére, tizenhét nappal a tunisi szerződés megkötése után közrebocsátotta új programját. (1881 május 29.)

Az olasz politikának két czélt tűzött ki. Az első az Anglia barátságára való támaszkodás. A második szoros barátság létrehozása Németországgal és Ausztria-Magyarországgal. «Minket — úgymond — Németországtól érdekellentétek nem választanak el; több közös érdek, elsősorban a béke fönntartása és a francia hatalomvágy fékezése, kapcsol vele össze. Mihelyt a bizalmatlanságot, mely irántunk Ausztriában uralkodik, eloszlatjuk, a német-olasz szövetség megkötése nem ütközik akadályokba. ... Ezért még a legindokolatlanabb gyanút is ki kell irtani, mintha politikánk hátrányokat hozhatna azokra, a kiknek barátságát keresnünk kell. Az Italia Irredenta kérdését ki kell küszöbölni.» Azután kifejti, hogy Triest mind Ausztria-Magyarországra, mind Németországra nézve nélkülözhetetlen, vegyes lakossága a nemzetiség szempontjából emelt igényeket nem igazolja, bírása Olaszország védelmére nézve értéktelen. Trentino más megítélés alá esik ugyan; de az erre nézve fönnforgó érdekek elenyésznek azok mellett, a melyek Ausztria — szinte barátságával állanak kapcsolatban. «Ez a barátság az erőnkkel való szabad rendelkezést, szavunknak az európai concertben a súlyt biztosítja. Ha Európában számot akarunk tenni, viselkedjünk komoly emberek gyanánt, hagyjunk föl

a gyermekes politikával (*politica infantile*), mely tehetetlenségre kárhoztat csak azért, hogy Ausztriának kellemetlenkedjünk. Politikai munkásságunk termékenységeinek mellőzhetetlen föltétele: Ausztria barátsága! . . . Ellenben elszigeteltségünk megsemmisülésünkkel volna egyértelmű.»¹

Több más parlamenti párt csatlakozott ezen fölfogáshoz, melynek diadala érdekében az olasz sajtó lelkes tevékenységet fejtett ki.

A közvélemény nyomása alatt a Depretis-ministerium, mely ezen napokban vette át a kormányt, noha nem volt hajlandó Franciaországgal szakítani, kényszerítve látta magát arra, hogy külügyi politikáját a központi hatalmakhoz vezető útra irányítsa. Mind Berlinben, mind Bécsben kedvező fogadtatásra számított; mert Olaszország csatlakozása azon előnyt szerezte volna meg, hogy Oroszországgal való háború esetén Ausztria-Magyarország, dél felől biztonságban lévén, egész erejét északon használhatja föl.

Mindazonáltal mindkét udvarnál nagy bizalmatlanság uralkodott Olaszország iránt, a melyről föltették, hogy Franciaországtól elszakadni nem képes és ennek befolyása alatt belső politikájában is radicalis irányt fog követni; sőt monarchiai államrendszere szilárdságában sem hittek.²

Az első bizalmas tapogatózásra Bismarck az olasz nagykövetet biztosította ugyan arról, hogy «Olaszország iránt rokonszenvet táplál», de udvarias formában azzal hárította el magától az érdemleges állásfoglalást, hogy az olasz kormányt az osztrák-magyar kormányhoz utalta, a melyre — úgymond — ő nyomást gyakorolni nem kíván.³

Bécsben pedig báró Haymerle külügyminister 1881 szeptember 12-ikén az olasz nagykövettel folytatott társalgásában, noha azon meggyőződést fejezte ki, hogy a két állam között a benső viszony létrehozása kívánatos, mégis nyíltan kijelen-

¹ Ezen nevezetes iratot közli Chiala idézett munkájában a 19–24. lapokon

² Erre nézve érdekes leleplezéseket tett Bismarck, visszalépése után egy hamburgi lap számára írt cikkében.

³ Az 1881—1887-ik évi tárgyalások ismertetésénél Luigi Chiala idézett művéből kölcsönözöm a fölhasznált adatokat.

tette, hogy az ez irányban indítandó tárgyalások elhalasztását célszerűnek véli, nehogy ezek azt a látszatot keltsék, mintha «Franciaország ellen irányulnának». Robilant gróf, az olasz nagykövet, az elmés kifogás háttérében lappangó indító okot könnyen fölismerhette. «Úgy látszik — jelenti Rómába gúnyosan — itt nem nagyon sürgősnek tartják, hogy minket társaságukba felvegyenek.»

Mindazáltal sürgősnek látta ezt az olasz kormány, mely sikert úgy remélt elérni, ha a diplomatai actiót az uralkodók személyes érintkezése támogatja.

Umberto király készségesen vállalkozott arra, hogy neje kíséretében I. Ferencz Józsefnél látogatást tesz, a melynek szokatlan jelentőségét azzal kívánta a kormány hirdetni, hogy a miniszerelnök és a külügyminiszer is csatlakozott hozzájuk.

Az udvar, a monarchia sajtója és Bécs lakossága melegen fogadták és ünnepelték a vendégeket.

Azonban a kormány nem nyújtott alkalmat arra, hogy a szövetség terve szőnyegre hozassék. Sőt néhány nappal a királylátogatás után egy incidens merült föl, a mely az olasz kormánykörökben uralkodó reményt, hogy erre nézve később tárgyalások megindíthatók lesznek, alaptalannak tüntethette föl.

A magyar delegatio külügyi albizottságának november 6-ikán tartott üléséről a *Pester Lloyd* által közölt tudósításban az volt olvasható, hogy Kállay Béni osztályfőnök, a hozzá intézett kérdésre válaszolva, azt mondotta, hogy Ausztria-Magyarország és Olaszország között, az irredenta-mozgalmak ellenére, barátságos viszony áll fenn, melyet az olasz királynak saját kezdeményezéséből Bécsben tett látogatása megszilárdított, noha concret politikai ügyek nem tárgyaltattak. Ugyanazon tudósítás szerint gróf Andrássy Gyula megjegyezte, hogy a német-osztrák-magyar szövetség fönnállása következtében az irredenta-mozgalom Ausztria-Magyarországnak aggodalomra okot nem adhat és veszedelmessé csak Olaszországra nézve válhatik.

A rideg és barátságtalan hang, a mely ezen beszédekben megszólalt, a bécsi sajtóban kemény megrovást idézett föl, a mely még élesebb lett, a mikor más hirlaptudósítók Kállay ajkaira azt a nyilatkozatot adták, hogy Olaszország kedvezőtlen külső és belső viszonyai késztették a királyt a közeledésre

és hogy Ausztria-Magyarországnak nincs oka Olaszországtól akár kérni, akár félni.

Ezen közlemények Olaszországban nagy feltűnést keltettek, a bécsi olasz nagykövet pedig állásától való fölmentését kérte, mert «magát ilyen meglepetéseknek, a melyekkel jelleme nem tud megbarátkozni, többé kitenni nem akarja».

Erre azután a magyar delegatio november 8-ikán tartott nyilvános ülésében mind Kállay, mind Andrássy a téves tudósításokat helyreigazították, a külügyi kormány pedig Rómába hiteles közléseket juttatott el, a melyek nemcsak megnyugtató hatást gyakoroltak, hanem azt a fölfogást juttatták uralomra, hogy Bécsben a hangulat megváltozott, hogy tehát újabb kísérlet sikerre számíthat.

A bécsi olasz nagykövet, a ki a királyutazást ellenezte volt, most 1881 november 14-én így ír Rómába: «Kísértetbe jövök, theologiai kifejezéssel élve, azt mondani, hogy a mi a magyar delegatióban történt, «szerencsés vétek» volt, mert enélkül itt nem ismerték volna föl Olaszország barátságának értékét és nem kaphattuk volna meg az ezen irányban tett nyilatkozatokat, a melyeknél világosabbakat nem kívánhatnánk. Ne térjünk le a helyes útról, a melyre öntudatos elhatározással lépünk. Azonban önként értetődik, fejezzük be fegyveres készülleteinket . . . mert így barátságunkat mind jobban fogják megbecsülni és Olaszország szavát, valahányszor jogosult érdekei javára megszólal, meg fogják hallgatni.»

Mancini külügyminister pedig a képviselőház deczember 7-iki ülésében a delegatióban törtétekről és a Bécsből érkezett nyilatkozatokról mondott beszédét azzal végezte, hogy a törtétek «mindkét államra és a béke érdekeire hasznos következményeket fognak maguk után vonni».

Ezen ülésben több pártnak szónokai a bécsi látogatás tényében megnyilatkozó új irányt határozottan helyeselték. Legerőteljesebben Sonnino szólott, a ki biztatta a kormányt, hogy ne álljon meg félúton, siessen Berlinbe, ott «komoly és positiv szövetség» létrehozásán fáradozzék, a mely cél elérésére a legbiztosabb mód az, hogy a franczia szövetség gondolatát végképen ejtse el.

Ezzel Gambetta erőfeszítéseire célzott, a ki, hogy Olasz-

országoknak a központi hatalmakhoz való csatlakozását meg-
hiúsítsa, nagy politikai előnyök biztosítására ajánlkozott.

Az olasz kormány nem hagyta magát sem ezen csábítások,
sem a berlini és bécsi kormányok tartózkodó magatartása
által útjáról eltérített.

Deczember végén De Launay grófot, a berlini, és De Ro-
bilant grófot, a bécsi nagykövetet utasította, hogy a tárgya-
lásokat indítsák meg. Mindkettőnek előzetes közlései most is
hidegen fogadtattak, mivel Gambetta kísérleteiről a német és
az osztrák-magyar kormányoknak tudomásuk volt.

Launay gróf 1882. január 18-ikán jelenti: «Nem hiszem,
hogy akár itt, akár Bécsben, ez idő szerint velünk szóba állanak.
Próbára akarnak tenni és meggyőződést szerezni afelől, vajjon
elhatározásunkhoz szilárdul ragaszkodunk-e?»

Robilant pedig arról tudósítja Mancini külügyministert,
hogy az osztrák-magyar kormány Olaszországgal «barátságos,
talán még szívélyes viszonyt is kíván, de semmi többet.»

Gambetta 1882. január végén bekövetkezett bukása után
sem változott mindjárt a helyzet.

Végre márczius 12-ikén Launay gróf örvendve juttatja
el Rómába Bismarck herczeg egy nyilatkozatát, mely úgy hang-
zik, mintha szigorú tanító intézte volna javuló tanítványához.
Így ír: «Bismarck herczeg azt mondja, hogy teljesen meg van
elégedve magatartásunkkal.» (Le prince se dit tout satisfait
de notre attitude.)

Azonban még ezen dicséret kétes értékű őszintesége iránt
is komoly kétséget támaszthattak a cancellár további szavai:
«Még nem érkezett meg — úgymond — az alkalmas pillanat
arra, hogy a szó szoros értelmében vett szövetséget kössünk,
legalább Németországra nézve még nem; de igen szívesen lát-
nám, ha Ausztria és Olaszország között jönne létre megál-
podás.»

Az olasz kormány ebben is megnyugodott. Robilant gróf
főhatalmaztatott, hogy Ausztria-Magyarország és Olaszország
között létesítendő szövetség ügyében tárgyalásait folytassa.

Szemei előtt két cél lebegett:

a) biztosítani Olaszország területi épségét és egységét,
azáltal, hogy megvédelmezésére az osztrák-magyar monarchia

kötelezettséget vállaljon; mert a minisiterelnök — mint később mondá — a szentszék világi hatalmának visszaállítása czélzó kísérletet nem ugyan valószínűnek, de a lehetőség körébe tartozónak tekintette;¹

b) támogatást szerezni a Földközi-tenger és az Adriai-tenger partjaira néző terjeszkedési törekvésekben.

Ezen az alapon volt formulázva Robilant gróf előterjesztése. Ezt Kálnoky gróf külügyminister határozottan elutasította. Ő nem szándékozott szorosán vett szövetséget, hanem csak semlegességi szerződést kötni, a mely Ausztria-Magyarországot olasz támadástól megóvni volt hivatva. E szerint a két állam csak arra kötelezte volna magát, hogy

a) egymással békét és barátságot tart fenn,

b) egyik fél sem lép be olyan szövetségbe, a mely a másira hátrányos,

c) ha az egyik fél megtámadtatik, irányában a másik jóakaratu semlegességet tanusít.²

Ezen állásponttól sikerült Robilant grófnak Kálnoky márczius végén eltéríteni és rábírní, hogy a létesítendő szövetség föltételeinek megvitatásába bocsátkozzék.

A tárgyalások hosszúra nyúltak, nemcsak azért, mert Bécs és Róma között ismételt izenetváltásra volt szükség, hanem azért is, mert azokban Bismarck szintén részt vett.

Nagy nehézségeket kellett leküzdeni.

Az első az állami területek épségének kölcsönös biztosítása okozta. Kálnoky ettől idegenkedett, mert azzal elismerte volna Rómát Olaszország fővárosának, a mit, tekintettel a szent-székre és a monarchia katolikusainak érzelmeire, nem volt hajlandó megtenni. Mivel azonban a kölcsönös biztosítás tényével egyúttal a monarchia olaszoktól lakott területét az irredentista igények ellen megóvhatta, engedett.³

¹ 1885 május 8-ikán tartott beszédében az 1882-ik évi tárgyalásokról szólván.

² A semlegességi szerződéseknek ez szokott a tartalma lenni. Az a), b) pontok benne vannak a véglegesen megkötött szerződés I. cikkében.

³ Hogy egy ilyen biztosítás czikk a szerződésben bennefoglaltatott, tudjuk Goluchowski külügyministernek a delegatio 1902 május 7-ikén tartott beszédéből, a melyben mondja, hogy a hármasszövetség «für jeden der Teilnehmer in der Sicherung des eigenen Besitzstandes . . . kulminiert».

A másik nehézség a területgyarapodásra irányuló törekvések kölcsönös támogatása tekintetében merült föl. Olaszországnak a Földközi-tenger partjain való térfoglalása közönyös volt Ausztria-Magyarországra, a mely azonban nem tehette ki magát azon eshetőségnek, hogy ilyen olasz törekvések előmozdítása végett Franciaországgal háborúba keveredjék. Erről Bismarck sem akart tudni. Az olasz kormány ezért belenyugodott abba, hogy a szerződésbe oly rendelkezés, a mely a Földközi-tenger partvidékeire vonatkozhatott, ne vétessék föl¹

Mégis az olasz kormány kielégítése végett a szerződésbe beiktattatott az a phrasis, a mely szerint a szerződők «egymásnak, saját érdekeik korlátaín belül, kölcsönös támogatást ígérnek».²

Kálnoky gróf mindazáltal nem engedhette, hogy ezen támogatást az olasz kormány úgy magyarázhassa, mintha az Olaszországnak a Balkán területén keresett érdekeire vonatkoznék. Ezen ügynek tisztázását nem lehetett elkerülni. Mivel pedig Olaszország sem volt hajlandó hozzájárulni ahhoz, hogy Ausztria-Magyarország a Balkánon új foglalásokat tegyen, a két állam képviselői abban egyeztek meg, hogy egymás irányában is a status quo fönntartását fogják keleti politikájuk céljául kitűzni és ezen megállapodásokat a szerződés egyik cikkébe fölveszik.³

E mellett fölmerült még egy harmadik compromissum szükségessége.

Kálnoky gróf az olasz kormánytól azon kötelezettség elvállalását várta, hogy belső politikája terén a conservatív és monarchikus érdekekkel összhangzó irányban fog működni; ellenben az olasz kormány ezen kívánság teljesítését határozottan megtagadta, mert nem akarta megengedni, hogy szövetségese Olaszország belső politikájába avatkozzék. A berlini és bécsi udvarok megnyugtatósa végett az olasz kormány mégis beleegyezett abba, hogy a szerződésbe iktattassék az a phrasis,

¹ Bülow herczeg 1902 január 8-ikán tartott beszédében mondja: «Die Mittelmeerfragen liegen überhaupt nicht auf dem Dreibundgebiet.»

² Ez benne van az I. cikkben, a melynek szövegét a következő fejezetben közöljük és elemezzük.

³ Erről a VII. cikk tárgyalásánál tüzetesen szölok.

a melyben a szerződők kötelezik magukat, hogy «az általános természetű politikai és gazdasági kérdésekről, a melyek felmerülhetnek, eszmecserét fognak folytatni»

A szövetségi szerződések megkötésénél a legnagyobb nehézséget annak meghatározása okozza, hogy mily esetekben kötelesek a szerződő felek egymást fegyveres segítségben részesíteni. Olaszország természetesen azt kívánta, hogy kötelezettségei e tekintetben a legszűkebb határok közé szoríttassanak. Ez ellen a német és osztrák-magyar kormányok nem emeltek kifogást; mert ebben az időben Olaszország fegyveres támogatására nem számítottak. Bismarck az ő jellemző modorában mondomta, hogy ő megelégszik azzal, hogy «egy olasz káplár, kezében nemzeti lobogójával, arczéllal nyugat (Franciaország) és nem észak (Ausztria) felé foglaljon állást»; azaz hogy Franciaországot ne segítse, Ausztriát ne támadja.¹

Abban történt megállapodás, hogy a fegyveres támogatás esete csak akkor áll be, ha az egyik szerződő fél két vagy több nagyhatalom által támadtatik meg; a jóakaratú semlegesség kötelessége pedig csak akkor, ha az egyik szerződő fél valamely nagyhatalom fenyegető magatartása által területi épségének biztosítása végett támadó föllépésre kényszerítettik.²

A szerződés tartamát öt esztendőre szabták meg és szigorú titokban tartása iránt egyeztek meg.

Ezen eredményekkel a két olasz nagykövet teljesen meg volt elégedve. Rómába küldött jelentéseikben azzal kérkednek, hogy azt a minimumot, a mely mögé Kálnoky gróf kezdetben magát eltorlaszolta, jelentékenyen meghaladták, és a deczemberi első tervezettől májusig «óriási lépésekkel» jutottak előbbre.

Azonban a legbecsesebb eredmény, a melyet elértek, az volt, hogy a tárgyalások folyamán Bismarck arra az elhatározásra jutott, hogy Németország szintén Olaszországgal azonos szerződést köt, a melyből csak a Balkánra vonatkozó czikk hagyatott el, mert a birodalmi cancellár a Balkánra vonatkozó ügyeket is a német érdekkörön kívül állóknak tekintette.

Így azután a két külön szerződés 1882 május 20-ikán

¹ Fürst von Bülow: *Deutsche Politik.* (Berlin 1914.) 31. l.

² A III. és IV. cikkekben foglalt ezen megállapodást alább tárgyaljuk.

Kálnoky gróf és Robilant gróf, Reuss herceg és Robilant gróf által aláíratott.¹

Mivel nemcsak a szövetség föltételeit, hanem a szövetség létrejöttének tényét is titokban óhajtották a szerződő felek tartani, arról a három állam kormányának vezető férfiai a parlamentek elé terjesztett jelentéseikben óvatosan és burkoltan szóltak.

Bismarck 1882 június 12-ikén jelezi, hogy a Német birodalom egyesült a nagy monarchiákkal, a melyek — úgymond — «velünk együtt közös érdekeket oltalmaznak és a béke fönntartását óhajtják, mint mi»

Az olasz miniszerelnök október 8-ikán azt mondja, hogy Olaszország viszonya az összes nagyhatalmakhoz jó és barátságos, de bensőbb az egyetértés a központi hatalmakkal, melyek a béke, a szerződések és az európai status quo fönntartásában kiválóan érdekelve vannak.

Végre Kálnoky október 31-ikén a delegatióban az olasz király bécsi látogatásáról nyilatkozván, elmondotta, hogy Umberto két indító ok vezette Bécsbe: a barátságos érzés az osztrák-magyar uralkodóház iránt és a szándék «az egész világ tudomására hozni, hogy Olaszország az osztrák-magyar monarchia conservatív és békés politikájához csatlakozik; ezt a két czélt pedig nemcsak elérték, hanem a királyi pár látogatása után a fonalakat tovább szőtték és a két állam között a viszony a legbarátságosabb alakulást nyerte».

Azon megszámlálhatatlan nyilatkozatok sorában, a melyek a hármasszövetség jelentőségéről elhangzottak, a legjellemzőbbnek találjuk Bülow hercegét, a német birodalmi cancel-lárét.

«A hármasszövetség — úgymond — biztosító-intézet, nem kereseti társaság; véd- és nem dacszövetség; békés, nem támadó iránya van... A hatvanas és hetvenes évek harcainak nemzeti vívmányait kibékíti az állandóság elveivel, a me-

¹ Azt aényt, hogy 1882-ben a hármasszövetség nem egy közös szerződésben, hanem két külön szerződésben kötött meg, Kiderlen-Wächter német birodalmi államtitkár közölte Friedjung Henrik hírneves osztrák történetíróval, a ki arról *Der Inhalt des Dreibundes* című értekezésében a stuttgarti *Der Greif* cz. folyóirat 1913 októberi füzetében szól.

lyek a bécsi békekötés alapján Európában félszázad folyamán a békét állandósították. A hármasszövetség összekapcsolja a multtal a jelent és biztosítja a jövőt». ¹

* * *

A német és osztrák-magyar kormányok, melyek a szövetségben csakis a béke zálogát látták, ki voltak elégitve. Ellenben az olasz kormány körében, a hol egyéb előnyöket is vártak, a csalódás érzése kerekedett felül, mikor 1884 szeptember havában a három császár Skirnieviceben találkozott és több európai kérdés iránt titkos megállapodásokra jutott. Olaszország mellőzését megaláztatás gyanánt ítélték meg, és attól tartottak, hogy Ausztria-Magyarországnak a Balkánon újabb területgyarapodásban lesz része, míg Olaszország az osztozkodásból kimarad.

Robilant gróf, ki 1885 elején átvette az olasz külügyek vezetését, azonnal tudatta az osztrák-magyar kormánynyal, hogy a barátságos viszonyt ápolni fogja, de el van határozva, ha új alakulások következnek be, Olaszország érdekeit megővni. Majd a következő év nyarán, mikor a berlini nagykövet figyelmeztette, hogy a következő év május 20-ikán lejáró hármasszövetségi szerződés meghosszabbítására idejekorán kellene előkészületeket tenni, így válaszol: «Olaszország valóban belefáradt ebbe a meddő szövetségbe (alliance inféconde) és megújítását nem fogom erőltetni, mert tudom, hogy az reánk nézve terméketlen (inproductive) marad; ezért több mint valószínű, hogy a szövetséget nem újítom meg.»

Azonban a politikai helyzet Olaszországra kedvezően alakult, mert Oroszország erőszakos föllépése a Balkánon a háromcsászár-szövetségét tarthatatlanná tette. Ennek következtében Berlinből és Bécsből történtek lépések a hármasszövetség megújítása érdekében. Ekkor Robilant határozottan kijelenté, hogy a szerződés változatlan meghosszabbításához nem járulhat hozzá és kiegészítését kell kívánnia avégből, hogy Olaszország érdekei mind a Balkánon, mind a Földközi-tengerpartjain biztosíttassanak.

Mivel pedig ekkor Oroszország a hatalmaskodások sorát

¹ 1902 május 8-ikán a német Reichstagban tartott beszédében.

azzal tetézte, hogy Battenberg Sándornak a bolgár fejedelmi székről eltávolítását vitte keresztül és Bulgáriában orosz uralmat készült meghonosítani, Bismarck és Kálnoky hajlandók lettek az olasz kívánságok teljesítésére. Október 31-ikén felhívást intéztek Robilanthoz, hogy a szerződésbe felveendő új pontok tervezetét közölje.

Ezeknek egyike a Földközi-tenger afrikai partjain, Tripolis megszállásával az olasz uralom megalapítására vonatkozott. Bismarck most sem volt hajlandó ezen tekintetben kötelezettséget vállalni. Így tehát arra volt utalva, hogy a másik érdekkör határai között, a Balkánon, törekedjék az olasz igények kielégítésére. De ezen irányban szintén ragaszkodott 1882-ben követett tartózkodó magatartásához. Az ügyet Ausztria-Magyarország illetékességéhez tartozónak tekintette és elintézését egészen szövetségesére bízta, azon óhajítás kifejezésével, hogy az Olaszországgal megindítandó tárgyalások kedvező eredményre vezessenek. Így tehát Olaszország kielégítése Ausztria-Magyarországra hármlott.

Ezen föladat megoldását könnyűvé tette Robilant gróf, ki Bécsben nem mint követelő lépett föl, hanem azon hizelgően csábító ajánlattal állott elő, hogy Olaszország és Ausztria-Magyarország vegyék kezükbe «Törökország és területe jövő sorsának rendezését»,¹ oly módon, hogy a mikor a status quo további fönntartását lehetetlennek fogják ítélni, ők ketten szállják meg és vegyék birtokukba a török birodalom azon területeit, a melyek az ő érdekkörükbe tartoznak; ezirányban pedig a két állam ne legyen együttes eljárásra kötelezve, hanem mindegyik önállóan járhasson el; csakhogy kötelesek legyenek a megszállásra czélzó vállalat megindítása előtt egymással megegyezni és egyik a másiknak azon előnyökért, a melyeket a maga számára biztosít, megfelelő kárpótlást nyújtani; eszerint egymás között az egyensúly politikáját követni.²

¹ Ezt a kifejezést használja a cs. és k. külügyministerium hivatalos kiadványa (*Az olasz háború előzményeiről*, 7. lap) a két kormány szándékainak jelzésére.

² A fentebb idézett kiadvány szerint az ezen olasz javaslat tartalmát magában foglaló VII. cikk «Olaszország kívánságára vétetett föl a szerződésbe».

Az ajánlat Oroszország ellen irányult, a mely a török birodalom «jövendő sorsának rendezését» a maga érdek- és hatalomkörébe tartozónak tekintette, most pedig az ő kizárásával tervezte Robilant a földadat megoldását.

Kálnoky gróf, mikor 1882-ben a külügyek vezetését átvette, letért Andrassy gróf politikájának útjáról, a mely a Keleten Ausztria-Magyarországnak uralkodó állásához és területi kiterjeszkedéséhez vezetett volna. Tartózkodó magatartást követett, új foglalásokra nem gondolt.¹ Mindazáltal az olasz javaslatot elfogadta és ezen megállapodásoknak a szerződésbe iktatásához beleegyezését adta.

Bismarck ehhez szívesen hozzájárult, de korábbi álláspontján megmaradván, e megállapodásokból Németországot teljesen kikapcsolta. Mivel pedig azt kívánta, hogy most a három szövetséges egy közös szerződést írjon alá, szövetségesei által azon javaslatát fogadtatta el, hogy a szerződésbe fölveendő új cikk Ausztria-Magyarország és Olaszország között létesült, kizárólag a két államot kötelező külön egyezség természetével bírjon.²

Az 1882. évi két szerződésben foglalt többi cikkek az új közös szerződésbe fölvétettek.³

A tárgyalások lassan, de kedvező módon haladtak előre. Deczember elsején a berlini nagykövet jelenti: «Jogom van hinni, hogy a szerződés tervezete tárgyában a cancellár a legnagyobb jóakaratot tanúsítja és befolyását Bécsben ily irányban érvényesíti. Ha nem érjük is el minden kívánságunk teljesítését, kedvezőbb helyzetet teremtünk magunknak, mint az volt, a melybe az 1882. évi megállapodásokkal jutottunk. Ezek a szükséges kiegészítés nélkül nem felelnének meg mostani állásunknak, a mely azóta lényegesen megjavult.» Deczember végén pedig, noha «Kálnoky gróf nehézségeket támaszt», bízik abban, hogy

¹ Kálnoky politikai irányát érdekesen jellemzi életrajzában Friedjung Henrik: *Biographisches Jahrbuch*. III. Band. (Berlin. 1900.)

² Ezen egyezség a VII. cikkben foglal helyet. Szövegét közlöm és tárgyalom a következő fejezetben.

³ Arra nézve, vajon a szerződésbe a VII. cikken kívül más új cikkek is kerültek be, tájékozva nem vagyunk.

«a birodalmi cancellár támogatása a kedvező eredményt biztosítani fogja.»

1887 február 20-án az öt esztendőre megkötött szerződés Berlinben Bismarck herceg, Károlyi Alajos gróf és De Launay gróf által aláíratott.

Az utóbbi meglepéssel jelenthette Rómába: «Mindent elértünk, a mit elérni lehetséges volt. Attól tartottam, hogy kívánságainkat le kell szállítanunk.»

A hármasszövetség ezen megújításának jelentőségét legjobban világítja meg egy francia exminister azon mondása, hogy ha ő még kormányon lett volna, nem riad vissza semmiféle kísérlettől, a melylyel megakadályozhatja a szerződés megújítását; mivel a lefolyt tizenhat esztendő alatt annál súlyosabb és kellemetlenebb esemény Franciaországra nézve nem történt.¹

A hármasszövetségi szerződés cikkei.²

I. cikk.

«A magas szerződő felek egymásnak kölcsönösen békét és barátságot ígérnek és olyan szövetségbe vagy kötelezettségi viszonyba,³ a mely valamelyiküknek állama ellen irányul, nem lépnek be.

¹ Chiala. 487. l.

² A cs. és k. külügyministerium a Vörös Könyvben az I., III., IV., VII. cikkeket közölve, nem jelezi, hogy melyik szerződésből vette azokat. Az *olasz háború előzményeiről* című kiadványban csak a VII. cikkről mondja, hogy az «1887-ben vétetett föl a szerződésbe»; a miből azt kell következtetni, hogy a közölt többi cikkek már a korábbi (1882-ik évi) szerződésbe voltak felvéve. A történetíró kötelessége levén, hogy lehetőleg biztos tudósításokra támaszkodni igyekezzék, a külügyministeriumhoz azon kérelemmel fordultam, értesítsen afelől, hogy az I., III., IV. cikkek az 1882. vagy az 1887-ik évi szerződésből közöltettek-e. A külügyministerium a titoktartás kötelességére utalva kérdésemre nem válaszolt. Ennek következtében kombinációkra vagyok utalva. Hogy ezeknek helyességét ellenőrizsem, a legkiválóbb szakférfiak egyikének, a főntebb ismételt idézett Friedjungnak ítélete alá bocsátottam fölfogásomat, a mely az ő helyeslésével találkozott.

³ A francia szövegben «engagement» áll. A hivatalos német fordítás ezt «Verpflichtung» szóval adja vissza. A hivatalos magyar szöveg megtartja a francia kifejezést.

Kötelezik magukat, hogy az általános természetű politikai és gazdasági kérdésekről, a melyek felmerülhetnek, eszmecserét fognak folytatni, ezenfölül egymásnak, saját érdekeik korlátai között, kölcsönös támogatást ígérnek.»

Ezen cikk a szerződő feleket kötelezi:

- a) egymás között békét és barátságot tartani fenn;
- b) olyan szövetségbe vagy kötelezettségi viszonyba, mely valamelyik szerződő fél ellen irányul, be nem lépni;
- c) felmerülő általános természetű politikai és gazdasági kérdésekről eszmecserét folytatni;
- d) egymásnak saját érdekeik korlátain belül támogatást nyújtani.

Mindenek előtt föltűnő, hogy a legfontosabb kifejezés használatában a következetesség hiányzik. A szerződő felek az a) és d) pontokban egymásnak «ígéretet tesznek» (se promettent), a b) pontban «kötelezik magukat» (s'engagent) — pedig az «ígéret» és «kötelezés» nem azonos értékű fogalmak — a c) pontban sem nem ígérnek, sem nem kötelezik magukat, csak kijelentik, hogy «nem fognak belépni» (n'entreront) szövetségbe.

A c) pont fogalmazása a szabatosság hiányában szenved. Homályos, hogy az eszmecserét követelő kérdések «általános természete» alatt a három hatalmat, avagy az egész európai államrendszert, illetőleg az egész emberiséget érdeklő kérdéseket kelljen-e érteni? Nincs meghatározva, hogy az eszmecserét kinek, mikor és mily módon kell megindítani, az eszmecsere eredményeit miképen kell értékesíteni? Az általánosságban tartott kijelentés tehát valóságos kötelességet nem állapít meg és teljesen értéktelenné válik.

Az eszmecsere megindításának és a kölcsönös támogatás nyújtásának a c) és d) pontokban foglalt két kötelessége a szövegben (csak vessző jellel elválasztott) egy pontba van összekapcsolva. Ebből azt lehet következtetni, hogy a két kötelesség szoros összefüggésben áll egymással, vagyis hogy a kölcsönös támogatás az eszmecserének tárgyául szolgáló kérdésekre vonatkozik. Azonban nincs kizárva az sem, hogy az az összefüggés nem áll fenn és hogy a támogatás kötelessége mindazon esetekben fennforog, a mikor a szerződő felek egyikének arra szüksége van; csakhogy ezen esetben a logikai sorrend követe-

lése szerint a harmadik és nem a negyedik helyen kellene állania.

Különben a támogatás, a melyet ezen rendelkezés ígér, értéktelenné válik azon megszorítás által, a mely szerint azt a szerződő felek csakis «saját érdekeik korlátai között» (dans les limites des leurs propres intérêts) kötelesek nyújtani; mivel pedig saját érdekeinek korlátait mindenik szerződő fél maga állapítja meg, a rendelkezés valódi értelme az, hogy a szerződő fél a támogatást akkor és oly módon köteles nyújtani, a mikor és a mily módon jónak látja. Ilyen kijelentés pedig nem tartozik szövetségi szerződések feladatához, a mely abból áll, hogy megállapítsa, a szerződő felek mit kötelesek nyújtani és mit vannak följogosítva követelni.

III. cikk.

«Azon esetben, ha a magas szerződő felek közül egy vagy kettő, anélkül, hogy az ő részükről egyenes kihívás történt volna, két vagy több olyan nagyhatalom által, melyek a jelen szerződést alá nem írták, megtámadtatnék és ezekkel háborúba keverednék, a szerződő felek mindegyikére nézve a casus foederis egyidejűleg áll be.»

Ezen cikk szerint a casus foederis, vagyis a fegyveres támogatás kötelessége akkor áll be, a mikor egyik szerződő fél:

a) megtámadtatik,

b) megtámadtatik, anélkül, hogy az ő egyenes kihívása okozná a támadást,

c) legalább két nagyhatalom által támadtatik meg.

Ellenben nem áll be a casus foederis, ha a szerződő fél:

a) maga lép föl mint támadó,

b) megtámadtatik ugyan, de egyenes kihívása következtében von magára támadást,

c) csak egy nagyhatalom által, vagy kisebb államok által támadtatott meg.

Ezen rendelkezés határozatlan fogalmazása következtében alkalmas volt arra, hogy a mikor életbe kellett lépnie, bonyodalmakat támaszszon.

Azon kérdés, vajjon a háborúban melyik a támadó és melyik a megtámadott fél, első pillanatra könnyen megoldhatónak

látszik, mégis gyakran adott nézeteltérésekre okot. A mostani háborúban is Ausztria-Magyarország jogosan állította, hogy területi épségének megóvására védelmi háborút visel Szerbia ellen; a mit azonban nemcsak Oroszország, hanem a saját szövetségese, Olaszország sem ismert el.

Hasonlóképen ellentétes magyarázatokat idézhet föl azon föltétel, mely a szerződő feleket csak abban az esetben jogosította föl a segély követelésére, ha «egyeses kihívásuk nélkül» vonták magukra a támadást. Ugyanis lehetetlen a kihívás fogalmát, úgyszintén az egyeses és nem egyeses kihívás közötti különbséget olyan pontosan körülírni, hogy a meghatározást minden tényező ellenmondás nélkül elfogadja; szintűgy lehetetlen a szövetségeseket kényszeríteni, hogy az iránt, vajon a háborút egyeses kihívás idézte elő vagy nem, megegyezzenek. Olyan eset, a melyben valamely állam maga elismerné, hogy az ő kihívó magatartása idézte elő a háborút, nem fordulhat elő. A támadó fél mindenkor azzal igazolja vagy menti a támadást, hogy az ellenfél kényszerítette a háborúba. Ennélfogva a szövetségesek mindig a saját belátásuk szerint és érdekeik sugallatát követve fogják eldönteni, vajjon a támadást kihívás idézte-e elő vagy nem; a mennyiben pedig úgy döntenek, hogy kihívás idézte elő, minélfogva a segélynyújtásra kötelezve nincsenek: a cserbenhagyott állam nem fog eszközzel rendelkezni, hogy a maga ellentétes felfogására épített igényeit érvényesítse. A III. czikk tehát, a mely a segélynyújtás kötelezettségét csak olyan esetben állapítja meg, a mikor szerződő hatalom az ő egyeses kihívása nélkül bonyolódott háborúba, teljesen értéktelen.

Figyelemreméltó, hogy a harmadik czikk Németország-nak teremtett a hármasszövetségben legelőnyösebb helyzetet. Azon eset, hogy Ausztria-Magyarország, míg Olaszországgal szövetségben áll, és Olaszország, míg Ausztria-Magyarországgal szövetségben áll, két nagyhatalom által kihívás nélkül megtámadatik, ki volt zárva. Csak a német birodalmat fenyegette a veszély, hogy kihívás nélkül két nagyhatalomnak (Francia- és Oroszországnak) támadását vonja magára.

Ellenben Ausztria-Magyarország jutott a legkedvezőtlenebb helyzetbe. Sem Németország, sem Olaszország nem félhetett attól, hogy kihívás nélkül egy vagy több kisebb hatalom

által megtámadtatik. Csak Ausztria-Magyarország volt kitéve annak, hogy kihívása nélkül, nagyravágyó szomszéd kis államok, a monarchia területén lakó fajrokonokra támaszkodva, megtámadják. Ilyen esetben Ausztria-Magyarország, még azon esetben is, ha ezen államokat egy nagyhatalom (például Oroszország) támogatná, a III. czikk alapján szövetségeseitől segítséget nem követelhetett.

IV. czikk.

«Azon esetben, ha a magas szerződő felek egyike olyan nagyhatalom által, mely a jelen szerződést nem írta alá, állami biztonságában fenyegettetnék és ennek háborút üzeni kényszerítve lenne, a másik két szerződő fél kötelezi magát, hogy irányában jóakarató semlegességet fog tanúsítani; egyúttal mindegyik fél fenntartja magának azt, hogy ha szövetségével közösséget vállalni kívánatosnak tartja, a háborúban részt vehet.»

A czikk azon eseteket határozza meg, a mikor a szövetséges hatalmak a fegyveres segélynyújtás kötelezettségétől föl vannak mentve és csak jóakarató semlegességet tartoznak tanúsítani.

Ilyen eset akkor következik be, a mikor az egyik szerződő fél:

a) állami biztonságában fenyegetve van,

b) ezen fenyegetés által arra kényszerítettik, hogy háborút izenjen,

c) a háborút egy nagyhatalomnak izeni meg.

Ezekből világosan következik, hogy ha például Ausztria-Magyarország egy vagy több kisebb hatalom (például Szerbia vagy a Balkán-államok) részéről állami biztonságában fenyegetve háborút izen, irányában Német- és Olaszország még a jóakarató semlegesség megtartására sem volna kötelezve; és ez a helyzet akkor sem változnék, ha a háború folyamán a kisebb hatalmakhoz egy nagyhatalom csatlakozik.

Sőt még azon esetben is, a mikor az egyik szerződő fél egy nagyhatalom fenyegető magatartása által kényszerítettik háborúra, a jóakarató semlegesség kötelességét a föltételek, melyektől függővé tétetik, értékétől megfosztják.

Ugyanis azon eseteket, a mikor egy állam az ő biztonságában igazán fenyegetve és ezáltal háborút izenni igazán kény-

szerítve van, lehetetlen úgy meghatározni, hogy a fölfogásban való eltérés teljesen ki legyen zárva. Ezt a mostani háborúban tett tapasztalások is bizonyítják. Kétségbevonhatatlan tényekkel igazoltatott, hogy Ausztria-Magyarország Szerbia részéről állami biztonságában fenyegetve volt, és mégis az Entente-hatalmak, sőt Olaszország is azt állították, hogy az eset, a mikor egy állam háborút izenni kényszerítve van, nem forgott fönn.

A hármasszövetség tagjai eszerint mindenkor belátásukhoz és érdekeik sugallatához képest dönthettek afölött, vajjon szövetségesük állami biztonságában fenyegetve és háború indítására kényszerítve van-e vagy nincs. Ha nemmel felelnek a kérdésre, a jóakarató semlegesség megtartására nincsenek kötelezve és cserbenhagyott társuknak nem áll módjában, hogy őket saját álláspontjának megfelelő magatartásra kényszerítse. Így tehát a IV. cikk rendelkezése teljesen értéktelenné vált.

A rendelkezés nem válik értékesé azon kiegészítő nyilatkozat által sem, a melyben mindegyik hatalom fönntartja magának azt, hogy «ha indokoltnak véli», szövetséges társával együtt a háborúban, melyet ez állami biztonsága védelmére visel, résztvehessen.

Mint föntebb mondatott, a szövetségi szerződéseknek föladatuk, hogy azt állapítsák meg, a mit a szerződő felek egymástól követelni feljogosítva, egymásnak nyújtani kötelezve vannak. Azt, a mit a szerződő felek tetszésük szerint nyújthatnak vagy megtagadhatnak, a szerződésbe fölvenni fölösleges. A kiegészítő nyilatkozat tehát üres phrasist tartalmaz és a szerződés szerkesztőit nem menti föl azon vád alól, hogy a szövetségek szellemével és ethikai követelményeivel ellentétbe helyezkedtek, a mikor a hármasszövetség két tagját följosították arra, hogy állami biztonságában fenyegetett és háborúra kényszerített harmadik szövetségesüket még a jóakarató semlegesség kedvezéseiben se kelljen részesíteniök.

Hasonló megítélés alá esik ezen cikknek azon megszorító rendelkezése, a mely szerint a jóakarató semlegesség kötelessége csak akkor áll be, ha az egyik szerződő fél olyan nagyhatalmat, mely «a jelen szerződést nem írta alá», támad meg. Ugyanezen megszorítás fordul elő a megelőző cikkben is, a mely szerint

a casus foederis csak akkor áll be, ha az egyik szerződő félt két olyan nagyhatalom, «melyek a jelen szerződést nem írták alá», támadja meg.

Ezen korlátozásnak szószerinti értelme teljesen világos.

Ha az egyik szerződő fél két olyan nagyhatalom által támadtatik meg, a melyek közül az egyik a szerződést aláírta, a másik alá nem írta, a harmadikra nézve a casus foederis nem áll be. Vagyis, ha Ausztria-Magyarországot megtámadja Oroszország, a mely a szerződést alá nem írta és Olaszország, mely a szerződést aláírta, Németország nem köteles segítséget nyújtani.

Ha az egyik szerződő fél olyan nagyhatalom által, a mely a szerződést aláírta, fenyegettetik állami biztonságában és kényszerítetik háborúra, a harmadik szerződő fél a jóakaratú semlegességre nincs kötelezve. Vagyis, ha Ausztria-Magyarország állami biztonságában Olaszország által fenyegetve annak háborút izen, Németország a jóakaratú semlegességre nincs kötelezve.

Így tehát a hitszegő szövetséges előnyösebb helyzetbe jut, mint az ellenség, a mely támadásával nem követ el hitszegést.

Ezen rendelkezés úgy tűnik föl, mintha a szerződő felek maguk közül annak, a ki hitszegést fog elkövetni, eleve büntetlenséget akartak volna biztosítani, mintegy præmiumot kitűzni. Ilyen szándék bizonyosan távol állott tőlük. Az absurd következtetésre vezető szerkezetért a fogalmazók felületességére kell a felelősséget hárítani.

VII. cikk.

«Ausztria-Magyarország és Olaszország csakis azt tartván szem előtt, hogy a Keleten a status quo lehetőleg fönntartassék, kötelezik magukat befolyásuk érvényesítésére a végből, hogy minden olyan területváltozásnak, mely a jelen szerződést aláíró hatalmak egyikére vagy másikára hátrányos, eleje vétessék. Ezen célból megadják egymásnak mindazon értesítéseket, a melyek alkalmasok arra, hogy egymást a maguk és más hatalmak rendelkezéseiről kölcsönösen felvilágosítsák.

Ha azonban az események rendjén azon eset állana be, hogy

a status quo fönntartása a Balkán területén és az Adria-i vagy Aegei-tenger török partvidékein és szigetein lehetetlenné válnék. Ausztria-Magyarország és Olaszország pedig akár egy harmadik hatalmasság eljárása következtében, akár egyébként, kényszerítettnek a status quo-t, ideiglenes vagy maradandó¹ megszállás által önmaguk megváltoztatni, az ilyen megszállás csak a két hatalom előzetes megegyezése után következhetnék be; ezen megegyezés az egyik vagy másik fél részéről a jelenlegi status quo keretein túl elért mindenféle területi vagy más természetű előny fejében kölcsönösen nyújtandó compensatio alapelvére helyeztetik, és arra van hivatva, hogy mindkét fél kellően indokolt érdekeit és igényeit kielégítse.»

Ezen czikk, tartalmára és formájára nézve, a szerződés egyéb cikkeitől lényegesen eltér, sőt ezekkel és a szövetség szellemével is ellentétben áll. A szövetség a védelem céljainak szolgálatába állott, az államok területi épségének biztosítására volt hivatva; a VII. czikk bizonyos eshetőség bekövetkezésekor, két szerződő fél hódítási, terjeszkedési vágyát volt kielégítendő.

A hármasszerződés többi cikkei a három szövetségesre nézve azonos jogokat és köteleességeket tartalmaztak; a VII. czikk csak kettőnek adott jogokat és szabott köteleességeket.

- Figyelemreméltó, hogy a czikk szembetűnően különböző két részből áll, a melyek különböző két időpontban fogalmaztattak. Ezt két körülmény árulja el.

A czikk első és második felében ugyanazon területről rendelkezik és ez mégis két különböző kifejezéssel jelöltetik meg; az első felében általánosságban «a Keletről», a másodikban tüzetesen «a Balkánról, az Adria-i és Aegei tengerek partvidékeiről és szigeteiről» van szó. Ha a két rész egyidőben fogalmaztatatik, mindkettőben ugyanazon kifejezés használtatott volna.

Továbbá az első részben Ausztria-Magyarország és Olaszország kötelezik magukat, hogy megakadályozzák azon területi változtatásokat, melyek «a szerződést aláíró két hatalom közül az egyikre vagy másakra (à l'une ou l'autre des Puissances signa-

¹ A francia szövegben előforduló «permanente» szót a hivatalos magyar fordítás «tartós»-sal adja vissza. Megfelelőbb a «maradandó» fordítás.

taires) hátrányos. Tehát ezen mondatot csak olyan szerződések számára lehetett fogalmazni, a melyet két szerződő fél írt alá; ilyen volt az 1882. évi, de ilyen nem volt az 1887. évi szerződés.

Ezen mondatnak oly szerződésben, a melyet Németország is aláírt, azért sem volt helye, mert a Balkánra vonatkozó megállapodásokból ez a hatalom teljesen ki volt csatolva; ezen mondat pedig a két másik hatalmat arra kötelezvén, hogy Németországra is tekintettel legyen, ennek a hatalomnak a veto-jogot biztosította volna, anélkül, hogy rá a másik két hatalom irányában bármilyen köteletséget róna. Ha pedig mégis ez lett volna a szövetségesek szándéka, a többi czikkeken használt kifejezéssel (*Puissances signataires*) kellett volna élniök. Az a mondat csak elnézésből vétetett át az 1887. évi szerződésbe.

A VII. cikk két része között azon lényeges különbség is áll fenn, hogy az első a *status quo*, a második a balkáni egyensúly álláspontján áll.

A második részben is kötelezik ugyan magukat Ausztria-Magyarország és Olaszország, hogy a *status quo*-t, a meddig lehetséges, fönntartják; de világosan kijelentik, hogy ha a *status quo* fönntartása lehetetlenné válik, előállhat azon eset, hogy kényszerítve lesznek a *status quo*-t maguk részéről is megváltoztatni, a török birodalomhoz tartozó területeket megszállani.

Ennek következtében a legnagyobb fontossággal bírt eleve megállapítani, hogy ezen eset mikor következik be. Azonban a VII. cikk szövegében ezen eset bekövetkezésének föltételei egyáltalán nincsenek meghatározva. Ugyanis az mondatik, hogy a szóbanforgó eset «egy harmadik hatalom eljárása következtében vagy egyébként» állhat be. Már az a kifejezés «egy harmadik hatalom eljárása» határozatlanul hangzik; a mondat pedig azáltal, hogy a «vagy egyébként» két szócska iktatott be, annyira határozatlanná lett, hogy minden *indication* nélkülöz. Eszerint a két állam kormányai egészen a saját belátásuk szerint határozhatják meg, mikor válik a *status quo* fönntartása lehetetlenné és reájuk nézve a török területek megszállása szükségessé.

Ilyen körülmények között, ha a *status quo* fönntartását az egyik lehetetlennek, a másik lehetségesnek, sőt szükségesnek

ítéli; ha az egyik megszállási tervekkel foglalkozik, a másik ezeket ellenzi: maguk között az összeütközések veszélyét idézik föl.

Hasonlóképen mivel megállapítottatott, hogy a mikor a két állam közül az egyik török terület megszállását határozza el, ennek a másikkal «előzetes megegyezésre» kell jutnia; ha a megegyezés létrejöttét az egyik kívánja, a másik megghiúsítja, szükségkép összeütközésbe kell jutniok.

A megegyezés irányítására volt hivatva azon rendelkezés, hogy az egyik hatalom, a mely területi vagy másnemű előnyöket szerez, a másiknak megfelelő compensatiót köteles nyújtani. Ezen elv világos, de alkalmazása nagy nehézségekkel járt.

Már azon esetben is, ha az egyik hatalom területet készül szerezni, a másik pedig actióba nem lép, a compensatio természete iránt megegyezésre jutni nem könnyű föladat. A nehézség még fokozódik, ha mindkét hatalom területet szerez és azíránt kell megegyezniök, vajjon azok egyértékűek-e, vagy pedig egyikök még compensatiót igényelhet-e? Teljesen lehetetlenné válik a megegyezés, ha az egyik hatalom nem területet, hanem «másnemű előnyöket» szerez. Hogy ezek mily természetűek lehetnek, a cikk szövege nem jelezi; de az 1915 elején Ausztria-Magyarország és Olaszország közt folytatott tárgyalások alatt megállapítottatott, hogy a VII. cikk szerkesztői «politikai befolyás vagy gazdasági kiváltságok» szerzésére gondoltak. Alig tehető föl, hogy az ilyen természetű előnyök értéke és az azokért igényelhető compensatio iránt a két fél megegyezésre juthasson.

A VII. cikk szövegéből még más szirtek is emelkedtek ki, a melyek a hármasszövetséget hajótöréssel fenyegették.

a) Azon terület, a melyre a cikk rendelkezései vonatkoznak, az első részben a «Kelet» kifejezéssel jelöltetik meg, a másik részben «a Balkánra, az Adriai- és Aegei-tengerek partvidékeire és szigeteire» helyeztetik. Ezen két megjelölés nem födi egymást és egyik sem pontos. Tudjuk, hogy a cikk a török birodalom sorsát volt hivatva rendezni; továbbá a két hatalom csakis a török birodalom területén, nem pedig a távolabb fekvő Keleten volt a status quo fönttartásában érdekelve; végre a két hatalom a Balkán független államaiban területi megszállásokra nem gondolhatott: mindebből az következik, hogy a VII. cikk a

Balkánon, az Adriai és Ägäi-tengeren fekvő azon területekről rendelkezik, a melyek 1887-ben török uralom alatt állottak; nem pedig azon török területekről, a melyek a Balkánon, az Adriai- és Aegei-tengereken kívül feküdtek, sem azon területekről, a melyek a Balkánon, az Adriai- és Aegei-tengereken feküdtek ugyan, de nem állottak török uralom alatt.

Azonban a szöveg és az abban használt kifejezések eltérő magyarázatot sem zártak ki, minélfogva az olasz kormánynak alkalmat nyújtottak azon tétel föllállítására, hogy szerbországi terület megszállása szintén a VII. cikk rendelkezései alá tartozik.

b) Azon rendelkezés, a mely szerint «ideiglenes megszállások» is a *compensatio* kötelességével járnak, eltérő magyarázatokat nem zár ki. Az 1914. év nyarán az olasz kormány azt állította, hogy a szerbországi hadjáratban foganatosított bármilyen rövid ideig tartó megszállásért *compensatio* nyújtandó; ellenben az osztrák-magyar kormány az «ideiglenes» alatt nem ugyan maradandó, de tartós megszállást értett, hasonlót ahhoz, a milyen a boszniai *occupatio* volt.

c) Azon megállapodás, a mely szerint a két kormány egymásnak bizonyos értesítésekkel köteles szolgálni, ezeknek tárgyát olyan kifejezéssel jelöli meg, a mely téves értelmezésre adhatott és adott alkalmat; t. i. «sur leurs propres dispositions» tartoznak egymást tájékoztatni. Ezt a szót a hivatalos fordítás «Absichten» és «szándék» szavakkal adja vissza. Ezen az alapon az olasz kormány szerződésszegést látott abban, hogy az osztrák-magyar kormány a Szerbországba irányított ultimatum tárgyában nem adott előlegesen értesítést. Azonban a *disposition* szónak sokféle értelme van (rendelkezés, intézkedés, hajlam, érzület, hangulat, szándék) és rendszerint «rendelkezés» értelemben használtatik a diplomatiiai okiratokban.¹ Ellenben a szándék rendszerint «but, dessin, intention» szavakkal jelöltetik. Így tehát legalább is kétes, vajjon a hármasszövetség szerződéseinek fogalmazásánál a szándékok vagy a rendelkezések közlését kívánták-e megállapítani? Már pedig, hogy a szándék és rendelkezés között milyen nagy a különbség, nem szükséges magyarázni.

¹ V. ö. *Vörös könyv*. Melléklet. 2. szám.

A legélesebb elme legintensivebb figyelme sem képes szerződéseket általán, állami szerződéseket különösen úgy megszerkeszteni, hogy a szerződő fél, a ki kötelességei elől ki akar siklani, maga előtt minden kibúvó nyílást eltorlaszolva találjon. Azonban a hármasszövetség szerződésének szövege tág kapukat tár föl, a melyeken a szövetséges, a ki társait el akarja hagyni, kényelmesen, sőt emelt fővel vonulhat ki.

A formai hiányoknál talán még súlyosabb a hármasszövetségi szerződés VII. cikkének azon belső fogyatkozása, hogy Ausztria-Magyarországot a keleti politika terén az önálló elhatározás jogától, a cselekvés szabadságától megfosztotta. A két szerződő fél a legszorosabb kötelekekkel, complicált szerkezetű lánczokkal csatolta magát egymáshoz. Ebből szükségkép be kellett következni, hogy ha nem tudnak testvérek gyanánt összetartani, ádáz ellenségek gyanánt fogják egymást gyűlölni.

Meg kell hajolni Andrassy politikai bölcsessége előtt, mert több esztendővel azután, hogy a külügyek vezetésétől visszalépett, utódait élesen megróttá azért, hogy keleti politikájukban kétes előnyökért a legbiztosabb kincsről, a monarchia önrendelkezési jogáról lemondottak.¹

A hármasszövetség válságai 1906—1912.

A szövetkezett három államnak egymáshoz való viszonya nem alakult egyformán. Ausztria-Magyarország és Németország között mindig bensőbbé lett, Olaszország és szövetségesei között folytonosan lazult.

A mióta a Habsburg-dynastia a német birodalomban századokon át elfoglalt vezérlő állásáról, Németország dynastiái és népei pedig Ausztria német tartományainak az új német birodalomhoz csatolásáról, utógondolat nélkül, véglegesen lemondottak: a két állam között teljes érdekközösség jött létre, a külső politika irányításában ellentétek nem merülhettek föl.

Ezért az 1879. évi szerződés fönntartását a hármasszövetség megkötése után is kívánatosnak tartották. Az 1887-ik év

¹ 1886-ban az uralkodónak benyújtott emlékiratában. Wertheimer. III. Kilenczedik fejezet.

végén, Oroszország fegyverkezéseivel és az orosz sajtó provocáló kifakadásaival szemközt, a háború kitörésének meggátolása végett, Bismarck és Kálnoky a szerződés teljes szövegét (1888 február 3-án) nyilvánosságra hozták, és a közlést azon nyilatkozással vezették be, hogy ily módon politikájuk békés irányáról tesznek tanuságot.

Néhány nappal utóbb pedig Bismarck a német birodalmi gyűlésen hirdette, hogy a német-osztrák-magyar szövetség, mely közös állandó érdekek szüleménye, még fennáll és ha évek előtt nem jött volna létre, azt most kellene megkötni.

Huszonegy évvel utóbb, a boszniai annexióra következő bonyodalmak idején, utóda, Bülow herceg, szintén a birodalmi gyűlésen (1909 február 3-án) arra utalt, hogy a szerződés közzététele akkor a harcziás elemeket lefegyverezte és hangoztatta, hogy a szövetség azóta semmit sem veszített erejéből. Ezen alkalommal önérzettel hivatkozott arra, hogy Németország a szövetségből származó kötelességeit mindenkor híven teljesítette és ez irányban nem ragaszkodott mereven a szerződés szövegének szavaihoz; azoknak, kik ezt kifogásolták, a szentírás szavaival válaszolt: «a betű öl, a szellem az, a mi éltet!»

Olaszországnak a hármasszövetségben elfoglalt állására döntő befolyást gyakorolt azon tény, hogy külső támadástól nem kellett félnie, tehát szövetségeseinek fegyveres támogatására nem volt föltétlenül ráutalva; e mellett saját érdekei egyik szövetségeseinek érdekeivel ellentétbe juthattak. Az olasz kormányok, melyek a hármasszövetséget megkötötték és ismételten megújították, kétségkívül teljes lojalitással el voltak tökéllve arra, hogy Ausztria-Magyarország területi épségét tiszteletben tartják. Azonban a nemzeti aspirációk megvalósításának reményéről véglegesen nem mondtak le, és a viszonyok olyan alakulására számítottak, a mely Ausztria-Magyarországot az olaszoktól benépesített területek önkéntes átadására fogja készíteni;¹ az olasz közvélemény egy erős áramlata pedig a nemzeti eszmény erőszakos megtestesítését sürgetni és a hármasszövetség ellen izgatni soha sem szűnt meg.

¹ Ezt Baccelli, volt miniszter, nagytekintélyű conservatív államférfiú nyíltan vallotta 1906-ban közzétett cikkében, melyet Chlumecky ismertet: *Die Agonie des Dreibundes*. (Leipzig und Wien. 1915.) 17. lap.

Ugyanakkor az olasz kormányok maguk is fölkarolták az Adria keleti partján való terjeszkedésre célzó, az osztrák-magyar érdekekkel ellentétes törekvéseket, a melyeknek össze-
ütközését a hármasszövetség VII. cikke lett volna hivatva elodázni.

Addig, míg a feszült viszony Olasz- és Franciaország között fönnállott, főképen a mióta a kereskedelmi szerződések fölbontásával a vámháború a két ország között kitört, az olasz ministerek kérkedve utaltak azon előnyös állásra, a mit hazájuknak a hármasszövetség biztosít, és megelégedésüket fejezték ki afölött, hogy a francia politikától és ipartól való függésük lánczait lerázhatták. Maga Crispi, ki Mazzinivel Londonban conspirált és Garibaldival Siciliában harczolt, mint miniszterelnök (1888) személyesen járt Friedrichsruheben, hogy a hármasszövetséghez való hűséges ragaszkodásáról Bismarckot meggyőzze, majd 1891-ben a hármasszövetségi szerződésnek hat évre meghosszabításában közreműködött, sőt azon merész tervvel foglalkozott, hogy a három szövetséges állam közös vámterületet alkosson.¹

Utódai pedig azon fáradoztak, hogy Ausztria-Magyarországgal az adriai politika terén fenyegető összeütközés veszélyét elhárítsák. Mivel a két állam közül egyik sem engedhette át a másiknak Albániát, mindkettő lemondott megszállásának gondolatáról és a VII. cikkben szerzett jogokról. 1897-ben kötött egyezségben megállapították, hogy a mikor a török uralom többé fönntartható nem lesz, Albániában önálló állam alkotására fognak törekedni; egyébiránt a két kormány újból kötelezte magát, hogy «valahányszor szükséges lesz, közösen fogják kölcsönös érdekeik összeegyeztetésére és megoltalmazására a legalkalmasabb módokat és eszközöket keresni.»²

Csakhamar változott a helyzet. Minél kevésbbé várhatta Olaszország, hogy terjeszkedési törekvései a Balkánon érnek el sikert, annál inkább igyekezett ezeknek a Földközi-tengeren tért nyitni. Mivel pedig ott szövetségeseitől tényleges támogatásra nem számíthatott, Franciaország jóakarátát kellett

¹ Chiala i. m. 562.

² III. *Jörös könyv.* Melléklet. 1. szám.

magának biztosítania. A korábbi barátságos viszony megjavítására 1898-ban a kereskedelmi szerződés megkötésével történt meg az első lépés. Majd a tripolisi olasz gyarmatok és kereskedelmi érdekek javára biztosított a francia kormány jelentékeny előnyöket.

Mikor azután 1902. tavaszán a következő évben lejáró hármasszövetségi szerződés megújítása iránt tárgyalások indultak meg, a francia diplomácia azoknak meghíúsítására nagy erőfeszítéseket tett.¹ Az olasz kormány megkísérlé a szerződésben olyan változások keresztülvitelét, a melyek Olaszországot a Franciaország ellen való fegyveres segélynyújtás kötelességétől fölmentenék; azonban mind a német, mind az osztrák-magyar kormány kijelenté, hogy a szerződés megváltoztatásába nem egyezik bele. Olaszország engedett és kész volt a szerződést további tizenkét esztendőre meghosszabbítani. Azonban szövetségeseitől nyilatkozatokat eszközölt ki, a melyek szerint Franciaországgal való jó viszonyának fönntartása és fejlesztése a hármasszövetséggel ellentétben nem áll.²

Ezt maga az osztrák-magyar külügyminister, Goluchowski gróf az osztrák delegatio 1902 május 7-iki ülésében nyíltan elismerte. «A hármasszövetség meghosszabbítása — mondá — küszöbön áll; mert a három kormány megegyezésre jutott arra nézve, hogy a fönntálló szerződést teljes értékében fönntartja. Az európai központi hatalmaknak, közös érdekeik alapjára fölépített, minden támadó célzattól távol álló, kiválóan conservatív szövetsége, azon fennkölt békés céloknak, a melyekért létrejött, annál nagyobb bizalommal fog ezentúl is szolgálni, mert hivatott oldalról ismételtén kapott biztosítások nyomán meg van győződve afelől, hogy a vele szemben álló (orosz-francia) kettős-szövetség nem kevésbbé békés szándékoktól vezéreltetik. Ezen úgyszólván párhuzamosan haladó actiók eddig is áldásos gyümölcsöket termeltek és a jövőben hasonló irányban fognak beválni... Ezen nemzetközi alakulások ugyanis nem zárják ki azt, hogy a különböző csoportokhoz tartozó államok egymás között külön egyezségeket kössenek

¹ V. ö. Friedjung idézett cikkét.

² V. ö. Friedjung idézett cikkét.

olyan érdekek javára, a melyek őket külön érintik, de a csoportjukban érvényre jutott elvekkkel ellentétben nem állanak; a mi által a béke nagy művét körülbástyázó biztosítékok megerősödnek. Ezt igazolja azon bizalomteljes viszony, mely Olaszország és Franciaország között létrejött.»

Ily módon felbátorítva, az olasz politika ezt a viszonyt mind szorosabbra fűzte, és mikor a marocói kérdésben Német- és Franciaország között aggasztó bonyodalmak támadtak, az algezirasi conferentián (1906) a francia igények szolgálatába állott. Ellenben Ausztria-Magyarország odaadással támogatta német szövetségesének álláspontját, és közvetítő javaslatával, melyet a conferentia elfogadott, az ellentétek kiegyenlítésében sikeresen közreműködött. A német császár nem fukarkodott elismerésének kifejezéseivel. Tanuskodik erről 1906 ápril 8-án az osztrák-magyar külügyministerhez, Goluchowski grófhoz intézett híres távirata: «A mikor — írja ebben — legkegyelme-sebb uralkodójának jóváhagyásával, a Vörös Sasrend nagykeresztjét Welsersheim grófnak Algezirásban kifejtett sikeres tevékenységeért köszönetem gyanánt megküldöm, indítatva érzem magamat Önnek is szívem mélyéből fakadó köszönetet mondani a rendületlen támogatásért, a melyben megbízottaimat részesítette. A hű szövetséges szép ténye ez. Ön kitűnő párbajsegéd gyanánt viselkedett és hasonló szolgálatokat biztosan várhat tőlem.»

Ellenben Olaszország magatartása Németország és Ausztria-Magyarország parlamentaris köreiben és sajtójában súlyos megrovást vont magára. A közhangulat ilyen megnyilatkozása és ezeknek visszahatása Olaszországban a hármasszövetség fennmaradását fenyegette. Ezen veszély elhárítása végett a német cancellár, Bülow herczeg, a birodalmi gyűlésben november 14-én tartott beszédében Olaszország eljárását mentegetni igyekezett és következőképen nyilatkozott:

«Olaszország már azáltal, hogy szilárdul és loyálisan ragaszkodik a hármasszövetséghez, már ezen magatartásával is a béke fönntartása érdekében működik; mert ha a hármasszövetségből kilépne, vagy ingadozó és kétértelmű politikát követne, általános conflatio bekövetkezését tenné valószínűvé. A hármasszövetségnek nem volt még alkalma értékét gyakorlatilag

igazolni; de éppen fönnállása akadályozza meg ezen alkalom beállását és képes volt egy európai háború iszonyait távol tartani.»

Ugyanezen időtájt Edward angol király, Németország elszigetelésére czélzó merész politikájában nem habozott — a miről hiteles és tekintélyes forrás tanuskodik — az osztrák-magyar monarchia uralkodójánál is kockáztatni kísérletet, a mely az ő rendíthetetlen hűségén hajótörést szenvedett.¹

Ellenben Olaszország tovább haladt azon az úton, melyen eddigi szövetségeseitől eltávolodott. 1906 deczember 13-ikán Angliával és Franciaországgal kötött szerződést, a mely — az olasz külügyminister nyilatkozata szerint — «épen azon érdekeit biztosította, a melyeknek érvényesítése különben a legnagyobb nehézséggel járt volna». Ezen rejtélyes szavak alatt a Tripolis megszállásához való hozzájárulást értette. Majd Oroszországot is bevonta barátságos összeköttetéseinek körébe. 1908 szeptember 29-ikén az olasz és orosz külügyministerek, személyes találkozásuk alkalmával — mint félhivatalos közleményben hirdették — politikai nézeteik teljes összhangzását állapították meg, a mit azután az olasz képviselőházban és az orosz dumában tett nyilatkozataik hivatalosan, úgyszólván ünnepélyesen megerősítettek.

Találkozásuk után még két hét sem mult el, már is alkalmuk nyílt politikai nézeteik ezen összhangzását nagyjelentőségű tényben kifejezésre juttatni.

Október 7-ikén jelent meg az a manifestum, melyben I. Ferencz József az ő felségi jogainak Boszniára és Herzegovinára kiterjesztését és ezzel a megszállott két tartománynak a monarchiához csatolását közhírré tette.

Noha ezen rendelkezés jogszerűségét, a berlini konferentián közreműködő hatalmak mellőzése miatt, kétségbe lehetett vonni, teljesen kétségtelen volt, hogy az annexio a Balkánon a féltékenyen őrzött status quo-t nem zavarhatta meg, Ausztria-Magyarországnak új előnyöket nem szerzett, senkinek hátrányt nem okozott. Ennek ellenére az annexio ténye a nagyhatalmaknál — Németország kivételével — kedvezőtlen fogad-

¹ Bülow herczeg idézett munkája 27. lap.

tatásra talált; sőt Szerbország és Montenegro óvást emeltek, minden jogalap nélkül «kártérítés» követelésével léptek föl.

Francia- és Oroszország ekkor azon javaslattal állottak elő, hogy az ügy a nagyhatalmak conferentiája elé terjesztés-sék. Indítványukhoz csatlakozott Olaszország is, noha az osztrák-magyar kormány kijelentette, hogy eljárását conferentia ítélete alá nem bocsátja és ennek következtében Németország is ellenezte a conferentia egybehívását.

Az olasz kormány főleg azért foglalt el az annexióval szemközt ellenséges állást, mivel attól félt, hogy Ausztria-Magyarország tovább fog a Balkánon terjeszkedni és Szalonikét fogja hatalmába ejteni. Megnyugtatósa végett ¹ az osztrák-magyar kormány arra szánta el magát, hogy a novibazári szandzsák területén a berlini congressus végzéseinek értelmében bírt megszállási jogáról lemond, a mi által a hídat, a mely Szalonikihoz vezethette, maga előtt lerombolta; egyúttal beleegyezését adta ahhoz, hogy a berlini szerződésnek a montenegrói fejedelem felségi jogait korlátozó rendelkezése érvényen kívül helyezzessék.

Ezen előzékenység ellenére az olasz kormány a conferentia tervéhez ragaszkodott és december elején az olasz külügy-minister a képviselőház előtt kérkedve hangoztatta, hogy abban teljes elhatározási szabadsággal fog részt venni.

Ezen ügy tárgyalása alkalmával az olasz képviselőházban fenyegető hangok szólaltak meg, nemcsak a radicalisok és köztársasági pártok padjairól, a honnan Barzilai az annexióért kárpótlás gyanánt Trentino átengedését követelte, hanem a kormányhoz közel álló tekintélyes politikusok részéről is. Fortis, ki egyideig minisiterelnök is volt, kijelenté, hogy hű akar maradni a hármas-szövetséghez, de bevallja, hogy ezt Ausztria-

¹ Tittoni 1915 október elején hirlapi közlésben azt hirdette, hogy a novibazári szandzsák feladását ő követelte és eszközölte ki. A cs. és k. külügy-ministerium megezáfolta ezen állítást. Lützow gróf, ki 1908-ban mint római osztrák-magyar nagykövet a tárgyalásokat Tittonival folytatta, a *Neue Freie Presse* 1915 október 17-ik számában szintén czáfolja az állítást, de hozzáteszi: «Dass es in den Absichten des Grafen Aehrenthal gelegen war durch Abrogation des Artikels 29 des Berliner Vertrages Italien ein gewisses Entgegenkommen zu zeigen, ist richtig.»

Magyarország napról-napra nehezebbé teszi. «Ausztria-Magyarország változtassa meg eddig követett politikai irányát, vagy pedig mindegyikünk haladjon a maga útján; a szükséges áldozatokat szívesen meghozza az olasz nemzet.» A beszéd jelentőségét fokozta az a körülmény, hogy a ministerek tüntető módon üdvözölték a szónokot.

Tittoni külügyminister a szónokoknak válaszolva megállapította, hogy az annexiót nem lehet olyan ügynek tekinteni, a melyhez csak Törökországnak van szava; Ausztria-Magyarország, a megoldás törvényes formáját mellőzván és a berlini szerződés határozatát megváltoztatván, Európát válságos helyzetbe sodorta és az olasz politikát is megzavarta; ennél fogva a conferentia megtartását szükségesnek tartja. Másrésről azonban óvta hiú reményektől honfitársait, mert a hármasszövetség az annexio fejében compensatiók követelésére nem jogosít föl, úgyszintén veszedelmes kalandokba bocsátkozástól Szerbiát és Montenegrót, a melyeknek, noha rokonszenvet táplál irántuk, csak diplomatiái támogatást helyezhet kilátásba. Ragaszkodik — úgymond — a hármasszövetséghez; de kívánja, hogy Olaszország Anglia iránt a hagyományos, Franciaország iránt a felújított barátságot fönntartsa és Oroszországgal az imént létrejött egyetértést ápolja.

A képviselőház, 297 szavazattal 140 ellen, a kormány politikájának bizalmat szavazott.

Németország ezen alkalommal híven beváltotta szavát, melyet a Kálnoky grófhoz intézett táviratban két esztendő előtt lekötött; mint mondani szokták: kamatostól fizette meg tartozását.

Mivel a hármasszövetség ellenségei az annexio önkényes végrehajtásáért Németországra hárították a felelősséget, a német császár szükségesnek látta konstantinápolyi nagykövete útján ezen feltevés ellen ünnepélyes formában tiltakozni, azon hozzáadással, hogy szövetségese Németország megkérdezése nélkül bocsátotta ki manifestumát.

Azonban a mellőzést nem vették rossz néven a berlini udvarnál, sőt ellenkezőleg a német hűségbe helyezett feltétlen bizalom megnyilatkozása gyanánt üdvözölték.¹

¹ A *Kölnische Zeitung* 1908 október 10-iki számának sugalmazott köz-

Mindjárt a krízis elején Bülow herczeg, birodalmi cancellár biztosította az osztrák-magyar kormányt, hogy «Németország szilárdul el van határozva szövetségi kötelességeit teljesíteni, szövetségese oldala mellé állani és ott kitartani; ha nehézségek és bonyodalmak támadnak is, számíthatnak rá». Ugyanakkor a nagyhatalmakat értesítette ezen elhatározása felől és mind Konstantinápolyban, mind Szent-Pétervárt és Rómában buzgó tevékenységet fejtett ki a conferentia tervének elejtése és az ügynek olyan elintézése érdekében, a mely Ausztria-Magyarország méltóságával és érdekeivel összhangzásban állott.

Erről a birodalmi cancellár 1909 márczius 29-ikén a Reichstagnak monumentalis beszédben számolt be.

«Szem előtt tartottuk — úgymond — a határt, melyet saját érdekeink és loyaltásunk vonnak. Egy lépést sem tettünk, a mely kétséget támaszthatott az iránt, hogy Ausztria-Magyarország létföltételeit feláldozni nem fogjuk. Nem engedhetjük, hogy irányában követeléseket támaszszanak, a melyek a Habsburgok monarchiájának méltóságával ellentétben állanak. A mikor hozzá szilárdul ragaszkodunk, legjobban biztosítjuk saját érdekeinket és szolgálunk az európai béke ügyének. Viszonyunkból az ősgermán hűséget soha sem fogjuk kikapcsolni.»

Törökországgal létrejött a megegyezés. A nagyhatalmak, az osztrák-magyar kormány megkeresésére, egyenként beleegyezésüket adták a berlini szerződés illető cikkének hatályon kívül helyezéséhez. Szerbország és Montenegro ünnepélyes nyilatkozatokban elégtételt nyújtottak a monarchiának.

Olaszország mindebbe készséggel belenyugodott. A hármas-szövetség életét megmentette Németország.

Azonban ennek ellenére a viszony Orosz- és Olaszország között nem lazult meg; inkább bensőbb lett, a mit tüntetőn hirdetett az orosz császár látogatása az olasz királynál 1909 szeptember 24-ikén.

Az olasz kormány avégből, hogy az ezen találkozás alkalmával folytatott értekezletek természete és következményei

leményében olvassuk: «Der beste Beweis, wie fest die Habsburgische Monarchie auf Deutschlands Bundestreue baute, ist der, dass sie wagen durfte, die deutsche Bundestreue einer Belastungsprobe, wie der heurigen auszusetzen.»

ránt eloszlassa a Bécsben keletkezett aggodalmakat, meglepően ügyes formát választott. Az osztrák-magyar kormánynak ajánlatot tett, hogy a hármasszövetségi szerződés VII. cikkének «szabatosabb formulázása és kiegészítése végett», úgyszintén avégből, hogy «szabatosan és közös egyetértéssel jelöljék ki azon eljárást, a melyet a két szövetséges cabinet bizonyos esetekben követni szándékozik», új egyezsége (engagement) lépjenek.

Az osztrák-magyar külügyminister elfogadta az ajánlatot. 1909 december hó első felében létrejött az egyezés, mely egymással össze nem függő két pontból áll. Az egyik így hangzik:

«A két cabinet kötelezi magát, hogy a balkáni kérdésekkel kapcsolatban semmiféle egyezséget (accord) valamely harmadik hatalommal nem köt anélkül, hogy abban a másik cabinet egyenjogú fél gyanánt részt ne vegyen; továbbá egymással közölni fognak minden oly javaslatot, a mely az egyik vagy másik félnek egy harmadik hatalom részéről tétetnék, és a benem-avatkozás alapelvével ellentétben, a Balkán vidékein vagy a Adriai- és Aegei-tenger török partvidékein és szigetein a status quo megváltoztatására czélozna.»

Mivel azon eset, hogy Ausztria-Magyarország egy harmadik hatalommal a balkáni kérdésekkel kapcsolatban egyezséget kívánna kötni, vagy hogy egy harmadik hatalomtól a török birodalmi status quo megváltoztatására irányuló javaslatot kapjon, ki volt zárva: az olasz külügyminister ajánlata és az annak alapján létrejött megállapodás azon esetre vonatkozott, ha Olaszország kíván egy harmadik hatalommal, vagyis Oroszországgal a balkáni kérdésekkel kapcsolatban egyezséget kötni, vagy Oroszországtól kap a török birodalmi status quo megváltoztatására irányuló javaslatot.

Ezen megállapodás biztosítékot nyújtott Ausztria-Magyarországnak arra nézve, hogy mellőzésével Olaszország és Oroszország között balkáni ügyekben egyezés nem fog létrejönni.

A másik ügy a novibazári szandzsákra vonatkozik. Megállapították, hogy «mivel Ausztria-Magyarország azon jogokról, melyeket számára a novibazári szandzsák fölött a berlini szerződés biztosít, lemondott, most már arra is épűgy, mint a

török birodalom egyéb részeire kiterjednek a hármasszövetségi szerződés VII. cikkének rendelkezései; ha tehát a balkáni status quo fönntartása lehetetlenné válnék és ennek következtében az események kényszere Ausztria-Magyarországot a novibazári szandzsák ideiglenes vagy maradandó megszállására készítené, ezen megszállást Olaszországgal a compensatio elvének alapján létesítendő egyezségnek kellene megelőznie.

Föltűnő, hogy az olasz kormány a compensatióra való igényeit kiterjeszti olyan területre, a mely imént Ausztria-Magyarország kezei között volt. Még feltűnőbb, hogy az osztrák-magyar kormány megbeszélés és megegyezés tárgyává tett olyan esetet, a melynek bekövetkezését kizártnak kellett volna tekintenie.

Valószínű, hogy az olasz kormány ezt az esetet azon utógondolattal választotta megállapodás tárgyául, hogy az osztrák-magyar kormányt, mely gyakran hangoztatta, hogy hatalomkörét a Balkánon tovább kiterjeszteni nem fogja, önmagával ellentmondásba hozza, egyúttal azért is, hogy a VII. cikkben foglalt compensatio-igényeinek újabb jogalapot teremtsen.

Éppen ezért bevétette az egyezésbe a következő pontot: «Önként értetődik, hogy a hármasszövetségi szerződés VII. cikke, a melyet a fenti rendelkezések csupán precisíroznak és kiegészítenek, érintetlenül érvényben marad.»¹

Ezen VII. cikk alkalmazására Ausztria-Magyarország előbb tett kísérletet, mint Olaszország.

* * *

Az 1911. év tavaszán az olasz kormány elérkezettnek látta az alkalmas időpontot, hogy Tripolis meghódítására irányuló szándékát megvalósítsa. A hármasszövetség szerződése által kötelezettnek tekintette magát, hogy elhatározását szövetségeseinek tudomására hozza, és felvilágosítást kérjen tőlük az iránt, vajon a tervezett területi változtatások az ő érdekeik szempontjából nem hátrányosak-e?

Első tekintetre Németország és Ausztria-Magyarország

¹ Az olasz külügyminister 1909 december 5-iki jegyzéke. III. *Vörös könyv*. Melléklet 2. szám.

szempontjából közönyösnek látszhatott, vajon az Afrikában fekvő terület török kézben marad-e vagy Olaszország birtokába jut. Azonban előre látható volt, hogy a török birodalom gyengítése a Balkán-államok terjeszkedési vágyát éleszteni és így a Balkánon, az Adriai- és Ägäi-tenger partjain a status quo-t veszélyeztetni fogja.

Ezen álláspontra helyezkedve az osztrák-magyar külügy-minister, Aerenthal gróf, az olasz kormány kérdésére válaszolva, aggodalmait fejezte ki aziránt, hogy az olasz vállalat a balkáni helyzetre kedvezőtlen hatást fog gyakorolni.¹

Ennek ellenére Olaszország folytatta hadikészületeit, szeptember végén Törökországhoz 24 órai határidővel ultimatumot intézett, és mivel a válasz ki nem elégítette, megindította a háborút. Szövetségeseit csak az ultimatum elküldése után értesítette a hadüzenet bevégzett tényéről.²

Az olasz kormány tudta, hogy ezen eljárással kötelességet mulasztott. Azzal mentegetődzött Bécsben, hogy szövetségeseit az állásfoglalás kellemetlenségétől meg akarta kímélni. A bécsi olasz nagykövet, mikor ezt a külügyministeriumban közlé, azt a jellemző megjegyzést is tette, hogy Tripolis birtokbavétele után Olaszország «mint jóllakott tényező (saturierter Faktor) a hármasszövetségnek megelégedett és megbízhatóbb tagjává fog válni». Egyúttal megnyugtatta a ministert arra nézve, hogy a tripolisi actionak a Balkánon gyakorolható visszahatásától nem kell félni, mert az olasz kormány gondoskodni fog arról, hogy a hadiműveletek a Földközi-tengerre szorítkozzanak.

Aerenthal fönttartván magának a nagyjelentőségű közlés alapos megfontolását, egyelőre azt válaszolta, hogy — úgymond — «annak eldöntését, miképen óvja meg Olaszország a saját érdekeit, az olasz kormányra kell bíznia, a mely e részben is Ausztria-Magyarország jóakarátára számíthat, noha ő a con-

¹ Válaszának szövegét nem ismerjük. Egyik későbbi jegyzékében hivatkozik rá. III. *Vörös könyv*. Melléklet 3. szám.

² A német államtitkár 1914 június 26-ikán figyelmezteti az osztrák-magyar kormányt, hogy Olaszország annak idején szövetségeseinek az ultimatum elküldéséről előre hírt nem adott. Ugyanott. 12. sz.

flictusnak a Balkánon kiterjedése tekintetében táplált aggodalmait eloszlatva nem látja». ¹

Mikor november 6-ikán az olasz kormány Tripolis területének annexióját kihirdette, Aerenthal ez ellen sem emelt kifogást, és így Olaszországnak a Földközi-tenger partjain korlátlan cselekvési szabadságot engedett. Csak mikor híret vette, hogy Szaloniki előtt olasz hadihajók czirkálnak, figyelmeztette az olasz követet arra, hogy a hármasszövetség Olaszországot mindannak elkerülésére kötelezi, a mi a Balkánon a status quo megzavarását vonhatná maga után, ezért sem Németország, sem Ausztria-Magyarország nem engedhetné meg, hogy Olaszország az Aegei-tenger partvidékeire terjeszsze ki hadműveleteit.

Avarna herczeg ekkor azt a kérdést vetette föl: vajjon az Aegei-tenger szigeteinek ideiglenes megszállása is ellentétben áll-e a hármasszövetségi szerződés határozataival? A minster igennel válaszolt. ²

Mégis november 14-ikén Avarna herczeg közlé, hogy az olasz kormány valószínűleg kényszerítve lesz hadműveleteit az Aegei-tengerre kiterjeszteni. A minster óvta az olasz kormányt ezen szándéka megvalósításától, mert «szerződésszerű kötelezettségei megsértéseért a felelősséget magának kellene viselni». ³

Az olasz külügyminister ekkor Berlinbe fordult azon kérdéssel, hogy a német kormány nézete szerint milyen hadműveletek volnának az Aegei-tenger ázsiai partjain megengedhetők. Azt remélte, hogy ott nagyobb előzékenységgel fog találkozni, miután a hadjárat megindítása előtt a német kormány jóakarátának biztosítása végett azt a nyilatkozatot küldötte volt Franciaországba, hogy francia-német háború esetén Olaszország híven fogja köteleességét szövetségese irányában teljesíteni. ⁴

¹ Aerenthal 1911 szeptember 26-iki jegyzéke. Ugyanott. Melléklet. 3. szám.

² Aerenthal 1911 november 6-ikán a római nagykövethoz intézett távirata. Ugyanott. Melléklet 5. szám.

³ Aerenthal november 15-ikén a római nagykövethoz intézett távirata. Ugyanott. 6. szám.

⁴ A berlini Presszentrale 1911 szeptember 11-iki közlése az «authentisch» forrásból.

A német kormány felhívására, Aerenthal így formulázta álláspontját: «Igyekezni fogok kerülni azt, hogy az olasz operációk a törökországi ázsiai partvidékekre való kiterjesztésének kérdésébe beleavatkozzam, anélkül azonban, hogy ezzel az olasz kormánynak nehézségeket okozni, vagy ilyenek támasztását akárcsak lehetőségként eléje állítani szándékozzam. Az a nézet vezet, hogy ilyen tárgy megbeszélésébe belebocsátkozni mind mi ránk, mind Németországra nézve lehetetlen, mert ha ezt tennők, azt a látszatot keltenők, mintha a kérdéses hadiműveletek a mi hozzájárulásunkkal történének.»¹

Mivel Francia- és Angolország is fölszóaltak Rómában a törökországi kikötők elzárása és ostroma ellen, Olaszország a tél folyamán hadiműveleteiben Tripolis területére szorítkozott.

Az 1912-ik év február végén az angol kormány arról értesült, hogy az olasz hadvezetőség aknák elhelyezésével a Dardanellák elzárását tervezi. Ezért Bécsben javasolta, hogy az olasz kormánytól kötelező nyilatkozatot kellene kérni az iránt, hogy a Dardanelláknál és a határos tengeren hadiműveletektől tartózkodni fog.

Ezen időben gróf Berchtold vette át az Aerenthal halálával megüresedett külügyministeri hivatal vezetését. Előde politikai irányához ragaszkodva, szintén azon volt, hogy Olaszországot vállalatában ne zavarja. Anglia irányában annak szükségességét hangoztatta, hogy a semleges hatalmak mindent kerülnének, a mi azon látszatot keltené, hogy a hadviselő felek egyikét cselekvési szabadságában korlátozni óhajtják.²

Márczius 25-ikén az olasz király Velenczében a német császárral találkozáskor, ezt az alkalmat fölhasználta, hogy az afrikai hadjárat ügyében tőle diplomatiái támogatást kérjen. Bevallotta, hogy a hadiműveletek lassú menete következtében a helyzet Olaszországban válságossá kezd válni, minélfogva mind a katonai tényezők, mind a közvélemény a döntés siettetését sürgetik, a mi csak az Aegéi-tengeren és a Dardanelláknál követ-

¹ Aerenthal jegyzéke a berlini nagykövethez november 29-ikén. Ugyanott 7. szám.

² Berchtold márczius 1-én a római nagykövethez intézett távirata és márczius 3-ikán a nagykövetekhez intézett körjegyzéke. Ugyanott 8., 9. számok.

kezhetik be; mivel pedig ezen hadműveletek a hármasszövetségi szerződésbe ütköznek, a német és osztrák-magyar kormányok hozzájárulására van szüksége.

A császár utasítására a német kormány Bécsben tudakozódott a felől, hogy az olasz kormány kívánságával szemközt Ausztria-Magyarország milyen álláspontot foglal el.

Gróf Berchtold rossz néven vette, hogy az olasz kormány az ő mellőzésével a német császárhoz fordult és így az ő elhatározására nyomást akar gyakorolni. Neheztelését éreztette olasz kartársával. Április 6-án Rómába a cs. és kir. nagykövethoz a következő táviratot küldötte:

«Szíveskedjék Nagyméltóságod alkalmat keresni a Marchese di San Giulianoval való beszélgetésre és tudomására hozni, hogy a mint Excellentiád közléseimből kivette, az a körülmény, hogy Tschirschky nagykövet megbízást kapott kormánya nevében puhatolódzásra, bennem némi kedvetlenséget keltett s hogy tekintettel szövetségi viszonyunkra és arra az előzékenységre, melyet Olaszország irányában mindaddig tanusítottam, a közvetlen megbeszélést természetesebbnek és czélszerűbbnek tartottam volna. Szíveskedjék Nagyméltóságod ez alkalommal arra is czélozni, hogy hivatali elődöm azon elvi álláspontjához, a melyet Olaszország actiosphérajának esetleges kiterjesztésével szemben elfoglalt, kézen fekvő okokból a magam részéről is ragaszkodnom kell. Mivel pedig Tschirschky nagykövet Olaszországnak egészen speciálisan a Dardanellák ellen irányuló actióját hozta előttem szóba, csak igen természetes az az aggodalmam, hogy egy ily actio Konstantinápolyban és a Balkánon oly visszahatást keltene, a melynek ma még kiszámíthatatlan következményei egyenes ellentétben állanának az Olaszország által épúgy, mint Ausztria-Magyarország részéről is követett status-quo-politikával. A mennyiben azonban az olasz kormány elkerülhetetlennek tartja hadműveleteinek színterét kiterjesztetni, ez esetben nyilván a legtermészetesebbnek látszanék e felett közvetlenül folytatni megbeszélést. Olaszország arra az esetre, ha ideiglenes hadiactióját oly területeken venné tervbe, hol a Balkánra való visszahatás veszélyétől tartani nem kell, anélkül, hogy részemről ehhez kifejezetten hozzájárulnék (mert

hozzájárulásunk bizonyos mértékig osztozkodásunkat involválná a további következményekért való felelősségben), meggyőződést szerezhetne hallgatólagos passiv magatartásunkról. A mennyiben Marchese di San Giuliano kísérletet tenne arra, hogy valamely speciális olasz művelet taglalásába bocsátkozzék, méltóztassék ez elől azzal a megjegyzéssel kitérni, hogy az ilyen discussiót Excellentiád nem tartja lehetőnek. Tényleg minden látszatát el kellene kerülni annak, mintha valamely meghatározott actióhoz előleges hozzájárulásunkat adtuk volna.»¹

E szerint a cs. és k. külügyminister kilátást nyitott Olaszországnak arra, hogy Ausztria-Magyarország hallgatólagos passiv magatartást fog követni az olasz hadműveletek irányában; ezt azonban két feltételtől tette függővé, úgymint, hogy:

a) a hadiactiók oly területen vitetnek véghez, a hol «a Balkánra való visszahatástól tartani nem kell»;

b) ezen hadiműködés «ideiglenes» természetű legyen, tehát tartós vagy maradandó megszállással ne járjon.

Ezen két föltétel megállapításával magának két jogot tartott fön, úgymint, hogy:

a) maga állapítsa meg, melyek azon területek, a hol a Balkánon való visszahatástól tartani nem kell;

b) mikor szűnik meg a hadiactió ideiglenes természete.

Figyelemreméltó, hogy ezen jogigényekhez a minister az alapot nem kereste a hármasszövetségi szerződés VII. cikkelyében, a mely a fönnforgó esetre nézve egyedül volt mérvadó.

Csak később tette ezt, a mikor április 15-ikén értesült, hogy az olasz kormány a hadiműveleteket Rhodus, Karpathos és Stampaglia szigetek megszállására szándékozik irányítani.

Ezen tervvel szemközt a következőképen fejezte ki fölfogását:

«Az olasz flotta-actio az északafrikai harcztéren kívül csak abban az esetben vezethetne célra, ha olyan erővel vitetik véghez, hogy Konstantinápolyban hatást kelt; de ily esetben visszahatása a Balkánon is érezhető volna, ez pedig Olaszország szövetségeseire nézve nem lehet közömbös; cse-

¹ Idézett helyen. Melléklet. 10. szám.

kélyebb jelentőségű actio Olaszországot nem juttatná közelebb céljaihoz és mégis szövetségeseit kellemetlenül érintené az, hogy a hadiactio színhelye azokra a területekre esik, a melyekről a szövetségi szerződés VII. cikke rendelkezik. Ilyen természetű actióhoz kifejezett hozzájárulását nem adhatja és a következményekért a felelősséget Olaszországra kellene hárítania. Mindazáltal hajlandó a három szigetnek az Aegei-tenger szigeteihez tartozását kérdésesnek tekinteni.»¹

Annak a kérdésnek eldöntése, vajon Olaszország a három szigetre hadműveleteit kiterjeszteni föl van-e jogosítva vagy nincs, kétségkívül a külügyi kormány hatásköréhez tartozott. Azonban azt, vajjon a három sziget az Aegei-tengerhez tartozik-e vagy a Középtengerhez, eldönteni a külügyminister bizonyára nem volt hivatva.

Egyébiránt Berchtold gróf azzal, hogy a következményekért a felelősséget magától elhárította, Olaszországot nem tarthatta vissza attól, hogy hadműveleteit mind tovább kiterjeszsze; sőt azzal, hogy csak «kifejezett hozzájárulását» tagadta meg, bátorító és biztató hatást gyakorolt rá. Olasz hajóhad jelent meg a Dardanellák előtt és az azt őrző erődöket ágyútűz alá vette.

Berchtold még ekkor sem szánta el magát erőteljesebb felszólalásra. Kijelentette ugyan, hogy az olasz kormány eljárásában a szerződés megszegésének tényét látja, de ehhez a következő nyilatkozatot csatolta: «Ha — úgymond — az olasz kormány cselekvési szabadságát visszanyerni kívánja, az osztrák-magyar kormány hasonlóképen fog eljárni, mert nem engedheti meg, hogy az olasz kormány ezentúl hasonló műveleteket hajtson végre; ha ennek ellenére ilyeneket végrehajtana, eljárása súlyos következményeket vonna maga után.»²

¹ Ezt a nyilatkozatot maga Berchtold közli a római nagykövettel ápril 15-ikén. A három szigetre vonatkozó rész a német szövegben így hangzik: «Bezüglich der Inseln Rhodus, Karpathos und Stampaglia habe ich bemerkt, dass ich bereit wäre deren Zugehörigkeit zu den Inseln des ägäischen Meeres als fraglich anzusehen.» (Idézett helyen. Melléklet. 11. szám.)

² Berchtold ezen válaszát Sonnino olasz külügyminister idézi 1915 február 12-iki jegyzékében. (Zöldkönyv. 22. szám.) A Vörös Könyv az április 15. és május 21-iki időközből nem közöl jegyzékeket.

A hármasszövetségi viszony fölbontására célzó ezen burkolt fenyegetés, mely nem a már megtörtént szerződösszegésnek szólt, hanem csak további szerződösszegések esetén lett volna megvalósítandó, teljesen hatástalan maradt.

Az olasz kormány merészen folytatta a szerződösszegéseknek bélyegezett hadműveleteket. A Dodekanese nevezetű török szigetek megszállásához látott, a melyek közül nyolcz az Aegei-tengeren feküdt; ezeket tehát a VII. cikkely világos rendelkezése szerint Olaszország csak az osztrák-magyar kormányval történt előleges megegyezés után szállhatta meg.

Ekkor azonban közbelépett a német kormány, a mely a hármasszövetség fönntartása érdekében «concilians magatartást» ajánlott Berchtold grófnak, azon reményt fejezván ki, hogy «az Aegei-tenger egyes szigeteinek az olaszok részéről való megszállása nem fog a Balkánon veszedelmes visszahatást kelteni.»¹

Most Olaszország bécsi nagykövete, miután a német közbenjárásról értesítést nyert, lépett föl fenyegetőleg. Szemrehányásokat tett Berchtold grófnak azért, hogy Ausztria-Magyarország az egyetlen európai hatalom, a mely Olaszországnak célja elérése, a háború gyors befejezése elé akadályokat gördít. Utalt arra, hogy ezen eljárás az olasz közvéleményben mély elkeseredést szül.

A minster ahelyett, hogy ezen kifogásokat visszautasítaná, mentegődzésekbe bocsátkozott. «Mi — úgymond — a fönnforgó esetben kétszeresen is rendkívüli helyzetbe kerültünk, és pedig egyfelől azáltal, hogy a tekintetbe jövő szempontból bilaterális megállapodásokat létesítettünk Olaszországgal, másfelől pedig ama körülmény folytán, hogy Törökország tőszomszédjai lévén, legközelebből vagyunk érdekelve. Egyébként a szemrehányásokat annyiban nem tudom megérteni, a mennyiben tiltakozásról a kérdéses szigetek megszállásával szemben nem volt szó. Legitim igényünket azonban ez alkalommal precisiroznunk kellett avégből, hogy esetleges félreértéseknek útját vágjuk.»

¹ Ezt a berlini cs. és k. nagykövetnek május 21-ikén Berchtoldhoz intézett táviratából tudjuk. Vöröskönyv. Melléklet. 12. szám.

Végül a következőkben körvonalazta a kérdésben elfoglalt álláspontját:

«Az az értesülés, hogy az olasz csapatok más szigeteket is megszállottak, kényszerít bennünket s az ilyes actiók várható következményei miatt csak a legsúlyosabb aggodalmakat juttathatjuk kifejezésre. Egyúttal constataciónk kell, hogy nézetünk szerint a szóbanlevő megszállások beleütköznek a hármasszövetség VII. cikkébe és arra jogosítanak, hogy a magunk részéről compensatiókat követeljünk. Egyelőre nem akarjuk ugyan ebbeli jogunkat érvényesíteni, nyomatékosan constataciónk kell azonban, hogy a mennyiben Olaszország tovább haladna a megkezdett úton, ezért Olaszországra hárulna a felelősség, mi pedig kénytelenek volnánk fönttartani magunknak a compensatiók követelésére vonatkozó jogunkat, melyet szabadságunkban állana saját belátásunk szerint érvényesíteni.»¹

A minister a «concilians magatartás» pályáján jó lépéssel előre ment. Megnyugtatta az olasz kormányt aziránt, hogy korábbi nyilatkozatai a jogigények akademikus hangoztatását tartalmazzák és a tiltakozás természetét nélkülözik; továbbá, hogy az eddigi megszállásokért Ausztria-Magyarország egyelőre a megillető compensatiókra jogigényeit nem érvényesíti; ezeket csak azon esetben, ha Olaszország a megkezdett úton haladna, fogja érvényre emelni.

Ezen nyilatkozatot a bécsi olasz nagykövet meglelégedéssel vette tudomásul és mivel Olaszországra nézve jelentékeny előnyt tartalmazott, írásban kérte magának kiadatni.²

A lemondást a compensatiókra emelhető jogigények érvényesítéséről e sorok írója oly jelentékeny diplomatai ténynek tekintette, hogy magától Berchtold gróftól fölvilágosítást kért aziránt, vajon a külügyminister valamely külhatalom kép-

¹ Berchtold gróf ezen nyilatkozatait maga közli május 23-ikán a római nagykövettel. Ugyanott 13. szám. A nyilatkozat második részét a bécsi olasz nagykövet némi eltéréssel közli május 22-ikén az olasz külügyministerrel. Zöldkönyv. 22. szám.

² Ezen iratot Avarna herczeg három évvel utóbb bemutatta Burián külügyministernek. Ezt a herczeg 1915 február 14-iki jegyzékéből tudjuk. Zöldkönyv. 23.

viselőjével társalgása folyamán, föl van-e jogosítva, uralkodójának és a két állam kormányának hozzájárulása nélkül, a monarchiát megillető jogokról lemondani? A volt külügyminister lekötelező előzékenységgel adott válaszában arra utalt, hogy az olasz nagykövettel napról-napra folytatott társalgásokban a tárgyalások jövődő eshetőségei iránt előlegesen tájékozást lehetett szerezni és így a követendő magatartás megállapítása lehetővé vált, a mi az illetékes tényezők hozzájárulásával történt.

Berchtold gróf magatartása nem maradt hatás nélkül. Az olasz kormány további szigetmegszállásoktól elállott, és kötelezte magát, hogy a megszállott szigeteket a békekötés után Törökországnak visszaadja. Csakhogy a lausanne-i békekötés után ezen ígéret teljesítését, a szigetek visszaadását azon ürügy alatt, hogy a békeföltételek végrehajtását kell bevárnia, elodázta; az osztrák-magyar külügyi kormány pedig compensatio-igényeit ezután sem érvényesítette.

A monarchia ezen szolgálatkészségeért és engedékenységeért köszönetet nem aratott; sőt később olasz államférfiak azzal vádolták, hogy «akadékoskodásával» ellenséges érzéséről tett tanúságot és Olaszországnak nagy hátrányokat okozott.

FRANKÓI VILMOS.

A BERBER NÉPEKRŐL.¹

Mindenekelőtt hálás köszönetet mondok azért a megtisztelő kitüntetésért, hogy a tekintetes Akadémia tagjai díszes sorába választott. Főlöszlegesen bőven beszélni róla, hogy mily szorosak azok a kapcsolatok, melyek a magyar és német tudományosságot összefűzik. Adja Isten, hogy a győzelmesen bevégezett háború után *még* több megértéssel és *még* szebb eredményekkel folytassuk közös munkánkat. Részemről mindig őszinte érdeklődéssel és szeretettel foglalkozom a magyar nyelvvel és irodalommal orientalistikai tanulmányaim mellett.

* * *

Magribnak hívják az arabok azokat az óriási földterületeket, melyek Egyiptom nyugoti határától kezdve az Atlanti-oczeánig terjednek. Ők, az arabok, alkotják a lakosságnak főtömegét az ott fekvő államokban, t. i. Tripolisban, Tunisban, Algirban és Maroccóban; mint hódítók, erélyes parancsnokoktól vezetve, törtek be a hetedik századnak végén, meghódítván a sok törzsbe hasított lakosságot, a mely ott élt, cultivált vagy pusztá vidékeken. Annak a benszülött lakosságnak a berbernek nevét adták az arabok; természetesen e név a görög-latin barbarus-ból ered. Világos, hogy a rómaiak is gyakran adták ezt a nevet a Marmarika, Libya, Numidia és Mauretania provinciákban lakó néptörzseknek, általános megnevezésre; de más neveket is használtak, így pl. Mauri-nak vagy Libyes-nek hívták azokat a népeket, általánosítván ezeket a neveket, mert valóban

¹ E tanulmány szerzője a keleti nyelvek tanára a lipcei egyetemen. Ez évben kultagjává választotta a M. Tud. Akadémia; a megválasztott november 2-án foglalta el székét, ezen magyar nyelven megírt s magyarul előadott értekezésével.

Mauri vagy Libyes törzsnevek, mint több, azon a területen felhasznált törzsnév, pl. Nasamones, Garamantes, Phazanii, Gaetuli, Massyli. Gyakran olvassuk a görög vagy latin íróknál, hogy az ősberekek egyetlen nyelvet beszéltek; de kétségtávol megvoltak tájszólásaik akkor is, melyeknek egyike vagy másika talán nagyon csúnyának hangzott a classikus fülnek. Az öregebb Plinius, például, panaszkodik művei egyikében, hogy Észak-afrika törzseinek és helységeinek neveit csak a maurosok ejthetik ki, — nomina ineffabilia præterquam ipsorum linguis.

Nem valószínű, hogy az ősberekek műveltsége igen nagy lett volna. Olvasunk ugyan nagyobb városokról, királyokról is, kik uralkodtak fölöttük, de ritkán erélyes uralkodóról, a ki a maga népét vagy törzsét fényre emelte volna és a szomszéd törzseket erős keze alá hajtotta volna. Ha itt-ott hol nagyobb, hatalmasabb berber államok valóban létre is jöttek, hatalmuk sohasem élt hosszú ideig. Nem tartott soká az erélyes Masinissa birodalma, a ki, a rómaiak segítségével, csakugyan egész Numidiát meghódította, sem a második Jubának királysága, melyet Augustus császár alapított. Hatalmas királyok tehát kevesen találhatók az ősbereber Afrikában, de kis királyok (reguli) százként. Biztos, hogy némelyiknek nem volt nagyobb a hatalma s tekintélye, mint ennek vagy annak a négerfőnöknek és igen valószínűtlen, hogy az olyan regulus-nak a háza vagy kunyhója műveltségnek lett volna központja. De a hol nagyobb vagy kisebb műveltség mutatkozott az ősbereberknél, az alig belföldi, hanem Rómából, vagy későbbben Bizánczból vándorolt be; vagy még régiebb időben, Carthagóból. Nem csekély a latin-eredetű szavak száma a mai bereber nyelvében; különösen a földművelés terén vagy rokon tereken találunk olyan eredetű szavakat. Így például *afullusz* a kakas, *asznus* a szamár, *awátru* az eke, *tajuga* az iga, *iger* a szántóföld, *urti* a kert, *ikiker* a bagolcsa. Kinek nem jutna eszébe mindjárt a latin *pullus*, *asinus*, *aratrum*, *iugum*, *ager*, *hortus*, *cicer*? De a carthagói phöniciziai is, tehát a punok, hoztak idegen szavakat az ősbereber nyelvbe. Így például a mai berberben a kapának neve *amadír*, a halastóé *agulmím*, a nádé *agháním*, a vöröshagymáé *azálím*. Kinek, a ki ismeri a héber nyelvet (a mely a phöniciziai nyelv legközelebbi rokona) nem jutna eszébe *mádér*, *agummím*.

káním, bēçálím? De hová lett a *bēçálím* b-je? Miért dobták el a berbererek? Azért dobták el, mivel előragnak vélték, a mint a vasat is így hívják: *azzäl* és nem *bazzäl* (de héberül: *bazzel*). Volt saját írásuk is az ősherberereknek. Szokás azt az írást *libyai* írásnak nevezni. Sok libyai felíratot gyűjtöttek már az archæologusok, kétnyelvű íratokat is, a melyeknél az ősherber felírat mellett a phöniciiai, vagy a latin vagy görög szöveg áll. Az ősherber felíratok betűi nem igen hasonlítanak a phöniciiai betűkhöz; nehéz annak az alphabétának az eredetét megállapítani; de újabban az archæologusok arra a véleményre jutottak, hogy az ősherber betűk formái az úgynevezett aegaeai alphabétának formáiból fejlődtek. Az ősherber nyelvről igen kevés van feljegyezve a remekíróknál. — csak itt-ott egy szó, például Korippus-nál; de, mivel még él a berber nyelv napjainkban, talán ennek az élő nyelvnek segítségével könnyű az ősherber felíratok kibetűzése? Fájdalom: nem! Sőt az ősherber felíratok ma is többnyire rejtélyek előttünk. — még azok is, a melyek kétnyelvűek, úgy hogy a felíratnak tartalma egészen világos előttünk. Másképen nem magyarázható ez, mint azzal, hogy a lefolyt századokban a berber nyelv igen erősen megváltozott.

Még mai napig megvan az ősherber alphabéta, — természetesen bizonyos változtatásokkal. Használják a tuáreg, a Szaharán keresztül vándorló berber törzsek. Igazán sajátzerű benyomást gyakorolt reám, a mikor először láttam azokkal az alkalmatlan, ódonformájú betűkkel megírt szövegeket, — csupán függőleges avagy vízszintes vonalak sorakoztak ott a papíron, kereszttek, pontok, pontesoportok, körök, háromszögek, négyszögek. Önkénytelenül azt hittem, hogy valamely archæologus régi felíratokat írt le valamely kövekről. Pedig egészen modern levelek voltak azok a szövegek. *Tifinag*-nak nevezik a tuáregiek azokat a furcsa betűiket. Tifinag többszám, — az egyesszám: Tafineg; ez természetesen a phöniciiai nevétől van véve. *Tafineg* tehát egy phöniciiai írásjel. — legalább a szószármazás szerint, de a valóságban nem.

Uraim, nem akarok mélységes nyelvészeti nyomozásokba bocsátkozni; de azt a kérdést, hogy milyen eredetű a berber nyelv, néhány szóval megemlítem. A kérdésre felelni nem nehéz.

Szokás a mostani időkben a «semita nyelvek» kifejezését egy kissé általánosabban használni, mint ezelőtt. Régen csak a babiloni, az arámi, a héber, az arab és az aethiopiai nyelvnek (meg néhány, azokkal igen rokon nyelvnek, mint például a phónicziai nyelvnek) adták a «linguae Semiticae» nevét. Mára pedig, a nevezett öt nyelvet összekapcsolván, azoknak a csoportja mellé állítják az egyiptomi nyelvet, a kušíták és berbernek nyelveit és az összesnek a «linguae Semiticae» nevét adják. A mi a kušíta nyelveket illeti, azokhoz számítandó például a szomáli, a galla, a bišári. Engedjék meg, uraim, hogy néhány összehasonlítást tegyek a berber és a héber nyelv között. «Er kleidet sich an, sie kleidet sich an, wir kleiden uns an» (németül mondom ezt, a nemek megkülönböztetéséért) héberül így hangzik: *jūbaš, tūbaš, nūbaš*; berberül pedig: *jilsz, tilsz, nilsz*. Látják, uraim, az előragoknak azonosságát, — mint az illető ige-gyökérnél is, — mert annak a kéthangú berber gyökérnek (l + sz) egészen megfelel az a háromhangú héber gyökér (l + b + š), — és igen gyakran látható, hogy egy berber verbum biliterum-mal szemben egy héber verbum trilaterum áll. Azután: «er hat dich gesehen» berberül úgy hangzik: *izrak* (izra + k). Kifejeztetik tehát «dich» egy rag által, egy *k* által, — egészen mint a héberben. De, a míg a héberben az a rag mindig igazi ragnak marad és mindig az igének végén kell maradnia, az a berber *k* mozgathatóbb és bizonyos esetekben az ige *elé* léphet. Azért például «dass er dich sehe» berberül így hangzik: *akizer*. Elképzelhető, hogy bizonyos esetekben a héberben *jiktol*ni, *tiiktol*ni helyett mondhatnánk így: *nijiktol*, *nitiktol*? — Még egyet! A nőnemnek jele a semita nyelvekben *t* a főnevek végén; melek héberül «a király», de malkat (legalább az úgynevezett status constructus-ban) «a királynő». A berberben pedig az a *t* kétszer található a főnév törzsénél, t. i. a név előtt és a név mögött. Azért «a tyúk» berberül tafullust, mert afullus «a kakas», — és «a leány» tangelust, mert angelus «az ifjú», — ámbár nem minden berber gyermek angyal!

Valóban nem kicsinyek az eltérések az egyes berber nyelvek között; de azért nem mondanám, hogy azok a különbségek olyan nagyok, mint például az egyes szláv nyelvek között. Azért érthető, hogy a berberologusok közül az egyik berber

nyelvekről szokott beszélni, a másik pedig csak berber dialectusokról. Egyébiránt igazi csuda, hogy azok az eltérések az egyes berber nyelvek között nem nagyobbak, mert — *általában* — az egyes berber népek vagy törzsek messze laknak egymástól vagy általában összeköttetés nélkül. — Persze *arabúl* beszél a marocói berber a tripolisi berberrel, ha valahol találkoznak Afrikában, vagy, talán, Mekkában és arabúl is levelez vele; sőt, a mi még sajtáságosabb, ha ugyanannak a berber törzsnek emberei vagy ugyanannak a berber falunak lakói leveleznek egymással, az a levelezés majd mindig arabúl történik, mert azt tanulják az iskolákban, de a saját nyelvök leírását igen ritkán. És valóban, ha egyszer egy berber írni akar a saját nyelvén, *arab* betűkkel ír; egyetlen kivételt a Tuáreg-törzsek tesznek, a kik, a mint mondtam már, felhasználják a Tifinag alphabétát. Vannak azonban, de — úgy vélem — kizárólag Algirban és Túnisban, berberek, a kik latin betűkkel írják a nyelvöket; de azokról későbbben fogok beszélni.

Egyébiránt, — vajon tudja-e például a Sziwa-ban (tehát egyiptomi földön) lakó berber, hogy rokonai élnek Afrikának más vidékein? Igen, tudja azt; hallja a hádziok (a zarándok) elbeszéléseiből, hogy a Zeghbûb, Audsila, Szokra, Ghadámes, Tuggurt, Wargla nevű oázisok, vagy más oázisok is, oly lakosságot mutatnak fel, a melynek nyelve hasonló az övéhez; érzi azt is, hogy a messze Marccóból az ő oázisához vándorló akrobatáknak vagy műlövészeknek nyelve nem egészen érthetetlen neki; de napirendre tér e fölött evvel a tudattal s nem töri fejét rokonainak sorsán s nem fáj a szíve, ha kihaló félben lévő törzsekről hall; mert *kihal* a berber nyelv, elmerül az arabban. — de talán nem olyan gyorsan, mint azt ezelőtt gondolták.

Vidékekről beszéltem már, a hol berberek élnek, — hat szaharai oázist említettem ebben a tekintetben; a következőket Sziwa (Ammonium a régiségben), azután Zaghbûb, Szokra, Ghadámes (a melynek neve a régi Garamantes-re emlékeztet), azután Tuggurt és Wargla. Más berber népeknek neveit is akarom még említeni: a Szahara nyugoti részében, *ritkán* települve, többnyire nomádokként, élnek az Imošag (vagy Tuáreg); a Szenegal-ig levándorolván a Zenaga berberek; Marccóban pedig a Šilhák vagy Šlûh; északfelé

azoktól a Beráber; a hírneves Rîf (latinúl: ripa) tájékán élnek a Rîfberberek. Algirban találhatók a Bnî Iznászen (nyugoton), a Bnî Mnásser (Cherchel városnál), a Bnî Mzáb, a Šáwia-berberek, a Kabílek; ezek a kabílek a nevezetesebbek az algiri berberek között (Zwâwa egy kabil törzsnek a neve: attól vették a francziák a «Zouaves» szót). Az algiri-tunisi határon találhatók a Khumírok; a tunisi-tripolisi határon a Matmáta-berberek. A Dserba szigeten és a szomszéd tunisi tengerparton is élnek berber törzsek. Végül említtem a Dsebel-Neffûsza-berbereket, a kik, az olaszok nem nagy örömeire, két-három nap alatt lejuthatnak Tripolis városba hegyi otthonukról.

De az élő berber népek mellett egy *kihalt* berber népet is meg kell említenem most, ámbár tulajdonképen nem akarom tárgyalni a kihalt berber népeket ez előadásomban. De annak az illető kihalt berber népnek története túlon túl érdekes, — történetük tele hősi tettekkel, tele a hűség és győzelem jeleivel, de árulással is, meg balsorssal. Azonban árulás és kegyetlenség azokban a hosszú, e berberek és az európaiak között vívott harcokban majd mindig az európaiak részén található, — nem a berbereknél. Uraim, — talán azt hiszik, hogy az Almoravidok és Almohádok történetéről, hogy a spanyolországi berberekéről akarok beszélni? Nem! Mellőzöm őket, mert nem maradtak olyan jó berberek, miután kivándoroltak afrikai otthonukból Spanyolországba. Nem is ő róluk, hanem a kanáriai berberekéről akarok tárgyalni. Igen, a szép Kanáriszigeteken («Insulae fortunatae» azok a rómaiaknál) élt egyszer egy berber nép, békésen és boldogan kis királyok alatt, a míg európai kalandorok (spanyolok, francziák, különösen normannok) a középkor végén meg nem zavarták ezt a békét, úgy, hogy az Insulae fortunatae többé nem voltak boldog benszülötteknek az otthona! Ha minden kihalt berber törzsről olyan sok történetet jegyeztek volna fel a történetírók, a mint azokról a Guanches-ról fel van jegyezve, akkor örülhetnénk. Azoknak a történeti leírásoknak a legérdekesebbjeit Franz von Löher állította össze egy *Das Kanarierbuch* című ezernyolcszázkilenczvenötben megjelent könyvében. Annak, a ki szeretné ismerni a Guanches történetét, ajánlható e könyv, mert a történetet nem hamisítja Franz von Löher. Megvan — ez

Löhernél is említve van — Florenczben, a Magliabecchi könyvtárban, egy ős napló, a melybe a nagynevű Boccaccio, a hírneves novellista, feljegyezte azt, a mit vídám életében hallott és olvasott új, érdekes dolgokról. Lemásolt azon naplóban egy levelet is, a melyet néhány Sevíllában lakó florenczi Florenczben lakó rokonaihoz írt; hírt adnak nekik egy ezerháromszáznegyvenben tett utazásról, — utazásról a Kanári-szigetekre. Belsőülötteket találtak ott azok a tengerenjárók, — benszüllötteket, a kik szőkehajú óriások voltak. Derék és bátor nép voltak azok a szőke emberek, és igen okosak is. Nagyon szépen énekeltek és tánczoltak, «majdnem mint a francziák»; kaczagtak és tréfálóztak a tengerenjárókkal, mint régi ismerősökkel. Nem ismerték a bort, de a fügét és az árpát igen; ökrök, tevék, lovak nem voltak a szigetekben, de kecskék és juhok bőven. Nagy volt a benszüllöttek nyíltszívűsége és becsületessége: ha a tengerenjárók valami ételt adtak a vadak egyikének, mindjárt megosztotta azt a pajtásaival egyenlő részben. A vadak nyelvéről is beszél az a Sevíllából Florenczbe küldött levél; de csak az első tíz számnevet másolta le Boccaccio, — azután megunt a nyelvészetet; talán már törte a fejét egy új novella érdekes anyagán! A kanáriai számnevek így hangzottak azon levél szerint: *nait*, *smetti*, *amelotti*, *acodetti*, *samusetti*, *sasetti*, *satti*, *tamatti*, *aldamarava*, *marava*. Hadd állítsak egymás mellé azon számnevekből hat darabot az illető berber számnevekkel: «kettő» kanáriaiul (a nőnemben) *smetti*, berberül *snät*; «négy» *acodetti*, illetőleg *kozt*; «öt» *sasetti*, illetőleg *satsét*; «hét» *satti*, illetőleg *sätt*; «nyolcz» *tamatti*, illetőleg *tamet*; «tíz» *marava*, illetőleg *marán*. Hasonlók-e egymáshoz? Úgy hiszem, hogy hasonlók.

Tehát, a ki szemügyre veszi azoknak a számneveknek hasonlatosságát és más kanáriai és afrikai berber szavaknak hasonlatosságát, — mint például: *temasen* és *tumezzin* «az árpa», *irschen* és *irden* «a búza», *ahemon* és *aman* «a víz», *aho* és *aghu* «a tej», — mondom: a ki nézi azt a hasonlatosságot, kétségbe vonhatja-e a kanáriai és afrikai berber nyelvnek rokonságát? Mégis megteszi azt Franz v. Löher; és ez egyike könyve furcsaságainak! Különös a címe is a v. Löher művének, a melyből csak egy részt említettem eddig; mert az egész cím így hangzik: «Das Kanarierbuch. Geschichte der Germanen auf den Kanarischen Inseln»!

Tehát germánok azok a Guanches? És miért? Mivel szőkehajúak voltak! Ez a szőke haj tehát a legmerészebb ugrásokra csábítja Löherünket; azért vandálokat lát ő a Guanches-ben. Csak a pozitív és valóban nem hamisított történeti tartalmaért ajánlható tehát ez a műve olvasásra; de minden olvasója fogadja vigyázattal a következtetéseit és kibővítéseit! Valóban különösök v. Löhernek az etymológiái; például: «Doramas» egy kanáriai királynak a neve; nagy orrlyukai voltak annak a királynak; «Doramas» tehát, Löher szerint: «*Tornase*» (kapuorr)! Más példa: a kanáriaiak nemesei a királykoronázásnál a következő szavakkal szoktak hűséget esküdni az új királynak: «Zahañatwayoec»; az, Löher szerint: «Zu Händen weih' ich mich!»

Kihalt a Guanches nyelve a tizenhetedik század végén; de ámbár mostan a Kanári-szigeteken a spanyol nyelv uralkodik mindenütt, most is bőven találhatók ott szőkehajú és nem spanyol kinézésű emberek, különösen elrejtett völgyekben; és kétségkívül laknak ott, távol a városoktól, családok, a melyeknek ereiben egy csepp európai vér sem folyik. Általában pedig nagy keveredés történt a benszülöttek és a bevándoroltak között, — és nem csak a legalsó rétegekben, — sőt inkább a nemességnél, mert a spanyolok nemesei, különösen pedig a normann grófok és bárók is, a kik a kalandos Jean de Béthencourt-ral ezernégyszázkettőben a Kanári-szigetekre utaztak, nagyon szívesen vették feleségül a kanáriai királyocskák szép szőke leányait, — annál is inkább, mivel a leányok nevelésén nem volt kivetni való. Biztos, hogy nem kevés mai spanyol vagy normann családnak ereiben kanáriai-berber vér is folyik. Egyébiránt a pogány hit igen gyorsan eltűnt a Kanári-szigeteken, — keresztyének voltak azok a nemes leányok, de berbernyelvűek.

Előkelő volt, a mint említettem már, a kanáriai leányok nevelése, — és hozzáteszem: a nők állása és tekintélye is. De általánosíthatjuk ezt majdnem minden berber népre, törzsre. Nem olyan rabnők a berberlek leányai és feleségei, mint az arabokéi. Sokkal érzékenyebb a berber kedélye, mint az arabé, — mélyebb is. Vallási életük is mutatja ezt. Azért nem csodálatos, hogy komolyan gondolkodó felekezetek fejlődtek a berbereknél, — szintűgy a keresztyén ősberbereknél

(például a Donatisták), mint később az iszlám berbereknél. Gondoljuk az Abadátákra! És, a mit a pogány berberekről olvasunk a remekíróknál, például Korippusnál vagy Prokopiusnál, hitüket tekintve, az is, bizonyos mértékben rokonszenvesen érinthet bennünket, mert semmit sem találunk ott kicsapongásról, fajtalanságról, ámbár dühöngő nőkről olvasunk ott, dühöngő jósnőkről, a kik a teli hold világánál tűkkel szúrkálják a bőruket, ezzel készülve a jóslat befogadására.

Érdekesekek a jogtudós számára a berber jogviszonyai. Nem árasztotta el egész Északafrikát az iszlámi jog; maradtak ott ős szokásjogok is (például a Tuáreg-nél vagy Beráber-nél), vagy szájról-szájra átadott törvénygyűjtemények, az úgynevezett Kánún-ok (kánún: a görög *κανων*). Itt-ott felírták azokat a kánúnokat, — és gyakran ezek a jogi feljegyzések egy-egy törzsnek egyetlen nyelvszövegei, nyelvenlékei.

Igen élénk néhány berber népnek a szellemi tehetsége kereskedés és ipar iránt. Gyakran találhatók kabilek mint ügynökök vagy biztosok Algirban vagy Túnisban. Igaz, — magasabb állásokra általában nem léphetnek az üzletekben, mert többnyire hiányzik náluk a jó iskolai oktatás; de kitűnően beválnak közbenjáró állásokra az európai lakosság és a bennszülöttek között. Okosak azok a kabilek, — fősvények is, nagyon fősvények; de nem mondható, hogy a fősvénységet csak akkor tanulják meg, a mikor hegyeikről lejönnek az algiri vagy túnisi városokba; a fősvénység már otthoni tulajdonság náluk. Azt mondják az arabok, hogy egy kabil burnusnál piszkosabb valami nincsen a világon. De czipra urakká változnak, mihelyt megtelepednek Algirban, Constantine-ban, Oranban: levetkezik a vén köpenyt és a piszkot, francia divat szerint hordják a hajukat, bajszukat; kalapot tesznek sötét vagy szőke hajukra. Francziául többnyire igen jól tudnak, — arabul tökéletesen, mint a saját nyelvükön.

Túnisban, t. i. a «Régence de Tunis» fővárosában, berber fajtájú a hordárok czége. Ők matmátai berber, tehát bevándorlók a tunis-tripolisi határról. «Emin»-ük, azaz: czéfgfőnökük van, a ki semmi becsstelenséget nem tűrne meg az emberei között. Én számos matmátai berberrel érintkezésbe jutottam Túnisban, barátomnak is nevezhetném némelyiket. Kiváltképen

azért kerestem velök az érintkezést, hogy megtanuljam nyelvüket. Mindennap eljöttek, a mikor ezernyolczszázkilenczvenhétben Túnisban időztem, azok a jókedvű berberök a lakásomra, és meséltek nekem szebbnél-szebb népmeséiket. Egy különös dolgot vettem észre azoknál a túnisi berbereknél: voltak közöttük, a kik meglehetősen jól tudtak francziául olvasni, de arabúl nem; azért ha a saját nyelvükön akartak följegyezni valamit, franczia betűkkel tették azt.

Intelligensek ezek a túnisi berber hordárok meg az algiri berber ügynökök, de a koronát ebben a tekintetben a marocccói wádzsúci berbereknek adnám, a kik a nagy Šilha vagy Šlüh néphez tartoznak. Biztosan senki sem eszeréli össze önök közül azokat a Šlühöket a Šillukkal, avval a felső Nilus folyó mellett lakó négertörzsszel. — Ennél a Šlüh nevű délmarocccói berber törzsnél vannak emberek, a kiket igen nagy organizáló erővel ajándékozott meg a természet, úgy hogy legnagyobb szerencsével és sikerrel mindenféle vállalatokat tudnak létesíteni, — többnyire akrobata-csoportokat. A keleti ember szereti a sport- és tornászati mutatványokat nézni. Czirkuszok csak ritkán utaznak a keleten, de annál gyakrabban az ilyen marocccói akrobata-csoportok. «Ülâd Szîdi Hmed u Músza» a nevük, — azt jelenti: a szent Achmednek, Músza fiának, a fiai (vagy: hivei); mert a szent Achmed (vagy Hmed vagy Hammû is), a kinek a sírja még most is megvan egy «Tazerwalt» nevű délmarocccói vidéken, a szentjük. Gyakran utaznak mûlövészek is ezekkel az akrobatákkal, — egy, vagy két ember például, vagy pedig egy felnőtt ember a kis fiával, a kinek fejéről, a közönség nagy örömére, almát vagy körtét ló le, mint Tell Vilmos. Míg az akrobaták szentje Szîdi Hmed ben Músza, a mûlövészek szentje Szîdi Ali ben Nasz. Nem hiszem, hogy itt, Budapesten, volna ember, a ki nem látta volna már a Szent Achmed hiveit; mert alig van a keresztyén államokban jobbrangú variété vagy czirkusz, a hol nem léptek volna fel ezek a marocccói akrobaták. Csakhogy az a nevük: «Ulad Szîdi Hmed u Músza» majdnem mindenütt ismeretlen a keleten kívül, mert nálunk így nevezik magukat: «Az arabcsoport», «Die Wüstensöhne», «Les Bédouins de l'Algerie», «The acrobats of the Mahdi», ámbár azok a délmarocccói emberek sem arabok, sem beduinek. De úgy

kell — az európai közönségért, a mely az arabokat ismeri és velök bizonyos phantastikus fogalmat köt össze. de nem ismeri a berbereket. Igen, van azon csoportokban itt-ott egy arab ember, de ritkán. Nem ritkán történik azonban, hogy egy-egy berber akrobata európai leányt vesz feleségül: érdekes vegyes házasságból származnak akkor az illető gyermekek.

Első két északafrikai útazásomon (ezernyolczszáznolczvanhétben és a következő évben) nem nagyon fáradoztam a berber nyelvek megtanulásán. De a mikor későbbben, messze a fekete földrésztől, kidolgoztam nyelvészeti arab gyűjteményeimet, átláttam, hogy berberül is tudnom kell gyűjteményeim kiadása érdekében. Már azon voltam (ezernyolczszázkilencvenkettőben), hogy összeszedelőzködjem és ismét elutazzam Afrikába, — a mikor egy szép napon a hírneves Leipziger Messe bódéi között sétálván, egyszerre tizenöt berberül beszélő embert láttam magam előtt! Mindjárt mondtam magamnak: «Maradj itt, a hazádban és tanuld meg itt a berber nyelvet!» És sikerült is megtanulnom az Ulád Szidi Hmed u Músza nyelvét, és pedig nem csak megérteni, hanem beszélni is. Megtanultam titkos beszédjüket is, mert van nekik egy titkos czéhbeszédjük, a mint Európánkban is sok czéhnek van különös nyelve, így a tolvajoknak is, vagy szélhámosoknak. Egy titkos nevet is kaptam azon berberei között; de nem akarom közölni: maradjon titoknak! Lipcsében kezdtem tehát megtanulni a Šlúh nyelvet és folytattam azt a tanulást azután más városokban, egy hónapot vagy többet töltvén azon rokonszenves, jámbor muszlimok társaságában, — európai városokban (Londonban, Párizsban is), és későbbben Afrikában is. Gyakran ott ült, mikor a kitűnő okos Hádsi Abdulla igazgató úrnak szobájában tanulgattam, mellettünk a szép felesége. Szőke volt, szőke magyar nő. Sajnálom, hogy nem mondhatom meg egész biztossággal, mely városhól vagy vármegyéből való, de, ha nem tévedek, pozsonyi asszony volt, vagy pedig nem nagyon messze Pozsonytól éltek a szülei, a kiknek magyarul írt leveleit néha-néha mutatta nekünk. Egy szép kis leányuk volt, de meghalt. Meghalt jó magyar felesége is a Hádsinak; úgy hat évvel ezelőtt, miután két csinos fiúcskát ajándékozott urának, a kik most

körülbelül tizenhárom vagy tizennégy évesek. A gyermekek arczvonásai majdnem egészen magyarosak, nem berberesek. Mostan már körülbelül öt éve, hogy nem láttam többé Hádsi Abdulla urat és fiait; tudja Isten, hogy hová dobta őket a mostani világháborúnak vihara!

A szent Ahmed ben Músza hívei tehát *akrobaták*, — kereket hánynak, piramisokat építenek (élő emberi testekből), ugrálnak, s a többi, — de, ha valaki megkérdezi tőlük, hogy miért teszik ezt, — talán a szentjük tiszteletére? — akkor ezt a felvilágosítást hallhatja a szájukból: «Eredetileg nem voltunk akrobaták, hanem dalmokok. Mindig csak szent Hammú szép dalait énekeltük, vagy olyanokat, a melyeket más jámbor, a rendünkhöz tartozó emberek szerzetek, istennek vagy a profétájának vagy az iszlám szentjeinek tiszteletére, avagy barátjaiknak vagy barátnőiknek hódolatára!» (Tehát eredetileg *troubadour*-ok voltak!). «Későbbben pedig, így folytatják, «megváltozott a világ; az emberek többé nem olyan jámborok, mint régen, nem szeretik jámbor dalok előadását. Nem olyan finom a mostani emberek ízlése, mint hajdanában, — nem érdekli a hű barát-ról szóló dicséret, sem a hűtelen barátnők megátkozása. Világiasabb dalokat szeretnek most, az Ahidúsz vagy Tamawušt nevű versecskék módjára összeférezelt dalocskákat! Nekünk vándorlást és szép régi verseink éneklését parancsolja rendünk szabálya meg a belső szó; de, mivel észreveszszük, hogy túl-hosszú énekléssel untatjuk a rossz közönséget, másfajta előadásokkal lépünk a közönség elé, — jámbor dalok helyett ugrálásokkal; de ennél a munkánál is kiáltjuk istennek meg profétájának meg a szentünknek neveit! Végül, — így szokták bevégezni, — ki értené meg dalaink tartalmát szúszí otthonunkon kívül? Kinevetnének és kicsufolhának, ha hallanák jó szúszí dalainkat!»

Azoknak a daloknak tartalmával meg kell ismertetnem önöket, uraim! Hadd közöljek, mint első próbát, egy verset, a melyben Száidi Hammû leírja, miként osztotta meg isten a szépséget:

Megosztotta isten a szépséget: hat kapott tőle egy részt.
 Kaptak tőle a lovak egy kicsinyt. Te, oh ezüst,
 Kaptál tőle egy kissé többet. Egy keveset kapott az arany is.
 A nap is, a mint lenéz reánk felőlről, kapott tőle egy részt,
 Szintúgy a hold, a mikor néz reánk a láthatár fölött.
 De a mi maradt, egészen Muhammed próféta kapta.

Nézzük ezután, mit mond Szidi Hamnû a szerelemről és hatalmáról:

Takarodjál innen, te jó ember, a ki azt mondod, hogy a szerelem nem tesz
 bolonddát!

Hadd lakjék a szerelem ott a hegyen, és térdeid legyenek lágyak!
 Hadd legyen a sáska szárnyain, nem akarván lejönni a földre!
 Hadd repüljön a fehér sólyommal, nem akarván lejönni a földre!
 Hadd legyen az arányosan kápráztató halnál, a mely lebúvik a víz mélységébe!
 Legyén a fehér paripánál, a mely száguld a nagy síkságba!

Rossz fajta, Szidi Hamnû szerint, a nők, a kik ezen szerelemmel megbolondítják az embert; így énekel róluk:

A ki elmegy egy nő mellett, vagy egy kopasz fügefánál.
 Mindig néz reájuk, bár nincsen rajtuk kíváncsú!
 A nő, mint a szél, a rabszolga, az oroszlán és a folyó. —
 A ki ő náluk jót keres, talál csak rosszat!
 Oh nők. — ha édesanyám nem volna egyiktek. —
 Tüzet kívánnék számotokra, hogy égethesselek meg benne!
 Oh női nem, — te keserű vetőföld, te oleandermag!
 Biz, a ki eszi azt a magot, megégeti a beleit és oda van a nyugalma!

Rossz fajta a kapzsi, pénzsomjazó emberek is, a kiknek szenvedélyükről így énekel a marceói dalmok:

Mivel szereti a silány jószágot, megengedi a vízhold, hogy «vízfelügyelő
 uramat» mondjanak neki,
 És tégedet kap, oh csengőcske, és csenget mindenki előtt.
 Igen, a kapzsiság az oka annak, hogy az ember elvál a társától!
 Fivérek a sasok a hetedik mennyben,
 De mikor a földhöz közelednek, elválnak egymástól. Vének a kapzsiság!

Utolsó mutatónál egy kis, jámbor tartalmú dalt választok ki

Fogadni akartak az Űrnek útja meg a gyönyöré.
 De végre így szólt Urunk útja: «Én nem fogadok;
 Én csak meg akarom tartani az én imaóráimat pontosan és kimutathatni
 alázatomat.

És mikor meg kell halnom, megyek, a hová uram kívánja, hogy menjek.

A gyönyör útja pedig így szól: «Én fogadok!

Egyébiránt: hadd örvendeztessem meg a szívemet és játsszam a szép leányokkal!

És mikor meg kell halnom, megyek, a hová uram kívánja, hogy menjek.

Ha parancsolja, hogy a pokoli folyóhoz menjek, megyek oda; ha a paradicsomba, oda is!

Biztosan nem derül ki e fordításaimból a berber versek eredeti formája. Igen nehéz egyébként megmagyarázni e berber költészet technikáját és eredetét. Olyan messze állnak a formái az arab mű- vagy népies költészetnek formáitól, a melyekről azt vélhetnők, hogy befolyást gyakorolhattak volna a berber költészetnek rendszerére. *Ott* a rím mindenütt a versek végén van és pedig egy mindig ugyanazonosnak marandó rím az egész költeményen át, — *itt*, a berber versekben, igen ritka a rím. *Ott* a versek és lábaik exact mérése (quantitativ és rhythmikus szabályok szerint), — *itt* majdnem semmi olyasmi. *Ott* igen ritka a versek keresztbevetése (l'enjambement), — *itt* olyan gyakori, hogy modorossá lesz. *Ott* — az arab versekben — ritkák az apostrophe, a personificatio, a pluralis majestatis figurái, — *itt*, a slúhi versekben, túlon túl gyakran láthatók azok. Szabad, például, a slúhi poétának «én ülök» helyett azt mondania «én ülünk» vagy «mi ülök» vagy «mi ülünk»; és szabad neki tüzes apostrophéval fordulnia a legbanálisabb tárgyakhoz, például a köpenyének szegélyéhez vagy gombjaihoz.

Ezek a tulajdonságok pedig nem kizárólag a szent Szídi Hammúnak derék akrobatáitól énekelt verseket jellemzik, hanem azokat is, a melyeket a műlövészeknél, t. i. a Szídi 'Alí ben Naszr hiveinél, hallhatunk. Van azoknál a műlövészeknél egy dal, egy ballada, a melyet igen gyakran énekelnek, — czíme *A gazella-kaland*. Negyvenkét sort foglal magában; *túl-ságos* nagy helyt foglal el a bevezetés: tizenhat sort. Hadd adjam elő önöknek ezt a gazella-kalandot. Egy öreg vadász beszél:

Én itt egy történetet akarok elbeszélni, — abból az időből, a mikor még vadász.

És mindig nálam volt a puskám, az ólom és a lőpor. voltam,

«Könyörülő isten nevében!» — így akarom elkezdni, —

Így a legjobb — Az Úr bocsátná meg vétkeimet! —

Isten nevében, oh szántóföld, én magot hintek reád.

Ha jó gyümölcsöt aratok, akkor még más földeket is fogok szántani;
 Rosszat ha aratok, akkor egyedül istennél marad reménységem.
 Nagy isten, azért vagyok én egy szegény vándorló dalnok, mivel engedelmeskedni akarok tenéked.

«Könyörülő isten nevében!» Az legyen a kezdés!

De ha szájam azt mondja «Kezdd el Muhammed próféta nevével!», — az is szintén jó egy kezdés,
 Mert evvel a szóval indítja útnak a vitorlás hajó kapitánya járművét, ha a levegő rezegni kezd

A tengeren és ha a vitorlákat kifeszíti és elindul.

Neked, oh Fátima, hoz e hajó egy új fátvolt,

Melynek selyemrojtjai vannak ott, a hol megfordúlsz te, oh szegély! —

Oh fejem, — ha még tudod, hát add ide

A történetet, a melyet átéltél azokkal a gazellákkal!

A mikor megtaláltam az állatokat, egy csoportba voltak összeseregelve;

A forrásnál inni akartak, mert szomjúság gyötörte őket.

Én vadász voltam, új puskámat magammal vittem;

Jobb oldalomon a csüllöngésemet vittem; a fegyvertartójában puskám a vállamra volt akasztva.

Igy érkeztem útamban oda, a hol ti valátok, oh gazellák!

Mikor megláttam őket, egy hajsárt menesztettem ki.

Ő a csoportot közelembe hajtotta. —

Egy fehér volt közöttük megfizethetetlen értékben.

A forrásnál inni akartak, mert szomjúság gyötörte őket.

Az első közülük tová sietne, — én tudtam azt;

Az utolsó azonban nem mozdulna, — azt láttam rajta.

Nos hát levettem vállamról a puskát, a melynek vésett volt a csöve és lehúztam róla a tokot.

Szememet a célra irányítottam és a puskámra figyelmemet,

Felhúztam a kakast és készültem lenyomni.

A gazella nyakának célózék, — ah, mint a sólyomé volt az! —

Im megszólított engemet a gazella s beszélt hozzám:

«Szent Ali ben Nasz-rnak soha meg nem bocsátok, — ő nekie,

A ki a vadászokat löni megtanította, hogy minket gazellákat öljenek meg!

Kinek öltem meg én a gyermekét? Mint kinek a gyilkosa késedelmezném elhagyni az országot?

Én *nem* romboltam házakat és nem törtem falakat, mint a tolvaj!

Az én egész vétkem csupán az, hogy a szabadban lakom és a virágos rétek után járok!» —

Ott levertem engem egy nehéz betegség, — s ezt hazahoztam magammal.

És mentem egy tudóshoz

És elbeszéltem neki történetemet. Ő elcsudálkozott

És mondá: «Könyörödj istenhez és Muhammed prófétahoz,

Hogy adja vissza eszedet, — mert ezt a gazellák elrabolták tőled!

Uraim, talán — miután csak egyes szavakat mondtam eddig a berber nyelvből — talán néhány egész berber mondatot szeretnének hallani, hogy e szép nyelv hangzását jobban megítélhessék. Azért, miután az a gazella magyarul mondta szavait, mostan szilhául beszélje az illető öt verset:

«Urnsāmīh i Sidi 'Ali Bēn Nā'sr, — wā'lid
 Jákkān taramīt irrmá, adnā'kkān izēn k'wā'd!
 Mamú ngīg arráuns, ug'w'ýg adasnzûg?
 Urnhūli tigummá, ularnkát nnkāb!
 Urnzdíg amār glahlá, nzzā' fuždíg!»

Különösnek fog talán látszani, hogy ezen a helyen akrobatákról és czéllövőkről beszéltem. De valóban nem csekély az a kulturális befolyás, a melyet ez a vándor népség gyakorol Magrib és általában a mohammedán világ többi részének lakosságára, — főleg európai eszmék terjesztésében és a vakbuzgó phanatizmus kiirtásában.

Hogyha egyszer civilizáló munkánkban elérünk ezekre a területekre, akkor ezek az emberek, a kik az európai és a mohammedán kulturát egyformán ismerik, lesznek a mi legkézségesebb eszközeink.

STUMME JÁNOS.

A BALKÁNI SZÖVETSÉG TÖRTÉNETÉHEZ.

A balkáni szövetség megalakulásának és actióba lépésének közvetlen következése volt: európai Törökország fölosztása. Ugyancsak e szövetségből sarjadt a balkáni államok egy részének, Szerbia-, Görögország- és Romániának, összefogása Bulgária ellen. Szerbiának aránytalanul nagy, Romániának eléggé jelentékeny megnagyobbodása növesztette meg monarchiánk ellen a Balkánon, a főleg orosz diplomatiától vezetett agitatiót. E bujtogatás során fakadt az a meggyőződés Oroszország, Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország vezetői köreiben, hogy a Habsburgok kettős monarchiája megérett a szétmállásra, tehát a Német-birodalom is elveszti hatalmi posztójának egyik legfőbb támaszát. Ennélfogva elérkezettnek látszik az idők teljessége, hogy Oroszország, Olaszország és a szomszédos balkáni államok hozzáállásának a monarchia tényleges földarabolásához; Franciaország és Nagy-Britannia pedig gyökeresen megakaszszák Németország közgazdasági előretörését s a Német-birodalom testéből és közgazdasági erejéből annyit ragadjanak magukhoz, a mennyi a saját érdekükben szükségesnek látszik. Ilyenformán a balkáni szövetséget közvetlen történelmi előzményeül kell tekinteni a most folyó világháborúnak.

A balkáni szövetség létrejöttének politikai és közgazdasági körülményei ránk magyarokra és természetesen az egész kettős monarchiára nézve rendkívül érdekeseek. Nemcsak azért, mert Magyarország a Balkánnal területileg határos, nemcsak azért, mert a monarchia Bosznia és Hercegovina által szorosan beletartozik a balkáni érdekelttségbe, hanem azért is, mert Magyarország lakosságának déli határszéli része faji rokonságban van a balkáni népekkel, ezért a balkáni eszméáramlatok a mi belső rendünkre is hatással vannak.

Ha mindehhez hozzá vesszük, hogy a balkáni szövetség létrejötte és tevékenykedése idején mind Magyarországon, mind Ausztriában, valamint a két államnak egymás közötti viszonyában súlyos zavarok uralkodtak: azt kell mondanunk, hogy a történelem régóta nem hozott ránk nézve annyira fontos, tanulságos és sorsunkat befolyásoló fejleményeket, mint a milyenekké alakultak a balkáni szövetség következményei.

E sorok írója e fejleményeket Belgrádból és Konstantinápolyból figyelte. Nem kíván olyan részletekre kiterjeszkedni, melyek közvetlen megfigyelési körén túlestek s ennél fogva érzi, hogy bizonyos fokig egyoldalúnak kell lennie. Éppen ezért nem is tart rá számot, hogy tanulmánya a balkáni szövetség egész történetének tekintessék. A mi a szófiai, bukaresti, cettinyei és athéni udvaroknál s politikai vezető körökben történt, annak megírása, közvetlen tudomás alapján, másokra vár. A jelentősebb mozzanatokat azonban e helyekre vonatkozólag is föl lehetett Belgrádban meg Konstantinápolyban is jegyezni.

A balkáni szövetség sokkal nagyobb hatással volt az egész civilizált világ sorsára, a nemzetközi viszonyokat, politikai és közgazdasági viszonylatokat erősen megváltoztató mostani világháború bekövetkezésére, semhogy azt csak mint a szövetség létrejöttét és működését intéző államférfiak ténykedését írhatnók le. Az államférfiaknak az általuk kihasználható nagyobb erőkre kell támaszkodniok, melyeket csak országuk fegyveres ereje és ennek nemzetközi téren megnyert támogatása adhat. A balkáni szövetséget is tehát a balkáni népeknek erős agitationális gyűjtogatása, majd a nemzetközi viszonyok kedvező alakulása tette lehetővé, actióképessé és egy nagy világtörténelmi folyamat megindítójává.

Ezek volnának azok a szempontok, a melyeknek irányítása mellett e tanulmány összefoglalja a balkáni szövetség történetének egyes, Magyarország és a monarchia léterdekei szempontjából fontos mozzanatait.

I.

A balkáni népeket, melyek európai Törökország testéből az európai nagyhatalmak segítségével kiszakítva, önálló nemzeti állami élethez jutottak, a török uralomnak még meglevő maradványai ellen való küzdelem inkább elválasztotta, semmint összehozta. Mind Szerbia, mind Bulgária és Görögország nemzeti propagandákat tartottak fenn az európai török tartományokban. E propagandákat, bár nem nyilvánosan, a kormányok is támogatták. Mivel pedig a nemzeti érdekszférákat szabatosan nem állapították meg, szerbek és bolgárok, bolgárok és görögök, görögök és románok igen gyakran surlódásokba keveredtek,¹ melyek a helyszínén, vagyis európai Törökországnak hol egyik, hol másik vidékén verekedésekben, vérengzésekben, az illető országokban pedig éles sajtó-polemiák alakjában nyilvánultak.

Mivel ezek a nemzeti propagandák a maguk helymegjelöléseiben sohasem alkalmazkodnak a török tartományi beosztáshoz, hanem mindig a történelmi Macedónia Ó-Szerbia, Albánia, Thrácia kifejezéseket használták, mindenek előtt e földrajzi megjelölések jelentőségére kell rávilágítani.²

Macedonia a tudomány által elfogadott területében európai Törökországnak Monasztir, Ellassona, Szaloniki, Kavala, Dzsujma és Stip városok által határolt része. Beleesik ebbe a szalonikii vilajet egészen, a monasztiri vilajetnek nagyobb része, a koszovói vilajetből a koszovói szandzsák, vagyis a Vardartól keletre eső terület, Stip és Kocsana városokkal, melyet röviden Bregalnica-vidéknek nevezhetnénk. Ez a terület kerekén 52,800

¹ 1905-ben az úgynevezett kuczó-oláh (aromun) kérdés miatt, a kiket a görögök magukhoz tartozóknak vindicáltak, diplomatiái szakítás következett be Bulgária és Románia között. Ezzel egyidejűleg Bulgária és Görögország között is feszültté lett a viszony a macedoniai propagandák surlódásai folytán.

² Európai Törökországnak hivatalos tartományi beosztása a következő volt. Szalonikii vilajet = 40,000 négyszögkm., monasztiri vilajet = 28,500 négyszögkm., koszovói vilajet = 32,900 négyszögkm., drinápolyi vilajet = 42,500 négyszögkm., Csataldzsa (szandzsák) = 3900 négyszögkm., Isztambul főváros = 1900 négyszögkm. Végül a két albán tartomány: a janinai vilajet = 17,900 négyszögkm. és a szkutarii vilajet = 1700 négyszögkm.

négyszögkm.-re becsülhető s lakosainak száma a balkáni háború előtt közel járt a két millióhoz. Ilyenforma területtel kezelte a bolgár propaganda is.

Ó-Szerbia szintén magában foglalta az úgynevezett és Macedoniához is számítani szokott Bregalnica-vidéket, Monasztir (Bitoly) környékét, továbbá Köprülü (Velesz) környékét. Ezen felül az egész koszovói vilajetet. A szerb propaganda azonban még az albán vidékekből is Ó-Szerbiának igényelte a Sár hegységtől nyugatra eső vidéket, délen Durazzóig, északon a szkutarii tóig. Ó-Szerbia területe ilyenformán közel jár a 40,000 négyszögkm.-hez, lakossága az egy millióhoz.

A szerb és bolgár propagandák tehát érintkezésbe és versengésbe kerültek mind a Bregalnica-vidéken, mind Üszküb (Szkoplye), Köprülü és Monasztir környékén.

A görög aspirációk viszont görög nemzeti tulajdonnak tartották Szaloniki és Kavala egész környékét, mely területet északkeleten a Sztrumica folyó, északnyugaton a Dojrántól Monasztir alá húzódó egyenes vonal határolja. E területeken tehát a görög propaganda jutott surlódásba a bolgárral, valamint Thráciának tenger melléki területein is.

A bolgár, görög és szerb nemzeti propagandák részint úgynevezett kulturális eszközökkel, — egyházi, iskolai téren, dalos egyesületekkel, torna-egyesületekkel, — dolgoztak, részben pedig az úgynevezett komitádzsi-szervezetek útján.

Az egyházi és iskolai téren való propagandát a bolgárok űzték a legnagyobb és legsikeresebb mértékben. A mint 1872-ben a bolgár nemzeti egyház függetlenítette magát a konstantinápolyi oekumeni patriárchától, a névleg Konstantinápolyban, tényleg Szófiában székelő exarcha alatt, a bolgár propaganda hatalmas eszközöket kapott az egyházi gyülekezetekben, a papokban, az iskolákban és a tanítókbán. Ettől kezdve használják a Balkánon a patriarchista és exarchista kifejezéseket. Az exarchista-egyházak és iskolák bolgároknak számítottak, a patriarchisták Ó-Szerbia területén szerbeknek, az Aegei-tenger mellé eső vidékeken pedig görögöknek.

A bolgár propaganda már a hetvenes évek elején kezdett dolgozni, valamint a görög is. A szerb propaganda csak a nyolczvanas évek végén indult meg és pedig Gopsevics Spiridion, trieszti

származású osztrák szerb írónak egy könyve alapján.¹ E könyvében Gopcevic szerbeknek mondja az összes balkáni szlávokat a Bulgária északnyugati részén lakó úgynevezett *sopok*kal együtt. Valósággal kikél Jasztrebov üszkübi orosz consulnak egy 1886-ban kiadott népköltési gyűjteménye ellen, melyben ez bolgároknak nevezi a még török uralom alatt levő úgynevezett makedo-szlávokat; rámutatott, hogy a bolgár kormány évenként 3.700.000 francot ad ki propaganda-czélokra, hogy Macedonia és Ó-Szerbia területén 20 algymnasium, hat női középiskola, 313 elemi fiúiskola, 31 leányiskola tartatik fenn a bolgár propaganda szolgálatában; kiemelte, hogy 1876 előtt e területeken 101 szerb iskola volt, most pedig alig van egynehány a Sár hegységtől északra eső vidéken s mindezekért kemény leczkzésben részesítette Szerbia vezető köreit.

Ettől kezdve a szerbek is erélyesebbek lettek az egyházi és iskolai propaganda terén. A közelmúlt időkig a Szerbiához közelebb eső macedon és ó-szerb területeken nem kevesebb, mint 77 szerb iskola és legalább kétszer annyi szerb egyház létesült, Belgrádban nevelt papokkal és tanítókkal. Azt lehet mondani, hogy a szerb határ és Üszküb közé eső vidékeken túlsúlyra tudott emelkedni a szerb iskolai és egyházi szervezet, de a Vardartól keletre eső részen, az úgynevezett Bregalnica-vidéken, a múlt század kilenczvenes éveinek végén csak 26 szerb iskolát tudtak számba venni 96 bolgár iskolával szemben s e vidéken a keresztyén szláv lakosság nagyobb része bolgárnak és exarchistának vallotta magát.

A bolgár és görög egyházi és iskolai propaganda versengésére nézve nincsenek közvetlenül szerzett számszerű adataink, de tudjuk, hogy ez a versengés sem folyt kisebb erővel, mint a szerbek és bolgárok közötti.²

A mi a komitádzsi-szervezetet illeti, tudjuk, hogy ez a magukat törvényen kívül helyezett emberekből állott. A török

¹ *Makedonien und Alt-Serbien*, von Spiridion Gopcevic, Wien. 1889.

² A *Quarterly Review* 1914. évi áprilisi számában közölt tanulmány szerint 1900-ban Macedoniában a bolgároknak volt 785 iskolájuk 1250 tanítóval és 39,782 tanulóval; a görögöknek 1901-ben 927 iskolájuk 1397 tanítóval és 57,607 tanulóval. (Ismertetése a következő könyveknek: R. M. Burrows: *The new Greece*, Z. Duckert Ferriman: *Greeks, Bulgars and English opinton*. stb.)

hatóságoktól üldözöbe vett kisebb-nagyobb gonosztevők, munkát és keresetet nem találó vagy találni nem akaró existenciák aránylag olcsó zsoldért beállottak a görög, szerb vagy bolgár komitádzi-szervezetbe és a vett parancs szerint rátörtek a török hatóságokra, katonai csapatokra, illetőleg az ellen-propaganda tényezőire. Ezek a komitádzi-bandák szinte lehetlenné tették európai Törökország területén a közrend és közbiztonság fenntartását. A kormánynyal titkon összeköttetésben lévő, Belgrádban, Szófiában és Athénben működő központi szervezetek irányították működésüket. E komitádzsik zsoldját a szerb kormány egyik tisztviselője hivatalos jelentésében a lakosság jelentékeny jövedelem-forrásának mondja s évi 3—4 millió dinárra teszi, mely pénz a szerb, görög és bolgár komitádzi-szervezet központjából folyt a szóbanlevő vidékekre.¹

A kulturális és komitádzi propagandák valósággal lassú méregként bomlasztották az ottomán hivatalos hatalmi szervezetet. A Konstantinápolyban székelő szerb, bolgár és görög diplomatáknak legfőbb foglalatossága volt, hogy a török kormányt különböző engedményekre bírják e propagandák terjeszkedése és erősödése irányában. Azt lehet mondani, hogy európai Törökország területén csak névleg uralkodott a konstantinápolyi kormány, tényleg azonban Belgrádból, Szófiából és Athénből irányították a lakosság sorsát és életműködését, aszerint, a mint az illető területen a szerb, bolgár vagy görög propaganda volt túlsúlyban.

Az új-török-uralom alatt az egyes propagandák területén nemzeti szervezetek alakultak, melyek a politikai életben, különösen a képviselőválasztásoknál érvényesültek. A konstantinápolyi parlamentben szó-szólókat és képviselőket nyertek a Török-birodalom-ellenes szerb, bolgár és görög nemzeti törekvések. A különböző nemzeti szervezetek hivatalosan is elismert bizottságokat alkottak,² sokszor gyűléseztek ezeken különböző,

¹ Dr. Todorovity Milán ministeri titkár jelentése a *Narodna Privreda u prišajedinyenim oblastima* című hivatalos kiadványban. Belgrád, 1914. A közgazdasági ministerium kiadása. 21. lap.

² Ilyenek voltak: A nemzeti föderatív párt, melynek volt bolgár, szerb, görög osztálya; A bolgár alkotmányos klubok köteleke; Az ottomán szerbek nemzeti szövetsége stb.

főleg törvénykezési és birtokjogi reformokat követeltek. Ezeken a gyűléseken érett meg Macedonia és Ó-Szerbia úgynevezett autonómiájának eszméje, melynek követelése lett azután fő ürgyvé a balkáni háború megindításának.

Mikor Olaszország háborút indított Törökország ellen, e nemzeti szervezetek és a komitádzi-bandák rendkívül merészekké lettek. Mivel az európai törökországi szláv lakosság legnagyobb része jobbágyi sorban élt és a földbirtok túlnyomóan törökké, vagy mohammedánná lett s szintén törököül számító szláv földesurak birtokában volt, e nemzeti szervezetek egyöntetűen igyekeztek szabályozni a földesúri szolgáltatásokat, majd olcsó árban és állami közvetítés útján való megváltásukat követelték. A komitádzi-bandák pedig azzal támogatták e követeléseket, hogy a földesurat illető termést és marhát elrabolták vagy pedig fenyegetésekkel és támadásokkal lehetlenné tették, hogy a mohammedán földesurak követeléseiket bérlőikkel vagy csifesiájának nevezett jobbágyfélekkel szemben behajthassák. A tulajdon- és vagyon-biztonság európai Törökországban az új-török uralom alatt még annál is gyengébb lett, mint a milyen Abdül Hamid uralkodása idején volt.

A szerb, bolgár és görög bomlasztó törekvések mellett külön lap illeti az albánokat is európai Törökország fölbomlásának történetében. Albán földnek rendszerint a Drin folyó és az Adriai-tenger, illetőleg észak-déli irányban a szkutarii tótól Thessáliáig nyúló adriai partvidéket szokták tartani. Az albánok azonban ez ősi települési helyükről a török uralom alatt felszivárogtak kelet felé egészen Szkoplyéig (Üszkü), észak felé pedig a Hercegovina határán levő Pestera nevű karszti fensíkgig. A Balkánt ismertető írók egyhangú nézete szerint a Rigómezőre (Koszovo Polye) és az ettől északra eső vidékekre, lassankint azoknak a szerbeknek helyére nyomultak, a kik 1690-ben és 1737-ben Magyarországra költöztek át. A terjeszkedés a Drin, Szitnica, Vardar, Ibar, Drina folyók és ezek mellékfolyásai mentén történt. Az úgynevezett Novipazári szandzsákban és a Drin vidékén lakó albán törzsek (Klemení, Kucsi, Trijepszi, Szkreli, Melci) nagyjából római katolikusok voltak és

monarchiánk protectorátusa alá tartoztak.¹ Mitrovica, Vucsitrn, Gilan, Guszinye, Ipek, Gyakova, Prizren, Pristina úgyszólván albán helyekül voltak tekinthetők s a helyi uralmat a régi Ó-Szerbiában a mohammedán szerbek mellett az albánok ragadták magukhoz. A keresztyén albánok szelidebb erkölcsűek voltak, a mohammedán albánok annál erőszakosabbak. A szegényebb albán rablási epizódokkal kevert pásztorkodást űzött, a gazdagabb városi földesúr, kereskedő, de mindenesetre rettegett és elismert tekintély volt. A Gyakova-környéki albán lakossághoz, még a keresztyén részhez is, nehéz volt idegennek hozzáférni. A Sár-hegységben lakó Lyuma-törzsbeli albánok egyszerűen nem bocsátottak idegent a területükre. Az Abdul Hamid-féle — hamidiánus — kormányzási rendszer az albánokat használta föl a szerbek és macedo-szlávok ozmán-ellenes fészkelődéseinek elfojtására. Az albánoktól a szerb lakosság rovására elkövetett rablásokat a török hatóságok rendszerint megtorlatlanul hagyták. A szerb lakosságban lángoló gyűlölet fejlődött ki az albánok ellen. Az albánok pedig mindinkább mindenkitől függetleneknek érezték magukat, tehát a konstantinápolyi kormánytól is. Tudjuk, hogy szembeszálltak az új-török kormányval. Ezt a mozgalmat angol ügynökök szervezték, mert csodálatosképpen a török kormány nem tudta megakadályozni azt, hogy a konstantinápolyi brit nagykövetség első dragománja szervezze az alkotmányos Törökország elleni mozgalmakat. 1910-ben a porta Torgut Sefket basát küldte a mozgalom elfojtására, a ki megbízatásában nagy szigorral járt el s valóságos vérfürdőt rendezett az albánok között. A vérbosszúhoz szokott albán törzsek 1912. év tavaszán látták elérkezettnek az időt arra, hogy a konstantinápolyi kormányval szemben támadólag lépjenek fel. Már 1912. évi május 27-én nagy csapatokban verődtek össze Gyakova, Prizren és Ferizovity körül. Junius 11-én Fadil basa valóságos csatát vívott Ipek mellett az albá-

¹ Még plébánosok is kerültek oda tőlünk. Gabriel Louis-Jaray *L'Albanie Inconnue* (Paris 1913, Hachette) cz. könyvében említi, hogy az orosi apát, Dochi, magyar eredetű és eredetileg Dóczinak hívták. Ez apát szerint az összes albánság 2 millió főre tehető, kik közül 200,000 katolikus, 600,000 orthodox és 1.200,000 muzulmán.

nokkal. Junius 28-án Monasztir, Prilep és Dibra körül voltak csatározások a török csapatok és az albánok között. Julius hó további folyamán egyes albán katonai csapatok is föllázadtak. Bolyetinác Isza albán vezér bevonult Mitrovicába és Vucsitrn városba s ugyanakkor Valona központtal megindult a déli albánok mozgolódása is, melynek élére Toptani bég állott.

Ezen a nyáron tehát, azt lehet mondani, az egész európai Törökország területén kisebb-nagyobb mértékben lázongások uralkodtak s az új-török kormány ellen fölkelt a lakosság az Adriától egészen a Marica folyóig. A zavaros állapotot a végtelenségig fokozta az, hogy Julius közepén Mahmud Sefket basa lemondott a nagyvezéri méltóságról s egész Juliusban válsággal küzdött az ottomán birodalmi kormány. Julius 26-án Pristina körül nagy török-mészárlást rendeztek az albánok és bevették Pristinát. Augusztus elején Bolyetinác Isza több ezerre menő albán lázadó élén Üszküb felé tartott s a török kormány a lázongást azzal igyekezett lecsillapítani, hogy külön missiót küldött ki az albán követelések megvizsgálására és a rend békés úton való helyreállítására. Ez azonban az állapotok zilált voltát semmiképen sem tudta enyhíteni.

Európai Törökország keresztyén lakossága¹ — mint említettük — előbb inkább egymással torzsalkodott, semmint együttesen működött a török uralom ellen. Az 1912. év folyamán a balkáni viszonyokat ismerők már némi közös czélt véltek felfedezni a balkáni szerbek, görögök és bolgárok mozgolódásában. Például nálunk Magyarországon azért keltettek e mozgolódá-

¹ E lakosság nemzetiségi arányszámát a szerb, bolgár, görög, román nemzeti propagandák nagyon különbözően, propagandistikus céljaiknak megfelelőleg szokták föltüntetni. Hivatalos népszámlálási adatok nincsenek. Egy 1895-iki tárgyilagos fölvétel alapján Ó-Szerbia és Macedónia lakosságára nézve a következő adatokat közölhetjük:

Ó-Szerbia: gör. kel. szerb: 160,000; r. kath. szerb: 4600; moh. szerb: 122,000; r. kath. albán: 10,500; moh. albán: 276,000; ozmán (török) 45,000; zsidó 3000; cigány: 18,000.

Macedónia: g. kel. makedószláv: 544,000; moh. mak. szláv (pomák): 57,000; g. kel. bolgár: 70,350; moh. bolgár: 53,000; g. kel. görög: 295,000; moh. görög: 15,000; g. kel. aromun (kuczó-oláh): 102,000; moh. aromun: 3500; g. kel. albán: 4000; moh. albán: 66,000; g. kel. török 4400; moh. török (ozmán): 446,000; zsidó: 74,365; cserkesz 2000; cigány: 43,000.

sok különös figyelmet, mert mind a hazai, mind a Száván túli szerb sajtó a balkáni népek összefogásának szükségét éppen a kettős monarchia ellen hangoztatta. A balkáni mozgolódás hullámai a mi dél-szlávjaink közé is elhatottak. Az 1912. év májusában a boszniai radicales szerbek nyíltan szembe helyezkedtek a kormánnyal és megakasztották a tartomány-gyűlés működését. Májusban Cuvaj horvát bán ellen merényletet követett el Jukics, a kiről kiderült, hogy a belgrádi szerb Narodna Odbrana eszköze volt. Junius hóban Belgrádban délszláv kiállítás nyílt meg, melyet csapatostul látogattak délvidéki szerbjeink, mind Horvát-Szlavonországból, mind a magyar vármegyék területéről. A magyar radicales szerbek egyházi autonóm mozgalmak ekkor csaptak a renitentia határára. Horvát-Szlavonországban és a Magyar-birodalom többi szerbek lakta részén nagyon elterjedt a szerb zászlók és nemzeti színek használata.

Közvetlen szomszédunkban, Belgrádban, azon év junius első napjaiban (a Gregoriánus naptár szerint május 20-án és 21-én) volt egy érdekes összejövetel, bolgár-szerb közgazdasági közeledés zászlója alatt. Ezen mind szerb, mind bolgár részről volt ministerek, vasúti és bankigazgatók, képviselők, szóval előkelő állásban levő férfiak vettek részt. Popovity Mika, a szerb államvasutak igazgatója, a szerb sectio elnöke, megnyitó beszédében arra utalt, hogy a Balkánt Ausztria-Magyarország akarja mind politikailag, mind közgazdaságilag kisajátítani. Szerbiának és Bulgáriának össze kell fogni e közös ellenség ellen. Semmi sem áll útunkban, — így szólt — hogy egy erős egységességet alkossunk s egy napon 250,000 helyett 500,000, sőt még több szuronyunk legyen. Ez volt tulajdonképen az első nyilvános hang, mely arra mutatott, hogy valami történt a szerb és bolgár hivatalos körök között, a mi az előbbi ismert féltékenykedés, bizalmatlankodás és gyűlölködés helyére egyetértésfélét hozott. A görögök és bolgárok között ugyanilyenre vallott az a körülmény, hogy a görög parasztok, már 1911-ben, előbbi elkeseredett ellenségüket, Apostolov bolgár bandavezért hónapokon át rejtegették délkeleti Macedoniában az üldöző török hatósági közegek elől.

A Balkánt járó hivatalos és nem hivatalos magyar magyar-osztrák emberek kezdték beszélgetni, hogy európai Törökország-

ban a különböző keresztyén nemzetiségekhez tartozó lakosság között sokkal kisebb a gyűlölködés, mint előbb. Sok jelenség arra mutat, hogy a szerbek, bolgárok és görögök érzelmeinek e változásában nagy része van a belgrádi, szófiai és athéni kormányok befolyásának s hogy Törökországnak Olaszországgal való háborúját és az albánok lázadása által okozott belső zavart az európai törökországi keresztyén népek kitűnően fölhasználhatják a saját fölszabadításukra, és ebben az irányban olyan emberek fejtenek ki agitatiót, a kik nyilván a felsorolt kormányok szolgálatában dolgoznak. Az agitatio, különösen szerb részről kifejezetten monarchia-ellenes is, mert hiszen a szerbek attól tartanak, hogy a monarchia fegyveresen is segítségére fog menni a balkáni államoktól megtámadott Törökországnak. Ennek tulajdonítható az, hogy a magyarországi szerbek, románok és tótok között az 1912. év folyamán olyan sok államellenes mozgolódás volt s hogy az osztrák szlávok a legnagyobb heveséssel estek neki egyrészt Magyarországnak, másrészt az osztrák parlament munkaképességének és Ausztria belső rendjének. Mivel Magyarországon különben is erős pártviszály uralkodott, a szerb agitatio méltán ringathatta magát abban a meggyőződésben, hogy a politikai és nemzetiségi zavarok a kettős monarchiát actióképtelenné fogják tenni, ha Törökországot a balkáni népek megtámadják.

Az első nyilvános figyelmeztetés ilyen irányban Magyarországon a *Budapesti Hírlap*-nak augusztus 3-iki szerajevói tudósításában jelent meg, mely szerint «Angol pénz, olasz sympathia és Oroszországban való reménység mellett kovácsolgatják Belgrádban a kánikulai nap forró tűzénél a legujabb balkáni szövetség monarchia-ellenes gyűrűjét, melyet északon Oroszország zárna le. Középen természetesen bennünket fojtának meg évszázados aspiratióik halálos ölelésével. (Szól pedig mindez Nagy-Germániának.)»

Néhány nappal utóbb, augusztus 9-én, a londoni *Times* már egyszerűen és világosan azt jelentette, hogy Szerbia és Bulgária között létrejött a véd- és dacz-szövetség. Szeptemberben már az egész művelt világ tudta, hogy Szerbia, Bulgária és Görögország együttes actióra készülnek Törökország ellen. Az augusztus és szeptember hóban bekövetkezett balkáni események és

mozgalmak vázolósa előtt röviden át kell tekinteni az európai nagyhatalmi concert egyes tagjai részéről a Balkánt illetőleg tett lépéseken.

II.

Az 1878. évi július 13-án Ausztria-Magyarország, Németország, Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország, Oroszország és Törökország között létrejött berlini szerződés egyrészét megállapította európai Törökországnak s a belőle önállókul kivált Bulgáriának, Szerbiának, Montenegrónak és Romániának határait, másrészt szabályozta az egyes nemzetközi fontosságú politikai és közgazdasági viszonyokat s az így létrejött balkáni helyzetet az úgynevezett signatárius nagyhatalmak (a szerződést aláírt hatalmak) védnöksége alá helyezte. A kifejlett diplomatiái gyakorlat szerint az európai helyzet és béke szempontjából jelentős balkáni ügyeket Oroszország, Olaszország és a kettős monarchia külügyministerei egyetértőleg intézték. Ezek a külügyministerek minden jelentősebb balkáni esemény után személyesen is összejöttek s így beszélték meg teendő intézkedéseiket. A legtöbb esetben létrejött az egyetértés külső formája. Érdemileg azonban ez a látszólagos egyetértés nem sokat ért. Az orosz sajtó sohasem szünt meg a berlini szerződés ellen izgatni mind otthon, mind a balkáni népek körében. Olaszország már a velünk kötött és oly botrányosan félredobott szövetségi szerződésben is biztosítani igyekezett a maga külön balkáni érdekeit és a balkáni népek között Oroszország ügynökeitől ellenünk izgatott érzéseket mindig a maga politikai és gazdasági érdekében igyekezett kihasználni. Az annexió válság, a mint tudjuk, még nehezebbé tette az egyetértés fenntartásának csak a látszatát is. Olaszország ekkor egyáltalában nem támogató bennünket, Oroszország pedig Franciaországgal és Angliával együtt nyíltan ellenünk dolgozott. Az úgynevezett entente-hatalmaknak ez a maguktartása a balkáni kérdésekben is szorosabb velünk tartásra indította Németországot s már ekkor nyilvánvaló lett, hogy az entente-hatalmak a kettős monarchiát teljesen ki akarják szorítani a Balkánról s egyáltalában lehetetlenné akarják tenni a kettős monarchiának minden befolyását a balkáni ügyek intézésében.

A balkáni zavarok nyomán természetesen élénk tevékenység indult meg a bécsi közös külügyi hivatalban, melynek egyik főcélja Törökország integritásának fönntartása és a balkáni zavarok lecsillapítása volt. Ezt az actiót megzavarni igyekezett 1912 június 20-án Grey brit külügyminister, a mikor a világsajtóban közzétette a török nagykövetnek adott azon közlését, hogy Nagy-Britannia a nagyhatalmakat közbelépésre szólítja fel, ha Törökország nem rendezi el azonnal a macedoniai és albániai zavarokat. Ez föltétlenül erős támogatása volt a balkáni államok török-ellenes törekvéseinek. Julius 3-án Vilmos német császár személyesen találkozott az orosz csárral Baltiskij Portban és felhivatalos közlések szerint eszmecseréjük fő tárgya Törökország integritásának fönntartása lett volna. Julius 17-iki felhivatalos közlések szerint Berchtold gróf, a monarchia közös külügyministere, a nagyhatalmakhoz intézett jegyzékben javaslatokat tett az albániai és macedoniai zavarok megszüntetése czéljából. Augusztus 21-én az ottomán kormány a lázadó albánok követeléseinek elfogadásával igyekezett legalább az albán zavarokat megszüntetni. Augusztus 24-én közhírré tétetett, hogy a nagyhatalmak hozzájárultak Berchtold gróf javaslataihoz, melyek európai Törökország egyes tartományaiban decentralisatiót és autonomiát javasoltak és ezúton akarták elérni Törökország belső consolidatióját. Az entente-hatalmak agitatioja azonban útját igyekezett vágni annak, hogy a balkáni zavarok a kettős monarchia javaslatai alapján és mintegy vezetése alatt intéztessenek el. Szerbiában. Bulgáriában és Görögországban a hivatalos körök részéről nemesak túrt, de támogatott tüntetések indultak meg. Augusztus 7-én a bolgár határszálen levő Kocsana városkában a török katonaság összeütközött a tüntető lakossággal és a kifejlődött mézszárlásban 120 bolgár lakos elesett, 200 pedig megsebesült. Augusztus 12-én Szófiában nagy népgyűlés követeli a bosszúló háborút Törökország ellen. Augusztus 27-én a szerb kormány egy, a török katonaságtól Szjenicában elkövetett vérengzés miatt követelt az ottomán kormánytól sürgős elégtételt. Augusztus 24-én Nikita montenegrói király mozgósítási parancsot adott ki s augusztus 30-án érkezett hír szerint Bulgária a macedon határszáelre 50,000 katonát küldött. Szeptember 1-én Bel-

grádban a Narodna Odbrana nagy tüntető gyűlést tartott, melyen háborút követeltek Törökország ellen. Szeptember 9-én Athénben a Zeus-templomnál volt egy nagy, Törökország ellen háborút követelő népgyűlés. Szeptember 12-én Bulgária, Görögország és Szerbia együttesen intéztek jegyzéket az ottomán kormányhoz, melyben tiltakoztak Macedonia elnyomása miatt és nemzeti autonómiát követeltek európai Törökország egyes tartományai részére. E jegyzék ultimátumszerű volt és mivel az ottomán kormány nem sietett a válaszzsal, szeptember 13-án visszahívták a konstantinápolyi bolgár követet, szeptember 17-én pedig a szerb követet.

Kétségtelenül e balkáni lázas tüneteknek szólt Bethman-Holweg német birodalmi cancellár találkozása Buchlauban Berchtold gróffal szeptember 9-én. E találkozásnak mintegy ellensúlyozójául látszott Szaszonow orosz külügyminister londoni látogatása, szeptember 21-én. A balkáni fejleményekre nézve egészen hatástalanul hangzott el Berchtold gróf szeptember 24-iki delegatiós exposéja, melyben az ottomán birodalom belső megszilárdulásának szükségét és területi épségének megóvását hangsúlyozta. Egy nap múlva arról jött hír, hogy Bulgária elküldte hadüzenetét Konstantinápolyba; szeptember 26-án pedig Törökország is elrendelte az általános mozgósítást. Szeptember 30-án megindult a mozgósítás és a seregeknek a török határok felé indítása mind Szerbiában, mind Bulgáriában és Görögországban.

Belgrádban, úgy látszik, féltek attól, hogy a kettős monarchia és Németország, esetleg az egész hármasszövetség erélyes föllépése még mindig megakaszthatja a balkáni fegyveres összeköttetést. Különösen tartottak a kettős monarchiától, mely közvetlen szomszédságánál fogva nyugat és észak felől könnyen vethetett csapatokat Szerbiába és ezzel mindenestre megakadályozhatta volna Szerbia teljes erejű közreműködését a Törökország elleni vállalkozásban. Erre vall az, hogy Pasic, szerb miniszterelnök az európai nagy sajtóírodák útján, a török mozgósítás napján, szeptember 26-án, jónak látta kereken és határozottan kijelenteni, hogy háborús veszedelem nincs. Hartwig, belgrádi orosz követ szeptember 28-án szintén jónak látott egy nyilatkozatot közzétenni, mely az európai sajtóban —

lényeges tartalmában szószerint fordított — következő szöveggel jelent meg:

— Nem hiszek a háború jelentőségében, sőt inkább a békés kibontakozásban . . . Oroszország nem csupán Macedonia számára kíván reformokat, hanem valamennyi európai törökországi vilajet, tehát az úgynevezett Ó-Szerbia számára is. Lehetetlenség volna a szerbeknek meg nem adni azt, a mit a macedoniai bolgároknak megadtak. Törökország megígérte a nagyhatalmaknak, hogy megadja a valóságos reformokat keresztyén alattvalóinak, hogy békében éljenek és fejlődjenek . . . A balkáni államok foederatiója a balkáni béke érdekében sympathikus gondolat előttem.»

Ha meggondoljuk, hogy ekkor már a török határhoz közel állottak a szerb, bolgár és görög csapatok, hogy ki volt dolgozva az ottomán kormánynak szóló együttes ultimátum és meg volt fogalmazva a szerb király mozgósítási kiáltványa, a mely szeptember 30-án, tehát két nappal későbbben ki is adott, fogalmat alkothatunk e nyilatkozatok őszinteségének értékéről.

Kétségtelen, hogy Európa az 1912. évi balkáni helyzettel szemben kissé készületlennek és megzavarodottnak mutatkozott. A sűrű európai táviró-hálózat csak úgy ontotta a táviratokat. A nagyhatalmak külügyi hivatalai egymás után szinte ünnepélyesen nyilatkoztak, hogy ők a békét akarják és teljes erővel dolgoznak rajta. Mivel a nagyhatalmak Berchtold gróf javaslatait tárgyalási alapul elfogadták és ennek megfelelő irányban érintkeztek a portával, világos volt a nagyhatalmaknak az az álláspontja, hogy békés elintézést akarnak. A balkáni országok azonban nem sokat adtak ez akaratra. A török határ felé tolták hadseregeiket, sőt a montenegrói csapatok már meg is kezdték a harczot a török csapatokkal. A nagyhatalmak békés actiója sem látszott közelebbi megvizsgálás után nagyon őszintének. Hiszen a francia és angol sajtó heves hadjáratot viselt Berchtold gróf actiója ellen. Az orosz diplomaták és egyéb politikai ügynökök mind Szerbiában, mind Bulgáriában és Görögországban a fegyveres föllépés mellett izgattak. Ez izgatás sikerét növelte az, hogy az ottomán kormány, miután a nagyhatalmakkal tárgyalt a balkáni reformok iránt, nem kí-

vánt a Szerbia, Bulgária és Görögország által közvetlenül támasztott követelésekre reflectálni s ilyen irányban nyilatkozatot is tett. Berchtold gróf a balkáni viszonyok gyökeres orvoslását és a balkáni statusquo fönntartását már-már biztos eredmény-nyel látszott munkálni. Ezzel szemben a balkáni mozgalmak azt a czélt látszottak szolgálni, hogy a balkáni actiót orosz-szláv hatalmi sphærába tereljék és a hármasszövetségi hatalmak rovására a balkáni szláv államok és orosz protectoruk akarataként vigyék keresztül.

A balkáni államok háborús mozgolódása azon a czímen folyt, hogy reformokat és autonomiát követeltek Ó-Szerbiának, Macedóniának, Albániának; tehát körülbelül azért a czélért, melyet a kettős monarchia külügyministere a nagyhatalmak megegyezésével, békés tárgyalás útján akart elérni. De mint a balkáni ekkori fejlemények egyik szem- és fültanúja megjegyezhetem, hogy a Balkánon senki sem beszélt reformokról és autonomiáról. Területi terjeszkedés kellett Szerbiának, Montenegrónak, Görögországnak és Bulgáriának. A balkáni testvérek felszabadítása volt a jelszó, nem pedig autonomia kivívása. Szerbia és Montenegró minden olyan földet magának követelt, a hol szerbek laknak, Bulgária a bolgároktól lakott vidékeket, Görögország a görögökkel népes földet akarta annectálni. Ennek a szándéknak szólt minden lelkesedés, szónoklat és hírlapi vezérczikk. Ezt hirdették a belgrádi, szófiai és athéni bolti kirakatokba tett térképek, erről beszélt mindenki. És egészen hiába való volt arra figyelmeztetni az ottani politikusokat, hogy a nagyhatalmak egészen mást beszélnek és egyelőre a balkáni helyzet megváltoztatásáról nem akarnak tudni. Szinte ösztanulva mondták: ha vér fog folyni, ezt lehetetlen minden re-compensatio nélkül hagyni. És lehetetlennek látszott a köztudatból kiirtani azt a hitet, hogy még akkor is kiprotegálnak a nagyhatalmak valami területi nagyobbodást a harcza ment balkáni államoknak, ha a török hadsereg győz. Tetszetősnek látszott az az önbiztatás is, hogy ha az entente-hatalmak komolyan nem akarnák a háborút és a balkáni szláv aspiratiók érvényesítését, már régen elnyomtak volna minden háborús készülődést. Tehát nyilván csak komédia, ha a belgrádi orosz követ, Hartwig, nyíltan a csendesítőkhöz áll. Mert mindenki tudja, hogy a bel-

grádi orosz követ részt vett a háborús készülődéseket előkészítő ministeri és egyéb tanácskozásokban s minden a tudtával és akaratával történt. Mind Szerbia, mind Bulgária és Görögország közvetlenül maga mellett érezte a hármamentente támogatását és Oroszország segítő kezét. Ilyen körülmények között ment végbe október 8-án, kedden, a nagyhatalmak belgrádi, szófiai és athéni képviselőinek demarche-a. A balkáni miniszterelnökök azt adták tudtul a követeknek, hogy a fegyveres actio már megindult s ennél fogva a békés diplomatiái tárgyalások semmiféle eredménnyel nem bízathatnak.

A balkáni szövetség fegyveresen szállott síkra Törökország ellen.

III.

Boucher, a *Times* balkáni levelezője, a kinek állandó lakása Szófiában volt s a ki saját állításai szerint jelentős részt vett a balkáni szövetségre vonatkozó tárgyalásokban, a balkáni szövetségről írott cikkeiben¹ azt írta, hogy a kezdeményezés a szövetség tekintetében Görögország részéről indult meg. Az új-török kormány által az európai török tartományokban tett erőszakos rendszabályok vitték rá Venizelos görög miniszterelnököt, hogy fölújítsa Trikupis egykori görög miniszterelnök 1891-iki eszméjét, a ki ez év nyarán személyesen utazott Belgrádba és Szófiába, hogy a három állam között szövetséget hozzon létre. Az 1911. évi április hó folyamán magán közvetítéssel egy jegyzék ment Athénből Szófiába, mely javasolta:

az összefogást (entente) együttes actióra a törökországi keresztyének szabadságának védelmére;

védsszövetséget, ha a felek bármelyike Törökországtól megtámadtatik.

Egyidejűleg magánlevelek mentek Ferdinánd királynak és Gesov bolgár miniszterelnöknek, melyeknek írói azt fejtegették, hogy a fennálló körülmények a két állam közeledését követelik s ez a közeledés alapköve lehet egy balkáni-szövetségnek. György görög király e lépésekhez hozzájárult. A dolgokról a királyon, Venizelos miniszterelnökön és Gryparis konstanti-

¹ *Times* 1913. évi június 5., 6., 11. és 13. számában.

nápolyi görög követen kívül Görögországban senki sem tudott. A jegyzéket egy bizalmas ember útján Korfun át egy Bécsben élő jól ismert angol embernek kézbesítették, a ki azt, természetesen eredeti lepecsételt állapotában, átadta a bécsi bolgár követségnek és ez megküldte Gesov miniszterelnöknek. A miniszterelnökök teljesen egymás között váltották a leveleket. Mivel ez a tárgyalás titokban maradt és csak akkor sült ki, mikor már a szerb-bolgár tárgyalások nagyon előre haladtak, úgy tűnt fel a dolog, mintha a balkáni szövetség a szerb-bolgár megegyezésből eredt és Belgrádból indult volna ki. A valóságban a görög szövetségi javaslat legalább öt hónappal megelőzte a szerb-bolgár tárgyalást.

Boucher további előadása szerint Ferdinánd bolgár király, bár nem idegenkedett az eszmétől, nem sietett a görög javaslat elintézésével. Az új-török kormány harcziás magatartása a krétai kérdésben¹ török-görög háborúval fenyegetett. Bulgária semmit sem akart áldozni a krétai kérdésért és nem akart Görögországgal ez ügy elintézése előtt szövetséget kötni. Mindamellett a viszony szemmel láthatólag folyton javult Görögország és Bulgária között. Augusztusban pedig Ferdinánd bolgár királynak a nagy szobranye, az alkotmány módosításával, fölhatalmazást adott titkos szerződések kötésére. A szerződést Gesov, bolgár miniszterelnök és Panaszófiai görög követ csak 1912. évi május 29-én írták alá Szófiában. A szerződés tartalmát Boucher nem éppen helytelenül, de czélzatosan, teljesen békés természetűnek vázolja. 1913. évi november 26-án a párizsi *Matin* című lapban közzétett és czáfolat híján hitelesnek elfogadható szöveg szerint a szerződés és a hozzácsatolt declaratio lényeges tartalma a következő volt.

A szerződés első pontja szerint: ha a szerződő felek azon őszinte óhajta ellenére, hogy az ottomán birodalommal szemben minden támadó és kihívó lépéstől tartózkodjanak, bármelyik szerződő fél megtámadtatnék, kötelezik magukat a teljes

¹ Venizelos, krétai származású ügyvédnek görög miniszterelnökké kinevezését és a krétai lakosság által az athéni parlamentbe képviselők küldését az új-török kormány Törökország területi integritásának megsértésül jelentette ki, mert Kréta az ottomán birodalomnak volt alkotó része.

erővel való kölcsönös védelemre és a békének csak együttesen való megkötésére. A második szakaszban kötelezik magukat, hogy mindent megtesznek arra, hogy fajrokonaiik Törökországban egymás mellett békében éljenek tovább és a nagyhatalmakkal egyetértve arra, hogy az ottomán bolgárok és görögök részére teljes alkotmányos jogok szereztessenek. A harmadik szakasz szerint a szerződés érvénye három esztendő s ha fel nem mondják, még egy esztendő. A felmondásnak a harmadik év letelte előtt legalább egy félévvel kell megtörténnie. A negyedik szakasz szerint a szerződés titokban tartandó és harmadik hatalommal részben vagy egészben csak a szerződő felek beleegyezésével közölhető.

A declaratio első szakaszában Bulgária semlegességet köt ki magának a krétai kérdés miatti háború esetére. Egyébként Görögország legalább 120,000, Bulgária legalább 300,000 embert köteles kiállítani. A vezérkaroknak egyetértőleg kell dolgozni s a haditerveket egymással közölni. A második szakasz szerint, ha a szerződő felek bármelyike Törökország részéről megtámadtatik, a másik köteles teljes erejével segítségére menni. A görög flotta az összeköttetést köteles a tengeren megzavarni európai és ázsiai Törökország között. Bulgária a koszovói, monasztiri és szalonikii vilajetekbe is sereget küld. Ha Szerbia is részt vesz az actióban, akkor Bulgária egész haderejét Thráciában használhatja fel, de a nevezett három vilajetbe legalább 120,000 embert köteles küldeni. A harmadik szakasz a teljes erővel való harcra szállást köti ki az esetre is, ha kölcsönös megegyezéssel Bulgária és Görögország üzenné meg a háborút Törökországnak. A negyedik szakasz a másik fél jóindulatú semlegességét köti ki az esetre, ha a szerződő felek valamelyikét nem Törökország, hanem más ellenfél támadná meg. Az ötödik szakasz szerint a háború alatt egyik szerződő fél sem köthet 24 órásnál hosszabb fegyverszünetet a másik hozzájárulása nélkül. A hatodik szakasz a háború megkezdése után a krétai kérdés rendezésére is felhatalmazza Görögországot s biztosítja Bulgária fent jelölt támogatását ez esetre is. A hetedik szakasz a szerződő államok vezérkari főnökeit kötelezi, hogy a haditerveket s ezek időközi módosulásait egymással közöljék.

A nyolczadik szakasz szerint a katonai megállapodások rögtön életbe lépnek és a szerződés tartama alatt érvényben maradnak.

A szerb-bolgár megegyezést mind Boucher előadása, mind a balkáni fejleményeket ismerő összes szaktekintélyek szerint Hartwig Nikola, belgrádi orosz követ kezdte erélyesen munkálni, 1909 októbertől, vagyis belgrádi állomásának elfoglalásától kezdve. Az ő eszméje volt az összes balkáni szlávok összefogása az Orosz-birodalom, mint a legnagyobb szláv hatalom ægise alatt. Ezt az eszmét Izvolszki, orosz külügyminister 1910 márcz. havában tárgyalta is Milovánovics szerb minisiterelnökkel, a ki akkor Péter szerb királyt kísérte el szentpétervári látogatására. Az 1911. év tavaszán, a mikor a szlavophil érzelmű Gesov jutott a bolgár minisiterelnöki székbe, a körülmények kedvezőbbekké váltak. Szeptember végén, az olasz-török háború kitörése folytán Milovánovics bolgár-szerb összefogást javasolt a két állam érdekeinek biztosítására. Gesov Nyugat-Európában időzött és visszaútaztakor, október 11-én Milovánovics be szállott hozzá Belgrádban s együtt utazott vele Lapovo állomásig, a mely közel van Nishez. Ezt a találkozást mondják a szerb-bolgár szövetség létrehozójának. Rövidesen rá Spalajkovics szófiai szerb követ formális tárgyalásokra kapott megbízást. Oroszország hozzájárulása biztosított. Szófiában csak Gesov, Danev és Teodorov voltak beavatva, Belgrádban pedig Milovánovicsnak egyedül Pasics bolt a bizalmasa. Újév táján, mikor Szófiában az összes balkáni trónörökösök összegyűltek Boris trónörökös nagykorúságának ünneplésére, már sokat lehetett sejteni. De az összegyűlt vendégek között csupán Vladimirovics András orosz nagyherczeg tudott a tárgyalásokról. Ennek Boucher szerint, Milovánovics még ekkor úgy nyilatkozott, hogy fél a Törökországgal való szakítástól, mert Szerbia kivitelének javarésze csak Törökország barátságából volt lehető, mivel Szerbia a kettős monarchiába aránylag nem sokat vihetett ki és a szerb kivitel fejlődése a szalonikii útra volt alapítva. (E körülményt újabb fontos okául állapíthatjuk meg annak, hogy a balkáni szerződési tárgyalásokat olyan szoros titokban tartották.) Az 1912. évi márczius 13-án mégis létrejött és aláíratott a szerb-bolgár szövetségi szerződés. E szerződés szövegét vázolta Boucher is említett tanulmányában és közölte a párizsi

Matin is 1913. évi november 25-én. Első pontjai hasonló megállapodásokat tartalmaznak, mint a görög-bolgár szerződésé. Fontos azonban, hogy a szerződésben már határozottan vázolták a bolgár és szerb érdeksphærákat európai Törökország területén, vagyis lényegileg azt, hogy siker esetén mely területek jussanak Szerbiának, melyek Bulgáriának a közös hódítmányból.¹ E szerint: a Sár hegységtől északra eső területek, vagyis Ó-Szerbia és a Novipazári szandzsák szerb osztályrésztül jelöltetnek meg; a Rhodopé hegységtől és a Sztruma folyótól keletre eső vidék bolgár osztályrésztül. A közbeeső terület odaítélése pedig az orosz csár döntő bíraskodására bízott. E terület egy északkelet-délnyugat irányában húzódó sáv, Kusz-tendiltől Sztrugáig. Kratovo, Velez, Monasztir és Ohrida még Bulgáriának jutott volna, míg a Sár hegységtől délre eső vidék, nevezetesen Kumanovo, Üszkü, Kicsevo, Dibra és Sztruga vidéke jutott volna arbitráls alá. A csár 1913. évi április végén jegyzékben közölte, hogy elvállalja a döntő bíraskodást. A szerződés határozottan ünnepélyes jelleget nyert azáltal, hogy aláírta mind a szerb, mind a bolgár király. Albánia és Drinápoly nem említették a szerződésben.

A katonai megállapodásokat külön conventióba foglalták, melyet 1912. évi május hó 12-én írtak alá. Bulgária legalább 200,000, Szerbia legalább 150,000 katona kiállítására kötelezte magát. Bulgáriának 100,000 embert kellett küldenie Thráciába és 100,000-et Macedóniába. (Boucher megjegyzése szerint az lehetett a föltételezés, hogy tovább kelet felé Oroszország száll síkra.) Arra az esetre, ha Szerbiát valamely hatalom — (Boucher és a szerb magyarázat szerint Ausztria) — megtámadná, Bulgária köteles Szerbiát 200,000 emberrel segíteni; másrészt Szerbia kötelezte magát, hogy Bulgáriát Törökország ellen 100,000 emberrel segíti. (Boucher szerint e megállapodásokat későbbi megegyezésekkel módosították). Világos lett, hogy Törökország a maga katonai erejét Drinápoly vidékén összpontosítja és a legutolsó, — szeptember 28-án a vezérkarok között létrejött — megegyezés szerint mindkét félnek jogában állott hadi-

¹ A *Times* május 9-iki száma térképet is közölt, mely a szerb-bolgár területi megegyezést tüntette fel.

erejét a szükség szerint és a katonai helyzet szerint alkalmazni.¹

A balkáni szövetséget teljessé Montenegró hozzájárulása tette. Miklós király még 1911. év júliusában, az olasz-török

¹ Az 1913. évi október hó folyamán, a mikor a szerb kormány szükségesnek találta, hogy a monarchiával szemben barátságosabb hírokat pengessen, a szófiai *Dnevnik* című lap, az akkori és mostani kormánypárt lapja (Gesov-Danev-éké a *Mir* nevű lap volt), közölte, hogy a szerb-bolgár szerződésnek volt egy Ausztriára és Magyarországra vonatkozó titkos pontja. Ferdinánd bolgár király e titkos pontot semmiképen sem akarta aláírni. De az orosz kormány kinyilatkoztatta Szófiában, hogy e pont elfogadása nélkül nem vállalja el a protectorátust a szerb-bolgár szerződés felett. E kényszerítő lépés folytán Ferdinánd király kénytelen volt a titkos pontot is elfogadni. A szerb kormány félhivatalosa, a *Szamouprava* e közleményre október hó 28-iki számában a következő polemikus választ hozta:

«A *Dnevnik* arról igyekszik valakit meggyőzni, hogy Bulgária kénytelen volt Szerbiával szövetséget kötni, mert Oroszország hajtotta belé, valamint kénytelen volt Szerbiával szemben belemenni abba a kötelezettségbe is, hogy 200,000 katonával segítse, ha Ausztria-Magyarország hadat üzen neki, meg szállja a novipazári szandzsákat, vagy európai Törökországnak valamely más vidékét. Mikor bizonyos idő előtt Oroszországban meg kellett nyerni a közvéleményt, irányadó szófiai körök azt híresztelték, hogy előbb Bulgária vetette föl a szerb-bolgár szövetség eszméjét és hogy a balkáni szövetség létrejöttének érdeme nem a szerb, hanem a bolgár kormányé. Teljesen illetékes tájékoztatás alapján kategorikusan kijelenthetjük, hogy a szerb-bolgár szövetséggel először Rizov úr állott elő, a ki a bolgár király meghagyásából Belgrádba jött azzal, hogy megkösse a szövetségi (defensiv és offensiv) szerződést. Előzetes megbeszélések folytak boldogult Milovánovics Milovánnal, a radicalis pártok fejével. Mikor Milovánovics hozzájárult, találkozott Gesovval, az Európából Szófiába menő vonat kocsijában és Kragujeváciig kísérte. E találkozásról, mivel titokban kellett maradnia, a bolgár újságok semmi hírt sem közöltek. A szerződésen ekkor kezdtek dolgozni és 1912 február végén elkészült. A szerződésnek offensiv jellege csupán Törökország ellen maradt meg és ez ellen is csak adott esetben; Szerbia visszautasította, hogy a szerződésnek valamely harmadik féllel szemben is legyen offensiv jellege. Bulgária közben maga ajánlotta föl, hogy a szerződésben legyen intézkedés Ausztria-Magyarország ellen is, mely ellen Bulgária 200,000 emberrel segítené Szerbiát. E megállapodásokról Oroszország csak akkor értesített, mikor az arbitrage iránti szakasz került sorra. Oroszország tehát sohasem avatkozott be a tárgyalásokba és még kevésbé gyakorolt pressiót akár az egyik, akár a másik irányban.»

A szerb kormány e nyilatkozatát akkor tette közzé, a mikor Bulgária az irántunk határozottan barátságos politika útjára lépett s Ferdinánd király

háború kitörése előtt szóba hozatta konstantinápolyi képviselője útján az ottani orosz nagykövetségnél a balkáni keresztyén államok összefogását Törökország ellen. Szeptember hóban, az olasz-török háború kitörése után, már javaslatokat tett Szerbiának, Bulgáriának és Görögországnak együttes actio iránt. Szerbia ekkor törökbarát politikát folytatott (a szalonikii kiviteli út miatt), de Bulgária és Görögország hozzájárult a javaslatához. Szerbia később megváltoztatta felfogását és Daniló herceg 1912. évi szófiai látogatásakor már hozzájárult az összefogáshoz. Ez az összefogás először tisztán defensív volt, de jellege a kocsanai és beranei nyári mészárlások után módosult. A szerb-montenegrói formális szerződést Schweitzban szeptemberben írták alá. Mint már említettük, Montenegró lépett először fegyveresen síkra. Miklós király a háborútól közgazdaságilag és politikailag lehetetlen állapotú királyságának területi megnagyobbodását várta, vagyis, a saját kifejezése szerint, helyet keresett a napon. 1912 augusztus 24-én megvolt a montenegrói mozgósítás, pár napra rá az első ágyúlövés Szkutarira, meglehetősen színpadi ünnepélyességgel. Ez is egyik bizonyítéka volt annak, hogy mennyire respectálták a balkáni államok 1912-ben a béke fönntartását hirdető európai nagyhatalmakat.

IV.

Hogy a balkáni háború közvetlen előkészítője lett a mostani világháborúnak s hogy a nagy-szerb izgatás olyan komolyan kezdte fenyegetni a habsburgi kettős monarchia területi épségét, annak legfőbb oka Szerbia magatartása volt.

A Karagyorgyevicsek trónra jutásával Szerbia mindinkább nyílt ellensége lett hatalmas szomszédjának, a kettős monarchiának. Péter király trónra jutásával majdnem egyidejűleg indultak meg Magyarországon a belső politikai zavarok, míg

Magyarországba utazott, nem titkolván, hogy uralkodónkkal és külügy-ministerünkkel kíván beszélni. Lényegében e nyilatkozat nem változtat a szövetség létrejöttének történetén. Egyszerűen constataciónk kell, hogy Oroszország már a balkáni szövetség létrejöttékor számított egy európai conflictusra s elsősorban a monarchiával való háborúra. A nyilatkozat egyébként Bulgária-ellenes csűrös-csavarás.

Ausztria nyilvános életét és belső rendjét már régebben szerte-húzó törekvések játéklabdájává tették a politikai pártszínekbe öltözött nemzetiségi torzsalkodások. Ezek az állapotok arra ösztönözték a szerb politikusokat, hogy szoros összeköttetéseket keressenek a délmagyarországi szerbekkel. Igen sok előkelő vagyoni és társadalmi állású szerb honfitársunk mint nemzeti uralkodójához zarándokolt el Péter királyhoz s mindannyiok a legszívesebb fogadtatásban részesült. A szerb nemzeti célokra a különféle nagy-szerb társaságok kevés pénzt gyűjthettek a kis pénzű szávántúli szerbek között, de annál bővebben csörgedező pénzforrásokra találtak a mi vagyonos szerbjeinknél. Már a balkáni háború kitörésekor be volt hálózva a Magyarbirodalom déli része Szokol-egyesületekkel, a belgrádi Narodna-Obrana, Szlovenszki Jug stb. egyesületek fiókjaival. Nagyon gyakorivá lett, hogy szávántúli szerb dalos egyesületek, színtársulatok, tornaegyletek átlátogattak magyarországi szerb lakosságú városokba és falvakba s viszont. A mulatozás mindig szerb nemzeti színű zászlókkal, kokárdákkal és egyéb jelvényekkel történt. A mi alkotmányosan szabad életünk közepett szinte akadálytalanul folyt az állam belső rendje és területi biztonsága ellen való szervezkedés. Az úgynevezett koalíciós kormány alatt jóformán semmit sem lehetett e már túlhangossá vált törekvések ellen tenni, mert nagyon tekintélyes osztrák politikusok egyáltalán nem a monarchia épsége ellen irányuló tendenciákat láttak bennük, hanem a magyar chauvinismus jogos ellensúlyozását. A bécsi *Reichspost* azt hirdette, hogy a monarchián belül mutatkozó szláv külön törekvések a trónörökös oltalma alatt állanak. Az osztrák keresztyén socialista párt támogatta a horvátországi magyarellenés szerb sajtót és a *Serajevoer Tagblatt*-ban még az occupált tartományok területén is szervezett szócsövét alkotta meg a magyarellenességnek. A monarchia belső állapotai igazán könnyen szárnyat adhattak minden, a monarchia rovására menő combinationnak. Így erősödött lassankint politikai czéllá a Szerbiában addig csak álomként szövögetett óhajtság Bosznia és Hercegovinának Szerbiához való csatolásáról és azután az összes szerbségnek a Karagyorgyevics-dynastia alatt leendő egyesítéséről. Új szerb nemzeti

programm alakult ki, melynek munkálásában úgyszólván az összes szerb politikai pártok egyesültek.

A magyar nyilvános élet e fejleményekről nagyon kevés tudomást szerzett. Magyarországnak egész figyelmét a belső pártharcok, az Ausztriával való torzsalkodás vette igénybe s az, hogy miként gondolkozik az ügynevezett művelt nyugat. Pedig például az ügynevezett annexiós válság alatt történt elég olyan dolog Szerbiában, a mi figyelmünket a szomszédunkban készülő veszedelemre irányíthatta volna.

A belgrádi szkupstina 1909. évi január másodiki ülésén az összes pártok vezérférfiai interpellatiót terjesztettek elő az iránt, hogy a szerb kormány micsoda lépéseket tett a nagyhatalmaknál Szerbia és Montenegró állami függetlenségének biztosítása végett s ezzel kapcsolatban tett-e lépéseket arra, hogy Bosznia-Hercegovina népének a szultán souverainitása alatt leendő önállósága iránti kívánsága érvényesíttessék s végül, hogy Szerbiának részvétele a nagyhatalmak tervezett konferenciáján megfelelő legyen. Az interpellatiót aláírták: Novákovics Sztoján volt miniszerelnök, a nemzeti haladópart elnöke, Sztojánovics Lyuba, volt miniszer, Protics M. Sztoján, a radicális part vezérférfia, pénzügyminiszer, majd belügyminiszer, Sztojánovics Koszta, a radicális kormánynak utóbb közgazdasági miniszer, Pavlovics Milán, Szerbia első nagykereskedője, haladóparti vezérpolitikus s még négy kevésbé ismert ember, a kisebb partok képviselőiben. Ez interpellációra Milovánovics Milován, akkori külügyminiszer, (később az új radicálisokkal együtt alakított koalíciós cabinet miniszerelnöke, a balkáni szövetség egyik megalkotója) rögtön válaszolt. Beszédében tömörítve van a jelenlegi szerb nemzedéknek politikai hitvallása s mind az, a mi előbb és később, még a most dúló háború folyamán is, anyagát alkotta a vezérlő szerb politikusok megnyilatkozásainak, a sajtó cikkeinek s a szerb kormány által sűrűn és minden külügyi hivatalhoz küldözött jegyzékeknek. Nehány szószerinti idézetet közlünk belőle.¹

«Bosznia és Hercegovina annexiójának proponálása meg-

¹ Ez idézetek a belgrádi szkupstina nyomtatott naplójából vannak lefordítva.

tépte a berlini szerződést. Sőt, a mi ránk nézve fontosabb, e tény megsértette a szerb nép életérdekeit. A berlini szerződés nem volt olyasmi, a mit Szerbiának sajnálnia kellene. Mert inkább azt mondhatjuk, hogy végzetes Szerbiára nézve. Olyan alapra helyezte a keleti kérdés megoldását, a mely teljesen ellentétes volt a szerb nemzeti érdekekkel. A berlini szerződés nemcsak nagyon súlyos megállapodásokat tartalmazott Szerbiát illetőleg, hanem Szerbiára és a szerbségre nézve végzetes útra terelte a balkáni népek és államok fejlődésének egész irányát...

«Hogy milyen szerencsétlen, milyen fatális eszméje volt a berlini szerződésnek Ausztria-Magyarország rábocsátása a balkáni félszigetre, teljesen ki lehet venni a most nyilvánuló következményekből... Mi szüksége, mi oka volt annak, hogy olyan idegen hatalmat vigyen a Balkánra, a melyet mi sem csatol a balkáni népekhez, mely ott semmi mást nem kereshet, mint hódító ambícióinak kielégítését... különösen olyan pillanatban, a mikor Oroszország valósággal kivonult a Balkánról,¹ a mely ország igaz, hogy többé-kevésbbé törekedett Konstantinápolyba és a tengeri terjeszkedésre, de a melyet a balkáni népekhez, különösen a szlávokhoz vérségi és hitbeli kapcsolatok fűznek s melynek történelmi programjába volt írva a dél-szlávok felszabadítása...

«Az orosz törekvések hozták létre 1812-től 1878-ig mindazt, a mi a Balkánon van. Ők hozták létre, vagy segítették létrejönni Romániát, Görögországot, Szerbiát és Bulgáriát... Míg ellenben Ausztria-Magyarország civilisatorius missiójának első vonalán leigáz két szerb országot és lehetetlenné teszi Szerbia és Montenegró szabad, független életét.

«A balkáni szabadság barátaira nézve, mind azokra nézve, a kik a balkáni kérdés megoldásának alapjául azt tekintik, hogy: «a Balkánt a balkáni népeknek» — nincs más veszedelem, csak Ausztria-Magyarország.

... «A Szávaig és Dunáig Ausztria-Magyarország jó barátunk lenne, hiszen milliókra menő szerb-horvát nép él benne; de a Száva jobb partján, Bosznia és Hercegovinában ránk

¹ Ekkor tudniillik Oroszország a Japántól szenvedett vereség utó-bajaival küzdött.

nézve állandó veszedelem, állandó fenyegetés... Elfoglalván Boszniát és Hercegovinát, — elzárván Szerbiát az Adriai tengertől és elvágván bennünket Crna Gorától, Ausztria-Magyarország és Szerbia meg a szerbség között előbb-utóbb élet-halálra szóló háború lesz.»

E nyilatkozatokból már akkor megállapíthatta mindenki, hogy az új szerb nemzeti programmban egyaránt benne volt az Oroszországhoz való szoros csatlakozás, valamint a monarchia elleni keserű gyűlölet és — előbb-utóbb — az életre-halálra menő háború is. A szkupstina naplója szerint a külügyministernek minden idevonatkozó kijelentését viharos taps és helyeslés kísérte.

A további vita folyamán Protics Sztoján rámutatott, hogy Ausztria-Magyarországon nemcsak szerb, hanem román, uémet és tót propaganda is van, de csak a szerbeket üldözik árulók- és összeesküvőkként. Csalódik a külügyminister, a mikor azt hiszi, hogy Ausztria-Magyarország és Szerbia között egyáltalán elképzelhető a jó szomszédi viszony. Ilyesminek lehetősége csak akkor állana be, ha Ausztria-Magyarország megszűnnék nagyhatalom lenni és arra határozná el magát, hogy keleti Helvetiává alakuljon át, mint a hogy azt egyes fiatal osztrákok már tervezgetik is. Sztojánovics Lyuba hosszú izgató beszéde folyamán azt jelentette ki, hogy a szerb királyság politikusai a monarchia elleni actiójukban nemcsak a három milliónyi szabad szerbség, hanem a monarchiában élő hét milliónyi szerbség és horvátság nevében is beszélnek és joggal követelhetik Európától, hogy ezt a hét milliós népet is szabadítsa fel a rabigából.

Az 1909. év őszén került Belgrádba orosz követnek Hartwig Nikola. Benne az új szerb törekvések ügyes és hatalmas támogatót nyertek. Hartwig cselekvésre élesztette Szerbiában az orosz szlavophil ideákat, a melyek sokkal hatékonyabban, hogy úgy mondjuk, practikusabban szolgálják az orosz főuralom érdekeit, mint a pánszlávismus. A pánszláv zászló alatt előbb is igyekezett Oroszország Szerbiára befolyást gyakorolni. De ez a zászló nem volt elég erejű a gyakorlati élet exigenciáival szemben, a melyeket Szerbiának velünk való közvetlen szomszédsága, sok mindenféle érdekeltisége szabott meg. Hartwig tehát azon dolgozott, hogy a szomszéd-

ság és a sokféle érdekközösség követelményei alól emancipálja a szerb hivatalos köröket, vagyis azzal a tudattal töltse el, hogy Szerbia jobban boldogul, ha lehetetlenné tesz minden szomszédsági barátságos érintkezést s úgy viselkedik, mintha közöttük és a kettős monarchia között a nagy orosz pusztá feküdne.

Hartwignak — mint ekkor a petrogradi külügyi hivatal balkáni osztálya fejének — ez a sikeres actiója vitte Szerbiát az annexio után nálunk érthetetlen viselkedésére, a mikor meglepetésszerűen küldt, hogy a Karagyorgyevicsek Szerbiája igényt tart Boszniára s az annexio által magát megraboltnak érzi. De arra már — a japán-orosz háború következménye miatt — nem volt hatalma a nagy orosz diplomatának, hogy a cárt is belevigye az újdonsült szerb igények fegyveres támogatásába. Szerbia tehát meghátrált. Kiadta az 1909. évi márczius 31-iki ismert nyilatkozatot s kötelezettséget vállalt, hogy eddigi politikájának megváltoztatásával jó szomszédsági viszonyban fog élni monarchiánkkal.

Meg kell állapítanunk, hogy ez a politika külsőleg megváltozott. A kormányt Pasics helyett az alkalmazkodóbbnak ismert Milovánovics vette át, a ki ügyelt rá, hogy hivatalosan mindenki a legcorrectebbül viselkedjék a monarchiával szemben.

Egyidejűleg azonban Hartwig uralkodó társadalmi tekintélyé nőtt. Egvedül az ő szobái nyíltak meg mindenkinek, a ki Szerbiában valami lenni, a ki valamit számítani akart. A szerb bennszülöttek közül természetesen senkinek sem volt elég pénze és tekintélye hasonló salon tartására. Vendégszerető lakásába tódultak a katonatisztek, papok, politikusok, magasabb tisztviselők. Az orosz követ és az ő intencióival eltelt családja csakhamar megszervezte az új Szerbiát. Sorra alakultak különféle egyesületek, új működési célokat kapott a Narodna Odbrana s az egész szerb társadalom az orosz követségi palotából kapta a mozgató jelszavakat.

Milovánovics az 1911. év őszén, a szkupstina nyílt ülésén jelentette ki, hogy Szerbiának egyetlen reménye és támasza Oroszország. Ez a nyilatkozat is Hartwignak kellett s föltétele volt az akkoriban csirázó balkáni szövetség szárbaindulásának. Az 1911-iki szilveszteri udvari bálon Péter király már tüntetőleg, a többi diplomatától elkülönítve, sétált a konak báltermé-

vel szomszédos szobában Hartwiggal és csak egy jó félórai tüntetés után ment ki a többi előkelőségek közé.

Ezután lett erősen érezhetővé a hivatalos és nem hivatalos Szerbiának irántunk való magatartása közötti különbség. A miniszerelnöki székbe a hirtelen elhunyt Milovánovics helyébe az 1912. év nyarán Pasics lépett ugyan, de a kormány hivatalosan correct magatartása nem változott. Ellenben az összes szerb ujságok, az összes politikai és nem politikai egyesületek, a kereskedők és iparosok társaságai ekkor léptek csak igazán az ellenünk való gyűlölködő agitatio ösvényére. A monarchia-ellenes szerb sajtó eszmékben, izgató hazugságokban szinte képzelhetetlenül meggazdagodott. A monarchiát mint a szlávság örökös és egyetemes ellenségét pellengérezte ki napról-napra a szláv nyilvános élet. Közgazdasági lobogó alatt megkezdődött a szerb-bolgár közeledés. Bolgár kereskedők, tanárok, magas állami tisztviselők átmentek Belgrádba, hasonló elemekből álló szerb társaságok mentek Szófiába. Az 1912. év tavaszán egy ilyen összejövetel alkalmával mondta ki nyíltan Popovics, szerb államvasuti igazgató, hogy a szerb-bolgár közeledésnek célja az, hogy felényi helyett félmillió balkáni szláv szurony szegeződjék a gonosz monarchia ellen. Erre meg azért volt szükség, hogy a bolgár közvélemény kieroszakolja a szerb-bolgár szövetség monarchia-ellenes pontjának elfogadását a bolgár felelős intézők által. Oroszországra, illetőleg Hartwigra nézve csak így vált a balkáni szövetség olyan politikai értéké, a melyet érdemes az orosz kormánynak teljes védelme alá venni. És ettől kezdve már a Hartwig Szerbiájáról lehetne beszelnünk, ha Karagyorgyevics Péter nem adta volna üzelmeihez olyan teljes készséggel a maga nevét takarónak. A ki a dolgok állását közelebbről figyelte, látta, hogy Péter király és családja alig tehetett mást, mint hogy Hartwighoz alkalmazkodott. Szerbia összes politikusai, katonái, papjai, politikai pártjai a Hartwig kezébe kerültek s Pasics miniszerelnök jóformán naponként járta az utat a konak és az orosz követség között, hogy megtudja, mi a teendője.

V.

Ilyenek voltak Szerbia belső állapotai, mikor a balkáni háború megindult. Nem tartozik e tanulmány keretébe a balkáni háború eseményeinek részletezése. Annyit azonban nekünk is föl kell jegyeznünk, hogy a bolgár hadsereg hatalmas győzelmi lendülettel rohant le Drinápolyig és a csataldzsaí erődítési vonalig, miközben szinte megsemmisítette a török hadseregnek Thráciában összpontosított főerejét. A szerbek aránylag nagyon kevés ellenállás leküzdésével megszállották Macedóniának a Rhodopé-hegységtől nyugatra eső részét, lehatoltak a Vardar mentén egész Gyevgyeliig, megszállották Monasztir (Bitoly) vidékét, az egész Ó-Szerbiát a volt novipazári szandzsákkal együtt és egész észak Albániát a Durazzó-Szkutari között húzódó tengerpartig. Montenegró Szkutari ellen operált és a Montenegró déli határával szomszédos területeket szállotta meg. A görög csapatok behatoltak Dél-Albániába és megszállották Macedóniának Monasztir, Dojran városok, a Sztrumica folyó, Kavala és Szaloniki kikötők által határolt déli részét.

A szövetségesek között már a fegyveres actio alatt történtek surlódások. Nikita montenegrói király hadseregével együtt zokon vette, hogy Szerbia Szkutari és az északi albán part mentén is operál. Szalonikiba a görög csapatok egy nappal előbb vonultak be, mint a bolgárok, de csak úgy, hogy a görög és bolgár csapatvezérek között megegyezés jött létre, hogy a következő napon együttesen vonulnak be Szalonikiba; a görög csapatok azonban a kitűzött határidő előtt vonultak be, hogy e cselvetés árán már occupáltnak jelenthessék ki Szalonikit, mikor a bolgár hadsereg is bevonul oda.

A nagyhatalmak, miután már november havában elismerték, hogy a status quo-t őrző előbbi álláspontjukat földadják és hogy a balkáni szövetségesek véráldozatai nem maradhatnak megjutalmazás nélkül, a londoni nagyköveti konferenciát jelölték ki areopágul a balkáni háborúval kapcsolatosan Európa többi részét érdeklőleg fölmerülő kérdések szabályozására. Ez a nagyköveti konferencia a kettős monarchia és Olaszország indítványára kimondta, hogy az Adriai-tenger és Drin, másfelől Szkutari és Valona közé eső albánok lakta terület önálló Albá-

niául szerveztetik. Vagyis a nagyköveti conferentián érvényesült a kettős monarchia és Olaszország között fennálló egyezmény, hogy az úgynevezett albán partvidék vagy Törökországa legyen, vagy pedig önálló albán állam állíttassék fel. Ez megfelelt annak a jelszónak is, hogy a Balkán a balkáni népeké és egyenes folytatása volt annak az actiónak, melyet Berchtold gróf, monarchiánk külügyministere, már 1912. évi augusztus 13-án indított meg s melyben benne volt az Albánia autonómiájára vonatkozó javaslat is.

A nagyköveti conferentia foglalkozott továbbá Románia területi kárpótlási igényeivel is. Románia rögtön a montenegrói hadüzenet után diplomatiái actiót kezdett.¹ és Károly király kijelentette a monarchia bukaresti követének, hogy a szövetségzett balkáni országok gyors, eclatáns győzelme esetén Románia kénytelen a bolgár Dobrudzában, később támasztandó igények biztosítására, egy stratégiai vonalat megszállani. Berchtold gróf felhatalmazta a követet annak közlönyközlésére, hogy az osztrák és magyar diplomacia alkalmas pillanatban teljes súlylyal fog föllépni a román érdekekért. November 2-án ehhez képest megbízta Tarnovszky grófot, szófiai követünket, emlékeztesse arra a bolgár kormányt, hogy eddigi sikereit mindenkéltől Románia nyugodt magatartásának köszönheti. Ezért Bulgáriának nem eshetik nehezére, hogy Románia viselkedését a háború alatt területi compensatiókkal jutalmazza s ezzel megvesse alapját a két ország tartós jó viszonyának. Danev, akkori bolgár miniszerelnök budapesti látogatását arra használta fel Berchtold gróf, hogy a bolgár államférfiút hasonló értelemben győzze meg. Fürstenberg herceget, bukaresti követünket, táviratilag értesítette, hogy Románia compensatiós igényeiben legmesszebb menő diplomatiái támogatásunkra számíthat. Ha nemzetközi conferentiára kerül a sor, közbeveti magát, még annak összeülése előtt, hogy elvileg elismertesse Románia igényét. Ez értelemben értesítette a bolgár miniszerelnököt is. Deczember 5-én Berchtold gróf nagy határozottsággal veti magát közbe, hogy Románia képviselője részére a nagyköveti conferentián

¹ Lásd a cs. és kir. közös külügyminiszer által 1914. évi április hó végén kiadott *Vöröskönyv*-ben közzétett diplomatiái okmányokat.

hely biztosíttassék. Egyáltalán a cs. és k. közös külügyminister igen nagy munkát fejtett ki abban az irányban, hogy Románia és Bulgária között egyetértés jöjjön létre. Ennek részletei nem tartoznak szorosan tárgyunkhoz. Tehát csak annyit jegyzünk föl, hogy a Danev-kormány egyáltalán semmit sem akart elismerni Románia igényeiből és miután Danev és a román megbízott, Misu, teljesen eredménytelenül tárgyaltak Londonban, a nagyköveti conferentia hozzájárulásával monarchiánk és Oroszország feladatául maradt a két ország között való megegyezés létrehozása. Ez békés úton nem sikerült s egyik főtényezője volt a balkáni szövetség véres fölbomlásának, mert Szerbia és Görögország sohasem lépett volna fel fegyverrel Bulgária ellen, ha Románia közreműködését előre nem biztosíthatja. Ezt pedig a bolgár Danev-kormány merevsége tette lehetővé.

Az 1913. év karácsonya előtt a balkáni szövetség és Törökország között fegyverszünet kötöttetett. A londoni nagyköveti conferentia méltányos béke megkötésén fáradozott. 1914. évi január 17-én a nagyhatalmak együttes jegyzékben azt ajánlották az ottomán kormánynak, hogy adja át a bolgároktól és szerbektől ostromzárolt Drinápolyt a szövetségeseeknek, az *ægei* szigeteket pedig a görögöknek. A konstantinápolyi koronatanács január 22-én azt javasolta a szultánnak, hogy teljesíttessék a nagyhatalmak javaslata. Erről tudomást szerzett az új-török «Egység és Haladás» pártja s fölkelést szervezett. Minister-tanácsi ülés alatt kiűzte az agg Kiamil basa nagyvezért a hivatalából; Enver bég a tanácsterem küszöbén lelőtte Názim basa hadügyministert. A nagyvezér Mahmud Sefket basa lett; az új kormány jelszava pedig: késhegyig menő harc. A balkáni szövetség január hó 30-án felmondta a fegyverszünetet és ismét megindult a hadi tevékenység. Márczius 26-án Sükri basa föladta Drinápolyt. Április 22-én Miklós montenegrói király, ellenére a nagyhatalmak tilalmának, ostrommal bevette Szkutarit. Erre Ausztria-Magyarország és Olaszország az iránt kezdtek tárgyalni, hogy együttesen bevonulnak Albániába. Hogy az ilyen módon beálló további bonyodalmaknak elejét véttessék, Sir Edward Grey brit külügyminister táviratilag követelte a montenegrói királytól Szkutari átadását egy vegyes helyőrségnek. Miklós király engedett. Május 5-én megtáviratozta

a brit külügyministernek, hogy kész Szkutarit átadni Európának s május 14-én bevonult egy osztrák-magyar, olasz, német, brit és francia tengerész katonákból álló 1000 főnyi csapat Szkutariába.

Május 30-án, a nagykövetek erélyes föllépésére, a balkáni szövetségesek és Törökország képviselői aláírták a békeszerződést. Junius 9-én a nagyköveti conferentia föloszlott és a balkáni szövetség tagjainak föladata maradt, hogy a győzelmes háború szerzeményeit, melyek az Enos-Midia vonal által határolt kis területen kívül, úgyszólván az egész európai Törökországból állottak, egymás között felosztásák.

Az osztozásnak nehézségei már a fegyverszünet és a tavaszi háború alatt is jelentkeztek. Belgrádban azt beszélték a harcztérről szabadságra jött katonák, hogy Szerbia csak kopár hegyeket és kipusztított, nem sokat érő területeket fog kapni. Utaltunk már arra, hogy Szalonikira és Kavallára Bulgária is, Görögország is igényt tartott. E két utóbbi ország között területi megosztási szerződéses egyezmény nem jött létre. Szerbia és Bulgária között azonban volt ilyen.

A mint ennek a szerződésnek előbb ismertetett pontjai mutatják, Szerbia az úgynevezett Macedoniából semmit sem kötött ki határozottan a maga részére, sőt még olyan területeket is az orosz czár döntő bírósága alá utalt, a melyeket Ó-Szerbiához szoktak számítani s a melyeken a szerb propaganda (pl. Kumanovo, Stip, Üszküb környékén) elég erős volt. E szinte könnyelműnek mondható engedékenységet inkább lélektani, mint reális okokkal lehet magyarázni. Lehetséges, hogy a szerb államférfiak maguk sem számítottak olyan nagy győzelemre, hogy európai Törökország tényleges birtokba vétele és az osztozás Bulgária meg Szerbia között hamarosan actualis lesz. E sorok írójának személyes tapasztalatai szerint ennél nagyobb hatással lehetett a szerb kormány eljárására a mostani szerb politikai nemzedék heves vágyódása a tengerpart után. Az annexiós krízis óta mind nagyobb erővel foglalt tért a szerb műveltebb osztályok körében az a meggyőződés, hogy Szerbia gazdasági és politikai jövője egy teljes joggal birtokolt tengeri kikötő megszerzésétől függ. Ezt hirdették éveken át az összes lapok vezércikkei, ezt a politikusok szónoklatai, tanárok és tanítók tanításai.

Lassanként szinte beteges vágyódás fogta el az egész szerb közéletet egy tengeri kikötő után. Mikor a szerb csapatok bevonultak Durrazsóba és megszállták az Adria tengerpartját egészen Szkutariig, lelkes diadalmámor fogta el egész Szerbiát. Költemények, cikkek, szónoklatok mind az új szerb tengerpartról áradoztak. Egy élelmes párizsi czég képes-levelezőlapokat bocsátott forgalomba, melyek sok ezer ember lelkét töltötték meg azzal a tudattal, hogy a sokáig képtelennek látszó álom mégis teljesült. (Egyik ilyen lapon Durrazsó kikötőjében hadihajó horgonyoz Szrbija felírással.) A szerb kormány tehát abban a hitben lehetett a szerződés aláírásakor, hogy a nemzeti becsvégyat teljesen kielégítheti akkor is, ha szerbnek tudott területeket Bulgáriának enged át.

E diadalmámort hideg zuhanyként érintette a londoni konferentiának Albánia fölállítására vonatkozó határozata, melynek meghozatala előtt egyébként olyan feszültség állott be a monarchia és Oroszország között, hogy uralkodónk február 10-én sajátkezű levéllel volt kénytelen közvetlenül a cázrhoz fordulni a béke fenntartása érdekében, mely legfelsőbb kéziratot Hohenlohe Gottfried herczeg vitte Szentpétervárra. A belgrádi politikai köröket Hartwig követ informálta a tekintetben, hogy Oroszország teljes erővel pártolta a szerb tengerparti ambíciókat s hogy ezek kielégítése csak Ausztria-Magyarország és Olaszország ellenző magatartásán bukott meg. A szerb sajtó, még a kormány félhivatalosa, a *Szamouprava* is, hevesen fordult a monarchia ellen s azt lehet mondani, hogy a különben sem simán író szerb publicistika eddigi durvaságait és gyűlölködő piszkolódásait is fölülmulta a szerb csapatoknak a tengerpartról való kiparancsolása után.

Maga a szerb kormány azon kezdett most dolgozni, hogy a Bulgáriával kötött területfelosztási egyezményt hatálytalanítsa és hogy Bulgáriát ennek elismerésére s új megegyezésre bírja. Protics M. Sztoján, a Pasics-kormány belügyministere, a *Szamoupravá*-ban már 1912. évi december 29-én (1913 január 11-én) megkezdte egy cikksorozat közlését, melyekben azt bizonyította, hogy:

Szerbia katonai téren többet tett annál, mint a mire a Bulgáriával való katonai egyezményekben kötelezte magát;

az olyan állami szerződések, melyek bizonyos föltételek teljesüléséhez kötettek, a föltételek módosulása esetén szintén egyoldalúlag módosíthatók és hogy az ilyen szerződések mindig csak »rebus sic stantibus» önként értetődő clausulával kötöttek;

mivel Szerbia elesett a tengerparttól és jelentékeny területtől, kárpótlásra van igénye és e kárpótlás megadására Bulgária köteles a fennálló szerződés megállapodásainak megfelelő módosítása által.¹

A Pasics-kormány külügyministere e czikkeken publicistikailag dolgozta fel azoknak a diplomatai jegyzékeknek tartalmát, melyeket a szerb kormány a bolgár kormánynak még a háború tartama alatt küldött. Az első ilyen jegyzék 1913. évi február havában küldetett el.²

Természetesen nem nyugodott a szerb sajtó sem s a kormánynak a szerződés és katonai conventiók hatálytalanítására irányuló törekvéseit annak fejtegetésével erősítette, hogy a balkáni szlávok a Szerbia által megszállott egész területen szerbek, s Bulgáriának az elfogadott nemzetiségi alapon sincs joga követelni a szerződésileg neki járó területeket.³ Vezércikkek jelentek meg a belgrádi lapokban a bolgár nagyvárosi hóbortról és csipkedő, bosszantó fejtegetések arról, hogy Drinápolyt tulajdonképen a szerb csapatok vették be s hogy Bulgária távolról sem teljesítette a katonai conventiókban elvállalt kötelezettségeket, mert nem küldött a vardari harczterre annyi katonát, mint a mennyi ki volt kötve.

A Pasics-kormány elkezdett tárgyalni Romániával olyan irányban, hogy ha Bulgária ellen Szerbiának fegyveresen kellene föllépni, Románia szintén támadja meg Bulgáriát és szállja meg az általa már a londoni nagyköveti conferentián kívánt területeket. Pasics miniszterelnök egy 1913. évi okt. 16—29-iki beszéde szerint ugyanekkor Bulgária is tárgyalni kezdett Romá-

¹ E czikkek 1913. évi május hó folyamán összegyűjtve is megjelentek a következő czím alatt: *Balkanicus: Szerbi i Bugari u Balkanszkom ratu*. Beograd.

² L. Pasics miniszterelnök beszédét a belgrádi szkupstina 1913. május 15—28-iki ülésén.

³ Annak jelzéseül, hogy komolyabb emberek is belevegyültek e sajtópolemiába, fölemlítjük a következő czímű füzetet: Professor M. J. Andonovity: *Makedonski szu szloveni Szerbi*. Beograd, 1913.

niával és Görögországgal s mindkét államnak a szerb birtokból ígért kárpótlási területeket.

Mindez arra vallott, hogy a balkáni szövetség alapján megrendült és hogy a magát a balkáni szlávok kizárólagos protectorául viselő Oroszországnak nem lesz elég hatalma a szövetség további fenntartására. A szerb és bolgár kormány között váltott jegyzékek mind élesebbekké lettek s május hó végén már mindennek lehetett nevezni a Szerbia és Bulgária közötti viszonyt, csak barátságos szövetségnek nem.

Ilyen viszonyok között tartotta meg Pasic szerb miniszterelnök 1913. évi május 15—28-iki nagy beszédét, a mely legfontosabb; mert nagy nyilvánosság előtt és hivatalos helyről jött lépésnek tekinthető a szövetségi viszony felbontására. E beszédében a következő érdekes kijelentések foglaltatnak:

«Nekünk úgy tetszik, hogy a nagyhatalmak, elfogadván az osztrák javaslatot Albánia tekintetében, elhalasztották a balkáni kérdések végleges megoldását és egy kellemetlen foglalkozási tárgyat csináltak maguknak évekre. Ausztria pedig ez alkalommal ismét elszalasztotta a kedvező momentumot, hogy egy csapással megnyerje a balkáni államok sympathiáját és biztosítsa magának a Balkánon a politikai és gazdasági elsőbbséget minden más állam előtt.»

«A nagyhatalmak, Ausztria kívánságára, elvették Szerbiától a tengerpartot és ezzel kitörölték a szövetségesek szerződéséből azt a pontot, a mely tengerpartot ad Szerbiának, hogy Bulgária megkaphassa a területet a Sztrumától és Rhodopétól Drinápolyig. A szerződésben ez az egy módosítás elegendő annak igazolására, hogy Szerbia megfosztott egyik legfontosabb területtől s hogy ennél fogva joga van kárpótlásra Bulgária részéről.»

«A szövetségi szerződés és katonai conventiók szerint Bulgária köteles volt 100,000 harczost küldeni a vardari harczterre, a mi a Szerbia és Bulgária között létrejött katonai conventio, tehát mindkét vezérkar felfogása szerint, mint legfontosabb és legjelentékenyebb kikötés vétetett föl. A háború alatt, augusztus 23. és szeptember 15-ike között, a bolgár vezérkar azt kéri, hogy engedmény tétessék a szerződésből és Bulgária fölmentessék 100,000 katona küldésétől a vardari harczterre. Közvet-

lenül az események küszöbén Szerbia megengedte, hogy Bulgária a maricai hacztéren használja föl a katonaságot, mely a vardari harcztérre volt szánva, de ennél fogva kénytelen volt megszáporítani a maga hadseregét a vardari harcztéren eleinte 360,000, majd közel 400,000 emberre.»

«Szerbia a vardari harcztérre nagyobb erővel ment, mint az a szerződésben megállapított és Bulgária kisebbel. E fejleményeknek logikus következése, hogy módosulnia kell a szerződés szerinti felosztásnak is olyan értelemben, hogy Szerbia többet kapjon, mint a mennyi neki a szövetségi szerződésben adatott.»

E beszéd után már nem igen volt mód arra, hogy a szerb-bolgár kormányok egymással közvetlenül érintkezzenek. Hartwig belgrádi orosz követ most azt a javaslatot tette, hogy a csár lépjen közbe, érvényesítse döntő bírói jogát. Junius 11-én el is küldetett a csár távirata, melyben Szentpétervárra hívta Szerbia, Bulgária, Montenegró és Görögország miniszerelnökeit, hogy ott egyezzenek meg az osztozkodás tekintetében, illetőleg fogadják el a csár döntő bírói ítélezését, a hadseregeket pedig szereljék le. Négy nappal később, junius 15-ikén, a szentpétervári sajtóiroda azt jelentette, hogy a csár meghívását mind a négy kormány elfogadta. A csári döntő bíraskodásra tudvalevőleg nem került a sor. Az ezután bekövetkezett események azonban olyan szoros kapcsolatba kerültek a monarchia, közelebbről pedig Magyarország politikai ténykedésével, hogy szükségesnek tartjuk bővebben rávilágítani arra az eszmei és tárgyi kapcsolatra, mely a monarchia két államának belső és egymás közötti viszonyai, meg a balkáni fejlemények között mutatkozott.

VI.

Hartwig belgrádi követnek 1909. év őszén történt székfoglalása után mind erősebben nyilvánult a sikere annak a törekvésnek, hogy a monarchiát saját szláv nyelvű lakossága útján kell szétrobbantani. Ez világosan kimutatható az események folyásával, hogy mennél jobban mutatkoztak a monarchia belső gyöngeségei a nagy nyilvánosság előtt, annál merészebbek lettek a balkáni szlavophil intrikák és ténykedések. Tudjuk,

hogy az osztrák szlávok, főleg a csehek és szlovének, míg egyrészt megakasztották az osztrák parlament és kormányzás normális működését, másrészt a delegatio intézményét arra használták fel, hogy innen küldjék biztatásaikat Szerbia és Oroszország felé. Mind az 1910-iki, meg 1911-iki, mind az 1912-iki delegatiós tárgyalások folyamán egész sora hangzott el az olyan beszédeknek, a melyeket a monarchia ellen gyűlölködő cyrillbetűs ujságok vezércikkében méltattak és egész terjedelmükben közöltek. A magyar közvélemény a beszédeknek illetén hatásával nem igen volt tisztában s csupán azok magyar-gyűlölő tartalma miatt háborodott föl egyszer-másszor. Az osztrák sajtó-organumok között egyetlenegy sem találkozott, mely e beszédek tartalmát méltóan megróttá és igazi értékére leszállította volna. Az akkori parlamenti szerepet játszó osztrák politikusok nemcsak a sajtóban, hanem a középiskolákban és az egyetemen is azt tanulhatták, hogy Magyarország csak az uralkodóház időszaki elgyengülése folytán jutott alkotmányos jogaihoz s Magyarország úgynevezett különleges jogállását mennél előbb meg kell szüntetni, mert ez a monarchia egységének és erejének ártalmára van. Miután az osztrák parlament szlavophil tagjai nagyon ügyesen keverték beszédjeikben a monarchia ellen való agitatiót a magyarok elleni kifakadásokkal, az osztrák-német politikusok sem tudták meglátni e nyilatkozatok kárhozatos és épen a németiségre nézve legveszedelmesebb célzatát. Az osztrák delegatio elnöksége sohasem foglalt kellő erélylyel állást a Magyarországot becsmérő, a magyar kormány hatáskörébe való beavatkozást jelentő beszédekkel szemben. Az osztrák centralisták igyekeztek a magyar politikai köröket mennél gyakrabban izgatni és bosszantani s a magyar sajtó és politikai tényezők részéről e támadásokra adott feleleteket a cyrillbetűs sajtó mind úgy tüntette fel, hogy azok Magyarországnak Ausztriával való mélyreható összekülönbözését jelentik s hogy ennélfogva Magyarország és Ausztria sohasem lesznek képesek kellő erővel teljesíteni a Pragmatica Sanctióban vállalt együttes védkötelezettséget.

Apró és jelentéktelen epizódokat is sietett ilyen jelentőséggel fölruházni a cyrillbetűs sajtó. (Ezen mindig csak a szerbet és orosz értjük, sohasem a bolgárt.) Így például mikor az

1910. év folyamán Lueger bécsi polgármester beutazta az annektált tartományokat, a szerb sajtó azt emelte ki, hogy íme a belső titkos tanácsos bécsi polgármester, az osztrák császárnak és a trónörökösnek kedvelt embere egész útjában magyarellenes nyilatkozatokat tett és a délszlávokat dicsérte.

Jellemző és a monarchia belső gyengeségét mutató jelenségül tüntette föl azt is, hogy az osztrák kormány szabadjára engedi a Magyarország-ellenes agitációt az osztrák-cseh és szlovén lapokban, sőt elharapódzni engedi a magyarokkal szemben eddig mindig barátságos lengyel sajtóban is. A magyar kormány jóformán mit sem tett a délmagyarországi szerb és horvát sajtó izgatásai ellen, sőt az ellen sem tudott tenni, hogy Horvátországban elszaporodjanak a szerb zászlók s a horvát országgyűlés tagjainak többsége a Magyarországtól való elszakadás mellett írjon és beszéljen.

Élénk figyelemmel kísérték Belgrádban a magyar véderőjavaslatok tárgyalását s a magyar ellenzék actióját úgy tüntették fel, hogy az képes lesz hosszú időre megakasztani a monarchia véderejének kellő kifejlesztését és megerősítését s a monarchia ellenségei gyenge, fölszereletlen, széthúzó csapatokból álló hadsereget fognak magukkal szemben találni, ha egyszer fegyveres leszámolásra kerül a sor.

Valósággal megdöbbenetette a monarchia-ellenes, helyesebben magyar-ellenes balkáni politikusokat az az 1912. évi június 4-én már a déli órákban Belgrádba érkezett hír, hogy a magyar képviselőház egy ülésen elintézte az összes katonai javaslatokat. E sorok írója személyesen tapasztalta, hogy a belgrádi vendéglőkben és kávéházakban, különösen a «Kaszina» nevűben, mely gyűlhelye volt a politikusoknak, erről beszéltek. Hosszabb időbe került, míg a kedélyek megnyugodtak s tért foglalt az a meggyőződés, hogy a monarchia fegyveres erejének kiépítésével még pár évig nem lesz készen és nem fogja fegyveresen megakasztani a balkáni államoknak akkor már erősen készülő összefogását Törökország ellen.

A belgrádi sajtó azért, hogy Szerbia nem juthatott tengerparthoz, mint már utaltunk erre, első sorban Ausztria-Magyarországot, másodsorban pedig Olaszországot és Németországot okolta. Míg az Olaszország elleni gyűlöletet az olasz politikai

ügynökök lepel alatt űzött mesterkedése le tudta csillapítani, Németország, különösen az 1913. év tavaszán, velünk együtt célzatlábjája lett a szerb gyűlölködésnek. Ez érzelmeknek különösen biztatást adott az osztrák parlamentnek az a tüntetése, hogy az 1913. évi június 19-iki, 25 éves német császári uralkodói jubileum alkalmával célzatosan mellőzte Vilmos német császár üdvözlését. Ez incidenst erősen méltatta a cyrilbetűs sajtó, mint újabb bizonyítékát annak, hogy a monarchia politikai tényezőinek jelentékeny része együtt tart a monarchia külső ellenségeivel. Mivel pedig Szerbia és Bulgária között épen ekkor vált nagyon élessé a surlódás, a belgrádi sajtó gúnyosan apostrophálgatta Bulgáriát (egyik vezércikk címe ez volt: Ausztro-Bugarszka), hogy a monarchiával most kezdi a szorosabb barátkozást és a szerbek igazságával szemben, a melyet Oroszország pártfogol, ilyen gyenge támaszt keres.

A magyar parlamentben 1913. évi június 19-én tartotta Tisza István gróf miniszterelnök emlékezetes külügyi beszédét, a mikor igazán nagy szüksége volt annak, mind a balkáni fejlemények szempontjából, mind az egész európai helyzetet illetőleg, hogy a monarchia illetékes tényezői részéről nyilatkozat essék. Az orosz császár ugyanis pár nappal elébb (június 11.) lépett fel kiváltságos protectorul a balkáni államokkal szemben és a monarchia két államának politikai körei szempontjából is szükség volt a monarchia álláspontját körvonalozó és a jövőbeli irányt megadó nyilatkozatra.

E beszéd közvetlen hatással volt a balkáni fejleményekre.¹

¹ Pasic miniszterelnök e beszédet jelölte meg, mint közvetlen okát annak, hogy a szerb-bolgár vita nem csári döntéssel, hanem fegyverrel intéztetett el s hogy a balkáni szövetség szétesett. Az 1913. évi október 17—30-án a szerb szkupstinában tartott beszédének idevonatkozó része a következő. «Mikor a szerb-bolgár terület-felosztási vita élesebb hangúvá lett, mikor azt lehetett gondolni, hogy az egymás közötti kölcsönös megértés ideje elmúlt; ... mikor tudni lehetett, hogy ha nem kívánjuk a balkáni szövetség szétesését és az egymás közötti háborút, az arbitrage-hoz kell fordulni — akkor a külföldi sajtó útján titkos intrikák indultak meg, melyeket a bolgár és a mi sajtónk is lenyomatott s melyeknek az volt a célja, hogy megghiúsítsák a békés kiábolást a nehéz situatióból s hogy mennél előbb megsemmisüljön a szerződés és egymás közötti háború induljon meg ... Ki nem emlékszik azokra a jelentős nyilatkozatokra, melyek nyilvánosan estek a mi szomszédságunkban,

Bár európai szemmel lehetetlen kiolvasni belőle azt, hogy a magyar miniszterelnök a balkáni államokat fegyveres összetűzésre biztatta volna, Szerbiában mégis így magyarázták ezt a beszédet.

E beszéd hatása a balkáni politikusokra két irányban nyilvánult. Egyrészt tudatta Oroszországgal, Hartwig orosz követtel és a teljesen tőle irányított szerb kormánynyal, hogy a monarchia nem fogja közömbösen nézni az előzetes hírek szerint Szerbia javára eső czári ítélő bíraskodást, másrészt tudatta Bulgáriával, hogy nincs elszigetelve az európai hatalmak támogatásától, mint azt Hartwig elhitetni kívánta. Bulgária előtt az orosz intrika folytán most két út állott. Vagy elfogadja a czári döntésnek ránézve előre tudott károsító intézkedését s békén tűri, hogy az orosz czár Szerbiát az ő hatalmasan küzdött hadseregeinek vére árán szerzett területeiből kárpótolja, vagy pedig erővel veszi el a hűtlen szövetségestől a megegyezés szerint őt illető területeket.

Bulgária tehát megkezdte hadseregének a szerbek és görögök által megszállott és szerződésileg neki biztosított területek felé való koncentrálását. A szerb kormány pedig június 4—17-én (egy nappal a magyar miniszterelnök idézett nyilatkozata előtt) figyelmeztette a szerb hadparancsnokságot a szerb területnek Bulgária részéről bekövetkező megtámadására s ennél fogva a szükséges intézkedések megtételére, hogy a támadás ne érje váratlanul.¹ Egyidejűleg pedig sürgősen hozzáfogott ahhoz, hogy Romániával és Görögországgal megegyezésre lépjen arra az esetre, ha Bulgáriával fegyveres leszámolásra kerülne a sor. Ez a megegyezés eléggé elő volt készítve. Romániának elintézetlen követelése volt s az elintézést az új helyzet nagyon könnyűvé tette. Görögország pedig szintén a legkedvezőbb alkalmat láthatta bekövetkezni az új összefogásban arra, hogy az ősi örök-

hogy a balkáni államoknak joguk van vitáikat olyan módon elintézni, a melyet ők maguk legjobbnak tartanak és senkinek sincs joga, hogy tőlük a jogot elvegye s mint gyám és bíró lépjen fel olyan vitákban, melyek tisztán balkáni belső ügyek?! Ekkor a szerb közvélemény felforrt és sajnos ez elhatott a politikai körökre, sőt részben a képviselőkre is. stb.*

¹ L. Pasic szerb miniszterelnök 1913 október 16—29-iki beszédét a belgrádi szkupstinában.

ségül tekintett területek miatt Bulgáriával eredménytelenül folytatott békés vitáját most fegyverrel a saját javára döntse el. Nem volt nehéz kiszámítani az új összefogás fegyveres erejének fensőbbbségét a bolgár haderővel szemben, mely Kirkiliszénél, Lüleburgasznál, Csataldzsánál és Drinápolynál bőségesen vérzett, míg a szerb és görög hadseregeknek alig volt komoly összeütközésük a török haderővel; Románia pedig teljesen érintetlen hadsereggel szállhatott síkra.

Junius 29-én a bolgár csapatok hadüzenet nélkül, a szerb sajtó szerint alattomosan, megtámadták a szerb és görög csapatokat, miután már számos kisebb összeütközés történt közöttük. A szerb sajtó, valamint az osztrák, cseh és szlovén ujságok, nem különben a dél-magyarországi szerb és horvát ujságok iszonyú dühvel támadták a bolgárokat s e támadásoknak fő motívuma az volt, hogy a bolgárok tulajdonképen mongolok, a kiket örökre ki kell zárni a szláv közösségből...

A balkáni szövetség, a teljesen orosz befolyás alatt levő bolgár Gesov-kormány, a monarchia-gyűlölő szerb Milovánovics és a görög hadsereg lázadása során görög miniszterelnökké lett krétai ügyvéd, Venizelos, Oroszország patronátusa alatt épített alkotása megsemmisült.

* * *

A volt szövetségeseknek Románia közbelépésével lefolyt háborúja már túlesik e tanulmány keretén. Annyit meg kell még jegyeznünk, hogy a bukaresti békével teremtetett balkáni helyzet sokkal feszültebbé és zavarosabbá vált, mint annak előtte az európai török uralom fennállásakor volt. Bulgária, Görögország és Szerbia keserű ellenségekül maradtak egymás mellett és e helyzet természetellenes, kínos voltát még súlyosbította az, hogy Románia is belekerült a balkáni feszültség okozó tényezői közé.

Az események további fejlődésére lényegesen hatott az a körülmény, hogy Bulgáriában teljesen tért vesztett az orosz befolyás, mert a bolgár közmeggyőződés szerint Oroszország nyíltan és rosszindulatúan cserben hagyta Bulgáriát s dédelgetett kedvenczéül Szerbiát választotta. E választás természetesen nem volt érzelmi cselekedet, hanem erősen politikai; mert hiszen

a közvetlenül szomszédos Szerbia sokkal hatásosabban volt a monarchia ellen fölhasználható, mint a távolabb eső és saját életérdekeivel szemben komolyabban gondolkozó Bulgária. Szerbia ellenben teljesen az irántunk ellenséges orosz befolyás alá került s orosz protectorában bizakodva gyorsan haladt a nagy-szerb izgatás és álmok ösvényén s lehetetlenné tette az európai béke megőrzését.

A történelmi igazságszolgáltatás érvényesült abban, hogy a szerb üzemek néhány hónappal előbb kényszerítették síkra szállani a kettős monarchiát s hatalmas és hű szövetségesét, a Német-birodalmat, semmint Oroszországa francziáktól kölcsönzött milliárdokkal hadikészülődéseit teljesen befejezhette volna.

NÉMETH JÓZSEF.

MÁTYÁS KIRÁLY KÖNYVTÁRA.

Második és utolsó közlemény.¹

Mekkora összegeket költött Mátyás könyvtárára, határozottan nem tudjuk. Heltai Gáspár azon állítása, hogy a könyvtári kiadások évi 33,000 aranyat² tettek volna, méltó párja a 40,000 deák részére tervezett budai főiskolának, melynek alaprajzát is látta e nem csekély képzelőerővel megáldott krónikásunk. Mátyás, a kinek koronajövedelmeit a milanói Ambrosianában lévő kéziratok jelentés 200,000 aranyra teszi³ s a kinek fényűző építkezései, költséges udvartartása óriási összegeket emésztettek fel, aligha volt abban a helyzetben, hogy évről-évre ekkora, egy egész hadsereg évi zsoldjával felérő összeget áldozhasson könyvgyűjtő szenvedélye kielégítésére. Annyi azonban kétségtelen, hogy a kéziratok erősen igénybe vehették pénztárát.

Egypár különös fénynyel miniált codexének áráról biztos tudomásunk is van. Így a bruxellesi misekönyvért, mely testvérpárja a doli püspök missaléjának, ő is — ép úgy mint François James — 200 aranyat fizethetett.⁴ 1498-ban a Mediciek a Mátyás által rendelt 3 kötetes bibliáért 1400 aranyat, a Capponiak pedig egy breviáriumért 500 aranyat követeltek — úgy látszik hiába — II. Ulászlótól.⁵ Ha ehhez még hozzá tesszük, hogy Attavante egy 1494-ben kelt szerződésben⁶ egy-egy címlapért s vele pendant-t alkotó egész lapot betöltő jelenetért 25 aranyat,

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1915. évi 467-ik számában.

² Krónika LIII. rész. Toldy kiad. 509. l.

³ Berzeviczy. I. h. 125. l.

⁴ *Revue de l'art ancien et moderne*. XX. évf. 144. l.

⁵ Anziani: *Intorno a due bibbie Corviniane*. Firenze 1906, 15—16. l.

⁶ Közölve u. o. 17—21. l.

egy-egy, a lap egyharmadát betöltő jelenetért 3 aranyat, egy-egy alakos fejléczért $\frac{3}{4}$ aranyat, egy-egy alakos és lombdíszű kezdőbetűért $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{4}$ aranyat, egy-egy lombos fejléczért $\frac{1}{4}$ aranyat, apróbb kezdőbetűkért pedig 4—2 soldót kötött ki magának s hogy, mint a ferrarai hercegek számadáskönyvéből kitetszik, egy-egy quinternióra való hártva 16 soldóba,¹ egy imakönyv bekötéséhez, szükséges bársony és veret 10 líra 3 soldóba² került, úgy némi fogalmat alkothatunk azokról az összegekről, melyeket egy-egy többé-kevésbbé díszes kézirat előállítására fölemésztett.

Az ily nagy költségekkel összehordott kézirat-anyag méltó elhelyezéséről Mátyás a budai várpalota építkezéseivel kapcsolatban gondoskodott. Palotájának a Duna felé eső szárnyán,³ alamizsnás sz. János kápolnájának tőszomszédságában, sőt ezzel ajtóval összekötve volt a könyvtári helyiség, mely Oláh szerint⁴ két teremből, Naldiusnak Ugoletti szóbeli leírása alapján készült panegyrisé szerint pedig egyetlen boltozatos, fülkékre osztott négyszögletes teremből állott. A teremnek, ugyane forrás szerint, csupán bejárati oldalán volt kettős, kristályablaka, a mely alatt állott a királynak arannyal átszőtt takaróval leterített nyugágya. Maguk a könyvek, ha Naldius leírása hiteles, úgy látszik nem pulpitusokon feküdtek, miként ezt a Laurenzianában még ma is látjuk; hanem hárompolczos állványokon voltak elhelyezve, ugyancsak fekvő helyzetben. Az ilyen állványnak szemléletes képét nyújtja egy 1465-ből datált burgundi miniatura,⁵ mely egyúttal azt is mutatja, hogy a könyvek címlapjukra voltak fektetve, a mi ismét megmagyarázza, miért van a Corvina bőrkötésű darabjain a cím a kéziratok hátsó födelére nyomtatva. A terem három ép fala mentén elhelyezett s Naldius ítélete szerint minden részükben tökéletes állványokat (scrinia) újszerű művészettel készült koczkás (scutulata) függönyök zárták

¹ Bertoni i. h. 42. l.

² Fumagalli: *L'arte della legatura nella code degli Estensi*. Firenze, 1913. XXI. l.

³ Heltai i. h.

⁴ I. h.

⁵ Közölve a Prologue de l'acteur sur le traité des quatre dernières choses à venir cz. kéziratból Labitte, *Les manuscrits et l'art de les orner*. Paris, 1893. 231. l.

el, melyek a por és piszok veszélyétől óvták meg a könyvek aranyozott födeleit. A terem közepén drágaköves takarókkal borított pulpitusok álltak, melyekre fektetve olvasgatták a könyveket.

A könyvek a fényes állványokon — Oláh tanúbizonyossága szerint — tudományszakok szerint voltak csoportosítva. A felállítás e módja, fennmaradt könyvtári jegyzékek szerint, e korban tényleg szokásban volt. A beosztásra tipikusnak tekinthetők az Urbinói hercegek 1482. évi könyvtárjegyzékének a szakcsoportjai: Szent-Írás. Egyházatyák. Medici (orvostudomány). Juris consulti (jogtudomány). Cosmographia (csillagászat). Historici (történelem). Poetæ (költészet). Grammatici (nyelvészet). Oratores et reliqua (szónokok és egyebek). Græci (görög könyvek). Hebræi (zsidó könyvek).¹ Frigyes herceg könyvtárnokának e beosztásához hasonló lehetett az a szakrendszer is, a melyet Mátyás olasz humanista könyvtárnokai alkalmaztak.

A könyvek megfelelő jelzetekkel, signaturákkal voltak ellátva. A XV. században dívott signaturák rendszerint két elemből álltak, melyek elseje, úgy látszik, a tudományszakot — esetleg az állványt —, a második pedig a könyv rendszámát jelölte. Római betűk és számok combinatióját látjuk a milanói hercegek pavai könyvtárának 1431. évi könyvjegyzékén, római betűk és arabs számokból összetett jelzetekkel találkozunk a clairvauxi könyvtár 1472. évi lajstromán.² Valami ilyesféle jelzések lehettek a Corvin-codexeken is s minthogy e jelzések hol a kötésen, hol a könyv belsejében — az első vagy az utolsó lapon — szoktak előfordulni, nincs kizárva, hogy a maradványok ily irányú rendszeres átkutatása positiv eredményekre is vezessen.

A könyvtár irányáról, tartalmáról elég tiszta fogalmat ad az a 116 kötet, melynek a Corvinához való tartozása minden kétségen felül áll s a mely a könyvtárnak egy ötödét, legrosszabb esetben egy tizedét teszi.

A latin írók soraiban ott vannak Poggi fölfedezései: Ammianus Marcellinus, Asconius Pedanius, Lucretius, Quintilianus; Cicero három munkájával is szerepel s a történetírók

¹ Gottlieb: *Mittelalterliche Bibliotheken*. Leipzig, 1890. 248. l.

² Gottlieb i. m. 314. l.

sorából Cornelius Nepos, Quintus Curtius R., Silius Italicus, Sallustius, Tacitus és Titus Livius műveivel találkozunk. Utóbbinak 3 kötetes kiadását három különböző könyvtárba szórta szét a sors szeszélye. Az epikát Statius és Vergilius, a lyrát Catullus, Horatius, Persius és Propertius, a tanító költészetet Lucretius s a drámát Plautus egymaga képviseli.

A grammatikusok, commentatorok és rhetorok soraiból Donatus Helius, Priscianus Lydus, Quintilianus és Victorinus művei vannak meg e codexekben.

Rendkívül nagy számot tesznek a latin egyházatyák és scholastikusok: Ambrosius, sz. Anselm canterburyi érsek, sz. Bernát clairvauxi apát, Bessario biboros, Cassianus, Cyprián, Nagy Gergely, Hugo a Sto Victore, toledoi sz. Ildefonz, Kelemen pápa, Rufinus és Tertullian tanuskodnak arról a nagy érdeklődésről, melyet a király a theologiai kérdések iránt tanúsított. Szent Jeromos műveiből 5 kötet, Aquinói sz. Tamáséiból pedig 3 kötet maradt reánk ebben a sors által megtizedelt könyvtárban, a mi mellé még egy antiphonarium, egy 3 kötetes biblia, két breviarium s egy-egy misekönyv és psalterium járul. Mátyás theologiai jártasságáról szemléletes képet rajzol Galeotto Mátyás böles mondásairól szóló könyvében. E passus egyúttal azt is tanúsítja, hogy a theologiai írók nem voltak pusztán díszül könyvtárában. Hisz a vitatkozás hevében Mátyás a maga igaza bizonyítására kihozatja sz. Jeromos egy művét s ebből olvassa ellenfele, Gattus János szicíliai dömés barát, fejére a sententiát.

Szintúgy egyéni ízlésére vallanak a könyvtárában volt természettudományi művek: Beda, Marcianus Capella ez időben classikusnak tartott encyklopædiája, a Ptolemæus-fordítások és commentarok 3 kötete, Strabo műve latin fordításban, a Casanate-könyvtárban legutóbb felfedezett orvosi compendium. A hadi tudományok elmélete iránt tanúsított érdeklődésére vall, hogy Robertus Valterius *De re militari* cz. műve 2 példányban is előkerült. Építettő szenvedélyét támogatta Leon Battista Alberti főműve, a *De re aedificatoria*.

A humanista irodalom minden valamire való képviselőjének meg kellett lennie könyvtárában, habár a máig ismert töredékben csupán Il Biondo. Bonfini, Domizio Calderini, Caraffa,

Lodovico Carlo, Eusebio Conrado, Ficino, a görög földet bejárt firenzei hellenista: Giacomo Angeli, Giorgio Merula, Naldo Naldi, Mattia Palmieri, Nicolao Perotti szerepelnek eredeti művekkel, commentarokkal vagy görögből való¹ latinnyelvű fordításokkal.

A görög írók közül latin fordításokkal legbővebben a történetírók: Appianus, Dio Cassius, Eusebius, Herodianus, Herodotus, Polybius és Theophilactus s különösen a hittudományi írók: Basilius, Cyrillus, Didymus, Dionysius Aeropagita, Eusebius, Damasçusi sz. János, Isidorus, sz. Justin, Origenes és Synesius vannak képviselve. A bölcsészetet mindössze Philostrates, Porphirio s Theophrastes képviselik, míg Aristotelestől csupán az olasz földön 1473-ban elhalt Argyropoulos János kivonata maradt reánk. Ha ehhez még hozzá vesszük az Aeschines és Demosthenes szónoklatait egybefoglaló kötetet, úgy — a fentebb már említett természettudományi művekkel együtt — teljesen kimerítettük a görögből fordított anyagot.

Eredeti görög nyelven írt codex csupán kettő van, a mely kétségtelen a Corvinába való; egy Constantinus Porphyrogenitus és egy Chrysostomus. Minthogy e két codex származását csupán a címéres kötés igazolja, a mely pedig a legtöbb ismert kézíratról eltűnt, föltehető, hogy még több görög nyelvű Corvin-codex lappanghat az európai könyvtárakban. Brassicanus legalább, a ki járt Mátyás könyvtárában s nem távozott üres kézzel onnan, a görög írók egész soráról tesz említést, a kiknek művei részben eredetiben, részben latin fordításban megvoltak a budai könyvtárban.¹ Henry Simonsfeld levéltári kutatások s figyelemreméltó hagyományok alapján nagy valószínűséggel mutatott rá arra, hogy a müncheni udvari és állami könyvtár C. gr. 157 jelzetű görög kézírata, mely Polybius első öt könyvét, Herodianus 8 könyvét s Heliodorus *Egyptica Historica* 10 könyvét tartalmazza, továbbá az erlangeni egyetemi könyvtár C. gr. 88. jelzetű Xenophon-ja egykor a budai könyvtaré volt s Obsopoeus (Heidnecker) Vincze kezén sikkadt el onnan a könyvtárral nem sokat törődő utódok alatt.² Ily fajta kutatások a jövőben még kecsegtethetnek némi eredménynyel és növelhetik Mátyás görög codexeinek a számát,

¹ V. ö. Weinberger i. m. 78—79. l.

² V. ö. Magyar Könyvszemle. 1908. évf. 193—195. l.

habár aligha fog valaha is kikerülni belőlük egy teremre való, a mint ezt Oláh minden tekintetben túlzott és kevésbé megbízható híradása nyomán a Corvina egyes historikusai még ma is hinni szeretnék. A XV. sz. hetvenes és nyolczvasas éveiben a görög codexek nagyrésze már véglegesen elhelyeződött s másolásuk sem volt oly virágzó iparág,¹ hogy Mátyás király nagyobbszabású gyűjtő munkásságot fejthetett volna ki e téren. Lehet, hogy a Janus Pannonius gyűjteménye, föltéve, hogy csakugyan belekerült a Corvinába, szaporította még inkább a könyvtár görög állományát.

A könyvtárban volt héber és magyar nyelvű kéziratokból, sajnos, még mutatóba sem maradt; amazokról Oláh Miklós, emezekről Anna királyné fegyvernöke odavetett megjegyzéséből értesülünk csupán.

Voltak-e olasz nyelvű kéziratok is a Corvinában, erről még csak ilyen röpké híradás sem tanuskodik. Az 1877-ben Konstantinápolyból Pestre került, illustratív szempontból rendkívül becses Dante-codex sohasem tartozott a Corvinába. Kaposi első pillanatra tetszetős feltevése,² mely az 1477-ben Budán járt Francesco Bandiniban látja codexünk első tulajdonosát s az ő révén juttatja a kéziratot a Corvinába, nem állja ki a kritikát. Kaposi ugyanis egész okoskodását a codexben szereplő címerre alapítja, melynek vörös mezejét három ezüst színű, rézsútos iker pólya hasítja keresztül. Hogy e címér korántsem azonosítható a Bandiniek azon állítólagos címérével sem, melyet Kaposi tekintélye, Corrolanza szótára, *bandato d'argento e di rosso*-nak ír le, ez a heraldikai leírás elemi szabályaival ismerős előtt egy perczig sem lehet kérdéses.³ Az ügyet még jobban bogozza a kitűnő Rietstap, a ki kétféle Bandini címért ismer, a firenzeit, mely ezüst mezőn egy vörös pólyát tüntet fel s a toscanait, melynek ezüst mezejét három rézsútos vörös pólya szeli át, az arany paizsfőben fekete sassal.⁴ Mint látjuk, e leírások egyike sem illik codexünk geminált haránt

¹ Az újabb másolatokon különben is rajta volna Mátyás címere.

² Dante *Magyarországon*. Budapest, 1911. 48–49. l.

³ V. ö. Foras, *Le blason cz. kézikönyve* 257. l.-val: «La jumelle peut se mettre en bande, mais alors il faut exprimer ça.»

⁴ *Armorial général*, 2. éd. Goudon, 1883. I. köt.

pólyáira s így a codex egykori tulajdonosát valamely előttünk egyelőre ismeretlen olasz úrban kell keresnünk. A codex nem került szükségképen Magyarországról Törökországba, hisz a törököknek elég alkalmuk nyílt közvetlenül harácsolni az olaszoktól. Talán valamely tengeri ütközetben esett zsákmánnyúl, csakúgy mint a vele együtt Pestre került másik olasz nyelvű kézirat, mely a hajózásról szól.

A könyvtárban volt ősnymtatványokból eddigelé csupán kettő került elő, jeléül annak, hogy Mátyás mint igazi vérbeli bibliophil nem igen rokonszenvezett Gutenberg találmányával. Ő a könyvnyomtatásnak csupán népszerűsítő erejét méltányolta, de művészi jelentőségével szemben érzéketlen maradt. Ily fajta felfogásról tanuskodik 1479-ben kiadott rendelete is, melyben az egyházakat missalék és breviariumok kinyomtatására utasítja. Nem ő volt az egyedüli renaissance-fejedelem, a ki közönyösen fogadta e korszakos találmányt. I. Herakles ferrarai herczeg ép oly kevésbé törődött az uralkodása első éveiben Ferrarában föllépő nyomdászokkal, mint Mátyás király a derék Hess Andrással, a kit 1471-ben hozott Budára olasz földről Karai László prépost s a ki néhány évi kínlódás után felhagyott a czéltalan küzdelemmel. Ferdinánd nápolyi király, a ki strassburgi származású könyvnyomtatóját, Sixtus Riessinget nagyra becsülése jeléül püspöki székbe ültette,¹ a bibliophilek akkori világában kivételes jelenség.

Mátyás nagy költséggel összeszerzett kéziratai belső értéke vajmi csekély. A mult századok kedvező véleménye, mely már a firenzei másolókat is arra indította, hogy munkájuk jobb színben való feltüntetése az állítsák róluk, hogy másolataik az «*exemplaria satis fida Mathiæ Corvini*» alapján készültek, a modern szövegkritika szövétnekénél tarthatatlannak bizonyult. E többnyire XV. századi másolatok nem a legjobb, hanem a legjobban olvasható, szintén újkori kéziratokból készültek, még pedig a gyors munkával járó hanyagsággal. Ábel Jenő, a ki e kérdéssel legbehatóbban foglalkozott,² mint tipikus példát Tacitust említi, melynek Corvin-codexe nem a

¹ Fumagalli: *Lexicon typographicum*.

² *Korvin-codexek*. Értekezések a M. Tud. Akadémia nyelv- és széptud. osztálya köréből. VIII. köt. 1. sz. Budapest, 1878.

rendkívül nehezen olvasható longobárd írású Mediceus Alter kéziratból készült, hanem valamely elegáns újabb másolatból. a minő három is volt a Laurentiana kincsei között.¹ Ábel az akkortájt Konstantinápolyból visszakérült codexek gondos szövegkritikai egybevetése alapján eredménykép kimondja. «hogy a bennök foglalt kiadatlan daraboknak semmi abszolút értékük nincsen, hogy a classikusoknak a Corvin-codexekben foglalt szövegeik, habár nem ritkán nem épen a legrosszabbak közé tartoznak, mégis nagyon közepszerűek s nem olyanok. hogy összehasonlításukból említésreméltó és az összehasonlítás fáradságát kárpótló hasznót húzhatna a tudomány».²

Annál becsesebbek e codexek művészi szempontból. Díszítésük a kor virágzó miniatura-festészetének legnevezetesebb hajtásai közé tartoznak. Természetesen a codexek ékítése nem egyformán gazdag. Aránylag kevés oly Corvin-kéziratunk van. a mely a lapszéli lombozaton és festett kezdőbetűkön kívül egész lapokat betöltő, alakos, architektonikus és tájképes compositiókkal is dicsekedhetnék. A legtöbb codex 1—2 díszlapot s néhány gazdagabb ornamentikájú initialét tartalmaz csupán, sőt fölös számmal akad olyan is, melyben néhány aranyos vagy színes kezdőbetű az egész ékesség. Kivétel dolgaiban sem állnak e codexek egyforma magaslaton. Talán a leginkább gyönyörködtetik a szemet azok a kéziratok, melyek ékítése a kor legkiválóbb firenzei miniátora, Attavante di Gabriello di Vante (szül. 1452) műhelyéből kerültek ki. Ez a rendkívül termékeny, Verocchio és főleg Domenico Ghirlandajo hatása alatt álló³ miniator, a ki — természetesen segéderők igénybevételeivel — Mátyás mellett még a Mediciek s az urbinói herczeg számára is állandóan dolgozott, három kétségtelen — mert signált — főműve közül kettőt készített Mátyás rendeletére: a jelenleg Bruxellesben lévő misekönyvet s a velencei Sz. Márk-könyvtárban őrzött Marcianus Capellát.

A Corvina részére megrendelt kisebb jelentőségű signált művei közül a budapesti M. Nemzeti Múzeum, a párisi Bib-

¹ U. o. 21. l.

² U. o. 102. l.

³ L. Paolo d'Ancona cikkét a Thieme-Becker-féle *Allg. Lexikon der bildenden Künstler*, Leipzig 1908. II. kötetében 214—216. l.

liothèque Nationale s a Hofbibliothek egyet-egyet őriz, míg az Esték modenai könyvtárába öt jutott belőlük. Az oklevél-tári adatok vagy stílkritikai indokok alapján Attavanténak tulajdonítható codexek sorában Ancona csupán egy Corvin-codexet említ: a vatikáni könyvtár egyik breviumát. Hevesy¹ ide sorozza még a hécsi Philostratest, mi pedig a párizsi Ptolemæust, minthogy címlapján teljesen azonos kivitelben ugyanaz a két, Bacchus és Ariadné mondájából vett, jelenetet ábrázoló gemma fordul elő, mely a doli püspöknek kétségtelenül Attavantétól festett misekönyve címlapján a címerpaizs két oldalán van reprodukálva.²

Sokkal kevésbbé biztosan állapítható meg a többi Olaszországban miniált kézirat könyvfestő művészenek a kiléte, a mi első sorban a miniatura történetének mai épen nem kielégítő állásának tudható be. Hogy e téren mily tág tere nyílik a találgatásnak, arra jeles példa a sokáig elveszettnek hitt s 1912-ben ismét fölszínre bukkant Dydimus-codex. «Rómer Flóris 1870-ben e codexet még Attavante művének tartotta, utóbb az Anziani és Eugène Müntz által determinált codex-miniaturákkal való hasonlatosság alapján nálunk az a vélemény alakult ki, hogy a Francesco d'Antonio del Cherico festéseivel van dolgunk; a műáros, a ki 1912-ben áruba bocsátotta, Monte vagy Gherardo di Favilla munkájának tartja». Berzeviczy pedig, a ki e codexről előkerülése alkalmával előadást tartott, a következőkép nyilatkozott: «Kétségkívül firenzei mester, kétségkívül az Attavante köréből való és kétségkívül a Ghirlandajo stíljéhez közelálló, de megnevezése egészen hypothetikus volna».³

Ilyen kérdéses értékű Hevesy véleménye, mely a Corvin-codexek két Wolfenbüttelben őrzött darabját: egy zsoltáros könyvet és Marsilius Ficinus epistoláit az imént főlemlített Francesco d'Antonio del Chericoval hozza kapcsolatba,⁴ a ki Attavante előtt Firenze legkeresettebb könyvfestője volt.

¹ I. m. 16. l.

² Hevesy figyelmét e tény csodálatos módon elkerülte s a Ptolemæust «valamely firenzei műhely» termékévé teszi meg. U. o. 18. l.

³ V. ö. Berzeviczy előadásának kivonatával, *Magyar Könyvszemle* 1912. évf. 280—283. l.

⁴ I. h. 14. l.

Ugyanő a flamand hatás alatt álló s Firenzében dolgozó testvérpár: Monte és Gherardo del Favilla műveit véli felismerni a bécsi és budapesti sz. Jeromos-codexekben s a modenai könyvtár Gregorius Magnusában.¹ Viszont a párisi Cassianust s a müncheni Beda Venerabilist, melyeket Schönherr Gyula a velencei Averulinus-szal, a drezdai Valturius-szal s a budapesti Trapesuntius-szal egyetemben Gherardo körébe utal,² valamint a müncheni Palmierus-t, a bécsi Ptolemæus-t s a Holkham hall-i Evangelistariumot nápolyi, vagy déolaszországi termékeknek minősíti s egy egyelőre ismeretlen művész œuvre-jének tekinti, a kit «Cassianus mesterének» nevez.³ Ez okoskodásnak csupán annyi alapja van, hogy e kéziratok stilistikai szempontból tényleg együvé tartoznak s hogy a Cassianus scriptora a francia (bordeauxi) származású Petrus Burdigalensis volt, a kit a nápolyi király 1480-ban udvari másolójává nevezett ki. Minthogy Hevesy maga is kénytelen bevallani, hogy e kéziratok díszítéséhez analógiákat a nápolyi könyvtárnak Párizsban, Bécsben és Valenciában őrzött maradványai között nem talált,⁴ valószínűbbnek tartjuk Dorez véleményét,⁵ a ki a Cassianust s az Evangelistariumot valamely firenzei műhelybe utalja.

Mind e codexek művészeti családfáját azonban csakis akkor állapíthatjuk meg véglegesen, ha mind a Corvina, mind a korabeli más gyűjtők számára készült kéziratok részletes leírása, lehetőleg bő illustrációk kíséretében publicálva lesz, a mi a mai olcsó és megbízható sokszorosító eljárások mellett nem tartozik a lehetetlenségek sorába. Különösen hasznosak az egy-egy codex egész képanyagát reproducáló kiadványok, melyek ujabban mind nagyobb számban kerülnek a könyvpiacra. Egyes kiváló művészek személyéhez azonban a miniatúrákat még e kedvező feltételek mellett is csak ritkán fűzhetjük s meg fog kelleni elégednünk bizonyos iskolák szerinti csoportosításukkal. Springer szavaival élve «óvakodnunk kell attól a

¹ U. o. 14. l.

² Magyar Könyvszemle 1906. évf. 209—10. l

³ I. h. 115. l

⁴ U. o. 126. l

⁵ *Les manuscrits à peintures de lord Leicester.* Paris, 1908. 98. l.

balítelettől, mintha a kétségkívül bájos és színdús könyvdíszítmények előállítására kizárólag a legfőbb mesterek lettek volna hivatottak és képesek.¹ Még a jeles művészek által signált codexek sem végtől-végig egy kéz munkái. Így a doli püspök miséskönyvében csupán 2—3 főjelenet került ki Attavante esetéből, a többi segédei készítették az ő irányítása mellett s vázlatai alapján.

Az Olaszország határain kívül, de Mátyás idejében miniált Corvin-codexek sorában művészi jelentőségre a bécsi Antiphonarium válik ki, a mely Varjú véleménye szerint francia földön készült. Az 1464-ben Bécsben másolt misekönyv, melyet a király Thomas de Hungaria minorita barátanak ajánlott fel, kezdetleges osztrák munka, míg a bécsi Hofbibliothek Regiomontanusát, melyen csupán a magyar-cseh címér szerepel, Mátyás hollója nélkül, továbbá a cod. urb. 110 jelzésű vatikáni breviariumot Hevesy a budai miniátorok készítményének tekinti. Valami speciális, csupán a Mátyás használatára készült codexekre jellegző vonás azonban egyik kézirat belső díszítésében sem érvényesül.

A mi igazán sajátos és épen ezért kiválóan fontos a Corvin-codexeken, az bekötésük. Az eredeti kötésükben fennmaradt kéziratok a kötés anyaga szerint két csoportba oszthatók, a selyem- és bársonyszövetből készült s a bőrkötések csoportjába. A szövetskötések a korabeli olaszországi bibliophilekéhez hasonlóan vörös, kék vagy zöld selyemmel vannak borítva s a három metszési oldalon hasonló színű szalagra erősített, gazdagon aranyozott cisellált ezüst csattal záródnak, melyeknek a könyvtáblákhoz szögezett részein rendszeren két delfintől tartott paizst találunk, az ország vagy a Hunyadiak címérével. E kötések minden valószínűség szerint a külföldön készültek s még az se valószínű, hogy — mint Ráth György hitte ² — a reczés arany metszésükön látható vörös, kék, sárga és zöld színekben pompázó lombdíszt, s a hosszoldalî metszésen alkalmazott könyvezím került utólag rájuk a budai műhelyben. A metszés ilyenét kifestése ugyanis szintén előfordul egyéb e korbeli kötésekben.³

¹ *Handbuch der Kunstgeschichte* 6. kiad. IV: 38. l.

² *Magyar Könyvszemle* 1897. évf. 258. l.

³ Weinberger i. m. 14. l.

Egészen másként áll a dolog a bőrkötésre nézve. A Corvina bőrkötéseivel megegyező kötéseket eddig sehol sem sikerült felkutatni s így feltehetjük, hogy azok Budán készültek. A kötések egyik lényeges alkatrésze, a három apró bélyegzővel előállított vaknyomású és paszomántfonadék ugyan olaszországi, első sorban firenzei kötéseken is előfordul, de itt az aranyozás csupán a fonadék közé illeszkedő gyöngyökre szorítkozik. A Corvina kötésein ellenben a paszomántos fonadék alkotta keret gazdag aranyozással van kitöltve. E középdísz tekintetében Ráth nyomán két csoportot különböztethetünk meg. Az első, népesebb csoportban a központi alakzat alapján tojásdad formájú, de kerülete szimmetrikus kiszögellések folytán hullámvonalú, mintha csak két, többször hajlított mór stílusú ívet tettek volna össze. A második, szegényebb csoport középdíszének alakja szabályosabb, geometrikus idomú s részint körök és körívek kombinálásából, részint ugyanez elemeknek egyenes vonalakkal való összeforrasztásából ered. Ilyen pl. a Nemzeti Múzeum Damascusi sz. Jánosa. A téglány alakú tükröt sokszor egy belső, sarkain lekanyarított gyöngy-keret szegélyezi s az így keletkezett sarokrészeket leveles aranydísz tölti ki. A legtöbb példányban a középdísz magva eredetileg színezett címperpaizs, fölötté az aranynyomású koronával. E szabályok alól persze számos a kivétel: az előbb említett múzeumi codexen a magyar és cseh egyesített címper nem a középén, hanem felül és korona nélkül látható, míg a veronai Liviusnál (*De bello punico*) a középponti királyi címper kisebb, min rendesen s alatta egy gyűrűs holló koronával, felette pedig ugyanez, de korona nélkül díszleg. A beosztásra nézve teljesen eltér a többi Corvina-kötéstől a bécsi Anastasius-codex, melyen a paszomántos kereten belül olasz renaissance ízlésű fülke látható. A fülke vízszintes talapzatából mandula-alakú ornamentum fejlődik ki, míg a keskeny oszlopokon nyugvó párkány félkörös oromzatáról kétoldalt kecses lombfüzér csüng alá. Érdekes rekeszes beosztása van a bécsi udvari könyvtár Ptolemaeusának és a stuttgarti Szent Ágoston-kéziratnak.

Technikai kivitel dolgában is elüt e típusoktól az erlangeni biblia. A paszomántfonadék és aranygyöngyök teljesen hiányzanak róla. Tábláin, a renaissance ízlésű indából alakított

keskeny kereten belül, a sarkokban egy-egy kisebb, a gyűrűs hollót ábrázoló, kétszer övezett medaillon látható, míg középpüzt háromszoros keretben Mátyás bőrből ponczolt, tallér-nagyságú arczképe díszlik. A medaillonok közeit vázák-ból kihajtó virágos lombdísztölti ki. A medaillonok és kereteik külön készültek s keleti módra erősítették az alapfelületre. A wolfenbütteli könyvtár s a bécsi udvari könyvtár egy-egy erősen megrongált kötésén pedig áttörtmívű bőrapplicatiót találunk, a mely alól kilátszott a türkiskék-re festett fatábla.

A codexek kötése abban megegyezik, hogy mind az alsó, mind a felső tábla azonosan van díszítve, csak hogy az alsó táblára felül rendszerint a munka címét is rányomták versalis arany-betűkkel.

Minthogy e kötések díszítő elemei teljesen azonosak, a kéziratok ellenben különböző helyekről valók, teljes joggal tehetjük fel, hogy egy helyen készültek. Ez a hely pedig csakis Buda lehetett. Az aranyozáshoz szükséges vasakat is hihetleg hazai ötvöseink vészték, sőt az sem lehetetlen, hogy a kötéshez használt barna, sötétvörös vagy fekete maroquin is itthon készült: legalább sokkal magvasabb és vastagabb, mint a Maroccóból származó kecskebőr. Ráth György azt is fölteszi, hogy e hazai műhelyben keleti mesternek is kellett dolgoznia, Varjú Elemér ellenben épen a legutóljára említett áttört művű kötések ügyetlen kivitelére s az aranyozott kötésekben nyilatkozó egészen különleges díszítő irányzatra támaszkodva, színmagyar termékeknek tartja a Corvina kötéseit.¹ Theodor Gottlieb² a kötések keletkezési helye gyanánt szintén Budát jelöli meg, de azt hiszi, hogy a keleti minták utánzására a nápolyi udvar példájától nyert buzdítást. Megjegyzendő azonban, hogy ilyen nagyobb szabású kéziaranyozásról tanuskodó bekötések a nápolyi királyok könyvtárából nem maradtak ránk, a minek az lehet az oka, hogy a gyűjtemény zömét Franciaországba vitték és IV. Henrik alatt majdnem teljesen újra kötötték. Így Gottlieb föltevésének egyetlen támasza, a Tresoria dei rei d'Aragona számadásai között található ama följegyzés, mely szerint Baldassare Scariglia 1480-ban hét nagy fóliánst kötött be levantei

¹ Magyar Könyvszemle 1905. évf. 310–22. l.

² K. k. Hofbibliothek, Bucheinbände. Wien, 1910.

kecskebőrbe, levelekből és virágokból álló aranyozott és kékkel festett díszítéssel 54 aranyon, 1 tarin és 11 granán. Fumagalli, a ki e kérdéssel legutóljára foglalkozott, a paszomántos firenzei kötésekre hivatkozva, inkább a firenzei hatást tolja előtérbe,¹ habár kétségtelen, hogy a gazdag aranyozás e kötésekből le nem vezethető.

¶ A gyönyörű könyvtár rendbentartása s felügyelete a könyvtáros dolga volt. Johannes Regiomontanust, Taddeo Ugolettit, Marzio Galeottot, Bartolommeo Fontet és Felix Raguranust említik, mint a kik egymást fölváltva e tisztséget betöltötték.² Csupa literatus ember, a kikre nézve a könyvtárosság megtisztelő mellékfoglalkozás lehetett. Ugoletti pl. Corvin János nevelője volt, Felix Ragusanus pedig a könyvmásolók felügyelője. Hasonló állapotok voltak e korban az olasz udvari könyvtárak legtöbbjénél. Ferrarában is pl. az első igazi könyvtárnok Pellegrino Prisciano volt a század nyolczvanas éveiben; elődei, mint Scipione Fortuno, Francesco Putti, Andrea de la Vieze, első sorban könyvmásolók, vagy udvari tisztviselők voltak s csak mellékesen kezelték a kéziratgyűjteményt.³ A könyvtárosi teendők illetén ellátását a gyűjtemény jellege teljesen igazolja.

A Corvina nem volt nyilvános közhasználatra szánt könyvtár még oly értelemben sem, mint Niccoli firenzei vagy Bessario velencei alapításai. Első sorban a király személyes használatára volt fenntartva, de persze az udvarában megforduló tudósok és főpapok is igénybe vehették. Ha a Vitéz által emendált Corvin-codexek már eredetileg is a királyi gyűjteménybe tartoztak, úgy arra is van bizonyíték, hogy az olasz fejedelmek mintájára, házon kívüli használata is divatozott. Egyik munka olvasását Nyitrán, egy másikat Nagyszebenben fejezte be Vitéz. Különösen érdekes a használat szempontjából a Casanate-könyvtár orvosi compendiuma, mely 87 magyar bejegyzést tartalmaz — egyes növények magyar neveit, — mind Mátyás korabeli írásban: világos jeléül annak, hogy a királyi udvarban felhalmozott szellemi tőkét a magyarság is igénybe vette.

¹ *L'arte della legatura* etc. Firenze, 1913. LXV. l.

² V. ö. Beöthy-Badics, *Képes irodalomtörténet* 3. kiad. I: 144 l.

³ Bertoni, i. m. 27. l.

Schönherr Gyula feltevése szerint e bejegyzések pálos barátoktól származnak, a kik talán még Mátyás életében kölcsön vették a codexet s a mindenkori kikölcsönzők kedves szokása szerint, nem adták többé vissza jogos tulajdonosának. Ott forgott egy ideig magyar kézen, míg végre, ma már kikutat-hatatlan módon, de legkésőbb 1546-ban, olasz földre került.¹

A nagyszerű culturalis alkotás további sorsát megpecsételte a nagy király váratlan halála. Mindjárt Mátyás halála évében megbolygatta a kincseket az örökösök kapzsisága és viszálykodása. Corvin János és párthívei, II. Ulászló közeled-tének hírére, társzekerekre rakták a kincstár drágaságait, a Corvina értékesebb codexeit s a várak becsesebb holmiját és június 30-án elhagyták a várost. Az országos rendek serege Dunaföldvár tájékán érte utól a szökevényeket s a Csontmezőn vívott csatában legyőzte Corvin híveit. A dúsan megrakott társzekerek egy része a harctéren maradt, kövér zsákmányul a győzőknek és csupán öt társzekérre való jutott vissza július 12-én Budára.²

E zűrzavarban kallódhattak el legelső ízben egyes különösen fényes kötésű darabok a könyvtárból, a melyek pénzbeli értéküknél fogva magukra vonhatták a zsákmányolók kapzsi-ságát. E szomorú tény folyománya volt, hogy az országos rendek Corvin Jánost a vele kötött egyezség egyik pontjában kötelezték, hogy atyja könyvtárából könyveket csak az ország-nagyok beleegyezésével vehessen ki. Ez volt nálunk az első eset, mint már Fraknoi is megjegyezte,³ a mikor könyvtár országos rendelkezés tárgyául szolgált s egyuttal legjobb czáfo-lata annak az állításnak, mintha a «Báthory Istvánok, Kinizsi Pálok vagy más hozzájuk hasonló főpapok és urak» alig tudták volna megbecsülni a könyvek értékét.⁴

Maga II. Ulászló sem bánt, legalább uralkodása első felé-ben, oly könnyelműen a Corvina kincseivel, a mint ezt általában hiszik. Így tudjuk, hogy 1498-ban Farmoser Sándor német ügyvivője útján Firenzében kísérletet tett Mátyás könyvtarto-

¹ Magyar Könyvszemle 1904. évf. 450. l.

² V. ö. Schönherr Gy. *Corvin János*. 145—148. l.

³ I. m. 537. l.

⁴ Marczali: *Magyarország története*. (Műveltség könyvtára) 356. l.

zásainak rendezésére. A Mediciek és Capponiak ily czímen támasztott igényei azonban — melyekről fentebb már szoltunk — oly nagyok voltak, hogy Ulászló aligha gondolhatott kiegyenlítésükre. Mérsékeltebb követeléseket, úgy látszik, rendezett: legalább erre vall a lord Leicester könyvtárában őrzött evangelistarium, melynek akkor még üres czímer-mezejére egyenest, az ő czímerét festették.¹ Más, eredetileg Mátyás számára készült kéziratokon, pl. a párisi Cassianuson s a müncheni Bedán pedig elődje családi czímerét a magáéval helyettesítetté.² Sőt egy ideig a budai könyvkötő-műhelyt is foglalkoztatta: ismerünk olyan könyvtáblát, melynek a Mátyásétól eltérő díszítése a Corvina bélyegeivel készült Ulászló király számára.³

Miként Mátyás idejében, Ulászló alatt is használhatták a könyvtárt az udvarban megfordult tudósok, de minthogy Felix Ragusinus halála után új könyvtárnokról nem gondoskodtak, a lelkiismeretlenebb olvasók meg-megdézsmálgatták állományát. Ennek emlékei a Celtis Konrád birtokában volt Corvin-codexek, melyek czímlapjáról a hollós czímer le van vakarva. Bohuslav, a ki magánügyekben 1499-ben Budán járt, a Corvinában is megfordult, a hol különösen a görög Ptolemæus-codex nyerte meg tetszését. Schlechtát, a király titkárját, váltig szuttyongatja, szerezné meg neki ajándékba a királytól. E mellett más codexeket is elkért «kölcson». Megkapta-e a kéziratokat s ha igen, visszaszolgáltatta-e, egyaránt kérdéses.⁴ Ulászlónak nem volt, miként a ferrarai hercegnek, egy Prisciano az oldalán, a ki figyelmeztette volna a kölcsönzéssel járó veszélyekre.⁵

1502-től kezdve Ulászló maga is elősegítette a Corvina szétzüllését. A könyvre éhes tudósok hízélgéseikkel rávették, hogy el-elajándékozzasson belőle. A sort az imént említett Bohuslav nyitja meg, a ki epigrammban ünnepli Ulászló nagylelkűségét.⁶ A tudós Cuspinianus, a ki mint I. Miksa császár követe, gyakran megfordult Budán Ulászló udvarában mind a

¹ *Magyar Könyvszemle* 1908. évf. 196. l.

² U. o. 1881. évf. 82. l.

³ U. o. 1905. évf. 322. l.

⁴ Fögel, i. m. 103. l.

⁵ Berton, i. m. 30. l.

⁶ Fögel, i. m. 103—104. l.

maga szakállára, mind ura megbízásából, a kéziratok egész sorát esalta ki a gyöngé fejedelemtől részint ajándékba, részint «másolásra».¹ Sőt Cuspinianus famulusa és kedves tanítványa, Johannes Grempert szintén értette a módját, mint kell Ulászló szívére hatni. Így 1513-ban kicsalta a maga részére a remekül díszített Flavius Philostratus-codexet, melyre eredetileg az októberben Budán járt Vadianus Joakim és Collimatus György bécsi humanisták hívták fel Miksa figyelmét. A derék Grempert azonban a maga részére tartotta meg a becses zsákmányt, melynek megszerzése nem ment egészen simán. A codex alapján 1516-ban készült kiadásban ugyanis Grebelius Miklós, Grempert barátja, a kézirat megszerzéséről a következőkép emlékezik meg: «qui (scil. Joannes Gremperius) multis sane laboribus, multis precibus, multis denique lachrymis librum hunc a Budensi Bibliotheca extorsit». Grempert könyörgései, úgy látszik, máskor is hatottak: máig 21 könyvről és kéziratról állapították meg, hogy egykoron övé volt s ebből 4 eredetileg a Corvina kincsei közé tartozott, egy pedig ott készült másolat.²

Arra is volt eset, hogy a király jószántából ajándékozott el egyet-mást előde könyvtárából, különösen a mikor előkelő külföldi követeknek vagy hatalmas főpapoknak kívánt kedveskedni. Így Cristopher Ustwik of Barmbridge, abingdoni apát, VIII. Henrik angol király követe is kapott Corvin-codexeket ajándékba.³ A vatikáni Thurzó-codex egy egykorú bejegyzése pedig arról tanuskodik, hogy a Corvina egy máig lappangó darabja, mely Ignác antiochiai püspök leveleit tartalmazta, 1515-ben már a boroszlói püspöki könyvtár tulajdona volt.⁴

Még válságosabbra fordult a helyzet II. Lajos király (1516—1526) alatt, a mikor a gyermekkirály nevelője, György, bran-

¹ Mindazonáltal a bécsi könyvtár bejárata felett alkalmazott felirat, mely szerint Miksa gyűjteményének alapját «Korvin Mátyás Magyar Király Ő Felsege könyveinek egy nagy részével» vetette meg, csak *cum grano salis* értendő. Az udvari könyvtár mindössze 28 Corvin-kézirattal dicsekedhetik s ezek egy része is Fabertől jutott oda.

² Ankovicz: *Magister Johannes Gremper aus Rheinfelden*. Zentralblatt für Bibliothekswesen. 1913. évf. 5. sz. V. ö. Magyar Könyvszemle 1914. évf. 90. l.

³ V. ö. Fögel, i. m. 104. l.

⁴ *Magyar Könyvszemle* 1903. évf. 440. l.

denburgi őrgróf és instructora, Dubravius János jártak elől a Corvina kifosztásában. Így esett meg, hogy Massario velencei diplomata 1510-ben Budán járva, a Corvinában egyetlen becses könyvet sem talált, mivel minden jó darabot eltulajdonítottak. A mikor a török Buda várát 1526-ban elfoglalta, a közkatonák fosztogattak a könyvtárban, sőt az özvegy királynénak is volt rá gondja, hogy ne távozzék emlék nélkül az országból. A bruxellesi gyönyörű missale ő vele került Németalföldre.

Meglehetősen jelentékeny veszteségek érhatték a könyvtárat 1528—29-ben is, a mikor a város egy időre I. Ferdinánd hatalmába került. Úgy látszik, akkor szerezte meg Faber, későbbi bécsi püspök is, a tulajdonában volt Corvin-kéziratokat. De a nemzeti király, Zápolya János (1526—40), uralma sem vált a könyvtár javára. Ő alatta számos codex erdélyi könyvtárakba került, a hol azután a lángok martalékává lett.¹

A mikor aztán 1541-ben Buda hosszú időre török kézre jutott, a könyvtár ügyevégkép elhanyaglott. A megtizedelt könyvtár részben Konstantinápolyba került a szultán palotájába, részben eredeti helyén maradt, még pedig nem minden őrizet nélkül. Reinhold Lubeman gyógyszerész, a ki dr. Pez császári követ kíséretében 1587-ben Konstantinápolyban megfordult, útján Budára is betért, hogy megtekintse a várat s nagyhírű könyvtárát. Látott is egy rakáson egy csomó könyvet az egykori könyvtári helyiségben, mely egy öreg török lakásául szolgált, a ki a könyvek őrizetére volt kirendelve. Számos tudósabb elődje példájára a derék patikus is szeretett volna magával vinni egy kis emléket, de az öreg, a szultán szigorú rendeletére hivatkozva, megtagadta kérését.²

Ez a maradvány a Lubemannál hatalmasabb elméket is izgatta: Pázmány Péter, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György egyaránt tettek lépéseket megszerzésére. Rákóczi, ismerve a török erkölcsöket, vesztegetéssel akart czélt érni. 1632-ben megbízza Szalánczi István követét, ígérjen 100 tallért vagy aranyat Zölfikár agának, ha a Budán lévő sok szép régi könyvből másfél százat ki hagy választani. Később a 100 aranyat egy

¹ V. ö. minderre Ábel i. m. 6. l.

² *Magyar Könyvszemle.* 1914. évf. 95. l.

gyémántgyűrűvel is megtoldaná, de a budai vezér vérszemet kap s a könyvekért látatlanban 5000 tallért kíván.¹ A telhetetlen követelésen azután az egész ügy megfeneklett, a mit nem kell valami tragikusan felfognunk. A következmények azt mutatják, hogy Rákóczi ugyancsak rossz üzletet kötött volna. Hiszen 1666-ban Lambeck, a bécsi udvari könyvtár vezetője, I. Lipót parancsára, átkutatta a vár pinczéjébe száműzött könyveket s három kéziratot kívül, a melyeket magával is vitt,² csupa értéktelen nyomtatványt talált. Jelentését az optimisták kételkedve fogadták s 1686-ban újból átkutatták a pinczét, a mikor is kiderült, hogy Lambeck, sajnos, nagyon is igazat beszélt.³

A Konstantinápolyba került Corvin-codexek, más helyekről összeverődött görög és latin kéziratokkal együtt a szultán szerájában is csakhamar felköltötték az ott megfordult európai követek és tudósok bírvágyát. S ha már Mátyás gyöngé utódai sem tudtak elzárkózni a kéziratokra sóvárgók kitartó ostroma elől, mennyivel kevesebb ellenállást fejthettek ki ily törekvésekkel szemben a szultánok, a kiknek szemében ezek a gyaur írások a bekötések boglárait leszámítva, alig bírtak értékkel. S valóban, a kéziratok Európába vándorlása csakhamar megindul.

A sort Niccolo Zeno nyitja meg 1533-ban, a ki állítólag 100 kötettel megrakodtan ment Velenczébe. Alighanem róla van szó Girolamo Faletti 1560 nov. 23-án II. Alfonso d'Estéhez írt jelentésében, a mely szerint Velenczében «számos, Mátyás király könyvtárából származó latin és görög kézirat» van, egy közelebbről meg nem nevezett férfiú kezén. — 1544-ben Antonio Bruccioli kapott a konstantinápolyi francia nagykövettől két remek kéziratot: Cicero leveleinek egy kötetét és Macrobiust.⁴ Verancius pécsi püspök 1557-ben hozhatta magával Konstantinápolyból a British Museum Corvin-codexét, valamint Aquinói sz. Tamás Bécsbe került Catena Aureáját. Nointel és Galland 1670—79., Colbert megbízásából, Konstantinápolyban tartózkodott, de csak keleti kéziratokra irányozta figyelmét. Girardin

¹ U. o. 1913. évf. 20—21. l.

² Weinberger i. m. ezeket sem tartja a Corvina leszármazottjainak

³ Ábel i. m. 7. l.

⁴ Dorez i. m. 99. l.

ellenben, a kit Louvois küldött a Keletre, 16 görög s egy latin codexet hozott magával, a melyek azonban nem a Corvinából valók. Konstantinápolyból került Párisba, Tott báró közvetítésével, Ptolemæus Cosmographiája, mely már a Corvina biztos maradványa.

A XVIII. századból eddig nincs rá adatunk, hogy érdeklődtek volna a Corvina Konstantinápolyba került maradványai iránt, a mibe talán a Buda visszafoglalásakor tapasztalt csalódás emléke is befolyhatott. A XIX. század második felében azután ismét rájuk terelődött a tudósok figyelme. A lökést ehhez Lepsius és Tischendorf kutatásai adták meg, a kik a régi bizánczi könyvtár roncsait nyomozva, bukkantak a Corvina gyér maradványaira. Az ő híradásuk nyomán utazott 1862-ben Konstantinápolyba a M. Tud. Akadémia három tagja: Henszlmann Imre. Ipolyi Arnold és Kubinyi Ferencz, a kik önszemükkel győződtek meg a hír valódiságáról. A feledés homályából ekként újra napfényre került codexekből a 4 legfényesebbet 1868-ban királyunknak adományozta Abdul Aziz szultán s a Felség valóban királyi gestussal a M. N. Múzeum útján a magyar nemzethez juttatta el e becses darabokat. A még hátramaradt 10 Corvin-codexet, 25 más latin, olasz és spanyol kézirattal együtt Abdul Hamid szultán 1877-ben küldte Budapestre a török érzelmeivel tündető magyar egyetemi ifjúságnak. E 35 codex azóta a budapesti egyetemi könyvtár legféltettebb kincsei közé tartozik. Mindenesetre nagy kár, hogy a szultán jóakarátú tájékozatlanságában leszedette róluk az eredeti kötéseket s kétes ízlésű új köntösbe öltöztette őket. Azóta 1889-ben járt a Bosporus partján az Akadémia egy újabb küldöttsége, hogy az esetleg még visszamaradt kéziratokat felkutassa, de pozitív eredmény helyett csupán azt az impressiót hozta haza, «hogy a szeraj hozzáférhetetlen helyiségeiben bizonyára lappanganak még nemzeti culturánknak dicsőséges emlékei».¹ A tudomány nagy kárára Stambulban váratlanul elhunyt Karácson Imrének konstantinápolyi könyvtárakról írt dolgozatából azonban kevés biztatást meríthetünk e tekintetben.²

¹ Fraknói V. I. m. 538. l.

² *Magyar Könyvszemle.* 1911. évf. 1—9. l.

De azért korántsem tekinthetjük lezártnak a Corvina maradványainak sorát: hiszen a szerencsés véletlen s módszeres kutatás a legutolsó évtizedben is két kétségtelen s két nagyon is valószínű maradványát hozta felszínre s épen nem lehetetlen, hogy az ismert darabok száma az idők folyamán még jó egynéhánnyal meg fog növekedni. Nem hiszszük azonban, hogy a lappangó codexek előkérülése lényegesen megváltoztatná azt a képet, melyet a könyvtárról mai ismereteink alapján alkothatunk.

GULYÁS PÁL.

TALPALATNYI FÖLD.

I.

A sötét, szűk udvarba betévedt egy forró, színes májusi napsugár. Az ablakpárkány bádoglemezén megtört s mint egy kíváncsi szem bepillantott a barátságtalan udvari szobába. Odabenn a meggyöngült fénysugár libegve, incselkedve járta körül a könyvespoleczot, majd megült az íróasztalon s mint kaczer mosoly cikázott az öblös tintatartón, gyémántfényben csillogtatva csiszolt üvegét.

A vakító fénytől feleszmélt Rátkay Kristóf; felpillantva aktáiról, szomorúan, vágyakozva követte szemével a fénysáv útját a szűk udvar kormos faláig, a mely narancsszinű fényben izzott.

Május! A veszedelmes, csábító hónap, a mikor megkísértik lelkét ismét a fájó kedves emlékek. Két évvel ezelőtt még saját földjéről nézte a tavasz pompás érkezését. A tavasz varázsa pedig csak akkor tökéletes, ha legalább egy talpalatnyi föld a sajátunk s érezzük, hogy a felverődő fű, a nyíló virág csak nekünk hoz a föld mélyéből suttogó ígéreteket, magunkénak valljuk a kis madarat, a mely bogár után csapva rózsánk tövére száll, s úgy érezzük, mintha az ágas-bogas bokrok is csak azért erőlködnének termékeny tavaszi lázban, hogy zöld pompájukkal majd nekünk hozzanak örömet.

Vajon érzi-e mindezt Sáfrány, a ki úrrá lett a Ráskayak földjén? Vajon megvehette-e a birtokkal együtt a sok örömet is, a melylyel az a föld vadvirágok módjára volt telehintve? Vagy talán ezek elhullottak, elvesztek a hosszú, fárasztó úton, a mely a napsugaras, akáczlombos falucskából ide vezetett a Glóbusz Társaság legkomorabb kis irodájáig? Csak egy maradt meg, egy fájó emlék, egy nagy megérzés, a mely a hazai földnek viruló felujulásakor megdobogtatja annak szívét, a ki elvesztette...

Kristóf felállott s bátornézésű szemével, a mely olyan volt, mint a vadászsólyomé, szomorúan nézett ki az ablakon, a hol a napsugárban ébredező bogarak járták czéltalan tánczukat. Nem lehet megszokni ezt az életet, a melynek valóságos symboluma ez a barátságtalan iroda, a melybe csak néha téved¹be egy kósza napsugár s a honnan, mint az ő életében, nincsen semmi kilátás . . . Az élet olyan, mint a hegymászás, a mely czéltalan erőlködés lenne, ha a nehezen elért ormon tisztult levegőben nem várna reánk a tágult perspectiva fölemelő, pompás képe. Élet az ilyen élet? . . .

Milyen dúsan nyílnak ilyenkor ott a kis faluban a szagos orgonák. Édes, bűvös illatukat szinte idevarázsolja a felajzott képzelet . . .

— Nem zavarom? — hangzott e perczben egy dallamos hang, mint a fekete rigó füttye.

A félénken benyitott ajtó részében először egy nagy csokor orgona, majd egy kicsi fehér kéz, végül két hosszúpillás mosolygó barna szem jelent meg.

— Klárika! Parancsoljon! . . . — sietett váratlan vendége elé Kristóf.

A kis leány karcsú termete erre besiklott az ajtón s némi zavarral küzdve, feléje nyújtotta virágait.

— Beszélte a minap, hogy mindég fáj ilyenkor a szíve faluja után. Kaptam egy csomó virágot, mint gépiró kollégája, ha meg nem sértem . . . elhoztam felét. Kell? — mondta csicse-regve a leány, nagy okos rigószemével poharat keresve a virágoknak.

Kristóf az örömtől megittasodva szívta magába az orgonák pompás illatát.

— Köszönöm, maga jó lélek . . . kis angyal . . . milyen kedves, hogy reám gondolt. Épen jókor . . . nagyon jókor érkezett kedves ajándékával . . . talán nem is sejti, milyen érdemeket szerzett a mennyországra . . . — hálálkodott Kristóf, kezével megsimította homlokát és, mintha fázna, megrázkódott. Talán sötét, végzetes gondolatoktól szabadult meg e perczben.

E naptól fogva két fiatal lélek összeforrott igaz barátságban, a mely ártatlan, friss, tiszta volt, mint a virág, a melyből ki-sarjadtt.

II.

Egy szabad vasárnapon Klárka és Kristóf megvalósították merész tervüket, hogy szigorú incognitóban felkeresik azt a sokszor emlegetett kis falut. Klárikától származott az eszme, a ki végre látni akarta barátja szüntelen epedésének tárgyát. Titokban talán a féltékenység is bántotta a kis leányt: szemtől szemben akarta látni vadvirágos riválisát. Kristóf eleinte vonakodott, nem akarta feltépni az úgyszólván nehezen hegedő sebeket. De Klárikának karesú kis lényéből olyan titokzatos, bátorító lélekerő sugárzott feléje, hogy az ő társaságában meg merte kockáztatni lelkének önkéntes flagellálását.

Mikor a kis vasúti állomáson szálltak s ragyogó májusi napfényben, jószagú pipacsos réten mentek a falu felé, régi, elmúlt tavaszok pajkos jókedve költözött a szívébe. Ha egymástól nem restelték volna, talán dongót vagy színes lepkét is űztek volna. Egy olyan boldog, önfeladó órát éltek át, a mely az ember életének komoly, zord épületére mint díszítő arabesque helyezkedik, nem szükséges, de széppé, barátságossá csakis ez teszi.

A falu közelében Kristóf, mint a gyermek, a ki régen nélkülözött játékaival tér vissza, bőbeszédűen magyarázatott.

— Látja, a mi időnkben már innen a házig hatalmas százados nyárfasor vezetett. Szegény öregek most itt fekszenek, mint a halottak, s teknőt faragtat belőlök ez a pogány. Azt a nagy szilfát nagyapám ültette. Azon a kis úton tanítottak járni. Ott a réten dobott le először a csacsi. Most már láthatja a házat.

— Nini egy gólya... — örvendezett Klárka.

— A mi gólyánk! Ezen az odvas fán fészkel a gólya-család évtizedek óta. Mi elmentünk, ők itt maradtak. De nézze, nem bosszantó? Az a barbár ember buzát rostáltat szép üveg-házunkban. A réten pedig, a hol anyám híres rózsái voltak, juhok legelnek... De huzódjunk a bokor mögé, mert még meglát valaki...

Kristóf elkésett óvatosságával, mert valahonnan az út felől öblös asszonyhang hallatszott:

— Ehol ni... tán a szemem káprázik... de nem a...

biz' Isten az urfi . . . ha csak nem a testétől elvált lelke . . . gyere csak, Mari! Ki van itt!

Az éles hang, a mely messzire hangzott, mint az ijedt gyöngytyúk kiáltása, olyan hatással volt a kis faluban, mintha a harangot félreverik. Rohamlépésben érkeztek a szomszédok.

— Hát *haza* tetszett jönni, kedves egy urfink? — hangzott mindenfelé az örvendező kérdés. (Faluhelyen becéző néven urfi, a ki nem házasság, deresedő koráig.)

No — most azután vége az incognitónak, — jegyezte meg halkán, mosolyogva Kristóf.

A kíváncsi közfigyelem csakhamar Klárka felé fordult. Egy öreg barkós parasztot sorsoltak ki maguk közül, a ki tisztességgel neki fohászkodva, megkérdezte:

— Talán a felesége tetszik lenni?

Klárka arcába úgy szökött fel a vér, mint a hajnal pirja a felhőtlen égre. De okos kis feje tüstént talált módot a magyarázatások kikerülésére.

— Csak rokona vagyok, — mondta, szeme szögletéből lopvást Kristófra pillantva. Ugyanakkor azonban észrevette, hogy egy élesebb szemű menyecske az öreg parasztot oldalba löki és feléje sugja:

— Hát nem látja kend, hogy leányasszony a szentem? . . .

Az öreg reparálni akarta baklövését s bajuszát zavartan pödörgetve megszólalt:

— Csak azért gondoltam, mert igen helyre és csinos tetszik lenni.

Most peczkes járású, srófos bajuszú öreg paraszt érkezett. Kristóf elébe sietett és megölelgette azt a jó öreget, a ki harmincz évig ült a hintó bakján, a ki őt lovagolni tanította, először a térdén, azután jámbor csacsin, végül szilaj csikón.

— Kedves öreg János, de régen nem láttam . . . — örvendezett Kristóf.

Az öreg szipákolva törölgette szőrrel benőtt szemét, másik kerges tenyerével pedig kis ura karját szorongatta. Azután, hogy elébe vágjon feltörekvő zokogásának, megszólalt:

— Hát oszt' vannak arra felé is jó lovak? — kérdezte, mintha ez érdekelné csupán, közben azonban bajuszát ellepték a lefutó könnyek, mint deres bokrot a tavaszi esőcseppek.

Valahonnan Mari néni is előcsoszogott. Mivel ő egy emberöltőn át főzött az úri konyhán, nem sokat teketóriázott, hanem két reszkető keze közé fogva Kristóf fejét, czuppanó esőket nyomott homlokára. Utólag azonban könnyzápor között igazolta eljárását.

— Hiszen úgy szerettem mindég, mint édes gyermekeimet . . .

Műértő szemmel méricsikélte Klárikát, a ki örömtől kipirulva figyelte, miként koszoruzzák meg a szeretet egyszerű falusi virágaival az ő barátja nemes, szép fejét.

— De gyönyörű a kisasszonykám! Csak két gyertyát a kezébe s készen van a templomi angyal, — jegyezte meg Mari néni, Klárika fehér ruhás alakjára czélozva.

Delet harangoztak s a falusiak rövid imája után Mari néni felvetette a practikus kérdést, hogy hát hol lesz az ebéd? Az asszonyok közül tizen is ajánlkoztak vendéglátásra s mindegyik valami különös esemegét: friss gombát, rántott csirkét és egyebeket kínálgatott hivatgatoul.

Mari néni azonban némi sértődöttséggel és nagy tekintéllyel jegyezte meg:

— No már ez csak engem illethet, a ki negyven évig tapasztaltam, hogy mi kell az uraknak . . .

Ebbe bele is nyugodtak volna a többiek, ha Kristóf ki nem jelenti, hogy fél óra múlva indul a vonat visszafelé a fővárosba.

— Hát akkor útravalót hozok, — kiáltotta Mari néni, köszvényes lábait szaladásra noszogálva.

A többi asszony sem akart azonban alábbvaló lenni, úgy, hogy néhány percz múlva Kristóf és Klárika körül úgy be volt rakva a gyepek kosarakkal, mint mikor husvét előtt a pap a pászkát szenteli.

— Hiszen ez nekünk egy évre elég! — mondta Klárika kacagva s kedvesen nyájaskodva a jó falusiakkal.

Csakhamar ütött az indulás órája. Most már a fiatalokat csaknem az egész falunak tarka-barka sokasága kísérte a vadvirágos réten át az állomásra. Csaknem olyan volt ez a falusi kép, mint mikor a mesebeli varázsló bűvös furulyájával az ördögszakadékba csalogatja a hiszékeny, babonás falusiakat. Egyszerűségében nagyszerű diadalmenet volt ez, a melylyel

trónját vesztett trónörökösét kísérte a falu népe további vándorútjára. Már elindult a vonat s a kocsiból kihajló Kristóf és Klárka még sokáig látták a szeretet tűzpiros kendőit lobogni s fülükben csengett a pompás falusi chorus hangja: az Isten megáldja!

Mikor ismét szemben ültek a vasuti kocsiban kettecskén, Klárka okos barna szeme meleg fénynyel tapadt Kristófra, s azután mosolyogva megszólalt:

— Nem bátor ember, a ki vissza nem hódít ott, a hol minden ilyen szép, a hol ennyire szeretik, legalább egy *talpalatnyi földet*.

— A mi egyszer elveszett, az elveszett, — válaszolt szomorúan Kristóf a reménytelenség kézlegyintésével. De azután megfogta Klárka meleg kis kezét s megszorította, mint a jó, hűséges barátét.

III.

Uzsok előtt napok óta folyt elkeseredetten a csata. Vértakasztó, halálos küzdelemmel kellett leszorítani az ellenséget egy elfoglalt magaslatról. Az egyik kis dombhoz, alig volt az néhány négyszögöl, Ráskay tartalékos főhadnagyot küldték huszájaival. De milyen halálosan hosszú út néhány méter is, ha az állig beásott ellenség gyilkos golyózáport küld a támadó kis csapatra. Egymás után dőltek ki a derék huszárok, válogatott vasmegyei fiúk, a sorból. Vezetőjük, a főhadnagy, mint maga a haragos Mars isten, szikrázó szemmel, aczélpengéjét suhogtatva rohant előre, csengő magyar szóval biztatgatva derék legényeit.

Már harmadszor támadott a kis csapat, de mindannyiszor visszatorpant, mintha a sok golyó aczélbástyafallá sűrűsödött volna össze előtte.

De ismét felhangzott a főhadnagy biztató kiáltása:

— Rajta fiúk! Gyáva, a ki meghalni fél, mikor magyar földért verekszik.

E pillanatban a főhadnagy pillantása rátevedt a fölemelt jobbjának öklére reácsavart lánczról lelógó, bűvös erejű Mária-képre. A Boldogasszony szomorú szemével épen úgy né-

zett reá, mint az, a ki néma zokogással búcsuzva kezére fűzte az amulettet.

— Szegény kis Klárika! — sóhajtotta Ráskay, mialatt utolsó, halálos rohamra vezette huszárait.

A legények, mint az alföldi vihar hegyek közé tévedt romboló ereje csaptak le az ellenségre. Csattogott a huszárkard, feszültek az izmok, összetört a puskatus a muszka koponyán; mint a borzkölyköket a lyukból, egyenként emelgették ki a sánczból kemény öklök a megriadt muzsikokat. De mindenütt legelől járt Ráskay Kristóf, a ki sorsüldözött fajtájának egész keservével, ősz szittya vérének lángoló hevével osztogatta a halált.

És csoda történt! A túlnyomó erejű ellenség meghátrált; mint letarolt erdő tönkjei, egymáson hevertek, a kiket elért a támadók viharzó ereje. Ádáz tusa után diadalmasan visszavették az ellenségtől a huszárok azt a kis dombtetőt, azt a néhány talpalatnyi magyar földet. . . .

A diadal perczében megingott lábán Ráskay főhadnagy, a levegőbe kapott két karjával s a menekülők két golyójától találva . . . elterült a földön.

IV.

Valahol a külvárosban az egyik Tartalék-kórház hosszú betegszobáján át fiatal leányt vezetett az egyik ápoló. A leány sötét szemében úgy csillogott néhány könnycsepp, mint ébenfa dobozban a hegyi kristály. Az egyik ágy előtt megállottak s az ápoló hangosan olvasta a sebesült fejlapját:

— Oberleutnant Kristóf von Ráskay.

Ennek a névnek elhangzása itt, ebben a környezetben, ahol a halál leselkedik, mint durva kalapácsütés sujtott le Klárika erős lelkére. Itt, ahol mozdulatlanul, bepólyált fejjel, nehéz lélegzéssel fekszik előtte az, a kit tavaszra nyíló lelke hímes álmaival körülölelt, — lefoszlott Klárika lelkéről a szemérmes tartózkodás, a mely eddig, mint mesebeli tündért az elrejtő állathő, körülvette. Itt már csak egy szegény, meggyötört kis leány volt, a kinek gyenge harmattestét kínos zokogással rázta az első szerelemnek bánatban fogant ereje.

A sebesült felpillantott kötéseivel. Zokogásában is felismerte azt a kedves, fekete-rigó szavához hasonló hangot.

— Maga az, kedves Klárka? — kérdezte szájalmas erőlködéssel.

Válasz helyett újult erővel hangzott fel a búgó zokogás.

— Ne sirjon, kedves, — folytatta a sebesült, — nem fogok meghalni, mert épen most akarok csak élni... hiszen csak most tanultam meg, a mit magának hinni nem akartam, hogy kitartással, bátorsággal vissza lehet hódítani egy *talpalatnyi földet*... Abban a vadvirágos kis faluban majd megpróbáljuk ketten... akarja? Mi ketten együtt...

Klárkának könnyein áttört egy szerelmes mosoly, mint záporosón a tavaszi napsugár. Szinte várni lehetett, hogy csakhamar szivárvány lesz belőle: egy szebb, boldogabb jövő szivárványa.

SZMRECSÁNYI BÉLA.

CSOKONAI.

Csokonai Vitéz Mihály!
Várom, hogy sírodból kiszállj,
Sírkövedet fölemelem,
Jöszte beszélgetni velem.

Emlegessük a rég múltat,
Eloszlott már a borulat,
Kiöntötte haragját rád,
Gyászba vonta földi pályád.

Egy vándorbot és a múzsa
Kísért a gyötrelmes útra,
Ketten együtt bolyongtatok,
A nyomor volt hű társatok.

Szived' dalokra áldozád,
Fájt, hogy nem figyel rá hazád,
Érzéd pedig, ki vagy, mi vagy:
Szinleg törpe, de lelki nagy.

Egyszer az ég rád tekintett,
Megszánt és magához intett,
Jer, jer — úgymond — ne várj többé,
Nekünk dalolgass örökké.

Égi nektárt szörpölgetve,
Jut-e néha ott eszedbe
«Drága kincsed, galambocskád,
Csikóbőrös kulacsocskád?»

Angyalok körében járva,
Emlékszel-e még Lillára?
Kit, míg a földön időztél,
Angyaloknál többre néztél.

Lásd, lásd! mit a fukar élet
Jéghidegen megvont tőled:
Sírodon mily fényesen ég
Az igazság, a dicsőség!

Mely most léte harcát vívja,
Nemzeted is néz e sírra,
Hatásodat áldva érzi
S nevedet szívében őrzi.

Ha a menny lakója lettél
S bennünket ott sem feledtél,
Kérj számunkra most kegyelmet,
Fegyverünknek győzedelmet.

LÉVAY JÓZSEF.

UJABB NÉMET KÖLTŐKBŐL.

I.

Halál a kalászok közt.

— Detlev von Liliencron. —

Két napja és két éjszakája már
A búzaföldön fekszik egy huszár.
Meg nem találva, ott hever az árva,
Kötést a sebre mindhiába várva.

És gyötri szomjazás, emésztli láz,
S fejét felütve, im végsőt tusáz...
S megtört szemével ahogy' messzi réved,
Utolsó álmot lát meg, búcsu-képet:

Magas kalász közt pendül a kasza —
Hogy' sürgenek békén odahaza!
Isten veled, szülőfalum vidéke,
Isten veled!... Fejét lehajítja, s vége.

II.

Te!

— Ricarda Huch. —

Mióta messzi vagy,	A lelkem nap-nap után
Nekem csak bűm van:	Csak hozzád repdes,
Sovárgni tudok csak e nagy,	S éjente a nyoszolyám
Rideg borúmban.	Teérted nedves.

S ha végre a szemem
Befogja az Álom:
Rémlik, kezed érzem
A szempillámon.

III.

Sovárgás.

— Ricarda Huch. —

Csakhogy nálad legyek,
Nem ijesztne gond meg inség,
Elhagynám otthonom,
El a földnek bármi kincsét.

Reád úgy áhitozom,
Mint hullám partszegélyre,
Mint ősszel a fecskemadár
Sovárog a lanyha délre,

Mint bérczi lakó haza vágy,
Ha este, magába' járva,
Eszébe jut, a havas
Hogy' csillog a holdsugárba!

IV.

Az első éj.

— Isolde Kurz. —

Most jó az éj, az első éj sirodban.
Hol most a fény, mely környezett, halottam?
Fekvőhelyed ma hideg föld csupán —
Hogy' fogsz aludni majd ez éjszakán?

Párnád a tegnapi esőtől nedves,
A szélben a madár vijjogva repdes,
Nincs mécesed — fakóan, hidegen
Csak holdfény játszik nyugvóhelyeden.

Az órák kúsznak... Te napkeltig alhatsz?
Vagy minden óra-kongást te is hallgatsz?
... Oh hogy' nyugodjam, hogy' pihenhetek,
Mikor oly rosszul ágyaztak neked!

Németből fordította

RADÓ ANTAL.

SZEMLE.

Ujházi Ede.

(1844 — 1915.)

Ujházi Edével nemcsak a ma élő magyar színészek legnagyobb alakja szállt sírba, hanem vele költözött el talán az utolsó harczosa a gárdának, mely még az úttörők, az apostolok ajkáról hallotta az igét s az ő nyomdokaikba lépve cseperedett, nőtt, fejlődött nagygyá.

Debreczenben született s a ref. collegiumban végezte iskolai tanulmányait. Édesapja kereskedőnek szánta, ő azonban a sok színházi előadástól, melyeket atyja oldalán élvezett végig (atyja keresett és köztisztviselőként álló orvos volt s évtizedeken át színházi orvos is), annyira rabjává lett a színészi pályáról ábrándozó sóvárgásának, hogy attól sem szigor, sem kérés elszakítani képes nem volt s bár hosszas unszolás után látszólag meg is kezdte kereskedelmi tanulmányait, az első kedvező alkalmat felhasználva, színészszt lett.

Kóristaságon kezdte s végigszenvedte a vándorélet minden nyomorúságát. Szigeti Imre társulatánál apró szerepekben figyelmet ébreszt, majd egy szerencsés véletlen *Szapáry Péter* előadásán Hamzsabég szerepéhez juttatja. A vállalkozás sikerül. Taps, elismerés, igazgatója vacsorája s Pál atya szerepe a *Bibor és gyász*-ból lett jutalma érte. Napról-napra hódít szorgalmával, alakítóképeségével. A kórúst csak igen ritka esetben fújja. Megbecsülik. Játsszik hőst, intrikust, kedélyes apát, bonvivant, komikust, még szerelmest is, bár ez utolsó szerepkörben orrát s karikalábait kifogásolták. Szerencséje Kolozsvárra vezeti, hol Fehérvári Antal társulata működött. Sokoldalúságát az ügyes, elmés igazgató ugyancsak kihasználja, még operettekben is föl kell lépnie s még balettet is tánczoltat vele. Vonakodás nélkül vállalkozik mindenre, hogy időnkint egy-egy nagyobb drámai szerepet is eljátszhasson. Így játssza egy nap Bobeche királyt a *Kék szakállú herceg*-ben, másnap Moor Ferenczet a *Haramiak*-ban. Balettet tánczol a *Színházi képtelenségek*-ben s rá csakhamar megpróbálkozik Jagóval s *XI. Lajos* című szerepével. Ötletessége, gyors felfogása és kiviteli ereje, pompás maszkjai s nagyszerű utánzó-

képessége ismertté teszik nevét. Latabár Endre, a kassai színház nagyérdemű igazgatója szerződteti s tág teret nyit tehetsége fejlődésének. A már felsorolt nagy drámai szerepek mellett itt játssza el *Richelieu bibornokot* s Knabe Farkas Jeremiást, de játszania kell ott operettekben, sőt ballettekben is. Az *Egy főpróba* című operette előadásán a színikazgató szerepét játszta s ez alkalomra oly hajszálpontosan maszkírozta ki igazgatóját, Latabárt — s mozgásában, taglejtésében, ruházatában oly élethíven utánozta, hogy a közönség két Latabárt látva: egyet a színpadon (Ujházit), egyet pedig a zenekarban, hol az igazi Latabár, mint karmester, a zenészeket dirigálta, folytonos taps és kacagás közt ünnepelte Ujházit.

De nem ez s az ehhez hasonló vitézkedések állapították meg hírét. Szerepeinek hűségese memorizálása mellett a jellem alapos tanulmányozására törekedett. A nagy vonásokkal való ábrázolást nem igen szerette, sok kicsiny, jelentéktelennek látszó, de rendkívül jellemző apróságot csoportosított s azokat egyéniségével összhangba hozva, tehetsége tüzeiben művészi egészszé tömörítette. Az életet ép olyan mesterének tekintette, mint könyveit. Sokszor megfordult társaságokban, a kassai előkelő salonoknak szívesen látott vendége volt s tapasztalatait nem engedte haszontalanul elroppenni; nem egy érdekesebb alak, jellemző magatartás, kézmozdulat, hanghordozás forrását itt találta meg. De boldogulását is ez mozdította elő. Egy kassai nagy úr a budapesti nemzeti casinóban tanúja volt a Nemzeti Színház akkori intendánsa sopánkodásának, ki a jeles színművész, Tóth József súlyos betegségén keseregve, azon tanakodott, kivel helyettesítse a nagy művészt, mert csak helyettesítésről lehetett szó, Tóth József pótolhatatlannak látszott.

A kassai arisztokrata Ujházira hívta fel az intendáns figyelmét, ki azonnal vendégszereplésre hívta meg az ifjú színészt. Ujházi boldogan tett eleget a meghívásnak. Fellépése sikerrel járt s különösen *A miniszter előszobája* című kis darabban, mint Knabe Farkas Jeremiás aratott nagy tetszést s keltett boldog reménységet jövője iránt. Az intendáns hivatalos ügyekben távol volt a fővárostól s csak Ujházi utolsó fellépésére érkezett haza. Ujházit személyesen nem ismerte s midőn Knabe szerepében meglátta, savanyú arczczal ugyan, de gratulált alakításához, tudtára adva azonban, hogy ő «fiatal» tehetséget keres s ily «öreg rokkant»-at már nem szerződtethet. Csakhamar kiderült a tévedés, Ujházi «ifjú erőben» állt előtte s szerződtetésének utolsó akadályja is eloszlott.

A Nemzeti Színház kötelékébe lépve, tehetsége érvényesülésének sok nehézség állott útjában. Mindenáron intrikust akartak nevelni

belőle. Voltak ugyan ezen szerepkörben is sikerei (Moor Ferencz, Jago), de kedélye, szíve megnyilatkozásának tért nem nyitottak. Torokbaj is gyötörte, beszéde az első sorokba is alig hallatszott már s a betegség és mellőztetés, illetőleg félreismerés már-már lelki egyensúlyát fenyegették. Egy fiatal orvos ügyessége visszaszerezte hangja régi csengését s egyszerre mintha derülni kezdett volna életútja is.

Kedélyes szerepekhez jut. Szigligeti *Strike*jában egy németesen beszélő munkás (Anzelm) szerepében oly feltűnést kelt s oly általános tetszést arat, mely művészi egyéniségét hosszú időre népszerűvé teszi. Ugyancsak Szigligeti egy másik népszínművében, az *Amerikai*-ban, mint Csupri szabólegény szerez diadalt. Rákosi Jenő népszínművében, a *Ripacsos Pista* *dolmányában*, a Pandur néhány mondatnyi szerepében kelt nagy hatást a kis potentát mindent lekicsinylő gőgjével. A *falu rosszában* pedig Gonosz Pista alakjával alapozza meg művészi hírnevét. Csiky Gergely feltűntével a *Jóslatban* mint a pipogya, feleségétől reszkető Nausikles kalmár új oldalról mutatja be tehetségét, de már *Jánus*-ban a fanatikus pogány számára sem ereje, sem szenvedélye nem volt. Az *ellenállhatatlan* kormányzójában már ismét megtalálja útját a közönség tetszéséhez, a pöffeszkedő nagyképűség classikus alakításával.

Az *Ibolyafaló* tótosan kommandirozó altisztje, a *Budapesten* és *Azok a férfiak* német vígjátékok kedélyes alakjai csak növelik népszerűségét. Lefordítja önmaga számára L'Arronge *Aszalai uram leányai* című vígjátékát s csupa kedvesség, derű, mosoly fad a művészete nyomában. Az együgyű jószívűség, a kutyahűség megkapó rajzát láttuk tőle Jókai *Szép Mikháljának* Simplex szerepében. Az *Egy játszma piquet* öreg marquisjának előkelő méltósága s az *Őszi napsugár* nagybácsijának késői fellángolása egy-egy kis drágakő művészete koronájában. Jókai *Miltonjában* — sok gyönyörű részlete mellett (a megvakulás s a Towerbeli jelenet a királylyal) — a beszéd szárnyalását nélkülözte; de viszont ismét utólérhetlen volt a *Kis ördög* Muichlijában s a *Cox és Boz* nyomdászában. Közvetlensége, természetessége úgy hat közönségre s a vele játszókra egyaránt, mint az üdítő forrás vize. Korlátlan úrrá lesz a színpadon. A mint kilép, a figyelmet magához ragadja s csak távozásával szabadít fel varázshatalma alól. Pedig oly művészek állnak oldalán, mint Halmi, Vizvári, Nádain, Beresényi s valamennyi élén a legnagyobb: Szigeti József.

Szigeti József ősereje ebben az időben ragyogott legfényesebben. A fősvény, Böffen Tóbiás, Bannai Gerő (*Rang és mód*) valóságos sensatiót keltettek. A *fősvényben*, minden addigi hagyománynyal

szakítva, teljesen új felfogást juttatott érvényre. Csupa erő, kedély és bonhomia volt, nagy jelenetében pedig a kétségbeesés, elkeseredés, tehetetlen düh s fellázadt indulatnak oly soha nem hallott, velőket rázó kitöréseit szólaltatta meg, hogy a megdöbbenésnek s majd az elragadtatásnak legritkább nyilatkozásai hangzottak a nézőtérén. Böffen Tóbiás paraszti negédessége, rátartisága, esetlensége — bármily különösnek látszik is — bájosnak hatott alakításában s Bannai Gerő egyszerűsége, keménysége, ellágyulása felejthetetlenül él mindazok lelkében, kik látásában gyönyörködhettek. De Szigeti József régi szerepeit is megtartotta: Poloniust (*Hamlet*), Kentet (*Lear*), Menenius Agrippát (*Coriolanus*) s a francia vígjátékok és színművek sok-sok kedélyes apáját, együgyű nyárspolgárát. Nagyon messze vinne méltán híres alakításainak felsorolása. A fentiekkel is csupán Ujházi helyzetét s fokozatos térfoglalását kívánom illusztrálni, rámutatva az akkori Nemzeti Színháznak tehetségekből való gazdagságára.

Szigeti Józseffel Ujházi két ízben versenyzett az elsőségért ugyanegy darabban. Először a *Nagyon szép asszony* című francia színműben. Ujházi egy, leányát (a nagyon szép asszonyt) vakon bálványozó apát, Szigeti egy, fiát mindenekfölött imádó apát játszott. Ujházi sajátságos bárdolatlansággal, esetlenséggel, rendkívül ötletesen, mulatságosan játszotta a kardgyárost; Szigeti egyszerű keresetlenséggel, szinte naivan a tőkepenzest. Ujháziban ekkor még sok volt az igyekezet, Szigetiből szinte önkéntelen áradt az istenadta jókedv. Siker kísérte mindkettőt, de Szigeti felőbbsége nagyobb volt, mint valaha. Másik művészi versenyük *A Rantzauk* című darabban volt. Szigeti az idősebb Rantzaut — Jeant —, Ujházi Florencet, a falusi tanítót játszotta. Ujházi itt már szakított a túlságos érvényesülés gondolatával, egyszerűsége és tiszta jellemzetességre törekedett. És valóban oly szép, oly megragadó alakítást nyújtott, a mely szinte már az átszellemüléshez hasonlatos s melyhez foghatót művészi pályáján csak igen ritkán producált még, mindössze csak a *Bölcs Náthánban*, *Constantin abbéban*, *A zalameai bírónban*. A falusi tanító szelidsége, türelme, jámborsága, együgyűsége ott ült minden szaván, minden mozdulatán. Könnyei, kétségbeesése, fel-felcsillanó öröme egy-egy reményteljesebb pillanatban, sóhajtozása, arczjátéka, ingadozó járása, Louise és George felé titkos integetése, mind-mind csupa élet, csupa meggyőző igazság. Tökéletes volt, épen olyan nagyszerű, mint Szigeti Jeanja. Mert itt már egymás mellett állottak, erőben, felfogásban, kivitelben egyaránt. Felsőleges látvány volt e két nagy magyar művészi erő tündöklését szemlélni,

zavartalan, igazi gyönyörűség, milyenben egy életen át csak igen ritkán részesülünk.

A Florence és a Constantin abbé szelid együgyűségének ellentétéül bámulatosan hatalmában állott a durva külső alatt lakozó szívjóság kifejezése is. Ennek legszebb példáját láttuk a *Proletárok* elzüllött Mosolygójában s a *Czifra nyomorúság* Csoma Bálintjában. Amannak nyersesége, zordon szűkszavúsága s elementáris kitörése az ártatlanul üldözött Irén védelmében megrázóan hatott, míg emennek ártatlan cynismusa, zsörtölődése, saját nyomorúságán való élcelődése éltetőjévé lett a hosszú s unalmas színdarabnak s azt éveken át műsoron tartotta. Hauptmann *Crampton mestere* is ebből a fajtából való. Ujházi megkisértette nálunk is elfogadhatóvá tenni, de, bár alakítása lebilincselte figyelmünket, a darab levegője idegen maradt számunkra.

A Népszínház által elhanyagolt népszínmű jelesebb termékeit időnkint felújította a Nemzeti Színház. *A cigány* s *A vén bakancsos* régi nagy hatásukkal támadtak fel újra. Ujházi játszta Zsiga cigányt s a vén bakancsost, egyszerűen, nemesen, minden színészi mesterkedéstől menten. A népies alakok megrajzolásában ereje egyébként sohasem hagyta cserben. A mily megindító *Bánk bán*ban mint Tiborcz, olyan mulatságos a *Csalódások* kertésze s a *Pártütők* öreg bírójában. Alig néhány mondata van Bartók ménesmesternek a *Hűség próbájában*, de milyen tösgyökeres zamattal mondotta el azokat. *A bor* Göre Gáborának egy felkiáltása (az éjjeli légyottra induló állatorvoshoz, ki ürügyül a szomszéd menyecske tehenét emlegeti): «I l y e n k í s ő n?» — még most is cseng fülemben. Népies alaknak számíthatjuk Szigligeti *Mátyás király* lesz drámájának Lábatlan Gergelyét is. A hogy ez a világosi várnagy Szilágyi Mihály szökését Mátyás király tudomására hozza s a hogy Mátyás bocsánatáról értesül, az a művészi megjátszás remeke volt.

Újabb, modern szerepek eljátszása nagy ambíciója volt. Feuillet *Egy párizsi regényének* Chevrial báróját Halni halála után vette birtokába. A nagy salon-színész remek alakítása még mindenkinek élénk emlékezetében élt s Ujházinak mégis sikerült saját felfogását elfogadtatnia. Halmi cynismusát Ujházi jóleső bonhomióval helyettesítette s a lakomán bekövetkező hirtelen halált erős realismussal, de tökéletes művészettel játszotta. Ibsen *Nórájának* Rank orvosát nem pathologiai mutatóványként fogta fel, mint a minőnek az ügyesebb német színészek bemutatni szeretik. Embert ábrázolt, szegény beteget, de nem elformátlanodott torzalakot. Ezért volt búcsúja oly megható, oly lélekbe markoló. A mint az

ajtóból utólszor visszanéz s az ajtón kisuhan, már mintha nem is élő lény, csak árnya lett volna önmagának. Sudermann *Othon*ában Schwarze ezredest már külsőségeiben is rendkívül érdekesen mutatta be s fel-fellobbanásában, haragja türtőztetésében, végül kítőró dühében oly félelmetes hatást keltett, hogy szinte áttörte a darab kereteit s az émelegős, sívár színművet tragœdiai magaslatra emelte. Karczag *Lemondás* című darabjának öreg grófjában egy-két elejtett szóval éreztetni tudta a lelkében dúló vihart. A fiára féltékeny apa fojtott szenvedélye csak úgy izzott szeme tüzeiben. Ereje megroppanása s végső összeomlása mesteri színjáték volt.

Bohózatos alakításai között első helyen állt a *Pry Pál* Hardy ezredese. Kedvesebb, mulattatóbb alakot formálni az ostoba, nagyképű, örökösen kiabáló házi zsarnokból lehetetlen. Harsogó kacaj üdvözölte már megjelenését is s neki köszönhető, hogy a laza szerkezetű, meglehetősen silány darab hosszú időn át élt a Nemzeti Színház műsorán. Bohózatos alak Vahot Imre *Országgyűlési szállásának* Burmanja is, de milyen emberivé tudta tenni s mily kevésbé élt vissza a hibás magyar beszédből szinte önként fakadó hatásvadászattal. A *Pont Biquet család* s *A megboldogult* című francia bohózatokban az esetlenség, együgyűség, ostobaság rikító példányképeit mutatta be, de művészi hírnevét nem emelte általuk. Egy-két jelenetnyi szerepet játszott Csiky Gergely *Stomfai családjában*, Leleszi orvost, kit a ház urához orvosi tanácskozásra hívnak. Orvosi véleményét ez egy szóval fejezi ki: menthetetlen! Ujházi — kissé náthásan: benthetetlent mondott, de hányféle változatban s mily hatást keltve mondta.

Kisebb szerepeinek koronája volt Péter apostola *Az ember tragédiájában* s méltán sorakozott mellé őrült Lovelje ugyanazon darabban. Mint Péter apostol maszkban, megjelenésben a hagyományhoz ragaszkodott, beszédében az új-testamentumhoz. Csöndes, magasztos volt szava, vigasztaló, fölemelő tekintete. E jelenet meg-rázó hatása művészetének érdeme s diadala volt.

A jellemkomikum felé törekvésének *A sevillai borbély* s a *Figaro házasságának* Bartolójában találjuk nagyszerű eredményeit. *A sevillai borbélyban* mogorvasága mellett jellemzően tudta éreztetni a szerelmet is Rosina iránt s a szerelemben is az öreg ember szerelmét kápráztatóan űnom, sok-sok aprólékos vonással tudta kifejezni. Már a *Figaro házasságában* a szerelemből kigyógyult pedánszt állítá elénk, ki csak bosszújára gondol s ennek sikeréhez fűzi minden igyekezetét. Vádbeszéde Figaro ellen s meglepetése, midőn Figarót gyermekéül állítják eléje, a komikum legmagasabb fokát érte el s a Théâtre

Français művésze, ki e szerepet Párizsban játszta ez időben, meg sem közelítette Ujházit; az bohózzattá aljasította e jelenetet, míg Ujházi a nemes komikum tiszta gyönyörét érezte.

De a tragikum sem volt idegen világ Ujházi művészetének. Zordon és félelmetes tudott lenni, csak a pathos nem volt meg egyéniségében, szárnyalás nem volt beszédében. Bartók öreg Thuránjában atyai méltóságában a fenségig emelkedett, midőn leányát elítéli; de már a *Julius Cæsar* címűszerepében csak a félfülére süket, elbizakodott, babonás, beteges embert ábrázolta s hiányzott ereje a világ urának megjelenítéséhez. *A velencei kalmár* Shylockja sem tartozott sikerült alakításai közé. A zsidó fanatismusa, gyűlölete, bosszúvágya nem lakott egyéniségében. Annál megrázóbban fejezte ki azonban *A lengyel zsidó* Mathis korcsmásorának lelkifurdalását elkövetett gyilkossága után s a borzalmat oly igaz vonásokkal rajzolta, hogy szánalmunk túlszárnyalta rémületünket. *Troilus és Cressidának* Pandarusa nem gyarapította koszorúját, míg a *VIII. Henrik* Wolsey bibornoka a tökéletes udvaronc s államférfi hűséges képét mutatta. Játszotta Bulwer *Richelieu* bibornokának címűszerepét is, de siker nem kísérte vállalkozását. *Coriolanus*ban mint Menenius Agrippa eleinte kissé száraz, oktató, de utolsó jelenetében már a tragikai fenség legmagasabb csúcsára állt. Két gyönyörű alakításának emléke él zavartalanul a lelkünkben: *Böles Náthán* s a *Zalameai bíró*. Mint böles Náthán, csupa gyöngédség, finom előkelőség, mondhatnánk felmagasztosultság. Leányával szemben a szeretet ritka bensőségének hangjait szólaltatta meg s a templáriussal szemben a hálás alázat, tisztelet megtestesülése volt. Ezzel ellentétben Saladinnal szemben állva mintegy egyenrangúnak mutatta magát vele. Itt már a tiszteletadásban csak a köteles hódolatot nyújtotta, nem volt abban sem alacsonyosság, sem félelem. Lassankint eltűnt közte s a hatalmas szultán közt a távolság, a szultán törpülni kezdett mellette; ő lett az uralkodó s a szultán az alattvaló. A gyűrűről szóló mesének elmondásakor minden színészi pose-t, hatásvadászatot került; egyszerű, nyugodt, derült volt, hangja hárfaként zengett s szemei mintha könnyekben úsztak volna. *A zalameai bírónak* erő és önérzet párosult alakításában, szívjóság s igazságszeretettel. Egyetlen szerepében sem érvényesült alakja, arcza, hangja ily tökéletes összhangban. Megyeriről regélték kortársai, hogy e szerepben már eleve túlságosan uralkodóvá tette a paraszt vak gyűlöletét az úri osztály iránt. Ennek a felfogásnak hódolt a burgszínházi Baumeister is, kinek ez a szerep egyik legkitünőbb alakítása. Ujházi ezt a hatás-vadászó belemagyarázást kikapcsolta felfogásából. Erőteljes, kissé mogorva,

csaknem durvának látszó parasztot ábrázolt, de minden mozdulatában s tekintetében a nem közönséges embert láttuk. Gyermekével szemben szinte zsarnoki fegyelmet tart. Don Lope iránt büszke, fennhéjázó, mint egy született nemes. Fiától való búcsúja alatt nemcsak a néző, a vele játszó szeméből is a megindulás könnyei hullottak. Kétségbeesése leánya balsorsán s utána az elnyert bírói méltóság feletti öröme, a megtorlás reménye, mely szemeinek villámaiból czikázott, hatalmas, csodálatos volt s még ezt is fokozni tudta azzal a jelenettel, melyben a kapitány előtt megalázkodva, ezt gaztettének jóvátételére könyörögve kéri. Mily megtört, mily remegő alázatában s elutasítása után mily rettenetesen zord, kérlelhetetlen. A legnagyobb művészi nyilatkozások egyike volt ez. S a mikor a király távoztával levett kalappal, bírói pálcáját lebecsátva a sűgő elé lép s a közönség felé fordulva régi spanyol szokás szerint kéri a hallgatókat, hogy ha valamiben hibáztak, nézzék el... oh, ezek csodálatosan nagyszerű pillanatok voltak... s immár nem térnek vissza soha!

Élete utolsó éveiben sok keserűség érte. Tűrt, békével, megadás-sal. A színpad varázsa nem ragyogta be alakját többé, emberi voltát ridegebben bíralták, mint érdemelte. A magyar művész sorsa utólérte. De az idő nem győzedelmeskedik emléken, melyről csakhamar lefoszlik minden, a mi földi s tiszta fényben tündöklék neve színpadi nagyjaink dicső sorában.

Somló Sándor.

ÉRTESÍTŐ.

A vámunió irodalmáról.

A gazdasági közeledés gondolata erősen foglalkoztatja mind monarchiánk, mind Németország gazdasági testületeit, valamint gazdasági közvéleményét. Maga a gondolat nem új. Nagy jelentősége volt már akkor is, mikor Ausztria, politikai szempontoktól vezéreltetve, csatlakozni akart a Zollvereinhez. Ám akkor éppen a politikai motívumok voltak azok, mik ezt lehetetlenné tették. Azóta tisztán gazdasági alapon is történtek kísérletek Közép-Európa államainak gazdasági tömörítésére, de e kísérletek csak akadémikus jellegűek voltak és a fennálló, nagyszámú érdekellentétek miatt, a megvalósítás lehetőségeinek tudományos magyarázata mellett, a komoly megvalósulásig sohasem jutott el az ügy. A világháború és az a körülmény, hogy a monarchia és Németország az ellenségek tengerétől van körülvéve, sokak ítélete szerint szükségessé és elodázhatatlanná teszi a gazdasági közeledésnek e két központi hatalom közötti megvalósítását. A gazdasági közeledés sürgetése Németországból indult ki, bár tagadhatatlan, hogy mind nálunk, mind Ausztriában vannak e tervnek pártfogói és lelkes szószólói.

A németek egy föltevésből indulnak ki. Abból jelesül, hogy az az ellenséges indulat, mely most az ellenséges államok részéről irányukban nyilvánult, a háború után is folytatódni fog. Ennek pedig várható következménye az lenne, hogy ez antagonizmus gazdasági viszonylatokban akadályokat támasztana és arra vezetne, hogy a Németországot minden áron elszigetelni törekvő államok magas vámokkal védekezzenek a német ipar terjeszkedő törekvéseivel szemben. Ez pedig, tekintve, hogy kivitelük évente meghaladja a 10 milliárd márkát, nagy veszélyt rejtene magában a német ipar és kereskedelem szempontjából. Evvel szemben előzetes intézkedésekre van szükség. A központi hatalmaknak gazdaságilag oly mértékben kell közeledniök egymáshoz, hogy kifelé mint gazdasági egység szerepelhessenek és egységesen léphessenek fel a jövőben kereskedelmi szerződések megkötésénél a központi hatalmak boycottálását már

most hangoztató entente-tal szemben. E mellett nem mulasztják el hangoztatni azt sem, hogy a velük való gazdasági kapcsolat csak előnyös lehet a monarchiára az elérhető jó szerződések útján és egyenesen áldást hozó Magyarországra nézve, mivel a vámmentes kereskedelmi forgalom egyrészt lehetővé tenné az iparcikkeknek Németországból való olcsó beszerzését, másrészt biztosítaná a mezőgazdaságnak intensív módon való fejlesztése esetében a többtermelés feleslegének Németországban való előnyös elhelyezését.

Ez érveknek nálunk is támadt visszhangja s az a lelkes és kölcsönösen önfeláldozó politikai barátság, mely köztünk és Németország között fennáll, sokak előtt rokonszenvessé teszi a gazdasági közeledés gondolatát. Vannak, kik fenntartás nélkül elfogadnák a német részről javasolt vámuniót; vannak, kik, sajátos gazdasági viszonyainkra való tekintettel, a gazdasági közeledésnek csak kevésbbé megköthő formáját volnának hajlandók elfogadni s viszont sokan vannak mind nálunk, mind Ausztriában, kik a gazdasági közeledés előnyeinek hangoztatásával nem tartják szükségesnek és alkalomszerűnek e kérdésnek a világháború mai stádiumában való dülőre jutását, mert a közeledés mikénti formáját a gazdasági feltételek mellett a politikai szükségesség fogja meghatározni, ez pedig a háború kimenetelétől és győzelmünk mértékétől függ.

Kétségtől ez az álláspont a leghelyesebb. Elhamarkodott dolog volna a gazdasági közeledésnek oly formájába belemenni, melynek szükségességét a békekötés feltételei tán meghazudtolnák. A Németországgal való vámkapcsolat rendezésének első feltétele, hogy mily gazdasági előnyöket sikerül majd nyernünk a velünk most ellenséges viszonyban álló államoktól. Míg ez a kérdés el nem dől, a vámunió sem lehet időszerű. S éppen ezért gyakorlatilag nincs actualitásuk azon tárgyalásoknak, melyeket a politikai barátságban levő államok gazdasági testületei felváltva hol Bécsben, hol Berlinben tartottak ez ügyben. Azonban mind e tárgyalásoknak, mind a gazdasági közeledésre vonatkozó azon fejtegetéseknek, melyek újabban szaporán jelentek meg, a megvalósítás szempontjából való időszerűtlenségük ellenére is van jelentőségük. Van pedig azért, mert a gazdasági közeledés — bizonyos, most még meg nem határozható formában — meg fog valósulni s kétségtelen, hogy az államok nevében ez ügyben összeülő meghatalmazottaknak munkáját lényegesen meg fogják könnyíteni azok az adatok és szempontok, melyeket ez ügyben tartott érdekképviselői tárgyalások, vagy erre vonatkozólag írott tanulmányok vetettek felszínre, vagy juttattak kifejezésre.

A berlini és bécsi tanácskozások eredményeivel és anyagával

a napisajtó behatóan foglalkozott, ismertetésüket itt mellőzhetjük, annál is inkább, mert az a négy tanulmány, melyekről az alábbiakban szó lesz, megértetően mutat rá a gazdasági közeledés nagy kérdésére s a mi fontosabb, elmélyedésre készítő kritikával fejtegeti azt.

E tanulmányok közül kettő német,¹ kettő magyar.²

Philippovich fejtegetéseinek politikai célzatú föltevés a magva. Abból indul ki, ahhoz tér vissza és folyton arra utal, hogy egy oly hatalmas gazdasági test, minő lenne a vámuniós Németország és a monarchia, mely az Északi-tengertől az Adriáig terjedne, a mellett, hogy gazdasági viszonylatokban is nagy erővel tudna fellépni, politikailag is oly súlyt jelentene, a milyenre az újabb korok története nem mutat példát. A vámuniós kísérletek történetének s főleg a Bruck-féle kísérleteknek beható ismertetése után a mai idők gazdasági alakulatának szempontjából igyekszik bizonyítani a vámunió szükségességét. Ám állításai nem minden izükben állják meg helyüket. Elfogult unionista, ki, mert folyton azon politikai súlyra gondol, melyet a vámunióra lépő államok élveznének, még azon megállapításai után is, melyekből a vámuniónak a monarchia gazdasági életére való nagy kára következne, tántoríthatlanul a gazdasági közeledésnek e zárt formájához ragaszkodik. Így nem hallgatja el, hogy Németország háromszor annyit szállít nekünk, mint mi neki s bevallja azt is, hogy a mai vámrendszernek előkészület nélküli megszüntetése és az iparcikkek szabad forgalmának declarálása nálunk gazdasági krisissel járna, mégis e megállapításai ellenére sem javasolja a gazdasági közeledés enyhébb formáját, hanem csökönyösen arra bízgat, hogy kísérreljük meg a vámuniót.

A súlyos problémának jobban a mélyére néz Diehl. Megállapításaiból az tűnik ki, hogy a monarchia gazdaságára nézve káros lenne a vámunió. Logikus fő s ellentétben Philippovichsal, ki a vámuniónak minden áron való keresztülvitelét a politikai barátság érdekében kívánja, ő, a német, egy perczig sem ragaszkodik hozzá. Könyvének legszebb részei azok, melyekben rámutat a vámunió gazdasági károk

¹ Eugen von Philippovich: *Ein Wirtschafts- und Zollverband zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn*. (Zwischen Krieg und Frieden. 14. S. Hirsch. Leipzig.) — Karl Diehl: *Zur Frage eines Zollbündnisses zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn*. (Verlag von Gustav Fischer, Jena.)

² Dr. Fenyő Miksa: *A vámszövetség formái*. (A Magyar Gyárpar kiadása.) — Fodor Oszkár: *Magyarország és a közép-európai vámunió*. (A Pénzügyvilág kiadása.)

nélküli megalkotásának útját álló nehézségekre. Rámutat azokra a károkra, melyek a magyar és osztrák ipart a német iparral való szabad verseny esetében érnék. S szabatosan rámutat azokra a gazdasági problémákra is, melyek a vámunió erőltetése esetén gomba módjára kerülnének felszínre. Kereskedelmi politika, valuta-politika, finánczváмок, monopoliumok, cartellügyek, sociálpolitikai intézkedések stb. lennének külön-külön mindegyik fél sérelme nélkül egységesen megállapítandók, ez azonban oly súlyos probléma s oly messzemenő állampénzügyi következményekkel járna, hogy szinte lehetetlenné teszi a vámunió megalkotását. Azonban a gazdasági közeledésnek vámunió nélkül is van lehetősége. Végso következtetése az, hogy a gazdasági közeledés szükséges, de — és itt Wekerlét idézi — természetesen korlátozása nélkül a szerződő felek kereskedelem-politikai szabadságának, minek fenntartása mindkét fél számára kívánatos.

Hasznos és értékes a M. Vámpolitikai Központ igazgatójának, Fenyő Miksának a tanulmánya. Rámutat a kérdés politikai oldalának jelentőségére és arra, hogy politikai szempontok, és pedig a háború eldőlétől függők, szabják meg a gazdasági közeledés formáját. Eleve megrögzíteni egy formát észszerűtlen lenne. De a formákat szükséges megismerni, mert, úgymond, a közeledés formája az, mely sok tekintetben determinálja a gazdasági lehetőségeket s ha tisztában vagyok a czéllal, melyet a gazdasági közeledés révén megvalósítani akarok, akkor a közeledés vámpolitikai formái közül azt kell választanom, melynek keretei között az a cél a legalkalmasabban megvalósítható. A formák közül azokat ismerteti, melyek megvalósításának Németországgal való kapcsolatunkban van, vagy lehet lehetősége. E formák 1. a vámunió, mely teljes gazdasági uniformizálódást jelent a berendezések tekintetében; 2. a praferentialis váмок rendszere, a min a legtöbb kedvezményen túlmenő, illetőleg a legtöbb kedvezmény révén nem igényelhető kedvezményeket értjük; 3. a viszonzossági szerződés, melyben két állam tekintet nélkül harmadik államokkal kötött szerződésekre és azokban tett concessiókra, tisztán és kizárólag az egymás közötti forgalomban alkalmazandó váмокot állapít meg, «a melyek automaticc harmadik államokra ki nem terjednek, hacsak a harmadik államok megfelelő concessiókkal ezeket maguknak meg nem vásárolják»; 4. kereskedelmi szerződés, az államoknak gazdasági viszonylatokban való legegyszerűbb közeledési formája, mely becsületes szándékkal megkötve előnyösen szolgálhatja a szerződők érdekeit. E négy formának szabatos kifejtése jelentékeny értéket kölcsönöz Fenyő tanulmányának.

Fodor Oszkár hazánk gazdaságának és kereskedelmének szempontjából tárgyalja a kérdést. Az idevonatkozó irodalmat, a magyar gazdaság érdekeit tartva szemmel, figyelemre méltó kritikával értékeli. A vámuniót nem utasítja el ab ovo és nem nagyon feszegeti megvalósításának sem politikai, sem kereskedelem- és finanszialis-politikai lehetőségeit. Feltételezi, hogy kölcsönös jóakarattal létrejöhet, de a magyar gazdaság szempontjából előnyösnek csak az esetben tartja, ha a különleges magyar érdekek abban tekintetbe vétetnek s ha oly módon alkotják meg, hogy a magyar gazdasági élet fejlődésének tág tér nyílik benne. Ha ez megvalósítható közbeeső vámokkal, akkor principialiter sem lehet kifogást tenni a vámunió ellen; ellenkező esetben óvatosan kell fogadni és a más formában való közeledést kell megkísérelni.

Fodor könyve a magyar gazdasági élet érdekeinek tárgyilagos kifejtésével szolgálatot tesz azoknak, kik behatóan óhajtanak foglalkozni a gazdasági közeledésnek jövőnkre kiható problémájával.

Ennyit a vámunió legújabb irodalmáról. De ne feledkezzünk meg a régiről sem, mely hatalmas, tartalmas és a kérdéssel komolyan foglalkozó előtt semmi esetre sem nélkülözhető.¹ De ha már nem akar valaki egész könyvtárt áttanulmányozni, két íróval okvetlenül kell foglalkoznia. El kell olvasnia jelesen Láng Lajos vámpolitikai munkáját² és foglalkoznia kell Matlekovits Sándor idevágó kitűnő munkáival, különösen pedig a monarchia és Németország vámpolitikáját tárgyzó művével,³ melyből külföldi írók eddig is sokat idéztek és kétségtelenül fognak ezután is.

Fekete Miklós.

¹ Lásd Barcza Imre: *A magyar bankkérdés és vámpolitika irodalma*. Előszóval ellátta Dr. Bernát István. Pallas kiadása. 1911.

² Láng Lajos: *A vámpolitika az utolsó 100 évben*. Budapest, 1904. Politzer Zs.

³ *Die Politik der österr.-ungar. Monarchie und des deutschen Reiches seit 1860 und deren nächste Zukunft*. (Leipzig, 1891. Duncker und Humblot.)

Német philológiai dolgozatok.

(*Német Philológiai Dolgozatok*. Szerk. Petz Gedeon, Bleyer Jakab, Schmidt Henrik. — Kiadja: Pfeiffer Ferdinánd. Budapest 1912.)

A magyar tudományosság központjában természetszerűleg hazánk culturtörténete áll. Nemzeti tudományaink a magyar történelem és az irodalomtörténet. Ezek mellett és ezeken belül mindinkább külön tudományyá önállósulnak azok a kutatások, melyeket a hazai germán philologia néven foglalhatnánk össze. A német culturának Magyarország területén külön története van. Nemzeti föladataink közé tartozik világosságot deríteni arra a szerepre, melyet a németiség — mint termékenyítő szomszéd és mint közénk települő nemzetiség — a honfoglalástól fogva hazánk művelődéstörténetében betöltött. Úgy hisszük, hogy — ha nem is kifejezetten — evvel a belső célzattal indult meg az a vállalat, mely Petz Gedeon, Bleyer Jakab és Schmidt Henrik szerkesztésében (Budapest, Pfeiffer Ferd. kiadása) 1912 óta jelenik meg s a *Német Philológiai Dolgozatok* címet viseli.

A hazai német philologia megalapítása Heinrich Gusztáv nevéhez fűződik. Az ő nyomán főleg a német-magyar érintkezések irodalma lendült föl. Az első nagy problémának — hun-mondáink eredetének — megoldására a germán philologia teljes apparátusa vonult föl (Petz, Bleyer). Megindult a hazai német nyelvjárások tudományos földolgozása is (Petz, Schmidt Henrik) s a magyarországi német irodalom első áttekintése (Gragger Róbert) már előmunkálatokra támaszkodhatott. Ezek a munkák a külföld előtt is számottevő képviselői tudományos életünknek¹ és ma már a magyar irodalomtörténetnek is nélkülözhetlen segédtudománya a hazai germanistika.

A *Német Philológiai Dolgozatok* előnye, hogy egy vállalatban egyesíti és felöleli a germanistika minden ágát, mely a hazai kutatás szolgálatába állítható. A magyarországi német nyelvjárások tanulmányozása, tekintettel az egyes telepítések történetére; a német népköltészet gyűjtése és összehasonlító vizsgálata; a hazai német irodalmi törekvések, melyek a párhuzamosan haladó magyar irodalom szempontjából is fontosak — mindez földolgozást nyer e füze-

¹ V. ö. Trostler József hosszabb beszámolóját: *Neuere Forschungen zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen*. (*Die Geisteswissenschaften*, 1914. évf. 36. sz.)

tekben. A német-magyar irodalmi kölcsönhatások is képviselve vannak, főleg a német hatás, míg a német irodalom magyar elemeire eddig nincs külön füzet, de bizonyára hamarosan lesz, hiszen ezek föl kutatására a magyar germanistika mindig sajátos gondot fordított. Helyet kaptak még egyes tisztán német vonatkozású tételek, melyek nem a magyar kapcsolat révén, hanem, mert fontos és általános érdekű kérdésekkel foglalkoznak, a hazai germanistika figyelmére — már a módszerük közösségénél fogva is — érdemesek.

Az eddig megjelent tizenöt füzet közül három (V., X. és XV.) van nyelvjárástanulmányoknak szentelve. E vizsgálódásoknak célja történeti és összehasonlító módszerrel kimutatni valamely német nyelvjárásunknak nyelvi egyezését egy németországi dialectussal, hogy így a nyelvi határok meghúzásával egyszersmind az illető települők hazája is pontosan körvonalazható legyen. A leíró és történeti grammatika aprólékos elemeiből így messzeható eredmények szűrődnek le. Huss Richárd *Az erdélyi német nyelvjárástanulmányozás mai állása* (1913) cz. dolgozatában az erdélyi szászok őshazáját moselfrank és luxemburgi területen jelöli meg s az őshazán belül is igyekszik a három erdélyi német nyelvjárás elhelyezkedését megállapítani. Schwartz Elemer dolgozata, *A rábalapinesközi nyelvjárás hangtana* (1914), a tájszólási bizonyítékok mellett a testalkatra, életmódra, házformákra és a családnevekre is kiterjeszkedik az őshaza megállapítása érdekében. Ily módon azt bizonyítja, hogy a Rába és Lapines folyók szögletében élő határszéli németek nem hienčekek (felsőbajorok). — mint eddig hitték — hanem Stájerországból vándoroltak be. Sokkal könnyebb volt az őshaza megállapítása a szeghegyi (bácskai) XVIII. századi telepítésre nézve, a mivel Mornau József foglalkozik: *A szeghegyi német nyelvjárás hangtana* (1915). Itt megvoltak a hivatalos iratok, melyek alapján kitűnt, hogy a telepések pfalz-i, hessen-nassau-i, württemberg-i és elsass-lothringiai községekből származnak.

A népköltészet gyűjtését Schwarz Frigyes füzete: *A soproni gyermekdal* (1913), indítja meg. Schwarz Frigyes a Reinhold Köhler, Johannes Bolte és Katona Lajos szellemében járt el az egyes dalok nemzetközi megfelelőinek és a róluk szóló irodalomnak alapos registrálásával. Kiterjeszkedik a dalokkal kapcsolatos, sokszor őseredeti szokásokra, a motívumaikban megkövült kulturtörténeti emlékekre s a hol lehet, utal a hasonló magyar gyermekdalokra.

A főhelyet e dolgozatokban a magyarországi német irodalom tanulmányozása foglalja el. Egészen a XIX. század közepéig városainkban a német polgárságnak virágzó kulturája volt. Egységes

német irodalmi élet sohasem alakult ki, de egyes vidékeknek, nagyobb városoknak megvolt a maguk helyi irodalma. A német műveltség természetesen nem közvetlenül jutott hozzájuk, előbb Ausztria szűrő rétegén kellett átszivárognia. Figyelemreméltó jelenség, hogy már a XIV. század utolsó évtizedéből maradt fenn egy Magyarországon készült hosszabb német költemény, jóval megelőzve a magyar nyelvű hasonló emlékeket. Ezt a költeményt tárgyalja Czinkotszky Jenő dolgozata, *Oswald újbányai jegyző német verses elbeszélése a XIV. századból* (1914), nyelve alapján kimutatva, hogy szerzője (Oswald) a felsőmagyarországi Ujbánya (Königsberg) jegyzője volt s művét Ujbányán készítette. Ő az első ismert német költő, a ki Magyarországon élt és működött.

Oswald két igen elterjedt középkori mondát olvasztott össze. Az egyik a János papról szóló, sok népmesei motivummal átszőtt monda. Az emberi képzeletnek a legrégibb idők óta szinte szükség-szerű terméke volt az utópikus hit valami csodás, boldog országban. Ilyen országot alapított a XII. század képzeletében János patriarcha, a hatalmas indiai uralkodó, kitől a keresztesek döntő segítséget reméltek. A róla szóló monda a magyar irodalomban is nyomot hagyott, Valkai András alexandrinusokba szedett históriáján (1573) kezdve Mikesnél és Arany költészetében is fölbukkan. Oswald verses elbeszélése mindenesetre az első adat e mondanak hazánkban való elterjedésére. Másik eleme Oswald költeményének a középkori német császár-monda, Barbarossa Frigyesről, a ki a nép hite szerint nem halt meg, csak eltűnt és a Kyffhäuser-hegyből vissza fog térni országába. Oswald itt — Czinkotszky szerint — nem irodalmi forrásból, hanem magából a népmondából merített. Ez a körülmény egyúttal a felvidéki németiség képzeletvilágába is bepillantást nyújthat. Rámutat Czinkotszky arra is, mily hasznos eredményekkel járna a hazai XIV—XV. századbeli német nyelvemlékek fölkutatása. Az a sok német népkönyv és mondatár, mely — följegyzések tanúsága szerint — a hazai könyvtárakban megvolt, hatalmas hídja lehetett a magyar nép közé nyugotról beözönlő népköltészeti anyagnak.

A reformatio művelődési áramlata a hazai németiség körében is erős hullámokat támasztott. Az erdélyi százszok reformátorával, Honterus Jánossal foglalkozik Csáki Richárd dolgozata: *Honterus János német iratai forráskritikai és nyelvészeti szempontból* (1912). Csáki philologiai akribiával értékes eredményekre jut. Honterus forrásait kutatva, megállapítja Melanchton hatását s főczélja tisztázni Honterus viszonyát Lutherhez. Honterus mestere és példaképe első sorban Luther volt. Tőle veszi át a helyesírást is és a Luther

megalapította irodalmi nyelven terjeszti a reformatiót. A kész irodalmi nyelv átvétele és szentesítése biztos alapját vetette meg a további irodalmi törekvéseknek.

Kádár Jolán dolgozata, *A budai és pesti német színészet története 1812-ig* (1914), értékes adalékot szolgáltat azokhoz a munkákhoz, melyekben Bayer József és Ferenczi Zoltán a hazai színészet történetét föltárták. Vásári színdarabokat már a XVIII. század elején adtak elő a pest-budai német polgárság szórakoztatására. 1774-ben már állandó német színház nyílik meg a dunaparti Rondellában. Kezdetben az importált Hanswurst-bohózatoknak volt virágkora. A magyar irodalmi följúulás éveiben nálunk is akad a német színészetnek reformátora, a ki a nagyhirű Gottsched mintájára szabályozott mederbe szorítja a tehetségeket és behozza az irodalmi művek rendszeres előadását. A XVIII. század végén már teljes kifejlődésre jut a műsor. A Sturm und Drang, a lovagdrámák, Schiller, Shakespeare, a polgári dráma, exotikus darabok, katonadrámák és a fölvilágosodás sociális iránydrámái mellett gondos ápolást nyer a ballet meg az opera is és általában szeretik a külső hatásokat, a látványosság eszközeit igénybe venni. Üzleti szempontból és az alsóbb publikum könnyű szórakoztatására egy külön «Karaitzáros Teátrum» is létesült. Volt egy «Hetz-Theater» is, hol állati viadaloikat rendeztek. A főszínház műsora általában a bécsi Burgtheater után igazodik, maguk a szintársulatok is nagyobbára osztrák eredetűek. Különösebb figyelmet érdemel, mint a mennyit a szerző reáfördített, a műsornak localis rétege. A bécsi bohózatok átpestiesítve jelennek meg a színpadon s készülnek eredeti helyiérdekű komédiák is, azonkívül sok a magyar történeti tárgyú darab.

Vannak füzetek, melyek egyes írókról szólnak, egyik Fessler Ignác Aurélról. Életpályája a mosoni Zurányból kiindulva (1756) Bécsen, Lembergen és Berlinen keresztül Szentpétervárott végződik (1839). Vértesy Jenő a magyar drámai irodalom Holinshed-jének nevezi őt, a ki, mint amaz Shakespearenek, a magyar íróknak szállította a drámai anyagot. A romantikus adatokban bővelkedő és helyenként drámai phantasiával megírt *Geschichte der Ungarn* a magyar irodalom talajába gyökereztetten Fessler emlékét. Többi munkái nyomtalanul elfelejtődtek. Koszó János értekezése (*Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése*, 1915) főleg Fessler regényeivel foglalkozik. Alapul Fessler életét veszi, melynek pszichológiai tartalma jellemzően tükrözi a XIX. századba átmenő korszak szellemi áramlatait. Koszó munkájának érdeme, hogy Fessler gondolatainak, világnézetének történetét és fejlődését írta meg. Vallásos anyjára

nak nevelése folytán buzgó szerzetes lesz, Bécsben II. József hívéül szegődik és az aufkláristák közé áll. Lembergben forradalmi eszmékkel foglalkozik és Martinovics Józseffel van barátságban. Majd áttér az evangélikus hitre, Berlinben szorgalmas tevékenységet fejt ki a szabadkőműves eszmék érdekében. A romantikán keresztül végre a történettudományhoz emelkedik. Életnézete drámaiban és regényeiben jut szóhoz. *Sidney* cz. drámájában (1788) a Sturm und Drang szenvedélyességével tör a fönnálló rend ellen. Első regényében, a *Marc Aurel*ban (1790), a II. József-féle fölvilágosodott absolutismus fölött tart gyászbeszédet, átlátva, hogy a milliók boldogítása utópia. Vallása ekkor már a pantheismus. Irodalmi mintái a Wieland- és Meissner-féle történeti regények. *Mátyás király*ról is regényt ír (1793), a lovagregények szokásos gépezetének alkalmazásával. *Attila*-regényében (1794) — teleologikus történetphilosophiája alapján — a hún király hatalmas, nagy személyiségként szerepel, mint az örök Akarat végrehajtója, Isten ostroma. Későbbi regényeiben a romanticusok idealisált Itáliája felé fordul. Nagy történeti művéhez átmenetként történeti képeket fest Szent Istvánról, Szent Lászlóról és Könyves Kálmánról. Egyik levelében nagy jövőt jósol magyar nemzetének s a magyar vitézség és erő diadalmi énekére készül.

Erdélyben — helyzetüknél fogva — jobban elzárkóztak a németek a magyarság culturájától. Az erdélyi szászok és a magyarság analog irodalmi jelenségeket mutatnak: a történeti mult ápolását és a történeti regény művelését. Az erdélyi szászok locais regényirodalmának ismertetésére Hajek Egon vállalkozott (*Az erdélyi szász regényirodalom a XIX. század közepén.* 1913). Kevés előmunkálatra — Schullerus, Teutsch, — de nagy olvasottságra támaszkodhatott. Az első erdélyi-szász regényíró, Roth Dániel, pár évvel (1841) a Jósika *Abafija* (1836) után lépett föl, szintén Walter Scott modorában írt novellákkal és regényekkel. Érdemes volna megvizsgálni, mennyi része van ebben magának Jósikának, kinek első regényei két-három év alatt németül is megjelentek. Így megvolna a folytonosság, mely az erdélyi szászokhoz elviszi a Walter Scott-féle regénydivat hallámát. Roth különben nem nagy jelentőségű író. Rémregény-motivumokkal és a történelmi romantica eszközeivel dolgozik, főlele veníti a kuruczkort és Nagyszeben multját, de a regénymesén túl emberei nem maradtak életben. Nagyobb tehetséggel és képzelettel volt megáldva kortársa, Marlin József (1824—1849). A szabadságharcz lelkes magyar érzelmű haditudósítója, sajnos, már huszonnyolcz éves korában meghalt. *Attila* című tragédiájában romantikus bosszú mozgatója a cselekvényt. Ilyen motivum az exotikus kelet

egy bibliai regényében, hol a puszták fiát lépteti föl, éles ellentétül az udvar elpuhult erkölcsének. A *Das einsame Haus* meséjét a *Le Roi s'amuse* sugalmazta. A szabadságharc után a népiesség és a realismus jegyében indul meg újra az erdélyi-szász regényírás. Albert, Teutsch és Seivert már a «Heimatkunst» művelői, fölvetnek sociális problémákat is, de a történelem hagyományát nem tudják lerázni.

Hajek Egon munkájához csatlakozik egy kisebb méretű kérdés földolgozása, melylyel Roth Alfréd próbálkozott, *Tanulmányok Roth Dánielről* (1913), eredményeiben alatta maradva a Hajek tartalmas dolgozatának. Maga a tárgy sem olyan fontos, mint a hogy — sokhelyütt önérzettel — a szerző föltünteteti. Az első részben Roth Dániel élettörténetét kapjuk. Megtudjuk belőle, hogy Roth, mint ujságíró, hevesen szembeszállott a Magyarország és Erdély uniójára való törekvéssel. Ő dákorumán birodalomról álmodozott, mely Ausztria koronája alatt jönne létre. A szászságnak lelkes agitátora volt, ki — mint szerző kiemeli — félelem nélkül szállt síkra a szász nemzet kulturális és politikai önállóságaért. De azért «ideálja a monarchia és különösen Erdély népeinek békés együttélése». Munkásságát megzavarja a szabadságharc, «mely — írja a szerző — mint sok más hasznos törekvésnek, az ő munkálkodásának is véget vetett». A második részben a történelmi forrásokat hordta össze a szerző. Történeti regények ilyen adatszerű forrásainak kutatása meddő, ha nem azért történik, hogy megnézzük, mit formált az író a nyers anyagból. Erre azonban — mint általában a regények æsthetikai jellemzésére — szerző nem terjeszkedik ki. A munkát néhány Walter Scott-párhuzam zárja be.

A szorosán vett német kulturális hatásoknak eddig két füzet van szentelve. A Toldi-mondánk eredetének nagyfontosságú kérdéséhez Moór Elemér figyelemreméltó új szempontokat és anyagot tárt föl (*A Toldi-monda és német kapcsolatai*, 1914). Dolgozatát a *Buda-pesti Szemle* egyik száma már behatóan ismertette.

A német és a magyar szellemélet párhuzamos fejlődésének egyik fejezetére derít fényt Thienemann Tivadar egyetemi pályadíjat nyert értekezése: *Német és magyar nyelvújító törekvések* (1912). Thienemann rámutat arra a nagy elméleti irodalomra, mely a nyelvújítás gyakorlati tevékenységét megelőzte, előkészítette és kísérte. A maga korában a nyelvújítás épen olyan nemzeti közügy volt, mint ma bármely kulturkérdés. Már Herder (1767) nyelvphilosophiai fölfogása — hogy a nyelv fejlődés eredménye — megvetette alapját a német nyelvújító törekvéseknek. A nyelv tökéletesítése közszücségtté vált, csakúgy, mint a technikai eszközök haladása. Garve

(1794) már azt fejtegeti, hogy a nyelveknek is megvannak forradalmaik, mint a népeknek. A szabadságháborúk idejében hazafias lelkesedés is buzdítja a német nyelvapolókat. A conservatív Adelung és a túlzóan újító puristák között a helyes középutat a költők nyelve képviseli. Thienemann részletesen ismerteti a német nyelvújítókat s az osztrák irodalmon s a hazai német nyelv művelőkön keresztül egyzersmind a hatásnak útját is megjelöli, a melyen az egész mozgalom belekapcsolódik a magyar irodalomba. A nyelvújítás ellenségei nálunk is Adelung tekintélyét használják fegyverül. Érdekes jelenség, hogy akad német nyelv művelő, ki a magyar nyelvújításra hivatkozik és tőlünk merít érveket a német nyelvbővítésnek igazolására. Neologusaink a baladó német nyelv művelők elveit követték, Kazinczy Klopstock, Goethe és Schiller újításait állítja oda mintának. Thienemann megállapítja, hogy a magyar nyelvújítás Adelung és a német költők nyelv művelésének felel meg, a purista Campe hatása alatt csak a nyelvújítás satirája, a hirhedt *Mondolat* keletkezhetett. A *Mondolat* satirikus eleme azonban kétségkívül magyar hagyományon alapszik, mely már a Bessenyei *Philosophus*ában megszólalt. Kár, hogy szerző dolgozata végén nem foglalta össze röviden az eredményeket, bár munkája így is kerek és áttekinthető.

Hollitzer Gyula munkája, *Liszt Ferencz és a weimari irodalmi élet* (1913), annak a működésnek képét igyekszik megrajzolni, melyet Liszt a múlt század közepén Weimarban kifejtett. Alapul a levelezések szolgáltak. Liszt volt az, ki a Goethe és Schiller hanyatlásnak induló Weimarját második virágzásra emelte. Új életre keltette a színházat, a zenei életet emelte. Költők, művészek és tudósok csoportosulnak ösztönző egyénisége köré. Ott van a sok között Hebbel, Gutzkow, Bettina von Arnim, Hoffmann von Fallersleben. Weimar első virágzása az irodalom, a második a zene körében állott.

Van magyar vonatkozás Trócsányi Dezső dolgozatában (1914) is, ki *Humboldt Vilmos nyelvbölcseletét* ismerteti monographikus teljességgel és a magyar nyelvészetre nézve hasznos összegyűjtésben. Humboldt ugyanis Bécsben (1810—13) magyarul kezdett tanulni s megismerkedett Révai munkáival, melyeket nagyra becsült s a magyar nyelv alakjaira sokszor hivatkozik is (v. ö. Gragger Róbert: *Magyar Nyelv*, 1911). Szerző nagy elméleti és általános nyelvtudományi tájékozottsággal ismerteti Humboldt fölfogását a nyelv eredetéről, nivoltáról és fejlődéséről s egyúttal rámutat H. nézeteinek forrásaira is.

Utoljára maradt, de a kidolgozás szépségére nézve az első közé tartozik a vállalatban Szentirmay Gizella tanulmánya: *Mörike*

Eduard „Maler Nolten” című regényéről (1913). Komoly elmélyedéssel és történeti ismereteken épül föl. Szerző a Mörike regényében azokat az elemeket kutatja, melyek az író subjectiv életvágából fakadtak, melyeket mintegy átélni való élmény gyanánt a regényformában saját maga számára teremtett. Dilthey *Erlebnis und Dichtungja* óta programszerűek az ilyen vizsgálódások. Szerző æsthetikai készséggel és erős megérzéssel mutat rá, hogy a regény főhőse azért művész, mert maga Mörike a művész életében és élményeiben látta az élet teljességét. Festő pedig azért lett Nolten, mert a Goethétől eltávolodó és romantikus Mörikének jobban megfelelt a festészet, mint például a higgadt vonalakba szorított plastika. A művész-regény romantikus divat volt. Kifejti még szerző, hogy a dæmonikus cigányleány alakja ép úgy ideálja, sőt szerelmese Mörikének, mint a festő Nolten. Elsbeth szinte idegenül áll a regény objectiv epikumában, de Mörike benne éli ki subjectiv hangulatát és világnézetének mystikus árnyékaitól ez a kivetítés szabadítja meg a regényírót.

Végigtekintve az ismertetett füzeteken, hangsúlyoznunk kell, hogy az a szervezettség, mely e dolgozatok megírásában, vezetésében és kiadásában nyilvánul, mindenképen hasznára válik a tudománynak. Nemcsak a hazainak, hanem az egyetemesnek is, melyhez a közvetítők már nem hiányoznak (a füzetekhez mellékelt német tartalmi ismertetések, az *Ungarische Rundschau*, az *Egyetemes Philologiai Közlöny* német és franczia kivonatai). A végeztél a culturtörténet gyarapodása, a fiatal és tehetséges munkaerőket hozzá nagyobb részt az egyetemek semináriumi adják. A németek világgraszolóan megmutatták, hogy mire képes a szervezett és szorgalmas tudományos munka. A részletmunkák szellemi energiája nem vész el, hanem egy későbbi synthesisbe olvad. Kíváncsinos lenne, ha a *Német Philologiai Dolgozatok* mintájára a többi történeti tudományágak terén is létesülnének hasonló vállalatok. A *Művelődéstörténeti Értekezések* és a kolozsvári magyar irodalomtörténeti seminárium kiadványai már eddig is hasonló czélokat valósítottak meg, de — úgy hiszszük — nagyobb anyagi eszközökkel és a tudományos közönség elevebb részvétele mellett még nagyobb eredményt lehetne elérni.

Zolnai Béla.

89/891

Eötvös

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

466. SZÁM

1915 OKTÓBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET, ÉS KÖNYVNYOMDA

1915

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én

1915.

164.

TARTALOM.

	Lap
I. MÁTYÁS KIRÁLY BOSNYÁK POLITIKÁJA. — Thallóczy Lajostól _ _ _ _ _	1
II. KÖNIG GYULA EMLÉKEZETE. — Rados Gusztávtól _ _	24
III. ZRÍNYI MIKLÓS ISMERETLEN LEVELEI. (I) — Takáts Sándortól _ _ _ _ _	49
IV. A SZÁZÉVES WAVERLEY. — Ferenczi Zoltántól _ _ _	82
V. A BOSZORKÁNY-SZOMBAT. (III.) — Elbeszélés. — Váczy Józseftől _ _ _ _ _	106
VI. HAZAFELÉ. — Költemény. — Somló Sándortól _ _ _	115
VII. VARGHA GYULA KÖLTEMÉNYEI. — d.-től _ _ _ _	117
VIII. SZEMLE: 1. <i>Ehrlich Pál.</i> (1854—1915.) — Lenhossék Mihálytól	
2. <i>A háború és a pædagogia.</i> — Imre Sándortól _ _ _	132
IX. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Eucken.</i> (Eucken: <i>Az élet értelme és értéke.</i>) — Rózsa Dezsőtől	
2. <i>Két új elbeszélés-kötet.</i> (Berczellyné Gajáry Böske: <i>Mar-docheus.</i> Gajáry István: <i>Az utolsó Drághfy és egyéb történetek.</i>) r. r.-től _ _ _ _ _	153

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor

cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reklamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnnyomása vagy fordítása tilos.

A háboru és Anglia!

Most jelent meg

A HÁBORUS ANGLIA

IRTA

BING EDE JÁNOS

Ára 2 korona 50 fillér.

A VILÁGHÁBORU NÉMET-ANGOL VERSENGÉS

IRTA

RUTTKAY VILMOS

JOGTUDOR,

MINISZTERI OSZTÁLYTANÁCSOS — SZAKTUDÓSÍTÓ (LONDON)

Ára 3 korona.

Kiadja a FRANKLIN-TÁRSULAT magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.

ÉRTÉKES, ÚJ KÖNYVEK.

A Kisfaludy-Társaság könyvei.

Franklin-Társulat kiadása. ::

Scheffel József Viktor. *Ekkehard*. Történet a X. századból. Fordította Antal Géza. Füzve 8, kötve 10 kor.

Vargha Gyula *költeményei*. Füzve 4, kötve 6 kor.

Voinovich Géza. *Madách Imre és Az Ember Tragédiája*. Füzve 8, kötve 10 kor.

Bárd Miklós *költeményei*. (1887–1913). Füzve 5, kötve 7 kor.

Knight William. *Az Aesthetika története*. Fordította Husztiné Révhegyi Rózs. (A magyar aesthetika történetével kiegészítette Jánosi Béla). Füzve 8, kötve 10 kor.

Megrendelhető: Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésben, Bpest, VI., Andrásy-ut 21. sz., valamint minden hazai könyvkereskedésben.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

467. SZÁM

1915 NOVEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1915

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. VÁMEGYESÜLÉS NÉMETORSZÁGGAL. — Matlekovits Sándortól — — — — —	161
II. A PRAGMATICA SANCTIO ÚJ MEGVILÁGÍTÁSBAN. — Marczali Henriktől — — — — —	190
III. ZRÍNYI MIKLÓS ISMERETLEN LEVELEI. (II.) — Takáts Sándortól — — — — —	201
IV. AZ EGYETEMI ÉV KEZDETÉN. — Petz Gedeontól — —	229
V. A MONARCHIA HADIKÖLCÖSÖNEI. — Hantos Elemértől — —	238
VI. MÁTYÁS KIRÁLY KÖNYVTÁRA. (I.) — Gulyás Páltól — —	262
VII. A BÉKE. — Elbeszélés. — Huch Richarda után németből K. Gy.-tól — — — — —	275
VIII. KÖLTEMÉNYEK: <i>Átmatlan éjek.</i> — <i>A juhar.</i> — <i>Régi szüretetek.</i> Vargha Gyulától — — — — —	283
IX. SZEMLE: 1. <i>Háborús könyvek.</i> Kárpáti Auréltól	
2. <i>Nationalismus és imperialismus a német háborús irodalomban.</i> — Dékány Istvántól — — — — —	286
X. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A szláv kérdés ismertetéséhez.</i> (Bonkáló Sándor: <i>A szlávok.</i>) — Munkácsy Mihálytól	
2. <i>Két új novellás kötet.</i> Gubányi Károly: <i>Tengerentúli történetek.</i> Erdősi Dezső: <i>Emberi írások.</i> — r. r.-tól	
3. <i>Háború és iskola.</i> (Wettstein: <i>Der Krieg und unsere Schulen.</i>) — K. F.-tól	
4. <i>Magyarországi német irodalom.</i> (R. Gragger: <i>Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn.</i>) — Gálos Kezsőtől	
5. <i>Szomaházy István új regényei.</i> (Szomaházy István: <i>Hellerné. A karmester úr. Az elvált asszony. Mariska. Egy kém története.</i>) — Cs. E.-tól — — — — —	305

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor

Előfizetéseket minden könyvtár elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

Uj könyvek!

A HÁBORÚBAN MEGVAKULT KATONÁK JÖVŐ SÖRSA.

A «Pester Lloyd»-ban kitűzött pályadíjra beérkezett dolgozatok.

Ára 2 korona.

AZ ANTROPOLOGIÁRÓL ÉS TEENDŐINKRŐL AZ ANTHROPOLOGIA TERÉN.

IRTA

LENNHOSSÉK MIHÁLY

Ára 2 korona.

A HÁBORUS ANGLIA

IRTA

BING EDE JÁNOS

Ára 2 korona 50 fillér.

A VILÁGHÁBORÚ NÉMET-ANGOL VERSENGÉS

IRTA

RUTTKAY VILMOS

JOGTUDOR,

MINISZTERI OSZTÁLYTANÁCSOS — SZAKTUDÓSÍTÓ (LONDON)

Ára 3 korona.

Kiadja a FRANKLIN-TÁRSULAT magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.

Most jelent meg!

DIPLOMÁCIAI OKMÁNYOK

Bevezette és összefüggésük szerint feldolgozta

Dr. NÉMET ALFRÉD

miniszterelnökségi miniszteri titkár.

Az osztrák-magyar vöröskönyv, a német fehérekönyv, az angol kékkönyv, a francia sárgakönyv, az orosz narancssárgakönyv, a belga szürkekönyv és a szerb kékkönyv hivatalos okiratai.

E munkának nagy érdekessége abban van, hogy a háború küszöbén lefolyt diplomáciai akciók okmányait összefüggésük szerint csoportosítja és magyarázza, ami által mindenki világos képet nyer a világháború okairól és előzményeiről.

E mű teljes anyagát adja az összes hatalmak diplomáciai aktagyűjteményeinek, melyek egész terjedelmükben még magyarul meg nem jelentek. Különös aktualitást nyer az elkövetkezendő béketárgyalások idején, mert a tárgyalások egyik kiindulópontjául ezen okmányok fognak szerepelni.

Terjedelme 630 oldal.

Ára 8 korona.

Kiadja a FRANKLIN-TÁRSULAT magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

468. SZÁM

1915 DECEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDAI

1915)

• Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. TANULMÁNYOK A HÁRMAS-SZÖVETSÉG TÖRTÉNETÉHEZ. — Fraknói Vilmostól	321
II. A BERBER NÉPEKRŐL. — Stumme Jánostól	368
III. A BALKÁNI SZÖVETSÉG TÖRTÉNETÉHEZ. — Németh Józseftől	384
IV. MÁTYÁS KIRÁLY KÖNYVTÁRA. (II.) — Gulyás Páltól	427
V. TALPALATNYI FÖLD. — Elbeszélés. — Szmrecsányi Bélától	448
VI. KÖLTEMÉNYEK: <i>Csokonai</i> . — Lévy Józseftől. — <i>Újabb német költőkből</i> . (Detlev v. Liliencron: <i>Halál a kalászosok közt</i> ; Ricarda Huch: <i>Te!</i> ; <i>Sóvárgás</i> ; Isolde Kurz: <i>Az első éj</i> .) — Radó Antaltól	456
VII. SZEMLE: <i>Ujházi Ede</i> (1844—1915). — Somló Sándortól	460
VIII. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A vámunio irodalmáról</i> . Fekete Miklóstól	
2. <i>Német philologiai dolgozatok</i> (<i>Német Philologiai Dolgozatok</i> . Szerk. Petz Gedeon, Bleyer Jakab, Schmidt Henrik.). — Zolnai Bélától	468

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor

Előfizetéseket minden könyvtár elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

Új könyvek!

A HÁBORÚBAN MEGVAKULT KATONÁK JÖVŐ SORSA.

A «Pester Lloyd»-ban kitűzött pályadíjra beérkezett dolgozatok.

Ára 2 korona.

AZ ANTROPOLOGIÁRÓL ÉS TEENDŐINKRŐL AZ ANTHROPOLOGIA TERÉN.

IRTA

LENNHOSSÉK MIHÁLY

Ára 2 korona.

A HÁBORUS ANGLIA

IRTA

BING EDE JÁNOS

Ára 2 korona 50 fillér.

A VILÁGHÁBORÚ NÉMET-ANGOL VERSENGÉS

IRTA

RUTTKAY VILMOS

JOGTUDOR,

MINISZTERI OSZTÁLYTANÁCSOS — SZAKTUDÓSÍTÓ (LONDON)

Ára 3 korona.

Kiadja a FRANKLIN-TÁRSULAT magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.

Nélkülözhetetlen kézikönyv a tanári könyvtáraknak!

DIPLOMÁCIAI OKMÁNYOK

Bevezette és összefüggésük szerint feldolgozta

Dr. NÉMET ALFRÉD

miniszterelnökségi miniszteri titkár.

Az osztrák-magyar vöröskönyv, a német fehérkönyv, az angol kékkönyv, a francia sárgakönyv, az orosz narancssárgakönyv, a belga szürkekönyv és a szerb kékkönyv hivatalos okiratai.

E munkának nagy érdekessége abban van, hogy a háború küszöbén lefolyt diplomáciai akciók okmányait összefüggésük szerint csoportosítja és magyarázza, ami által mindenki világos képet nyer a világháború okairól és előzményeiről. E mű teljes anyagát adja az összes hatalmak diplomáciai aktagyűjteményeinek, melyek egész terjedelmükben még magyarul meg nem jelentek. A világtörténelem legújabb korának tanításánál és tanulmányozásánál nagy szolgálatot fog tenni ez a könyv és történelmi jelentőségénél fogva szinte nélkülözhetetlen.

Terjedelme 630 oldal.

Ára 8 korona.

Kiadja a FRANKLIN-TÁRSULAT magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.